Dr. HENRI POLAK

AMSTERDAM, DIE GROOTE STAD...

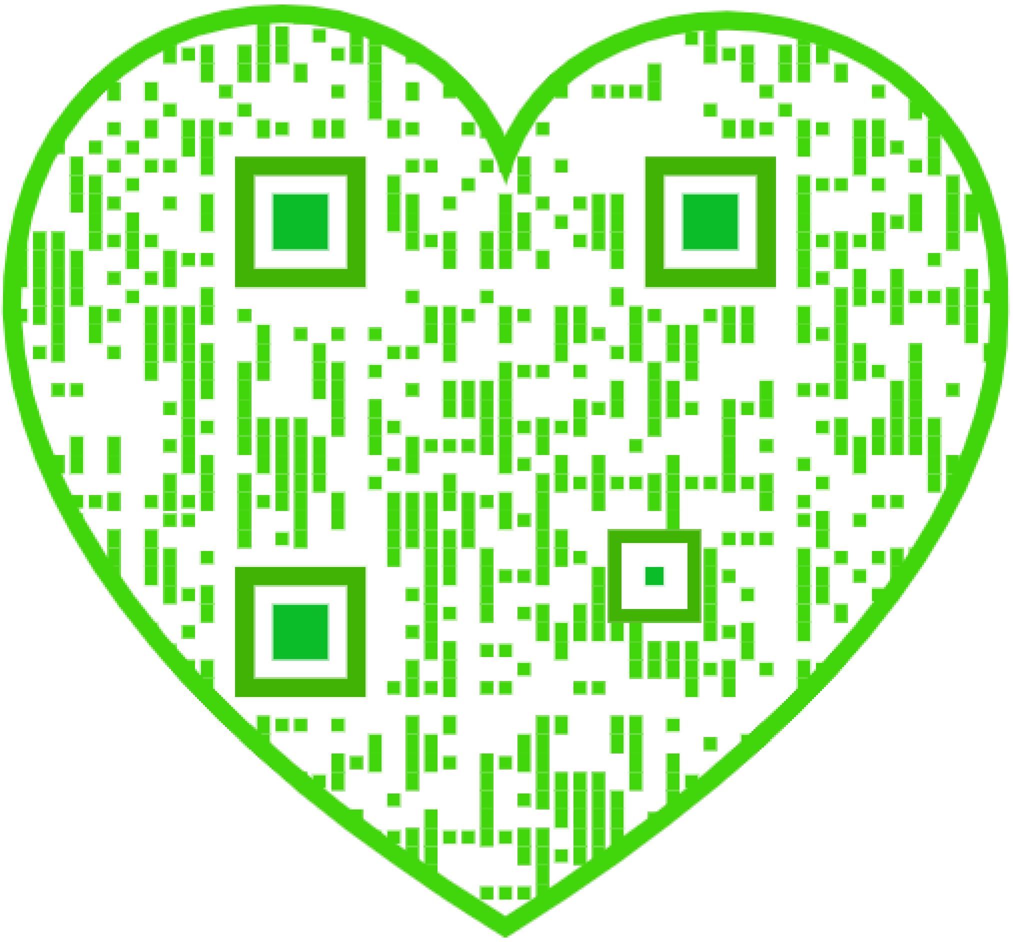

AMSTERDAM
DIE GROOTE STAD...

ZIJ DIE ALS KEIZERIN DE KROON DRAAGT VAN EUROPA.

DR. HENRI POLAK

AMSTERDAM DIE GROOTE STAD...

EEN BIJDRAGE TOT DE KENNIS VAN HET AMSTERDAMSCHE VOLKSLEVEN IN DE XIXE EN XXE EEUW

MET EEN INLEIDING VAN

DR. W. DE VLUGT

BURGEMEESTER VAN AMSTERDAM

GEÏLLUSTREERD

EM. QUERIDO N.V. AMSTERDAM
MCMXXXVI

INLEIDING

Amsterdam heeft over de belangstelling van schrijvers niet te klagen. Uit zeer verschillende gezichtshoeken hebben zij Amsterdam gezien. Zij hebben zijn geschiedenis te boek gesteld; zij hebben aan de hoofdstad economische, sociologische en demografische studies gewijd; zij hebben de lotgevallen van Amsterdamsche instellingen en bedrijven beschreven. In monographieën hebben zij zijn haven, handel, nijverheid en bankwezen behandeld. Zij hebben de aandacht gevraagd voor zijn architectuur, de plaats, welke de stad in het openbare leven, de wetenschap, de kunst inneemt.
Aan deze lange reeks boeken en studies heeft Dr. Henri Polak een nieuw werk toegevoegd, waarin de veranderingen worden beschreven, die Amsterdam en zijn bevolking in den loop van de negentiende en twintigste eeuw hebben ondergaan, toen het zich van een provincie-stad, die het was geworden, tot een groote stad ontwikkelde. De schrijver heeft deze veranderingen voor een groot deel zien geschieden; dit geeft aan zijn werk levendigheid en bekoring. Een beschouwer, een schrijver is aan het woord, die zijn onderwerp met groote liefde behandelt; hij verheugt zich over het schoone, dat werd gespaard of tot stand gebracht; hij betreurt, dat zooveel schoons en merkwaardigs verloren ging. Hij wekt op, Amsterdam te leeren kennen. Telkens blijkt, welke groote liefde Dr. Polak aan Amsterdam toedraagt.
Dit oer-Amsterdamsche boek is geschreven uit liefde voor Amsterdam. Daarom schrijf ik er èn als Amsterdammer, wien door het lezen van dit boek vele herinneringen werden verlevendigd, èn als Burgemeester van Amsterdam gaarne een woord van inleiding bij.

AMSTERDAM, 19 September 1936.

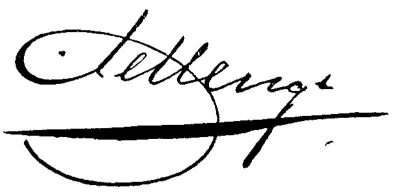

Burgemeester van Amsterdam.

VOORBERICHT

Amsterdam is, als vrijwel elke groote stad, die zich, eeuwen geleden, uit een kleine kern, welker ontstaan veelal onbekend is, heeft ontwikkeld, een uit vele bestanddeelen samengesteld complex.
Het oudste gedeelte ligt omsloten tusschen hetgeen eenmaal het IJ was, en de Voor- en Achterburgwallen op de Oude en de Nieuwe Zijde, met elkander verbonden door den Grimburgwal en het Spui. De Nieuwe Zijds Voor- en Achterburgwallen zijn gedempt (de laatste heet nu Spuistraat), welk lot ook het Spui getroffen heeft, evenals de Martelaarsgracht, door welke deze beide Burgwallen het IJ bereikten.
De oudste kaart van de stad, die van Cornelis Anthonisz, toont ons haar, zooals zij er in 1544 uitzag, gesloten in een omwalling, gebouwd ongeveer 1480, welker grachten thans Geldersche Kade, Kloveniersburgwal en Singel heeten, met een „voorstad", de Lastage, beoosten de eerstgenoemde gracht.
Na verschillende kleinere vergrootingen volgde ongeveer in het midden der 17de eeuw, de voornaamste, bestaande in den aanleg van de groote grachtengordels, met vele kruisende kleine grachten en straten, het straten- en grachtencomplex van den Jordaan, de Plantage, alles omgeven door een ommuring met zes en twintig bolwerken en vijf groote, benevens eenige kleinere poorten, een gracht daar achter (de Lijnbaansgracht) en een er voor, de Buitensingelgracht, welker beloop thans heet Mauritskade, Stadhouderskade en Nassaukade.
Dit is wat wij noemen de Oude Stad.
Zoo bleef zij van het midden der 17de tot in de tweede helft der 19de eeuw. Eenige „voorsteden" waren in den loop der jaren ontstaan. Groote groepen windmolens, die de beweegkracht voor allerlei takken van bedrijf leverden, bevonden zich buiten de Raam- en Zaagpoortjes — dus de wijk tusschen den Haarlemmerweg en de Jacob van Lennepkade, toen een

labyrinth van paden en een mengelmoes van molens, huisjes en gebouwtjes — en achter hetgeen nu de Stadhouderskade is, waar de Zaagmolensloot, thans gedempt en Albert Cuypstraat geheeten, de centrale „verkeersader" was. Er waren voorts „nederzettingen" van tuinders aan de Baarsjes en vooral aan de Slatuintjes, alsmede langs den Overtoom en bij de Boeren-Wetering. In de Watergraafsmeer en langs den Buiten-Amstel, aan Weesperzijde en Utrechtschezijde (thans Amsteldijk) bevonden zich talrijke buitenverblijven, optrekjes met hoven en koepels, theetuinen en herbergen, van welke *D'IJsbreker* en *De Berebijt* de voornaamste waren. Maar de stad, de eigenlijke stad, lag binnen het tracé van den 17de-eeuwschen vestingmuur, dien men voor het midden van de 19de eeuw was begonnen te sloopen en van welken geen spoor meer over is, behalve de Muiderpoort, die in haar tegenwoordige gedaante echter niet uit de 17de eeuw stamt, doch in de tweede helft van de 18de werd gebouwd. (De tegenwoordige Haarlemmer- of Willemspoort werd in de eerste helft van de 19de eeuw gebouwd en heeft nooit tot het vestingstelsel behoord.)

In de tweede helft van de 19de eeuw ontstond de Nieuwe Stad.

Dr. Samuel Sarphati en later de stads-ingenieur Van Niftrik hadden daartoe voor die dagen rationeele en zelfs fraaie ontwerpen gemaakt, die echter niet ten uitvoer werden gelegd.

Op onbeholpen wijze werden de buurten aangelegd buiten hetgeen de oude Amsterdammers „de Buitenschans" noemden, buurten, die zich gaandeweg uitbreidden en weldra de fraaie oude stad omgaven met een sjofelen krans van schrijnende banaliteit en troostelooze leelijkheid.

In onzen tijd is het anders geworden. Het langzamerhand democratisch geworden gemeentebestuur heeft er, evenals voor vele andere goede dingen, zorg voor gedragen, dat de verdere vergrooting van de stad in alle opzichten een tegenstelling werd van de „pijp"-buurten, die de voorafgegane stadsbestuurders hadden gedoogd dat gebouwd werden. De nieuwe buurten, in het bijzonder de na den wereldoorlog aangelegde, werden zorgvuldig ontworpen. Aan de heerschappij van den grondspeculant en den „eigenbouwer" werd een einde gemaakt. Kundige en kunstvaardige architecten betimmerden de nieuwe wijken. Een en ander geschiedde op een schaal en op een wijze, die tot ver buiten onze landsgrenzen de aandacht trok en alom werd en wordt beschouwd als een lichtend voorbeeld.

Zoo ligt daar nu Amsterdam als een drieledige stad: de oude, in weliswaar geenszins ongerept gelaten, maar nog altijd onvergelijkelijke schoonheid; de nieuwe, een wonder van leelijkheid; de nieuwste, ruim, fraai en aantrekkelijk.

Dit boek nu is aan dit Amsterdam gewijd — en aan de Amsterdammers. Het is niet bedoeld als een geschiedenis. Daaraan bestaat geen behoefte. Vele schrijvers hebben in den loop der tijden de historie der stad te boek gesteld: Pontanus, Dapper, Von Zesen, Commelin, Wagenaar, later Van der Vijver, Ter Gouw en anderen. In onze dagen heeft Brugmans de literatuur over ons goede Amsterdam verrijkt met een monumentale geschiedenis, die haar geheelen bestaansduur omvat. Talloos zijn de geschiedkundige monografieën, die bepaalde onderdeelen en phasen behandelen, alsmede de kleinere opstellen en artikelen van gelijken aard; men denke slechts aan Ter Gouw, De Roever, Gimpel, Van Nierop, De Miranda, 't Hooft, D'Ailly, Scheltema, Zadoks, Weisman, Breen, Veth.
Het zou dwaasheid wezen alweder een geschiedverhaal op te disschen, dat niets nieuws zou kunnen brengen en geen belangstelling zou kunnen opwekken.
De bedoeling van dit boek is slechts, een schets te geven van de stad zelve, van de veranderingen die zij heeft ondergaan, van het wezen en leven harer bevolking in den loop van ongeveer een eeuw, dus van circa 1840 tot heden. Het bevat geen sociologische verhandelingen. Het is geen sociaal-geographisch essay. Er komen weinig wetenschappelijkheden en nog minder cijfers en statistieken aan te pas. Het zal slechts een min of meer kaleidoscopisch beeld vertoonen van de stad en hare gedaanteverwisselingen, van de stedelingen in hun leven en bedrijf.
Een groot deel van dit alles heb ik zelf aanschouwd en dus vindt veel van hetgeen volgen zal zijn oorsprong in mijn geheugen, doch ook in mijn aanteekeningen van hetgeen anderen mij in den loop der jaren hebben medegedeeld. Uiteraard heb ik ook geput uit hetgeen verschillende schrijvers hebben te boek gesteld. Bovendien had ik het geluk de hand te kunnen leggen op zeer merkwaardige notities van allerlei slag, die een Amsterdamsche wijkmeester een eeuw geleden heeft te boek gesteld en waaraan hij vele, voor ons zeer curieuze documenten heeft toegevoegd. Ten slotte heb ik mij ook van officieele gegevens bediend.
Hetgeen ik uit deze bestanddeelen heb samengesteld, is stellig onvolledig en onvolkomen. Het heeft niet de pretentie wetenschappelijk te zijn. Het is niet anders dan de poging van een Amsterdammer, vervuld van liefde voor zijn geboortestad, om, nu zoo veel veranderd is en wie weet hoe veel meer veranderen zal, het nageslacht in staat te stellen zich een voorstelling te maken van het doen en laten dergenen, die vóór hen de stad bevolkten, alsmede van de lieve, oude stad zelve.
Schiller dichtte:

Dreifach ist der Schritt der Zeit:
Zögernd kommt die Zukunft hergezogen,
Pfeilschnell ist das Jetzt entflogen,
Ewig still steht die Vergangenheit.

Van het stilstaande Verleden, van het snel vervliegende Heden, dat weldra onbeweeglijk Verleden zal worden, iets te geven aan hen, die van de dralende, schemerende toekomst zullen zijn, is de bestemming van dit boek.

HENRI POLAK

Laren, Juni-September 1936.

DE STAD EN HARE LOTGEVALLEN

Ruim een eeuw geleden, na den Franschen tijd, lag Amsterdam daar in vrijwel dezelfde gedaante, en vertoonde de stad nagenoeg hetzelfde uiterlijk, als zij op het einde der glorieuze 17de eeuw had bezeten. Hare wallen, bolwerken en poorten waren ongerept gebleven. Geen demping had haar grachtenstelsel geschonden. De openbare gebouwen, kerkelijke zoowel als burgerlijke, die wij kennen van de platen, met welke de werken der oude geschiedschrijvers zijn verlucht, alsmede door atlassen als van Schenk en Fouquet, waren alle nog aanwezig. De Heeren- en de Keizersgracht bezaten nog vrijwel alle huizen, zooals Caspar Philips hen had afgebeeld en ook de deftige verblijven op andere grachten en in vele straten stonden daar in ongeschonden staat.

Breed en weidsch lag het IJ. Van Buitenkant en Haringpakkerij zag men over de oude haven tot ver in Waterland en van de Volewijk gezien lag daar, naar Vondels woord, de Stad „heerlijck ope".

Op de bolwerken stonden nog de molens en buiten de wallen verlevendigden groote groepen van deze titanische oud-vaderlandsche werktuigen het landschap.

Talrijk waren langs den Amstel en in de Diemer- of Watergraafsmeer de buitenverblijven; en vele theetuinen, even buiten de stad gelegen, boden den minder gegoeden gelegenheid tot verpoozing, die ook in de Plantage te genieten viel.

Openbare parken waren er niet, doch de grachten, de IJkant, de Overtoom en de Buitenschans waren mooie wandelingen, en overal om de stad kon men „schuitje varen".

Achter de Haarlemmer-, Leidsche-, Utrechtsche- en Weesperpoorten lagen wagenpleinen, vanwaar de diligences, die de verbinding met de buitenwereld onderhielden, vertrokken. Trekschuiten en beurtschepen, die gelijke taak vervulden, hadden op verschillende punten in de stad hunne lig-

plaatsen. De wagenpleinen zijn er nog altijd; zij droegen en dragen de namen van de poorten, bij welke zij behoorden, behalve het Frederiksplein, dat voorheen Ossenmarkt heette en waar dan ook de veemarkt werd gehouden. Twee andere pleinen, de Botermarkt (thans Rembrandtsplein) en de Nieuwmarkt, hadden ook hunne poorten, onderscheidenlijk de (tweede) Regulierspoort (later Waaggebouw) en de St. Anthoniespoort (eveneens later Waaggebouw), die er nog is. De overige pleinen, de Dam, de Noordermarkt, de Westermarkt, het Thorbeckeplein en het Amstelveld, hebben nimmer poorten gekend. Het Jonas Daniël Meijerplein en het Waterlooplein zijn in de 19de eeuw gedempte grachten.
De oude Amsterdammers noemden vele bruggen niet bruggen, doch sluizen. Een juiste bepaling van hetgeen een brug en een sluis was, is niet te geven. In het algemeen gesproken was een vaste steenen brug een sluis, een vaste houten en een enkele of dubbele wip- of ophaalbrug een brug. Doch er waren uitzonderingen. Zoo werd de ophaalbrug tusschen de Jodenbreestraat en de St. Anthoniesbreestraat „de St. Theunissluis" genoemd; de Joden noemden haar zelfs eenvoudig „de Sluis", hetgeen wellicht aan de onmiddellijke nabijheid van een werkelijke sluis moet worden toegeschreven. Het kan zijn, dat in het algemeen de aanwezigheid van werkelijke sluizen bij zulke bruggen aanleiding gaf tot afwijking van de gebruikelijke benamingen.
Vele bruggen hadden namen: Blauwbrug, Magerebrug, Hoogesluis, Eenhoornsluis, St. Anthoniessluis, Zaterdagschebrug, Scharrebiersluis, Latjesbrug, Torensluis, Muntsluis, Doelenbrug, Oudebrug, Nieuwebrug, Langebrug, Papenbrug, Donkeresluis, Osjessluis, Grimmenessersluis enz.
Ook de bolwerken hadden elk hun naam. Zij heetten (te beginnen bij het IJ, in het westen der stad): Leeuwenburg (ook wel Blauwhoofd), de Bogt, Westerbeer, Sloterdijk, Haarlem, Karthuizer, Slotermeer, Rijkeroord, Rijk, Nieuwerkerk, Osdorp, Sloten, Schinkel, Amsterveen, Weteringspunt, Reguliers, Ouwerkerk, Westerblokhuis, Oosterblokhuis, Weesp, Diemen, Muiden, Outewaal, Oosterbeer, Jaap Hannes, Zeeburg.
Acht poorten verleenden toegang tot de stad. Zij waren genaamd: Haarlemmerpoort, Zaagmolenspoort, Raampoort, Leidschepoort, Weteringpoort, Utrechtschepoort, Weesperpoort, Muiderpoort. Van deze bestaat nog slechts de Muiderpoort, gebouwd in 1771, nadat het oorspronkelijke poortgebouw in 1769 was ingestort. De tegenwoordige Haarlemmerpoort, die officieel Willemspoort heet, is in de 19de eeuw gebouwd en behoorde niet tot de vestingwerken. De Zaagmolenspoort, gewoonlijk Zaagpoort genoemd, stond aan het einde van de Gieterstraat, de Raampoort vóór de

Bloemgracht, de Weteringpoort aan het einde van de Weteringstraat; het waren kleine poorten, waarvan slechts de eerstgenoemde ruim genoeg was tot het doorlaten van wagens, waartoe zij in 1776 was geschikt gemaakt.
Elk bolwerk droeg een windmolen en elke windmolen droeg een naam. In de zooeven genoemde volgorde luidden deze namen aldus: De Bok, De Veerevanger, De Beer, De Kraai, De Palm, De Kat, De Hooijberg, De Blom, Victor, Groote Stinkmolen, Kleine Stinkmolen, De Liefde, Roode Molen, De Spiering, De Wetering, De Hoop, De Roode Haan, De Groen, De Bul, 't Fortuijn, De Valk, De Hondt, De Ruiter, De Gooijer, Jaap Hannes, De Zon.
Het waren waarschijnlijk alle koren-, wellicht ook enkele oliemolens. De zaagmolens waren talrijker. Volgens den plattegrond van Van Baarsel, geteekend in 1795, bijgewerkt in 1806, waren er in het laatstgenoemde jaar acht en vijftig. Hunne namen waren: 't Vriesche Wapen, 't Amsterdamsche Wapen, D'Eendracht, De Schelvisch, De Vijfhoek, De Witte Duif, De Steur, 't Leidsche Wapen, 't Blok, De Vreede, De Kat, De Star, De Buis, De Vrouw Magdalena, De Wolf, De Dommekracht, De Vergulde Haring, De Walrot, De Boom, De Windhond, Het Lam, De Wezel, De Eenhoorn, De Luijpaard, D'Otter, De Bijl, De Roo Koe, De Jager, De Kop, De Zwaan, 't Bonte Kalf, De Schaapherder, De Roo Leeuw, De Haas, Cornelia, De Oude Visser, Het Heiblok, De Hoop, De Dolphijn, De Samson, De Molen van de Brouwerij, De Wereld, De Valk, De Kool, 't Blauwe Hart, De Wip, De Haan, De Koning David (verfmolen), De Boterton, De Nachtegaal, De Vrouwenakker, Koning Salomon, De Witte Lelie, De Omval, De Vriendschap, De Prins, De Bijkerk, De Liefde, De Zaaijer, De Vrouw Maria.
Maar nu komt voor de eerste maal Willem Meijer aan het woord. Hij was in de eerste helft van de 19de eeuw wijkmeester. In zijne zeer merkwaardige manuscripten, uit welke straks meermalen gedeelten zullen aangehaald worden, komt een lijst van „Windkoornmolens" voor, onder welke zich vele bevinden, die op den genoemden plattegrond niet worden vermeld; over andere, die daar wel op staan, zwijgt Meijer, zoodat er tusschen 1806 en 1840 waarschijnlijk sommige molens door afbraak of brand verdwenen en andere werden gebouwd. Meijer noemt verschillende, die ook op den plattegrond voorkomen; de daar niet vermelde heetten: De Vink, De Oranjeboom, De Zwaan, De Koe, Het Rottenest, De Rooseboom, De Vier Winden, De Spinder, Het Hoornsche Jagt, De Wolf, De Bonte Os, De Roomolen, De Sprong, De Steenen Molen.
Maar er blijkt nu ook een „stoommolen" te zijn, gelegen op den hoek van

de Baangracht (Lijnbaansgracht) en Gieterstraat, welke toen moderne inrichting blijkbaar geen naam droeg. Wellicht was het de meelfabriek, die later *De Weichsel* werd genoemd.
In de Buitensingelgracht bevonden zich verscheidene zwanenhokken en paardenwedden. In den Buiten-Amstel lagen eenige gebouwen van zeil- en roei-vereenigingen; één, *Fortuna*, sinds lang ontbonden, had haar zetel in eenige bogen van de Hoogesluis.
Het aantal der torens, die de stad versierden, was grooter dan in onze dagen. Behalve de nog bestaande, waren er de toren Swijght Utrecht (hoek Nieuwe Doelenstraat en Kloveniersburgwal), de Jan Roodepoortstoren (op de Torensluis), de Heilige Geest- of Haringpakkerstoren (op de Haringpakkerij, thans Prins Hendrikkade, bij de Martelaarsgracht).
De stad was eenige schouwburgen rijk. De grootste en voornaamste was „de Comedie", zijnde de Stadsschouwburg, in de wandeling „De Houten Kast" genoemd, op het Leidscheplein. Verder de Hoogduitsche Schouwburg, in de Amstelstraat (later Grand Theatre genoemd); de Salon des Variétés, Amstelstraat hoek Paardenstraat; de Fransche Schouwburg, Amstel bij de Halvemaansteeg (later Schotsche Zendingskerk, nog later vergaderzaal, thans verlaten); het theater Tivoli, in de Nes; de Schouwburgloge, op de Schans (Weteringschans), later in de Plantage Parklaan. Er was bovendien een zomer-theater, op de Buitenschans, ongeveer ter plaatse waar thans het Rijksmuseum staat. Dit waren geenszins de eenige inrichtingen van vermaak. Doch over de gelegenheden waarin en de wijze waarop de Amsterdammers zich verpoosden, zal later gesproken worden.
Vele markten werden in de stad gehouden en dus waren er ook waaggebouwen. De fraaie Waag op den Dam werd afgebroken ten tijde van Lodewijk Napoleons verblijf te Amsterdam, omdat zij 's vorsten uitzicht in den weg stond. Wijkmeester Meijer noemt als bestaande ongeveer 1840: de Regulierswaag op de Botermarkt (Rembrandtsplein), de Westermarktwaag, ook wel Westerhal genoemd, en de St. Anthonieswaag op de Nieuwmarkt. Zij hadden toen echter reeds hare oude bestemming verloren. Meijer verhaalt dat zij, in de genoemde volgorde, gebezigd werden als Militaire Wacht (later werd er een politiebureau in gevestigd, dat, toen het gebouw ongeveer 1875 werd afgebroken, vervangen werd door het bureau hoek Reguliersbreestraat en Halvemaansteeg), IJkplaats van het Gewicht en Werkplaats der Stads-Verlichting.
De Beurs, door Hendrick de Keijser gebouwd, later eenigszins gewijzigd, stond op het Rokin, op een gewelf boven het water, ongeveer waar zich nu het gebouw Industria bevindt. Zij werd ongeveer 1840 afgebroken en ver-

vangen door een gebouw van den architect Zocher, op het Damrak, met den hoofdgevel aan den Dam, ongeveer waar nu De Bijenkorf staat. Op hetzelfde Damrak, aan het water, bij de Oudebrug, stond de Korenbeurs. Op den Dam, waar nu het plantsoen is gelegen, bevond zich het Commandantshuis, voorheen 't Huis onder het Zeil genaamd. Op de Tesselsche Kaai (Prins Hendrikkade) tegenover de Nieuwebrug, stond in Meijers tijd het gebouw van het Zeerecht; en van de kade af strekte zich in het IJ een steigerwerk uit, aan welks einde zich de Nieuwe Stadsherberg, waar scheepsgezagvoerders en stuurlieden logeerden, verhief.
Zoo lag daar de oude stad, zooals zij zich had ontwikkeld van haar ontstaan, waarschijnlijk in de 12de, tot de voltooiing der betimmering binnen haar grootsten en laatsten vestinggordel, op het einde van de 17de eeuw, nagenoeg ongeschonden, in het volle bezit van haar bijzondere schoonheid en onvergankelijk karakter.
Zij vertoonde niet het beeld van hetgeen men een wereldstad noemt.
De Fransche tijd had haar zware slagen toegebracht. Haar handel had zeer geleden en met haar haven en scheepvaart was het slecht gesteld. De Zuiderzee, de toegangsweg tot haar haven, was gaandeweg voor zeeschepen onbruikbaar geworden. De scheepskameelen, die de schepen over de ondiepten van Pampus moesten dragen, waren gebleken een uiterst gebrekkig en ten slotte nutteloos hulpmiddel te zijn. De aanwijzing van Koning Willem I, een kanaal te graven door Holland op zijn Smalst (dit is: de lijn van het tegenwoordige Noordzeekanaal), was in den wind geslagen. Men had, in plaats daarvan, het Noord-Hollandsch Kanaal gegraven, dat, via Alkmaar, Amsterdam verbond met Den Helder, vanwaar paarden de zeeschepen naar en van de hoofdstad sleepten. Het bleek alras een mislukking te zijn, zoo zelfs, dat de Maatschappij *Nederland* hare, toen nog maar kleine, booten van en naar Den Helder liet varen. Tegen het einde der jaren '60 van de 19de eeuw kon de inmiddels opgerichte Kanaal-Maatschappij, na veel moeilijkheden en tegenwerking, vooral uit 's Gravenhage, overgaan tot het graven van het Noordzeekanaal, dat, alweder door de bemoeiingen van 's Gravenhage, van allerlei belemmeringen werd voorzien. Ten eerste werd, wat een open vaarweg naar zee had moeten worden, een sluiskanaal. Ten tweede werd het door twee spoorwegbruggen (de Hembrug bij Zaandam en de Velserbrug) versperd, hetgeen een uitvloeisel was van de, mede door de Landsregeering, ondanks hevig verzet van den Gemeenteraad, opgedrongen plaatsing van het Centraal Station midden in het IJ.
De kwade gevolgen van al deze maatregelen, welke men bezwaarlijk van

passende bijvoeglijke naamwoorden kan voorzien zonder de grenzen van hetgeen men parlementair noemt te overschrijden, lieten zich jaren lang zeer sterk gevoelen. Zij zijn nog steeds maar al te zeer merkbaar en hebben o. a. geleid tot den vele millioenen verslonden hebbenden bouw van drie sluizen, tot de eindelooze moeilijkheden met de Velser veerponten, tot de herhaalde verbeteringen van de Hembrug.
Tot in de jaren '80 van de 19de eeuw bleef de Amsterdamsche haven vergelijkenderwijs verlaten. Daartoe werkte vooral mede, dat zij geen behoorlijke verbinding bezat met den Rijn. De oude Keulsche Vaart was volslagen onvoldoende. Na veel moeite werd bereikt, dat een kanaal naar den Rijn zou worden gegraven. Voor de zóóveelste maal belette 's Gravenhage, dat Amsterdam kreeg wat het noodig had. In plaats van een vaart, uitmondende zoo ver mogelijk in den Boven-Rijn, kwam het Merwedekanaal, dat de schepen dichter bij Rotterdam dan bij Duitschland brengt en bovendien te smal is voor Rijnschepen van eenigszins aanzienlijke afmetingen. Thans wordt het verbeterd.
Alle deze moeilijkheden, de ontwikkeling van de Amsterdamsche haven opzettelijk in den weg gelegd, waren even zoo vele hinderpalen voor een rationeele uitbreiding van het scheepvaartverkeer, hetgeen zich niet alleen in het havengebied, doch ook in de stad zelve afspiegelde.
Amsterdam was tot bijna aan het einde der 19de eeuw weinig meer dan een groote provinciestad. Vele harer oude nijverheden waren verdwenen. Met nieuwe wilde het slecht vlotten. De historie van hare vrijwel eenige groote industrieele inrichting, de „fabriek van Van der Made en Van Vlissingen" (tegenwoordig *Werkspoor*) was tientallen jaren lang één lijdensgeschiedenis. Alleen de diamantbewerking was, na vele *ups and downs* in de jaren '70 een bloeiende industrie geworden. Andere takken van nijverheid daarentegen verdwenen. Ongeveer een halve eeuw geleden was er op de Utrechtschezijde (Amsteldijk) een vrij groote glasblazerij en op de Stadhouderskade bij de P. C. Hooftstraat bevond zich een klok- en metaalgieterij; beide bestaan sinds lang niet meer. Hetzelfde lot trof de groote waskaarsenfabriek, gelegen aan hetgeen nu de Hobbemakade is, ongeveer ter plaatse van het Zuiderbad, en eenige jaren later verdween het groote, hooge gebouw van de suikerraffinaderij „op de Schans" (Marnixstraat). Later ging de suikerraffinaderij van Spakler, op de Lijnbaansgracht, eveneens verloren. Eerst tegen de jaren '90 van de 19de eeuw begon de haven te herleven, kreeg de scheeps- en machinebouw aanmerkelijke beteekenis en nam ook de ontwikkeling der industrie een vrij aanzienlijke vlucht.

Toen kreeg Amsterdam geleidelijk het karakter eener groote stad. De te voren gedane kunstmatige pogingen, om haar dit karakter te geven, waren mislukt. Talrijk waren degenen, die zich in het hoofd hadden gehaald, dat Amsterdam „een wereldstad" moest worden, hetgeen dan zou hebben te geschieden door zoo veel mogelijk buitenlandsche groote steden na te bootsen, in het bijzonder Parijs.
Parijs had wereld-tentoonstellingen — Amsterdam moest er óók een hebben, en kreeg er ook een, in 1883. Parijs had een schouwburg met „Moorsch" interieur, waar balletten werden vertoond — Amsterdam moest óók zooiets bezitten en kreeg het ook: den Parkschouwburg, ten behoeve waarvan de oude deftige concertzaal van het Park afgebroken en het prachtige Park zelf voor de helft vernield werd. Parijs had boulevards — Amsterdam moest óók boulevards hebben, te verkrijgen door dempen, breken, sloopen, verbreeden... maar kreeg ze gelukkig niet.
Het was in de jaren '80 koortsachtig bedrijvig in de stad: de overgang van het half-doode verleden naar een toekomst van krachtdadig leven. Op elk gebied deden frissche krachten zich gelden. De haven herleefde, de Amsterdamsche koopvaardijvloot groeide, de scheepvaart nam gestadig toe. De nijverheid begon zich te ontwikkelen. De stad werd een hoe langer hoe belangrijker financieel centrum. Jonge letterkundigen, die men later „de tachtigers" zou noemen, vielen als beeldstormers in den vermolmden tempel der Nederlandsche literatuur, vernietigden de oude goden en legden de grondslagen voor een nieuwe ontwikkeling der schoone letteren. Een nieuwe architectuur begon zich te doen gelden, volgens beginselen, in scherpe tegenstelling tot de in den loop der 19de eeuw geheel verworden en tot volslagen onbeduidendheid verzonken bouwkunst. Daar stonden ook jonge beeldende kunstenaars op, die in hunne afdeeling der kunst vernieuwing brachten, zooals begaafde journalisten het in hùn vak deden. Het Concertgebouw-orkest kwam tot stand en werd alras het middelpunt van een verjongd muziekleven, op hooger peil dan men hier ooit had gekend. In het openbare en politieke leven eveneens begonnen nieuwe stroomingen zich te doen gelden. Vakvereenigingen ontstonden; socialistische invloeden kregen vat op de arbeiders; de linkervleugel van het tot dan onbetwist oppermachtige liberalisme maakte zich los en begon eerst buiten, weldra in den gemeenteraad oude tradities aan te tasten, oude monopolies te ontwortelen en sociaal gerichte politiek te voeren. Amsterdam was ontwaakt en maakte zich gereed tot geduchte en veelzijdige activiteit, tot werkelijk modern leven.
De „wereldstad"-fantasieën verbleekten, verschrompelden, verdwenen.

Het aantal dergenen, die begrepen, dat de aantrekkelijkheid der stad gelegen was in haar eigen schoonheid en karakter, en niet in dwaze nabootsingen van het karakter van andere steden, nam toe en hunne zienswijze werd ten slotte de overheerschende.
Zoo ging Amsterdam, de glorieuze stad van de 17de eeuw, in de zekerheid van nieuwe glorie de 20ste tegemoet.

WAT VERLOREN GING

Amsterdam, de glorierijke stad van de 17de eeuw — zij had in den loop van de 19de een deel van haar schoonen tooi verloren.

Toen de laatstgenoemde eeuw in haar kindsheid was, lag de stad daar nog in vrijwel dezelfde gedaante, die zij honderd tot honderd en vijftig jaren te voren had bezeten, in haar vollen tooi van grachten, bruggen, sluizen, poorten, torens, bolwerken, patriciërs- en geringere huizen, met hunne trap-, tuit-, hals-, klok- en andere gevels, hunne hooge stoepen, hunne luifels en wat er alzoo meer medewerkte tot hare ongemeene bekoorlijkheid.

Het was ook elders zoo. Maar het houweel en de koevoet des sloopers hadden zich toch reeds laten gelden.

Van der Vijver schrijft reeds in 1829 *(Wandelingen in en om Amsterdam)* aangaande Watergraafsmeer: „Hoewel vele lusthoven voor weiden en warmoezierslanden plaats maakten, zijn er nogtans overgebleven..." en ongeveer ter zelfder tijd klaagt een andere wandelaar, dat zoo vele fraaie buitens langs de Vecht geslecht zijn geworden.

Het had zoo niet behoeven te zijn. Reeds onder het bewind van den Soevereinen Vorst had men het euvel der vernietiging van oude bouwwerken ingezien en een wet tot stand gebracht, bedoelende het tegen te gaan. Het is de „Wet, houdende bepalingen omtrent de slooping van Gebouwen binnen Steden en Plaatsen, gearresteerd den 25 Junij 1814, No. 60," Staatsblad No. 73, welker considerans aldus luidt:

„Nademaal Ons kennelijk is geworden, dat de slooping van huizen en andere gebouwen, sedert een geruimen tijd, in verschillende steden, hand over hand toegenomen heeft, niet alleen tot ontluistering derzelve steden, maar ook tot ongerijf van vele goede ingezetenen en tot aanmerkelijk nadeel van 's Lands inkomen, zoo is het..." enz.

Het eerste artikel van deze wet heeft den volgenden inhoud:

„Geene slooping of amotie van eenig gebouw, onder welken naam ook, binnen eene stad of andere plaats gelegen, zal, van nu af aan, mogen geschieden, vóór en aleer daartoe van den Burgemeester, of van het plaatselijk Bestuur der Gemeente, waaronder zoodanig gebouw behoort, expres consent zal zijn bekomen; wordende aan de plaatselijke Besturen respectievelijk het toestaan of weigeren van zoodanig consent, naar bevind van zaken, en zooals zij met het algemeen belang hunner gemeente meest overeenkomstig zullen vinden, bij deze overgelaten, behoudens niettemin, den weg van doleantie, aan de Staten der Provincie, voor hen, welke zich met de uitspraak van het plaatselijk Bestuur mogten bezwaard oordeelen."
Uit de considerans blijkt reeds, dat de vrees voor het verlies van belasting, als gevolg van slooping, een belangrijke overweging was voor het tot stand brengen van de wet. Uit de wetsartikelen zelf blijkt voorts, dat deze overweging de voornaamste was. Maar niettemin was ook de „ontluistering" door slooping een reden om de wet in het leven te roepen.
Zij heeft echter niet lang bestaan. Ware zij gehandhaafd gebleven, waarschijnlijk zouden vele gebouwen en huizen van kunstwaarde of historische beteekenis ons nog heden hebben verheugd. Het heeft niet zoo mogen zijn. Onmiddellijk nadat de wet buiten werking was gesteld, vielen vooral de plaatselijke besturen met felle woede de monumenten, die het voorgeslacht had gesticht, aan. Het is eenvoudig ongeloofelijk wat binnen weinige jaren alom in den lande werd vernield. Eenige jaren geleden organiseerde een kunstlievende vereeniging te Utrecht een tentoonstelling van afbeeldingen van hetgeen uitsluitend in de oude Bisschopsstad was vernietigd. Degenen, die deze verzameling aanschouwden, zagen met ontsteltenis welke schatten in den loop der jaren aan domheid, verkeerd inzicht, aan vandalisme van allerlei aard waren opgeofferd.
Het is te Amsterdam niet zóó erg geweest als te Utrecht, maar toch erg genoeg, zooals uit hetgeen nu volgt zal blijken.
De wallen werden gesloopt. De Buitensingel werd „genormaliseerd," hetgeen zeggen wil, dat de bolwerken werden afgegraven (waarmede tevens de nog overgebleven molens, op twee na, verdwenen) en met den loop der „gordijnen" (de eigenlijke muren) gelijk gemaakt, zoodat ontstond wat wij nu kennen als Nassaukade, Stadhouderskade en Mauritskade ter eene, als Marnixkade, Leidschekade, Nicolaas Witsenkade ter andere zijde. Van slechts twee bolwerken valt het beloop nog te zien, namelijk ter plaatse waar zich de kliniek (voormalig Ooglijdersgesticht) bevindt, tegenover het Weesperpoortstation (bolwerk Weesp) en bij de Rotterdammerburg. Van de molens bleef slechts één over, *De Gooijer*, thans eigendom

van de stad, gerestaureerd en in bedrijf. De andere, die men intact had gelaten, de *Victor*, tegenover de Rozengracht, werd een twintigtal jaren geleden gesloopt.
Alle poorten werden geslecht, met uitzondering van de Muiderpoort, welks karakteristieke „hekkepoortje," aan het einde van de brug vóór het gebouw, ongeveer een kwart eeuw geleden werd afgebroken, vrijwel ter zelfder tijd als het fraaie tolhek op den Amsteldijk bij de Tolstraat. Zoo verging het de 17de-eeuwsche omwalling.
Maar er waren nog eenige overblijfselen van de ommuring uit de 15de eeuw aanwezig. Twee van de voornaamste ondergingen tusschen 1825 en 1830 het in die dagen bijna onvermijdelijke lot van oude, schoone of eerwaardige gebouwen: de prachtige Jan Roodepoortstoren, op de Torensluis, en de Haringpakkerstoren, op de Haringpakkerij (Prins Hendrikkade) bij het Singel. Iets minder dan een halve eeuw geleden, toen het Doelen-Hotel zijn tegenwoordige gedaante werd gegeven, viel de toren *Swijght Utrecht* onder den moker; in de muur van het hotelgebouw, aan den kant van de brug, kan men zijn in marmer gehouwen gevelsteenportret zien. Van de eerste vestingwerken van Amsterdam resten ons nog de Schreierstoren, een aantal groote stukken natuursteen in den westelijken walmuur van de Gelderschekade, de St. Anthoniespoort (thans Geschiedkundig Museum der stad), het onderstuk van den Munttoren en het onderstuk van den Montelbaanstoren, dat echter een ietwat jonger buitenwerk was en niet tot de eigenlijke omwalling heeft behoord.
Van de na de amotie der poorten ten behoeve van de toenmalige stedelijke accijnsen gebouwde douane-huisjes, is nog slechts één aanwezig, dat zich bevindt ter plaatse waar eenmaal het Weteringpoortje stond.
Nu komt de oude Wijkmeester aan het woord, om ons, in de eerste plaats, de volgende bijzonderheden te vertellen nopens de tegen het midden der 19de eeuw gesloopte vestingwerken:
„Ieder van deze Bolwerken rusten op 44 overwelfde Boogen. En de 25 Gordijnen (d.i. rechtlijnige muren) welke deze Bolwerken aaneen hegten, rusten ieder op 47 overwelfde Boogen.
Elk Bolwerk en elk Gordijn heeft 55 Roeden in zijn omtrek, dus in 't geheel 2805 Roeden, elk à 13 Voeten, is 36465 Voeten, en een Uur gaans op 18000 Voeten geschat, is het meer dan 2 Uren gaans.
De Muur werd gereekend 18 Voeten hoog en 5 Voeten dik te zijn, maakende dus 3.281.850 Cubische Voeten uit en als men nu reekende dat er 8 Steenen op een Cubiek Voet gerekend worden, dan zoude er 26.254.800 Steenen aan gebruikt zijn geweest.

In 1809 en vervolgens wierden deze Muuren veel afgebrooken en de Schansen en Bolwerken met Boomen beplant, maakende men van dezelve Wandelplaatzen."

Het blijkt dus, dat de steenen buitenmuren gesloopt werden. Of de aarden wallen bleven, is niet duidelijk. Maar in elk geval werden er plantsoenen van gemaakt.

Had men het daarbij maar gelaten! Welke fraaie, min of meer geaccidenteerde parken heeft men te Utrecht, Alkmaar, Amersfoort, Middelburg, Leeuwarden, Zierikzee, voor een deel ook te Zwolle, te Haarlem, te Deventer en elders, uit de oude wallen weten te maken. En wat heeft men er te Amsterdam van gemaakt? De Marnixstraat en bijbehoorende kade, de Nicolaas Witsenkade en den Den Texstraat (nadat men daar te voren een gasfabriek had geplaatst), de Huddekade en de reeks militaire gebouwen (waarvan een thans Kankerinstituut) van de Spinozastraat tot het voormalige Funen (Czaar Peterstraat enz.) — nagenoeg alles van een troostelooze leelijkheid, met uitzondering van het Weteringplantsoen en het plantsoen bij de Rotterdammerbrug, beide wellicht overblijfselen van de beplanting, na het slechten van de wallen aangebracht, het Weteringplantsoen, te oordeelen naar den leeftijd van vele zich daarin bevindende boomen, zeker.

Later volgden het O.Z. Heerenlogement, aan den Grimburgwal (thans kinderkliniek van het Binnengasthuis), de Nieuwe Zijds kapel (Rokin-Kalverstraat, thans vervangen door een onbeteekenend bouwwerk van den architect C. B. Posthumus Meijes), tegen welks slooping hevig werd gestreden, niet alleen door vrienden van het oude Amsterdam, doch ook door het Roomsch-Katholieke Kerkgenootschap, vooral omdat deze Kapel nauw was verbonden met het Mirakel van Amsterdam, aan hetwelk de jaarlijksche nachtelijke Stille Omgang de herinnering levendig houdt.

Bovendien verdwenen tallooze oude en fraaie huizen in alle deelen der stad, ook op de hoofdgrachten, en in hunne plaats werden er gebouwd, onbelangrijk of positief leelijk, doch zelfs in het beste geval door stijl en kleur in disharmonie met de omgeving. Het is niet mogelijk een opsomming van deze calamiteiten te geven. Doch één geval verdient vermelding, namelijk dat van twee bijzonder fraaie huizen op den hoek van Keizersgracht en Westermarkt, toegeschreven aan Hendrick de Keijser, die, ondanks veel verzet, werden gesloopt en in wier plaats een even onbeteekenend als opdringerig huis werd gezet, dat het bijzondere karakter van den typischen, antieken pleinhoek vrijwel heeft vernietigd. Deze ge-

beurtenis verwekte zoo groote ontsteltenis, dat zij aanleiding werd tot de stichting van de Vereeniging *Hendrick de Keijser*, welker doel is „belangrijke oude gebouwen te koopen of op andere wijze te verwerven, zoo noodig te restaureeren en voor ondergang te behoeden". Deze Vereeniging heeft in den loop der jaren ettelijke tientallen fraaie huizen en andere gebouwen, te Amsterdam en elders, in eigendom verkregen en in hun ouden luister doen herleven.
De Hoogesluis werd verlaagd en met obelisken en diverse tirelantijnen „versierd".
De Blauwbrug, die er uitzag precies als nu nog de Magerebrug, werd afgebroken en vervangen door een verfoeilijke imitatie van Parijsche bruggen uit de tweede helft van de 19de eeuw.
Vele hooge boogbruggen werden verlaagd, door toepassing van het eenvoudige procédé van het leggen van eenige ijzeren balken, een meter of wat beneden het vroegere niveau. Vele wipbruggen verving men door meestal banale, soms zeer leelijke steenen bouwsels, door draaibruggen of door gemechaniseerde klapbruggen, zoodat er nu in de stad nog slechts drie bruggen van het oude, fraaie hamei-type, dat het stadsbeeld zoo verlevendigde, aanwezig zijn, te weten de Magerebrug (met veel moeite bij noodig geworden vernieuwing gered), de brug over de Bickersgracht (beide dubbele wippen) en die over de Groenburgwal in de Staalstraat.
Sedert eenige jaren heeft men hier en daar metalen, gemechaniseerde bruggen van het hamei-type geplaatst. Men kan er vrede mede hebben, doch zij missen de sierlijke lijnen van het oude houten prototype.
Hoevele woon- en andere particuliere huizen uit de 17de en 18de eeuw afgebroken, of, wat gewoonlijk nog erger is, verbouwd, geschonden en verhannest werden, is niet na te gaan. Het aantal is legio. In vele gevallen zal ongetwijfeld bouwvalligheid oorzaak van de slooping zijn geweest, hoewel ook dan waarschijnlijk restauratie nog wel had kunnen helpen. Maar in veel meer gevallen was amotie stellig niet noodig. In gedachteloosheid, gebrek aan piëteit, „meegaan met de eischen des tijds," (welk een tijd en welke eischen!) is de oorzaak van veel onheil te vinden.
Ook op de groote grachten, die in hun geheel onaantastbare monumenten behoorden te zijn, omdat hun weerga nergens ter wereld is te vinden, is op de ergerlijkste wijze huisgehouden. De stad zelf ging voor, door de reeds gememoreerde aantasting van de bruggen. Vele particulieren volgden. Vele huizen werden afgebroken, om plaats te maken voor bank- en handelskantoren. Zelden werd er dan naar gestreefd het nieuwe ondergeschikt te maken aan het oude. Bij verreweg de meeste architecten der

nieuwe gebouwen was hoegenaamd geen piëteit voor het verleden, geen oog voor de schoone omgeving aanwezig. Zij bouwden in de meeste gevallen op zich zelf reeds onbeteekenende, vaak bepaald leelijke gebouwen, die wat vormgeving, gedaante en kleur aangaat, aandoen als moddervlekken op een staatsiekleed. Zelfs als zulk een bouwwerk op zich zelf goed is, blijft het gewoonlijk nog buiten harmonie met het milieu. Een van de weinige voorbeelden hoe het kan en hoe het zou moeten, is het Gereformeerd Gymnasium op de Keizersgracht, No. 418.
Het euvel bepaalt zich uiteraard niet tot de groote grachten, doch is alomtegenwoordig, zoodat het noemen van voorbeelden overbodig mag heeten; het zou trouwens een boekdeel op zich zelf vorderen.
Maar niet alleen het bouwen van in hunne omgeving, of liever: in de oude stad niet passende huizen, is een schennis, even erg, wellicht zelfs nog erger, is het bouwen tot voor de binnenstad buitensporige hoogte. Voorbeelden hiervan zijn het gebouw van de Nederlandsche Handelmaatschappij, dat, hoe fraai op zich zelf ook, de prachtige Bocht van de Heerengracht, gezien van de brug tusschen Koningsplein en Leidschestraat, doodslaat, dat van de Amsterdamsche Bank, kantoorgebouwen op den N.Z. Voorburgwal en elders, die gruwelijke verstoringen van het silhouet zijn.
Dit alles, ofschoon erg genoeg, is van betrekkelijk geringe beteekenis, in vergelijking met de verminking, die men de stad heeft doen ondergaan door demping van grachten. Tot hen, die het lot der stad, wat haar uiterlijk betreft, in handen hadden — en ook nog wel hebben — schijnt niet het besef te hebben kunnen doordringen, dat het water het voornaamste element van haar schoonheid is en er derhalve niet aan geraakt mocht worden, behalve wanneer onverbiddelijke noodzakelijkheid er toe dwingt. Waarschijnlijk heeft men bij de verschillende dempingen zich verbeeld, dat zulke noodzakelijkheid aanwezig was; maar in vele, zoo niet de meeste gevallen was zij hersenschimmig.
In den loop van de 19de eeuw werden gedempt: Nieuwe Zijds Achterburgwal (thans Spuistraat), Nieuwe Zijds Voorburgwal, Spui, Overtoom, Rozengracht, Elandsgracht, Goudsbloemgracht (thans Willemstraat), Anjeliersgracht (thans Westerstraat), Lindengracht, Deventer Houtmarkt (thans Jonas Daniël Meijerplein), Houtgracht en Leprozengracht (thans Waterlooplein), de helft van de Achtergracht (thans Falckstraat), Warmoesgracht (thans onderdeel van de Raadhuisstraat), Amstelgrachtje (thans M. J. Kosterstraat), Damrak (van den Dam tot de Oudebrugsteeg), Martelaarsgracht, Hekelveld, Zaagmolensloot (thans

Albert Cuypstraat), Huidevetterssloot, Nieuwe Prinsengracht (thans Prinsenlaan). In de 20ste eeuw: Rokin (tusschen *Industria* en het St. Pieterspoortje, weldra tot het Spui), Vijzelgracht. Van de Lijnbaansgracht werden stukken gedempt, o.a. wat nu de Valckenierstraat is, alsmede het Kleine-Gartmanplantsoen.

Herhaaldelijk werd gezind op demping van de twee fraaiste radiaalgrachten, de Reguliersgracht en de Leidschegracht. Het is wellicht aan het krachtdadig optreden van wijlen Jan Veth, voornamelijk door middel van zijn voortreffelijk boekje *Stedenschennis*, te danken, dat de prachtige Reguliersgracht niet in een ziellooze straat, als de Spuistraat is, werd herschapen. De Leidschegracht is zelfs nu nog niet veilig; het overblijfsel van het Rokin, een stuk van den eigenlijken Amstel, evenmin.

Dempte men in het verleden ter wille van het verkeer o.a. zoogenaamd ter ontlasting van drukke straten, ook thans nog geldt dit motief, maar is er een tweede bij gekomen, namelijk het gebrek aan parkeerplaatsen voor automobielen. Volgens de dempers en sloopers moet de schoonheid, moet het wezen, het karakter der stad geofferd worden nu aan dezen, dan aan genen waan, aan de grillen en grollen van het even enerveerende als doellooze jagen en jachten van dezen zinneloozen tijd. Het argument is dan, dat men van de oude stad geen museum moet maken, dat zij bestemd is *city* te worden en dat men haar daarvoor gaandeweg, naar mate de ontwikkeling in deze richting voortschrijdt, geschikt moet maken. De juiste stelling is echter, dat deze ontwikkeling zich moet voegen naar de oude stad. Het *kan* — zooals de eigenlijke *city*, de Londensche, bewijst. Want daar speelt zich het geweldige zakenleven af in een warnet van veelal smalle, kromme straten en stegen. Wat daar kan, is ten onzent, waar alles zoo veel kleiner en bescheidener is, evenzeer mogelijk. Gelukkig dat het aantal dergenen, die deze zienswijze toegedaan zijn, in den loop der jaren zoodanig is toegenomen, dat zij dikwijls in staat zijn verkeers-, parkeer- en soortgelijk vandalisme te verijdelen. Een oude vestingstad is nu eenmaal niet geschikt te maken voor „snelverkeer" en andere bezoekingen van dit gezegende tijdsgewricht — tenzij men te werk gaat à la Hausmann: *balayer les vieux faubourgs* — weshalve verkeer enz. zich moet voegen naar de oude stad. Het dientengevolge gematigde verkeers-tempo is geen ongeluk, veeleer het tegenovergestelde.

Veel erger dan alle dempingen is echter het onherroepelijke onheil, dat de bouw van het Centraal Station in het IJ aan de stad heeft toegebracht. Het eerste station van de Hollandsche IJzeren Spoorweg-Maatschappij stond aan de Haarlemmer Trekvaart, ongeveer waar zich thans het

Westerpark bevindt. Toen het te klein was geworden, werd in den Droogbak een houten station gebouwd, dat door middel van een (nog bestaand) viaduct achter de Haarlemmer Houttuinen en Westerdokstraat, met het oude eindpunt van de spoorbaan verbonden werd. Dit was het begin van uitvoering van de noodlottige beslissing, om een centraal station, met bijbehoorende emplacementen, te bouwen en aan te leggen op een reeks in het open IJ te maken eilanden.

Het daartoe strekkende plan was te 's Gravenhage ontworpen. Het ondervond in den Amsterdamschen Gemeenteraad zeer hevigen tegenstand. Herhaaldelijk werd het afgewezen. Doch de aandrang, die van de Regeering, naar men wil in het bijzonder van Thorbecke, uitging, was zoo sterk, dat de Raad ten slotte bezweek en met de kleinst mogelijke meerderheid zich met het ontwerp vereenigde.

De ramp werd voltrokken. Millioenen kubieke meters zand werden in het IJ gestort en tot eilanden geformeerd, die met bruggen aan elkander werden verbonden. Op het middelste eiland bouwde Cuijpers het Centraal Station; op de andere eilanden werden loodsen, remises en andere dienstgebouwen gezet. Aan de IJ-zijde werd een kade gemaakt, langs welke in den loop der jaren een aaneengesloten bebouwing verrees, de De Ruijterkade.

Zoo werd Amsterdam een blinde stad. Zij kon niet langer over haar haven uitzien naar de groene Noord-Hollandsche polders; de dijk-eilanden en de daarop staande gebouwen namen gezicht en licht weg. Van den overkant van het IJ zag men niet langer over het breede water het levendige silhouet der stad met hare vele fraaie torens, doch slechts dijken, huizen en de lange overkapping der spoorwegperrons.

De verfoeilijkste aanslag, dien men op de schoonheid en heerlijkheid der hoofdstad had kunnen plegen, werd aldus gepleegd. Een onvergeeflijke misdaad werd in aesthetisch opzicht jegens Amsterdam begaan. Maar ook in anderen, practischen zin was deze spoorweg- en stationsbouw een grove fout. De afmetingen van sluis en spoorbrug in en over den toegang tot het Oosterdok bepaalden de afmetingen van de schepen, die de Lands- en particuliere werven konden bouwen, zoodat op den duur de Nederlandsche Scheepsbouw-Maatschappij genoodzaakt was haar werf naar den overkant van het IJ te verplaatsen (de Landswerf was toen reeds opgeheven). De spoorwegverbinding met Noord-Holland werd gelegd ten westen van de stad, waardoor twee de scheepvaart belemmerende bruggen over het Noordzeekanaal moesten gelegd worden. De verbinding met het Weesperpoort-station vormde, en vormt tot den huidigen dag (al zal

zij nu ook weldra verdwijnen) een ontzettende belemmering van het verkeer met en in de zich naar het Oosten sterk ontwikkeld hebbende stadswijken. De emplacementen en rangeerterreinen op de kunstmatige eilanden bleken vrij spoedig veel te klein te wezen, zoodat men genoodzaakt was in de Watergraafsmeer, dus op grooten afstand, een rangeerterrein aan te leggen.

De rationeele oplossing ware geweest het Centraal Station te bouwen in het zuiden der stad, waardoor de verbindingen met 's Gravenhage, Utrecht en Amersfoort bekort en vergemakkelijkt zouden zijn geworden. De verbinding met Noord-Holland had dan moeten loopen over een brug in de buurt van de Oranjesluizen. Indien men dan de havenwerken niet ten oosten, doch ten westen van de stad had gemaakt, had de verbinding van de oude stad met de nieuwe wijken aan den overkant door middel van een brug over het IJ kunnen geschieden.

Op deze wijze zou een ideale toestand zijn ontstaan. Thans hebben wij het tegenovergestelde: de verbinding met de zee is versperd door kostbare sluizen en twee spoorbruggen — de verbinding tusschen de beide deelen van de stad over of onder het water is uiterst bezwaarlijk tot stand te brengen en zal buitengewoon kostbaar zijn — de spoorwegen in en om de stad zijn zeer onpractisch en tientallen millioenen worden gevorderd om er althans iets dragelijks van terecht te brengen — het IJ is hopeloos bedorven — de prachtige ligging van de stad aan haar open haven is vernietigd — de verbinding van Amsterdam met de zee blijft ten eeuwigen dage versperd. Zoo werden er op de hoofdstad misdadige aanslagen gepleegd, die maar al te zeer geslaagd zijn. En de hoofdschuldige heeft te Amsterdam een standbeeld gekregen!

In onze dagen valt een nieuwe aantasting van de schoonheid en het karakter der oude stad waar te nemen. Zij bestaat in het bouwen volgens de beginselen van hetgeen „nieuwe zakelijkheid" wordt genoemd. Er zou betrekkelijk weinig bezwaar gemaakt kunnen worden tegen toelating van gewoonlijk hideuse samenstellingen van beton, staal en glas in de nieuwe stadswijken. Maar dergelijke bouwkunst, die met bouwen weinig, met kunst in het geheel niets heeft uit te staan, te gedoogen in de oude stad, is, zooals het klassieke gezegde luidt, erger dan een misdaad, het is een fout.

In nog een ander opzicht moet van schennis gewag worden gemaakt en wel ten aanzien van de straatnamen.

Deze namen zijn gewoonlijk van geschiedkundigen aard, weshalve zij behooren geëerbiedigd te worden. Indien men bepaalde vorstelijke per-

sonen, wetenschappelijke, artistieke, militaire en andere grootheden wil huldigen door straten of pleinen naar hen te noemen, dan kan dit geschieden in de nieuwe stadswijken. De topografische namen in de oude stad behooren echter onveranderd te worden gelaten.

Aan deze ongeschreven wet heeft men echter te Amsterdam geenszins gehoorzaamd.

Zoo heeft men, zooals reeds werd geboekstaafd, na de demping den Nieuwe Zijds Achterburgwal en de Deventer Houtmarkt onderscheidenlijk Spuistraat en Jonas Daniël Meijerplein genoemd; ook eenige andere gedempte grachten werden herdoopt. Later heeft men dit niet meer gedaan, getuige Nieuwe Zijds Voorburgwal, Rozengracht, Martelaarsgracht, Elandsgracht enz.

Toch lag er aan zulke naamsveranderingen iets redelijks ten grondslag: men wilde wat niet langer gracht of burgwal was, ook niet burgwal of gracht noemen.

Maar niets redelijks is te vinden in de roekelooze afschaffing van historische en vaak zeer karakteristieke namen, zonder eenigerlei aannemelijke reden.

Een treffend voorbeeld hiervan is de Prins Hendrikkade. Voorheen droeg wat nu zoo heet een reeks van namen, te weten, beginnende van de Schippersgracht, Buitenkant, Kamperhoofd, Tesselschekade, Haringpakkerij. Men had den Prins, die zich jegens Amsterdam ongetwijfeld verdienstelijk heeft gemaakt, kunnen eeren door aan een fraaie nieuwe straat zijn naam te geven; maar de oude, met de historie der stad zoo nauw verbonden namen, had men niet mogen aantasten.

Hier volgt nu een lijst van zulke even noodelooze als ongewenschte naams-veranderingen:

Oetewalerweg (Linnaeusstraat); Oetgenspad (1ste Oosterparkstraat); Utrechtschezijde (Amsteldijk); Botermarkt (Rembrandtsplein); Reguliersplein (Thorbeckeplein); Schapenplein, (later Sophiaplein, thans Muntplein); Warmoesgracht (Raadhuisstraat); Gasthuissteeg, Stilsteeg (Paleisstraat); Halsteeg (Damstraat); Ossenmarkt (Frederiksplein); Achtergracht (Falckstraat); Buitenschans (Maurits-, Stadhouders-, Nassaukade); Leprozengracht, Houtgracht (Waterlooplein); Deventer Houtmarkt (Jonas Daniël Meijerplein); Anjeliersgracht (Westerstraat); Goudsbloemgracht (Willemstraat); Kistenmakersgracht, Erwtenmarkt (Amstel); Oude Turfmarkt (Rokin); Pijpenmarkt, Boommarkt (N. Z. Voorburgwal); Amstelgrachtje (M. J. Kosterstraat); Ellendigesteeg (Eggertstraat); Op 't Water (Damrak); Lijnbaansgracht (Kleine Gart-

manplantsoen, Zieseniskade, Valckenierstraat); Zaagmolensloot (Albert Cuijpstraat).
Het ware te wenschen, dat men deze oude namen in eere herstelde. Misschien zou men er dan zelfs toe kunnen komen eenige zeer oude namen terug te roepen, bij voorbeeld Middeldam in plaats van Vijgendam, Dubbele Buurt (aan het einde van den Overtoom), Slatuinen, Boeren-Wetering enz. De Dam heette in het verre verleden De Plaetse, maar de naam Dam heeft een historischen klank en is dus onaantastbaar; en het zou ook bezwaarlijk zijn de Warmoesstraat haar oer-naam, Kerkstraat, te hergeven, omdat later een andere straat dezen naam heeft gekregen.
Niet lang geleden werden de namen van eenige stegen gewijzigd, veranderd en „genormaliseerd"; daar zulks voornamelijk geschiedde op aannemelijke practische gronden, kan er geen bezwaar tegen worden gemaakt.
Toen dit geschiedde, heeft men ook twee gedeelten van den Amstel van eigen namen voorzien, namelijk 's Gravelandsche Veer (een in den volksmond van oudsher gebruikelijke naam) en Staalkade.
Sommige namen zijn verdwenen met de straten enz., die hen droegen, bij voorbeeld: Osjessluis (brug in de Kalverstraat, vóór de demping van het Spui), Hol (steeg op den Nieuwendijk), De Goedestraat (een dubbele rij allerijselijkste krotten, ten oosten van het Weesperpoortstation, door een zekeren De Goede gebouwd), Olijphantspad (eveneens ten oosten van dit station). De volksnaam Duvelshoek, gegeven aan het samenstel van stegen tusschen Reguliersbreestraat en Reguliersdwarsstraat, is in onbruik geraakt, evenals de St. Theunis, zooals de Christen Amsterdammers de omgeving van de St. Anthoniessluis noemden. De volksnaam Jordaan is echter gebleven, evenals de Eilanden (Kattenburg enz.).
Eigenaardig is, dat de Joden er voor verschillende straten in de oude Jodenwijk eigen namen op na hielden. Bij voorbeeld:
Vinkenbuurt (Rapenburgerstraat); Komkommerbuurt (Korte Amstelstraat); Weesperveld (Nieuwe Kerkstraat tusschen Weesperstraat en Muidergracht); Nieuwmarkt (St. Anthoniesbreestraat); Sluisgrachtje (Korte Zwanenburgwal); Verwersgracht (Zwanenburgwal); Nijgas (= nieuwe straat, Zwanenburgerstraat); Sjoelstraat (sjoel = synagoge, Nieuwe Amstelstraat); Vlooienburg (Lange Houtstraat); Oude of Joden Heerengracht (Nieuwe Heerengracht); Wagengas (Muiderstraat); Marken (Valkenburgerstraat); Uilenburg (Uilenburger- en Batavierstraat, thans Nieuwe Uilenburgerstraat); Brategas (braat = breit, breed, Jodenbreestraat); Houttuin (Joden Houttuinen); Markensgracht (Houtkoopers-

burgwal); 't Eiland (Varkens- of Roeterseiland, thans Valckenierstraat en Nieuwe Achtergracht).
Sommige van deze namen zijn oud-Amsterdamsche, door de Joden in eere gehouden; andere zijn eigen vinding. De beide korte einden straat tusschen de Rapenburgerstraat en den Houtkoopersburgwal, werden Eerste en Tweede Waaigat geheeten.
Tot diep in de negentiende eeuw woonden vrijwel alle Joden in hetgeen nu nog de Jodenbuurt wordt genoemd, met uitzondering van eenige rijke Portugeesche Israëlieten, die zich in patriciërshuizen op de deftige grachten gehuisvest hadden en van ettelijke onvermogende, die op de Prinsengracht, waar groentenmarkt werd gehouden, ten dienste van de Joodsche venters, die daar hun negotie inkochten, schaftkelders en eethuizen exploiteerden. In de tweede helft van de negentiende eeuw begon de verspreiding, die snel een vrij belangrijken omvang aanam, toen de nieuwe wijken buiten de Utrechtsche en de Muiderpoorten werden aangelegd.
Doorbraken en verbreedingen droegen, behalve de dempingen, tot de verandering van het aspect der stad bij.
In de negentiende eeuw was de voornaamste wellicht de verandering van hetgeen nu Muntplein heet. Eertijds lag er tusschen Kalverstraat en Reguliersbreestraat een vrij smalle brug. Tusschen Doelensluis en Singel bevond zich een enge straat, aan welke een rij huizen, de Engelsche Huizen genoemd, welker achtergevels in het water stonden. Deze huizen werden afgebroken en de brug Kalverstraat-Reguliersbreestraat verbreed tot hetgeen nu het Muntplein is.
Aan deze afbraak is een eigenaardige geschiedenis verbonden. Op den zijgevel van het laatste der Engelsche Huizen, tegenover den Munttoren, was een advertentie geschilderd van het toenmalige confectie-magazijn Oostmeijer, in de Kalverstraat. De heer Oostmeijer weigerde zijn recht als huurder van de muurvlakte prijs te geven en zoo geschiedde het dat midden op het nieuwe plein geruimen tijd een brok muur, waarop de reclame-schildering, bleef staan. Deze dwaze toestand had lang kunnen duren, doch een groepje studenten rammeide op een goeden nacht Oostmeijers muur in elkander en daarmede was het vraagstuk radicaal en definitief opgelost.
In de negentiende eeuw waren nog belangrijk de verbreedingen van Gasthuis- en Stilsteeg (Paleisstraat) en van de Halsteeg (Damstraat), benevens de doorbraak (en demping van de Warmoesgracht) tusschen Keizersgracht en N. Z. Voorburgwal, door welke de Raadhuisstraat ontstond.
Gememoreerd dient ook te worden de verbreeding van de toenmalige

Beurssteeg, tusschen Rokin en Dam, waarmede het Beurspleintje en het Beurspoortje (Vijgendam), laatste overblijfselen van de Beurs van Hendrick de Keijser, verdwenen.
In de twintigste eeuw is de voornaamste verbreeding, die van de Vijzelstraat, gevolgd door de demping van de Vijzelgracht. Het is te hopen, dat het daarbij zal blijven en o.a. de Utrechtschestraat en de Leidschestraat onverbreed gelaten zullen worden, want het slaan van wijde gaten in de grachtwanden is ernstige aantasting van het karakter der grachten en vergroving van het stadsbeeld — dat overigens toch reeds op vele plaatsen belangrijke wijzigingen heeft ondergaan en in de meeste gevallen geen gunstige.
Daar is, bij voorbeeld, de Plantage. Eertijds was zij min of meer een buitenwijk, al was zij ook binnen de wallen gelegen. Er waren eenige vrij groote buitenplaatsen (waaruit *Artis* is ontstaan), verschillende theetuinen (de Griekentuin, de Fransche Tuin, De Koningskroon, De Vereeniging, Eik en Linde) en vele gelegenheden „waar gelagen werden gezet". Dan was er de Parktuin met de Parkzaal, waar concerten en andere uitvoeringen werden gegeven. Ten slotte de Hortus Botanicus. Aan den overkant van het eerste gedeelte van de Muidergracht, thans vormende den vijver van het Hortusplantsoen, bevond zich het St. Anthonieskerkhof. De Nieuwe Prinsengracht liep door tot hetgeen later het Entrepôtdok zou worden. Het eerste stuk werd gedempt; daar werd het Panorama gebouwd, dat onlangs werd afgebroken. Het andere is de tegenwoordige vijver van *Artis*. Over deze gracht lag in de Middenlaan een wipbrug. Alles met elkander droeg een min of meer landelijk karakter. De buitenplaatsen zijn er nog, in den vorm van den tuin van *Artis*. De theetuinen zijn verdwenen. Van den Parktuin is nog slechts een gedeelte overgebleven, het A. C. Wertheimpark; de rest is in een kaal, open sportterrein veranderd, nadat de Parkschouwburg, die de Parkzaal vervangen had, was afgebroken. De zalen van *Koningskroon* (Kerklaan) en *Vereeniging* (Doklaan) bestaan niet meer. De min of meer rustieke lanen zijn weinig fraaie straten geworden. Weliswaar is de traditie van amusementscentrum niet geheel van de Plantage geweken, want er zijn nog altijd drie schouwburgen, en vindt men er nog veel groen in *Artis*, Wertheimpark en Hortus, maar overigens onderscheidt zij zich weinig van vele andere nieuwere stadswijken.
De Dam heeft eveneens een belangrijke metamorphose ondergaan. Tot het einde van de 19de eeuw stond daar aan den ingang van het Damrak het quasi-Grieksche front van Zochers Koopmansbeurs. Tusschen Dam-

rak en Nieuwe Kerk eerst het oude koffiehuis *De Bisschop*, dan een stalgebouw van Van Gend & Loos, benevens eenige onbeteekenende huizen. Aan den overkant, hoek Kalverstraat en Paleisstraat, het eerste gebouw van De Groote Club; op den anderen hoek dat van de societeit *Zeemanshoop* (werk van een Engelschen architect), vrij onhollandsch, doch deftig; dan het fraaie 18de-eeuwsche huis van de loterij-firma Cretier & Cramp, nog eenige huizen en de groote sigarenwinkel van Hajenius. Tegenover het Paleis, dus waar nu het half-verzonken plantsoen is, stond het Commandantshuis (eertijds het Huis onder het Zeil), een niet onaardig gebouw uit den Franschen Tijd. Midden op den Dam verrees het Monument aan den Volksgeest 1830, in de wandeling genaamd *Naatje*, welken naam „de spraakmakende gemeente" had toegekend aan de Nederlandsche Maagd, die op de gedenkzuil fier haar speer en schild hield. Bepaald mooi was het plein niet. Maar het was karakteristiek. Eenige tientallen jaren geleden schreef het Gemeentebestuur een prijsvraag voor een nieuwe bebouwing van den Dam uit. Bekroond werd het inderdaad zeer fraaie ontwerp van den architect Van der Mey. Uitgevoerd werd het echter niet. De gemeente liet op de vreemdsoortigste manier met de bebouwing rondspringen, zoodat daar nu aan het historische plein een verzameling bouwkundige misbaksels „prijkt," om van te rillen. Commandantshuis, Beurs, Zeemanshoop enz. zijn verdwenen — en wat er voor in de plaats is gekomen — hoe minder er van wordt gezegd, hoe beter.

Het Leidscheplein heeft op zijn beurt een groote verandering gekend. De oude barrière bestaat sinds lang niet meer. De groote gebouwen, die er neergezet werden, zijn, met uitzondering van Kromhouts *American Hotel*, van weinig of geen beteekenis, hoe pompeus zij er ook mogen uitzien. Alleen het rijtje aardige huizen tusschen den Stadsschouwburg en de Korte Leidschedwarsstraat herinnert nog aan den ouden toestand, toen het plein eenvoudig en bescheiden, doch intiem en aantrekkelijk was.

Dan is daar het Rembrandtsplein, eertijds de Botermarkt. Zestig jaren geleden was het een plein, niet ongelijk aan het Amstelveld, zonder de kerk, doch met de oude (tweede) Regulierspoort, later Waag, ten slotte politiebureau. Rembrandts standbeeld stond vlak vóór de huizen tusschen de beide Reguliersdwarsstraten. De huizen waren vrij oud en meestal zeer aantrekkelijk. Elken dag was er tusschen Utrechtschestraat en Reguliersbreestraat een dubbele rij boekenstallen te vinden. 's Maandags werd er groote weekmarkt gehouden en in September was de Botermarkt het

brand- en middelpunt van de kermis. Voor ongeveer zestig jaren werd de Waag afgebroken, het (later eenigszins gewijzigde) plantsoen aangelegd, Rembrandt werd er midden in geplaatst, de boekenstalletjes werden verbannen naar de Oudemanhuispoort, de Maandagsche markt naar het Amstelveld en de kermis werd afgeschaft. De meeste oude huizen verdwenen, café's, hotels, theater, concertzaal werden gebouwd. Het oude plein werd het centrum van het Amsterdamsche vermaaks- en avondleven.
Waar nu het Frederiksplein is, het plein vóór de Utrechtschepoort, werd veemarkt gehouden; er stonden ook de eerste cavalerie-kazernes. Toen Sarphati er Outshoorn het (later door brand vernielde) *Paleis voor Volksvlijt* liet bouwen, werd de veemarkt verplaatst naar hetgeen nu Lepelstraat, Nieuwe Prinsengracht, Nieuwe Achtergracht en Roetersstraat is en kreeg het plein het, ongetwijfeld fraaie, uiterlijk, dat het tegenwoordige geslacht kent.
De Nieuwmarkt heeft weinig verandering ondergaan, of eigenlijk in het geheel geene, als men buiten beschouwing laat, dat het eertijds open kolkje, midden op het plein, thans overdekt is. Vele tientallen jaren geleden werd het plein een nieuwen wand gegeven door den bouw van de vischmarkt. Zij is sinds lang niet meer als zoodanig in gebruik en zal waarschijnlijk eerlang worden gesloopt — eene gebeurtenis, die met vreugde mag tegemoet gezien worden, omdat alsdan het stadsbeeld een aanmerkelijke verandering ten goede zal ondergaan; want het gezicht van de Gelderschekade op de St. Anthoniespoort zal stellig bijzonder fraai zijn en dat van het plein over de oude stadsgracht naar den Schreierstoren evenzeer. Men zal het alsdan dubbel betreuren, dat de oude wipbruggen bij den toren verdwenen zijn — zooals het ook betreurd moet worden, dat de soortgelijke, doch veel grootere brug tusschen Kadijks- en Kattenburgerplein door een draaibrug werd vervangen.
Uit deze buurt is nog iets anders verdwenen, dat weliswaar geen deel van de stad en hare vaste stoffage, doch niettemin vele jaren lang een integreerend deel van deze contrijen was, namelijk het oude, statige fregat *Admiraal van Wassenaer*, dat als opleidingsschip voor marine-matrozen dienst deed. Niet alleen het schip, doch ook „de jongens van de Wassenaer" waren echt Amsterdamsch. Het is jammer dat zij verdwenen zijn, zooals het jammer is, dat niet zeer lang geleden de karakteristieke en gedistingeerde rood-zwarte kleedij der Burgerweezen werd afgeschaft.
De meeste dezer veranderingen — er zijn meer, doch slechts aan de voornaamste behoeft aandacht te worden geschonken — zijn aantastingen

van de schoonheid en het karakter der stad geweest. Het voorgeslacht heeft aanspraak op onze diepe erkentelijkheid, wijl het Amsterdam begiftigd heeft met zulke schatten van schoonheid, zulk een weelde van aantrekkelijkheid, dat de stad, ondanks alle schennis, die men aan haar heeft gepleegd, nog altijd een van de mooiste steden, voor iederen Amsterdammer en voor tallooze Nederlanders *de* mooiste stad ter wereld is.

DE MARKTEN

Evenals in alle groote steden was en is ook te Amsterdam het volksleven op den openbaren weg uitgebreid, veelsoortig en kleurrijk — te Amsterdam wellicht nog meer dan elders, dank zij vooral het betrekkelijk groote Joodsche gedeelte der bevolking. Doch ook zonder dit zou het Amsterdamsche straatleven merkwaardig genoeg zijn, getuige bij voorbeeld hetgeen Breeroo op dit stuk heeft vereeuwigd.

Als voorname elementen van het volksleven op straat mogen genoemd worden: 1. de markten; 2. de venters; 3. de straatfiguren; 4. de muziekuitvoeringen, publieke vertooningen, optochten enz.; 5. de openbare middelen van vervoer; 6. de verrichtingen der openbare diensten.

Ten eerste dan de markten.

In een ander hoofdstuk komt de wijkmeester Meijer aan het woord en verhaalt daar, welke markten de hoofdstad bezat, ten tijde dat hij in een harer buurten het gemeentelijk gezag vertegenwoordigde. Toen schrijver dezes oud genoeg was om zich eenigermate rekenschap te kunnen geven van hetgeen zich aan hem vertoonde, waren vele van deze markten verdwenen. Er waren echter nog vrij vele in volle fleur, te weten:

1. de dagelijksche boekenmarkt op de Botermarkt (Rembrandtsplein);
2. de groote Maandagsche weekmarkt op hetzelfde plein;
3. de dagelijksche groentenmarkt op de Prinsengracht vóór den Jordaan;
4. de dagelijksche appelenmarkt op het Singel.
5. de Maandagsche en Vrijdagsche bloemenmarkt op het Singel tusschen Vijzelstraat en Koningsplein, later tot aan de Beulingsluis;
6. de dagmarkt op de Nieuwmarkt, alwaar ook een Zaterdagavondmarkt werd gehouden;
7. de dagelijksche markt in tweede-handsch goederen op den Korten Zwanenburgwal;
8. de Zondagsche prullen-markt in de Joden Houttuinen;

9. de Vischmarkt op de Nieuwmarkt;
10. de officieuze vischmarkt op de Leprozengracht;
11. de periodieke vee- en paardenmarkten, eerst op de Ossenmarkt (Frederiksplein), later ter plaatse waar zich thans Roetersstraat en Lepelstraat bevinden.

Wij zullen nu op deze markten in vorenstaande volgorde een blik werpen.

1. De Botermarkt was in die dagen een plein, vrijwel gelijk aan het tegenwoordige Amstelveld: een verhoogd vierkant middengedeelte, de verkeersweg er omheen. Tegenover de Reguliersbreestraat stond de Waag, voorheen de tweede Regulierspoort, waarin een politiebureau. Elken dag verrezen tusschen de Utrechtschestraat en de Waag, dus in schuine lijn over het verhoogde gedeelte, twee rijen stalletjes, waar oude boeken werden verkocht. Sommigen hunner eigenaars woonden en hadden antiquariaten op de Botermarkt, o.a. de heer Smit (grootvader van schrijver dezes), de heeren Lobo (uit welk geslacht wijlen de tooneelspeler van dezen naam stamde) en Penha. Des avonds werden de stalletjes opgeruimd, de boeken in groote kisten geborgen; een en ander werd dan voor den nacht tegen den achtergevel van de Waag gestapeld. Toen het plantsoen werd aangelegd, Rembrandts standbeeld, dat tot dan tusschen de beide Reguliersdwarsstraten had gestaan, daarheen werd verplaatst en het plein den naam des grooten kunstenaars had gekregen, verhuisde de boekenmarkt naar de Oudemanhuispoort, waar zij zich nog heden bevindt — een goed gekozen plaats, want de studenten waren, en zijn vermoedelijk nog, goede klanten van deze handelaars, van wie zij niet alleen veel kochten, doch aan wie zij ook verkochten wat zij niet langer noodig hadden en zelfs wel eens wat zij wel noodig hadden, als de beurs eenige versterking behoefde.

2. Des Maandags werden de boekenstalletjes naar een bescheiden hoekje verdreven, want dan nam de groote weekmarkt het geheele plein in beslag. Groote en kleine stallen werden opgericht en daar werd van alles verkocht: kramerijen, kaas, gerookte visch, klein huisraad, vruchten, oliekoeken en wat niet al. De hoek tusschen Amstelstraat en Utrechtschestraat heette de Kippenhoek (ook als er geen markt was) en daar werden hoenders, duiven, konijnen, honden, bokken, vogels in kooien en andere fauna verhandeld.

Dit was echter niet alles. Er waren allerlei gelegenheden, waar de marktgangers zich konden vertreden. Zoo kon men er het koekhakken beoefenen, welke sport bestond in het hakken van een platten, taaien koek in stukken van verschillende grootten en vormen; wie er in slaagde zulks te doen in „drie en een blinde", hetgeen wil zeggen, dat de vierde houw

HET DAMRAK MET PAPENBRUG

HET DAMRAK MET DEN ACHTERGEVEL VAN DE OUDE BEURS

DE N.Z. VOORBURGWAL MET HET OUDE POSTKANTOOR

HET OUDE POSTKANTOOR MET DONKERESLUIS

met afgewend hoofd moest worden toegebracht, zag zijn behendigheid beloond met een peperkoek.
Men kon zich ook bekwamen in het scherpschieten. Er was namelijk een stalletje, waarop een geopende kist, de opening naar het publiek gekeerd; in de kist een olielampje met open vlammetje; op het stalletje eenig schietgeweer, alsmede een kistje sigaren, die zeker nooit de Vuelta Abajo hadden aanschouwd. De exploitant dezer installatie lokte de naar schuttersroem en tabaks-aroma begeerigen met den roep: „A' j'm uitskiet, krij' j'n tega-a-ar" — de eerste strophe lang aangehouden, luid en hoog, de tweede in snelle triolen dalend naar de bas, in decrescendo.
Verder was er een tentje, waarin een duivelskunstenaar geweldige toeren verrichtte; de buitenstaande impresario verkondigde aldus het programma: „Eerst zal-ie vuur eten — dan zal-d-ie 'n zabel inslikken — dan zal-d-ie 'n cent in vier stukkies bijten — en dan zal-d-ie 'n steen op z'n bijze parrig an stukke slaan." („Bijze parrig" is Jiddisch en beteekent: ellendig favushoofd).
Een bijzondere verschijning was Jeele Rimini, koopman in pijpen, oliekoppen en andere doorrookers. Hij zat zwijgend achter zijn kar, waarop de koopwaar, en besteedde de perioden tusschen de verschillende handelstransacties aan het doorrooken van een half dozijn pijpen tegelijk, die tot dat doel bevestigd waren aan een met water gevulde vaas, niet ongelijk aan de Britsch-Indische *hoekah*, voorzien van een slang, met mondstuk, door welke de tabaksrook werd opgezogen.
Er waren ook vele ambulante kooplieden, die hun handelswaar in een kistje meevoerden. De populairste van hen was Blanes, de brillenkoopman, een meester in het vragen van buitensporig hooge en het aanvaarden van zeer geringe prijzen, doch bovenal bedreven in het verwarren van rustieke breinen door goochelarij met obsolete valuta. Dat ging zoo: Een boertje heeft een bril noodig; hij wendt zich tot Blanes, die hem een krant in de hand geeft en hem den eenen bril na den anderen op den neus zet, tot de patiënt een heeft gevonden, die hem in staat stelt de krant te lezen. „Wat kost die bril, koopman?" vraagt het boertje. Blanes antwoordt: „Zeven achtentwintigen." (Een achtentwintig was, lang te voren, een geldstuk ter waarde van f 1.40.) De landman haalt een stuk papier en een potlood voor den dag, teneinde te berekenen hoeveel dit is in Nederlandsch courant en geeft een schreeuw van ontsteltenis als hij bemerkt, dat hem bijna tien gulden wordt gevraagd. Hij maakt een afwijzend gebaar en aanstalten om heen te gaan, waarop Blanes vraagt: „Hoeveel achtentwintigen geef jij dan?" Het boertje zegt: „Eén," want minder is

immers niet mogelijk, en verneemt uit Blanes' mond: „Zegen" — waarmede de koop is gesloten, die een loozer mensch wellicht voor een geringer bedrag had kunnen tot stand brengen.
Tot de stoffeering van de markt behoorden nog zuurwagens, waar, behalve komkommers, augurken en uitjes in het zuur, ook gekookte eieren, lever en hart verkrijgbaar waren; draaiorgels; liedjeszangers; instrumentalisten; alsmede vele standwerkers, zijnde lieden, die met ontzagwekkende welsprekendheid portemonnaies, zakmessen, pennen om zonder inkt te schrijven, kiespijndruppels, vloeistoffen waarmede men kon vergulden of verzilveren, en wat dies meer zij, aan den man brachten — al met al een zeer levendig, kleurig, leutig stuk volksbedrijf. De tot een later tijdperk behoorende, beroemd geworden Professor Cocadorus (hij heette heel prozaïsch Linnewiel), is uit het gilde der standwerkers voortgekomen.
Toen de Botermarkt ongeveer zestig jaren geleden de reeds genoemde metamorphose onderging, werd de weekmarkt verplaatst naar het Amstelveld, waar zij wordt gehouden tot dezen dag. Het is daar des Maandags in vele opzichten zooals het voorheen op de Botermarkt was. Maar er ontbreekt ook veel van hetgeen de oude markt haar eigenaardig karakter, haar bijzondere bekoring gaf. Over het ontbreken van één verschijnsel kan men zich van harte verheugen: dat der dronken Maandaghouders. Vijftig, zestig jaren geleden was niet alleen de markt, doch was de stad vervuld van langs de straten zwaaiende en zigzaggende, lallende en brullende beschonkenen, die „Maandag hielden" en bij dozijnen naar de politiebureaux werden gesleurd. Ook op andere dagen ontbraken dezulken niet; doch zij waren dan veel minder talrijk. Dit alles behoort tot het verleden. De drankbestrijdersvereenigingen, de invloed der arbeidersbeweging, de betere woningtoestanden en andere factoren hebben samengewerkt om aan dit euvel een einde te maken. De arbeider van heden heeft geleerd zijn vrijen tijd elders en beter te besteden dan in de kroeg, geestelijk genot te stellen in de plaats van den jeneverroes. Men moge, en vaak niet ten onrechte, betreuren, dat veel van het vroegere volksleven is verloren gegaan — niemand zal het bejammeren, dat de sterke drank uit dit leven is gebannen.
3. De Groentenmarkt werd gehouden op de Prinsengracht, zoo ongeveer tusschen Rozengracht en Noordermarkt. Daar voorzagen zich vooral de venters, onder welke zeer vele Joodsche, van „negotie", die zij maar al te dikwijls betaalden met van woekeraars geleend geld, voor hetwelk zij ongeloofelijk hoogen interest hadden te voldoen. 's Morgens voor dag en

dauw werd ter markt gegaan; dan werd een boterham gegeten in een van de talrijke schaftkelders ter plaatse en daarna de stad ingetrokken met de zwaar beladen handkar, over de hooge bruggen, in weer en wind, bij gloeiende hitte en bittere koude, den geheelen langen dag, tot den avond toe — een zwaar bestaan, en een dat slechts zeer poovere resultaten opleverde.
De markt werd later verplaatst naar de Marnixstraat. De groentenschuitjes die voorheen uit den Sloterpolder en de Slatuintjes via den Overtoom en de Haarlemmer Trekvaart de stad bereikten, deden zulks nu, daar de Overtoom was gedempt, door het ter vervanging gegraven Jacob van Lennepkanaal, dat de oude vestinggracht, waarin de markthaventjes waren gemaakt, verbindt met de Kostverloren Wetering en de Baarsjes. Ook deze markt behoort tot het verleden. Zij werd onlangs overgebracht naar de grootsche markthallen, die in het nieuwe westerkwartier werden gesticht.
De zeer merkwaardige Slatuintjes zijn nagenoeg verdwenen; nog een enkel brok ligt daar vreemd en zielig tusschen de huizenblokken en de opgespoten zandwoestijnen, de „bouwrijpe" terreinen, die straks eveneens bouwblokken zullen dragen. Dan zullen de Slatuintjes geheel zijn verzwolgen door de huizenzee — een lot, dat ook den Sloterpolder is beschoren, den Sloterpolder, die wegen noch paden kende, waar alle vervoer geschiedde met roeischuiten, waar zelfs het kind ten doop, het bruidspaar ter kerke, de doode naar de eeuwige rust werd gebracht, te water, in hetzelfde schuitje, waarin de tuindersproducten naar de stad ter markt werden gevoerd. Weldra zal dit alles geheel tot het verleden behooren, zooals de Boerenwetering er reeds lang toe behoort. Het gebulder van de vrachtauto vervangt het zachte gerucht der in het water plassende riemen.
4. De Appelenmarkt, waar niet uitsluitend appelen, doch ook vele andere vruchten werden verhandeld, kenmerkte zich niet door bijzondere eigenschappen. Zij werd opgeheven toen de groentenmarkt naar de Marnixstraat werd verlegd en daarheen overgebracht. Ook de handel in zuidvruchten werd daar vrijwel geconcentreerd — hetgeen aanleiding geeft tot de opmerking, dat een halve eeuw geleden tomaten en bananen (aanvankelijk hier onder den Oost-Indischen naam pisang bekend), thans zeer in trek, in Nederland, dus ook te Amsterdam, zelden werden gezien.
5. De Bloemenmarkt op het Singel verschilt in onze dagen van het verleden slechts in twee opzichten en wel hierin, dat zij sinds lang niet op enkele, doch op alle werkdagen wordt gehouden en dat er thans een veel uitgebreider flora wordt aangevoerd dan voorheen. In den ouden tijd zag

men er weinig anders dan geraniums (Pelargonium zonale), reseda en maandrozen, alsmede vingerplanten (Aralia, syn. Fatsia Japonica), spikkelblad (Aucuba Japonica), fuchsia's en een enkele maal het pantoffelplantje (Calceolaria hybrida). Tegenwoordig vindt men er om zoo te zeggen alles, dat tot sier van kamer, bloemenrekje, dakplat of tuin kan strekken, van dotterbloemen en meizoentjes tot standelkruiden en cacteeën, alsook teelaarde, zaden, heesters en tuingerei. Zelfs in den winter kan men er terecht, niet alleen voor tot kerstboomen bestemde sparren, doch ook voor kamer- en andere planten, die in het koude jaargetijde binnenshuis, doch ook wel die buiten bloeien.
De Brusselsche bloemenmarkt is terecht vermaard. Het oude Stadhuis, het Broodhuis en de overige echte en namaak oude gebouwen vormen een prachtige lijst om de frissche, kleurige koopwaar, de flamboyante parasols boven de uitstallingen en de bedrijvige verkoopsters. Maar niet minder mooi is de Amsterdamsche, zooals zij zich uitstrekt langs de oude gracht, waarin de schuitjes, die van Aalsmeer en elders de planten en de bloemen brachten, met de oude huizen op den achtergrond en den Munttoren als hoofd-accent. De parasols ontbreken, maar veel mooier zijn de oude iepen, die hier blad en bloem beschermen tegen den zonnebrand.
Voorheen vonden velen een bestaantje in het naar huis brengen van de gekochte planten. Want het is nog niet zeer lang geleden, dat er in de geheele stad slechts twee of drie bloemenwinkels waren. Men zegde toen niet zoo veel en zoo vaak met bloemen als tegenwoordig. Dus togen ook de gezeten en de deftige lieden ter markt als zij bloemen of planten begeerden. Maar zelf transporteerden zij hunne aankoopen niet; dit droegen zij op aan de daartoe beschikbare, van mand en draagriem voorziene mannen. En zoo was het, dat men op de marktdagen, op alle uren van den dag, vrijwel geen straat of gracht zag, zonder bloemen-convooyen. Dit attribuut is zoo niet geheel, dan toch nagenoeg verdwenen. Maar de markt zelf is gelukkig bewaard gebleven, in het hartje van de stad, en niet, zooals eens in de bedoeling lag, verdreven naar een afgelegen buitenwijk. Het is te hopen dat het zoo moge blijven, dat het oude Amsterdam dit fleurige, geurige stukje levend verleden moge behouden.
6. De Nieuwmarkt is in het verleden een bijzonder mooi marktplein geweest en is het nog steeds, want nog altijd staat daar de 15de-eeuwsche St. Anthoniespoort, die met zijn zware torens het plein beheerscht. Fraaier achtergrond voor de talrijke, van linnen daken voorziene stalletjes kan men zich niet denken. Nog mooier zou het daar wezen, als de leelijke Vischmarkt werd afgebroken en het uitzicht op de Geldersche-

kade, met den Schreierstoren, een tijdgenoot van de poort, in het verschiet, zou worden heropend. De levendige markt te midden van de oude vestinggracht (Kloveniersburgwal en Gelderschekade), met de beide geduchte overblijfselen der omwalling uit de 15de eeuw, zou een uniek stadsbeeld zijn. Geruimen tijd reeds geleden werd tot afbraak van de Vischmarkt, waar sinds lang geen visch wordt verkocht, besloten. Maar het besluit is nog altijd niet ten uitvoer gelegd.

De markt zelf bestaat grootendeels uit hetgeen men openlucht-winkels zou kunnen noemen. Goederen, die in het verleden niet op markten verkrijgbaar waren, zijn hier te koop: japonstoffen, dameshoeden, keukengerei, huisraad, tot kachels en ledikanten toe. Doch ook allerlei eetwaren, vruchten, gerookte visch en wat dies meer zij.

Voorheen leverde de markt des avonds een fantastisch gezicht op, als de stalletjes werden verlicht met hoog oplaaiende flambouwen en de donkere contouren van de oude poort schemerden in den ongestadigen gloed der vlammende fakkels. Het zorgzame Gemeentebestuur heeft echter eenige jaren geleden gelegenheid gegeven tot electrische verlichting, door het plaatsen van aansluitings-zuilen, zoodat thans zelfs het bescheidenste stalletje met geconfijte dadels, dat voorheen grillige verlichting verkreeg door een kaars, vastgezet in een met de punt in het hout gestoken roestige bajonet, thans geniet van Edisons geniale vinding. Het is nu alles netjes, practisch, uit nuttigheidsoogpunt veel beter dan ten tijde dat de toortsen laaiden en walmden — maar toch...

7. Op den Korten Zwanenburgwal — de Joden spraken van het Sluisgrachie, de Christenen van den St. Theunis — bevonden zich eertijds wat men zou kunnen noemen uitdragerijen-in-de-open-lucht. Men ziet thans dikwijls op mislukte winkels aangekondigd, dat „de bekende kooplieden", de „Amsterdamsche jongens", of zoo iets, den inventaris hebben aangekocht en hem voor zeer lage prijzen uitverkoopen. Zulke transacties geschiedden ook in het verleden. De kooplieden werden toen Sluishandelaars genoemd, wijl zij hunne aankoopen niet in de geliquideerde of andere winkels, doch op de zooeven genoemde grachtjes, ter weerszijden van de St. Anthoniessluis, het publiek aanboden. Ook waren er altijd allerlei gebruikte goederen, vooral huisraad, uitgestald. Deze markt is vele jaren geleden reeds opgeheven.

8. De Zondagsche markt in de Joden Houttuinen en omgeving, van zeer ouden datum, bestaat nog steeds. Zij is steeds geweest, en is nog altijd, een groote aantrekkelijkheid voor de smalle beurzen uit alle volkswijken der stad. Wat er te koop is? Men moet het zien om het te gelooven. Want

behalve de alomtegenwoordige vruchten en de onvermijdelijke „geringe eetwaren”, is er letterlijk van alles te vinden en daarbij zeer veel, verkeerende in alle graden van ouderdom en versletenheid. Dit is echter geenszins het verwonderlijkste. Want afgedragen kleedingstukken, versleten doch opgelapte laarzen, aftandsch huisraad, kunnen nog diensten bewijzen, zijn in zekere mate en voor beperkten tijd nog bruikbaar. Maar men vindt hier uitstallingen van brokstukken en fragmenten, onherstelbaar gebroken voorwerpen, geëmailleerde naambordjes, verroeste en voor geen enkel doel bruikbare ijzerwaren, verwrongen en verfomfaaide onderdeelen van allerlei machines, versleten fiets- en autobanden, de onmogelijkste en jammerlijkste restanten van de denkbaarste en ondenkbaarste dingen. Het is een raadsel, hoe en vanwaar dit alles wordt bijeengebracht; maar het is nog veel grooter raadsel, wat de koopers van al dit afval met den rommel uitvoeren. Want koopers moeten er wezen, zijn er ook; deze rampzalige overblijfselen van hetgeen eenmaal gebruiksvoorwerpen zijn geweest, zouden immers niet worden aangeboden, indien er geen afnemers waren. Het feit, dat blijkbaar zeer velen genoodzaakt zijn zich van zulke voddenkraam te bedienen, werpt een eigenaardig licht op maatschappelijke toestanden, van welke velen het bestaan niet vermoeden. Overigens is deze markt wat men schilderachtig noemt.
Voorheen was deze buurt, eenmaal, en ten deele nog, hoofdverblijf van het Joodsche proletariaat, nog veel „schilderachtiger”. Toen waren daar nog Marken (de Valkenburgerstraat), de Uilenburgerstraat en de Batavierstraat, met hun gangen, sloppen en inpandige nesten, met de stegen, die er van de Jodenbreestraat heen leidden. Daar stonden de hooge, scheeve huizen, met houten en steenen stoepen, hals- en klokgevels, gevelsteenen, in alle graden, doch meestal in ver gevorderden staat van verval, onoogelijk, verveloos, vuil, melaatsch. Daar „stroomde”, en „stroomt” nog, het gore water van de Markensgracht (Houtkoopersburgwal), waarin de faecaliën-emmers, die dienst deden als W. C., werden uitgestort. Daar wemelde het van groenten-, visch- en andere stalletjes, welker afval de straten bedekte. Daar leefde en krioelde het volk der venters en marktmenschen van allerlei aard.
Het Gemeentebestuur heeft er schoon schip gemaakt. De meeste oude, wrakke kavaljes werden afgebroken. Uilenburgerstraat en Batavierstraat werden tot één breeden verkeersweg herschapen. De Valkenburgerstraat werd verbreed en verruimd. Een groot deel van de bevolking verhuisde naar nieuwe stadswijken, meestal naar Oost, paradijzen in vergelijking met hetgeen zij verlaten hadden.

Maar de Joden Houttuinen, de enge straat, die parallel loopt met de Jodenbreestraat, is grootendeels nog in den ouden toestand gebleven en daar is het middelpunt van de Zondagsche markt, in de smalle kloof tusschen de meestal oude woon- en pakhuizen, werk- en bergplaatsen. De vervallen buurt, de veelsoortige uitstallingen, op stalletjes en op de keien, het roezemoezige marktgedoe, het is, alles bijeen, zeker merkwaardig, „schilderachtig", bezienswaardig, onvergetelijk zelfs. Zeer bijzonder is het gedeelte van de markt op de Oudeschans, waar het breede water, het geboomte en de prachtige oude pakhuizen een omgeving vormen, uiterst treffend en karakteristiek.

9. Aangaande de Vischmarkt op de Nieuwmarkt is reeds een en ander gezegd. Het allesbehalve fraaie gebouw zal ongeveer zeventig jaar oud zijn. Voorheen was er achter een lange steiger, in de oude stadsgracht uitgebouwd, aan welke de vischschuitjes meerden. Vele jaren lang ging het er zeer levendig toe. De meeste vischhandelaren, die op de markt hunne standplaatsen hadden, waren Joden, evenals de meeste koopers. Want de Joden zijn vischeters. De orthodoxen onder hen — in het verleden veel talrijker dan in dezen tijd — gebruiken op Maandag en Donderdag geen vleesch, zoodat op deze dagen visch de hoofdschotel van den maaltijd is, een gewoonte, die velen niet-orthodoxen eigen is gebleven; en op Zaterdag ontbreekt zelden de visch aan de lunch. In den goeden ouden tijd gingen veelal de mannen er zelf op uit om visch te koopen. De verkoopers waren sterk in het overvragen, de koopers geducht in het afdingen. Was na veel loven en bieden de koop tot stand gekomen, dan werd luide geschreeuwd om *raanmachers* (schoonmakers) en *ahaambrengers* (thuisbezorgers). Want de kooplieden maakten de visch niet schoon; dit geschiedde door vorengenoemden, tegen een vast tarief. Was de schoonmakerij afgeloopen, dan kwam de bezorger aan de beurt, die de visch naar het huis des koopers bracht. Er werd ook wel visch van venters en botboeren (waarover later) gekocht, maar de markt bleef hoofdzaak.

Langzamerhand verliep zij. De koopkracht der diamantbewerkers, die een aanzienlijk contingent vischliefhebbers leverden, ging achteruit; het oude stadscentrum verloor groote aantallen bewoners aan de nieuwe wijken; alom verschenen vischwinkels, die uiteraard de klandizie der buurtgenooten verwierven — en ten slotte verloor de markt haar reden van bestaan. Zij werd opgeheven en het gebouw kreeg andere bestemmingen.

Het was wel jammer. De vischmarkten hebben in het Amsterdamsche volksleven van ouds een belangrijke plaats ingenomen; die op den Dam

en in de Nes in het verleden, die op de Nieuwmarkt in latere dagen. Het ging er levendig en vroolijk toe. Maar *das Alte stürzt* en niemand kan het schoren.

10. Een min of meer officieuze vischmarkt werd gehouden in en op de Leprozengracht, bij de brug voor de Vlooienburgersteeg (thans Houtkoopersdwarsstraat). De gracht is gedempt en maakt deel uit van het Waterlooplein. De visch werd daar, evenals aan den steiger van de groote Vischmarkt, aangevoerd in schuitjes. Deze vaartuigen waren half gevuld met zeewater, waarin de visch; haaks op de roeibank lag een plank, op welke een jonkman wijdbeens stond en de plank liet op en neer wippen, waardoor het water in golvende beweging en de visch levend gehouden werd — want de Joden, die hier vrijwel de eenige afnemers waren, koopen geen doode visch. De beoefenaren van dit eigenaardige beroep werden *hobbelstudenten* genoemd.

Toen de gracht werd gedempt, verdween deze markt. Maar er is toch iets van gebleven: in de zooeven genoemde steeg wordt nog altijd, zij het op bescheiden schaal, visch verhandeld. Vele oude dingen hebben een taai leven.

Er werd alom in de stad aal gevent. Hier ontbrak het Joodsche element, want het eten van aal is den Joden verboden. Maar het was er daarom niet minder levendig. Want de koopvrouwen waren zeer merkwaardige typen, waardige evenknieën van *Madame Angot*, die, zooals het lied uit de operette ons leert, *forte en gueule* was. Moge de *marchande de marée*, die de koningin was van de *halle de poissons*, vlot en vaardig zijn geweest in het hanteeren van het Parijsche *argot*, onze Amsterdamsche aalvrouwen waren het niet minder in hetgeen de provincialen „Hoog-Haarlemmerdijksch" noemen — een uitdrukking, die een Amsterdammer nooit gebruikt. De debatten over de prijsvorming waren dan ook van een aard om een dialectkundige te doen watertanden. Een ongeloofelijk en onuitputtelijk vocabulaire van krachttermen kwam er aan te pas — en het overtrof alles, dat men zich op dit stuk kan voorstellen, als het tot onderling krakeel kwam. Uiteraard waren de vrouwen zeer bedreven in het levend villen der alen, waaromtrent een harer opmerkte, toen iemand zeide, dat het toch wel vreeselijk was: „Och nee, hoor, daar binne die beeste an gewend." Wat ook veranderd moge zijn, de alen worden nog altijd levend gestroopt.

11. De Vee- en paardenmarkten kenmerkten zich niet door bijzondere Amsterdamsche eigenaardigheden. Het ging er toe als overal elders: aanprijzen en geringschatten, loven en bieden, eindelooze handslagen en ge-

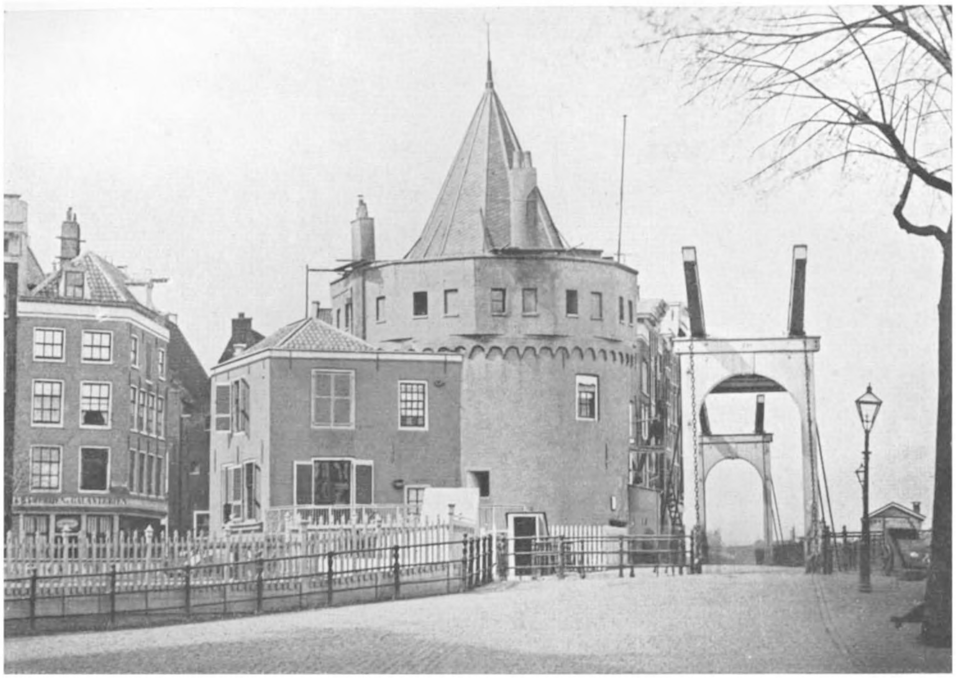

DE SCHREIERSTOREN MET DE BEIDE WIPBRUGGEN

HET IJ MET SCHREIERSTOREN

DE DAM MET DE OUDE BEURS

HET COMMANDANTSHUIS OP DEN DAM

woonlijk bezegeling van den koop op de gebruikelijke wijze, in een der vele inrichtingen, waar aan elken deurpost een doorgesneden vaatje was bevestigd, waaronder de woorden *Vrij Wijn*, zeer oneigenlijk, want wijn werd daar zelden geschonken, doch des te meer brandewijn en moutwijn. Deze markten werden gehouden op de Ossenmarkt, thans Frederiksplein geheeten, waar zich ook de kazernes der cavalerie bevonden. Toen het Paleis voor Volksvlijt er gebouwd en het plein in een fraai plantsoen veranderd werd, verplaatste men de markten naar een terrein tusschen Nieuwe Prinsengracht, Roetersstraat en Nieuwe Achtergracht, waar zij bleven tot het Abattoir (waarom dit niet Slachthuis mag heeten, is onbegrijpelijk) aan den Zeeburgerdijk werd gebouwd.
Zoo zijn ettelijke markten in den loop der jaren verdwenen; doch eenige nieuwe werden gesticht, of uitgebreid.
Aldus werd het gedeelte van het door demping van eenige grachten ontstane Waterlooplein tusschen Zwanenburgwal en Lazarussteeg tot markt ingericht. Aanvankelijk had men er ten gerieve van kooplieden en marktgangers een lange, smalle ijzeren overkapping neergezet, niet ongelijk aan die, welke de perrons van sommige kleinere spoorwegstations tegen de elementen beschermen. Het ondoelmatige bouwsel werd na weinige jaren opgeruimd. De dagmarkt is tenminste even levendig als die op de Nieuwmarkt en van gelijken aard; en ontbreekt hier de achtergrond van een oud, statig gebouw, zoo verrijst toch op het tweede plan de fraaie Zuiderkerkstoren, een van Hendrick de Keijsers beste scheppingen.
De markt puilt, om zoo te zeggen, sinds eenige jaren uit over den Zwanenburgwal, tot aan de Zwanenburgerstraat. De behoefte aan marktruimte neemt blijkbaar toe. Vandaar dat er op gezonnen wordt, de andere helft van het Waterlooplein, sedert geruimen tijd als speeltuin in gebruik, tot marktterrein te bestemmen. Het zou zeer te betreuren zijn, want in deze volk- en kinderrijke buurt is een speeltuin onmisbaar. Na schooltijd en op de vrije halve dagen is de jeugd daar veilig en gelukkig. Het zou zoowel voor de moeders als voor de kinderen weinig minder dan een ramp zijn, als dit vriendelijke recreatie-oord verdween.
In verschillende stadswijken vindt men, in daartoe geschikte, tamelijk breede straten, als de Albert Cuijpstraat, de Kinkerstraat, de Dapperstraat, de Javastraat, groenten- en vruchtenmarkten.
De Noordermarkt, met de naburige Westerstraat, herbergt eveneens een dagmarkt, niet ongelijk aan die op Nieuwmarkt en Waterlooplein.
Dan is er nog een niet officieel toegelaten of erkende, doch zeer levendige en druk bezochte markt, en wel op den Nieuwezijds Voorburgwal, het

leuke oude hoekje, dat vroeger Boommarkt werd genoemd: een postzegelmarkt. Hier komen vrijwel elken werkdag zeer vele, meestal jonge lieden, bijeen. Zij ruilen en verhandelen er postzegels, als permanent hoofdbedrijf. Maar er zijn periodieke nevenbedrijven, die met de philatelie weliswaar min of meer, maar toch in verwijderd verband staan. Van tijd tot tijd ontstaat namelijk onder de jeugd de aandrift tot het verzamelen van bepaalde objecten. Een halve eeuw en meer geleden geschiedde zulks met knikkers en stuiters, décalcomanies (de jeugd liet gewoonlijk het praefix dé achterwege) en plakplaatjes. In onze dagen ging de belangstelling uit eerst naar prentbriefkaarten, later naar sluitzegels, ten slotte naar sigarenbandjes. Zulk een manie duurt eenige maanden, soms ook wel eenige jaren en verdwijnt dan even onverklaarbaar als zij is verschenen. Zoo lang zij zich laat gelden, wordt in zulke dingen markt gehouden op de genoemde plaats.

Misschien mag hier ook gewag worden gemaakt van hetgeen men een markt of beurs zou kunnen noemen van bevrachtingen. Op bepaalde dagen van de week verzamelden zich in de Kalverstraat, ter hoogte van het Poolsche Koffiehuis (Hotel Polen) de binnenschippers, tot het opdoen van vrachten bij de hout- en andere kooplieden, die alsdan in dit en naburige café's bijeenkwamen. Sedert eenigen tijd, en vooral sinds de overheid de vrachtverdeeling regelt, teneinde aldus den nood, waarin de binnenschipperij verkeert, eenigermate te lenigen, komen de schippers bijeen in een lokaal van de Koopmansbeurs, doch ook wel daar buiten op het Damrak.

Vele straatnamen herinneren aan markten, die daar eenmaal werden gehouden, zooals Kalkmarkt, Cuip- of Stroomarkt, Oude Turfmarkt (welke naam eenige jaren geleden werd veranderd in Rokin); andere namen van dezen aard zijn verdwenen en leven nog slechts in de herinnering van oude Amsterdammers: Deventer Houtmarkt (J. D. Meijerplein), Pijpenmarkt (N.Z. Voorburgwal), Boommarkt (als voren), Erwtenmarkt (Amstel tusschen Halvemaansteeg en Blauwbrug), Groenmarkt (Waterlooplein). Zij deden echter niet meer als marktplaatsen dienst in het tijdperk, dat hier wordt behandeld, of waren toen van zeer geringe beteekenis geworden, zoodat zij hier onbesproken moeten blijven.

STRAATFIGUREN

In de negentiende eeuw wemelde het te Amsterdam van algemeen bekende straatfiguren, zonder welke men zich het stadsleven bijna niet kon denken. Het waren eensdeels bedelaars, anderdeels straatmuzikanten en zelfs -dansers, acrobaten en goochelaars, doch ook zonderlinge persoonlijkheden van allerlei slag, zwakzinnigen en monomanen, van wie de meesten langs den weg hun kostje bijeenscharrelden.

Van de kleine groep, die niet op het verzamelen van aalmoezen was bedacht, was wel de merkwaardigste een tamelijk goed gekleede man van middelbaren leeftijd, die dag in, dag uit het volgende vertoonde. Aan den gevel van de zadelmakerij van Verweegen & Kok, in de Kalverstraat, was, bij wijze van reclame voor de zaak, een opgetuigde paardekop bevestigd. Elken middag nu kwam van den Dam onze man aangewandeld, maakte halt onder den paardekop, wierp het hoofd in den nek en staarde minuten lang naar het dierenhoofd. Dan liep hij door tot het Spui, maakte rechtsomkeert, stapte naar de zadelmakerij, staarde omhoog, liep door naar den Dam, keerde terug en zoo onafgebroken voort, uren achtereen. Men verhaalde, dat deze man eenmaal rijk was geweest, zijn vermogen door wedden op Engelsche rennen had verspeeld, dientengevolge zijn verstand had verloren en nu dagelijks den paardekop, embleem van zijn ongeluk, met verwijtenden blik doorboorde. Voor de waarheid van deze verklaring kan niet worden ingestaan.

Dan was er Koningin Victoria — dit wil zeggen: een bejaarde, zwakzinnige vrouw, die zich verbeeldde dat zij het was. Inderdaad vertoonde zij met deze vorstin een merkwaardige gelijkenis, zoowel van gelaat als van gestalte. Gekleed in vervallen en verkleurde japon en mantel, een kleine parasol met scharnierenden stok, zooals een eeuw geleden algemeen in gebruik, in de hand, schreed zij statig door de straten. Werd zij door de weinig fijngevoelige Amsterdamsche straatjeugd lastig gevallen,

het deerde haar niet; waardiger werd haar houding, de neus ging in de lucht, niet de geringste aandacht werd geschonken aan de boefjes om en achter haar, plechtig werd de wandeling voortgezet. Omtrent haar verleden werden geen legenden verhaald.
De derde, die genoemd moet worden, was de Psalmjuffrouw. Een armzalige, schrale figuur, met een verwelkt en verwezen gezicht. Zij droeg burgerlijk-nette, doch zeer vervaalde kleederen en ging blootshoofds. In de saamgevouwen handen droeg zij een in zwart linnen gebonden boekje. Langzaam liep zij langs straat en gracht en zong onafgebroken, met halfluide, larmoyante falsetto-stem onverstaanbare melodieën, waarvan men, onder verwijzing naar het voornoemde boekje, beweerde, dat het psalmen waren. De Psalmjuffrouw bedelde niet, stak nooit de hand uit, bleef zelfs zelden stilstaan, doch indien men haar iets gaf, wees zij het niet af. Niemand wist iets van haar geschiedenis.
Aan de groep der muzikanten moet voorafgaan een nederige dienaar der gemeenschap, die niet tot hen behoorde, doch ook niet tot die der bedelaars, namelijk Jozef van de Munt, schoenpoetser van beroep, dat hij uitoefende op het Schapenplein (later Sophiaplein, thans Muntplein), staande aan den voet des torens. In het beroep zelf was niets merkwaardigs gelegen — er waren destijds dozijnen openbare schoenpoetsers — maar wel in den grijsbaardigen man. Zijn borst was namelijk behangen met koperen en ijzeren kruizen en schijven. Vroeg men hem naar de beteekenis van dezen tooi, dan deelde hij mede, dat het onderscheidingen waren, hem verleend voor betoonden heldenmoed in even talrijke als bloedige veldslagen. Toonde men belangstelling, dan volgden zeer lange verhalen van 's mans martiale verrichtingen en heldendaden te land en ter zee, beginnende bij den tocht van stadhouder Willem III naar Engeland en zich uitstrekkende tot den Krimoorlog van de jaren '50, na denwelken hij het zwaard had gehangen aan den wand. De hand, die het zoo langdurig en roemrijk had gevoerd, hanteerde nu de schoenborstels, en het moet getuigd worden: meesterlijk.
Nu komen wij tot het gilde der speellieden.
Hiertoe worden niet gerekend de exploitanten van pierementen. Ten behoeve van oningewijden zij medegedeeld, dat men te Amsterdam eertijds algemeen, thans zelden, een draaiorgel den naam pierement geeft. De legende wil, dat het woord een corruptie is van Pierre Menthe, den naam van een Franschman, die hier het eerste *orgue de barbarie* zou hebben ingevoerd. De etymologische juistheid wordt niet gegarandeerd. Doch welke ook de oorsprong van het curieuze woord moge wezen, het piere-

ment was en is te Amsterdam zeer populair. Het deed zich in verschillende gedaanten voor. Er was een klein model, dat de bewerker aan een breeden riem op den rug droeg; het had één poot, op welken het bij gebruik virtuoos in evenwicht werd gehouden en vertoonde aan de voorzijde gewoonlijk een lang-gerekte Pansfluit; het produceerde een geluid, dat men een mengsel van harmonica en doedelzak zou kunnen noemen.
Een later product was het piano-orgel, dat meestal door Italianen, die, evenals de eertijds alom-tegenwoordige Italiaansche schoorsteenvegers, wel Savoyaards of Ticineezen zullen zijn geweest, werd bediend. Het bracht inderdaad het geluid van een hamerklavier voort en werd dus in zijn tijd als een aanmerkelijken vooruitgang in de toonkunst van de straat beschouwd.
Ten slotte kwamen de groote, barbaarsch gesmukte orgels, gewoonlijk versierd met een houten juffrouw met een dirigeerstok, die, ongeacht de bedoelingen en voorschriften van de componisten der op het repertoire voorkomende werken, onveranderlijk twee-kwartsmaat slaat en vaak geflankeerd is door twee mannelijke figuren, die onderscheidenlijk bekkens en triangel bespelen in onwrikbaar rhythme — orgels, die een misbaar maken als een orkest van middelmatige bezetting. In de volksbuurten verleiden zij velen, vooral zeer jeugdigen, tot den dans, althans tot het geschuifel, dat tegenwoordig als dansen wordt beschouwd en waaraan zoowel het gracieuze als het extatische ontbreekt.
Maar, zooals reeds werd gezegd, de orgeldraaiers kunnen even weinig geacht worden te behooren tot het muzikanten-gilde als degenen, die een eboniet-plaat leggen in een gramophoon. Dus wenden wij ons tot hen, die een halve eeuw of zoo geleden het Amsterdamsche straatleven met hunne voordrachten luister bijzetten.
Dan verrijst het eerst het beeld van Blinden Dirk — een lange, schrale figuur in groen-verkleurde gekleede jas, een platte zwarte zijden pet op het hoofd en een bril met diep-blauwe glazen voor de lichtlooze oogen. Zijn instrument was de klarinet. Hij blies er schrille loopjes en trillers op, waaraan geen muzikaal touw was vast te knoopen. Hij zwierf door de geheele stad en zelden maakte men een wandeling, zonder hier of daar 's mans uitermate onbekoorlijke muziek te hooren.
In alle opzichten anders was Joden-Saar, een lange, tanige vrouw, met wilde zwarte haren en dito oogen. Zij bespeelde de guitaar en ook zong zij wel eens. Gewoonlijk was zij van een of twee kinderen vergezeld. Zij woonde in het complex van stegen tusschen Reguliersbreestraat en Reguliersdwarsstraat, dat de Duvelshoek werd genoemd — een krottenbuurt

van de ellendigste soort, waar zich vele logementen bevonden, die een deels vlottende, deels permanente bevolking van altijd vreemdsoortig en vaak verdacht allooi herbergden, welker weerga men thans niet meer bijeen zou kunnen brengen. Daar verbleef ook Joden-Saar en haar optreden geschiedde zelden buiten de peripherie harer residentie. Haar getokkel was van zulken aard, dat haar volledige onbekendheid met de techniek van haar instrument mocht worden toegeschreven. Ook haar zang was niet onberispelijk. De stakkerd was maar al te vaak het mikpunt van spotternij en baldadigheid der straatjeugd. Haar armzalige leven zal wel zeer zwaar zijn geweest.

De Duvelshoek was ook het verblijf van een curieus paar, broer en zuster, Christiaan en Kaatje Britting geheeten, doch door alle Amsterdammers de Japanneesjes genoemd. Het waren menschen van kleine gestalte, die men inderdaad voor burgers van Nippon, voor Samojeden of Eskimo's, in elk geval voor Mongolen had kunnen houden. Er werd ook wel verhaald, dat zij in hun prille jeugd uit het hooge Noorden hierheen waren gekomen, of gebracht. In elk geval spraken zij Nederlandsch en dit niet slechter dan hun buurtgenooten. Het mysterie van hun afkomst is onopgelost gebleven. Misschien waren zij wel van Engelschen bloede; hun naam wijst in deze richting. Christiaan was violist. Zijn instrument had hij niet uit Cremona en hetgeen hij er op speelde, was een eeuwig herhaald danswijsje, op hetwelk Kaatje een dans uitvoerde, plomp en grotesk, en daarbij het pikante niet liet ontbreken, door middel van een potsierlijken cancan-pas. Jaren achtereen kon men dagelijks van hunne uitvoering genieten, tot op eenmaal bekend werd, dat Christiaan in het huwelijk zou treden. Zoo geschiedde het inderdaad. De huwelijksdag werd een grootsch festijn. Als een lid van het Koninklijke huis in den echt wordt verbonden, kan de belangstelling bezwaarlijk grooter zijn dan bij de onderhavige gelegenheid aan den dag werd gelegd. Van de Reguliersbreestraat tot aan het Stadhuis op den Voorburgwal stond ongeveer half Amsterdam opeengepakt, zoodat de bruiloftsrijtuigen uren noodig hadden om zich een weg te banen door de joelende, juichende, eindelooze kwinkslagen brullende, lachende menigte. Met het huwelijk kwam er een einde aan de artistieke samenwerking tusschen broer en zuster. Hoe het verder met hen zou zijn gegaan, kan niet worden gezegd, want niet lang na de plechtigheid werd het drietal in een gesticht opgeborgen.

Een groot kunstenaar was een man — naam onbekend — die op de markten, alsook op de Purmerender boot, zong, met begeleiding van tambourijn, die hij met veel behendigheid afwisselend tegen hoofd, elle-

boog en knieën sloeg, en na zijn recital met groote virtuositeit een geplooid stuk papier allerlei vormen gaf, die hij in dichtvorm aankondigde; de laatste regels van het poëem luidden veelbeteekenend:

„En nou komt 'n Engelsch zoutvat,
„As je allemaal wat geeft, dan heb ik ook wat."

Zijn zang-repertoire bestond uit twee burleske liederen; van elk hunner volgt hier het eerste der zeer talrijke coupletten:

Ja, liegen kan ik niet
En de waarheid ook niet spreken — ja!
Ik bin 'n heele piet,
Als 'n dominee kan ik preeken — ja!
Mijn tong is als een lapje,
Drie woorden spreek ik niet goed,
Ik hou me dom al voor 't grapje,
Want liegen kan ik goed.
Zonder beenen kan ik loopen,
En warreme kan ik me zonder vuur,
Voor 'n cent 'n huis te koopen,
Ik loop naar Jàpan in 'n uur.

Twee oliekoeken,
Die waren zoo komiek,
Die gingen bezoeken
Een pannekoek lag ziek.
En 'n hard oubakken brood,
Dat lachte zich half dood
En toen kwam d'r 'n Engelsche bokke,
Die zei: ik zal hier gauw de heele boel opslokke.

Een andere zanger was Napoleon — een schraal manneke in een lange, vaal-bruine jas. Hij zong onophoudelijk, met bibberende stem, een lied, waarin het droevig lot van den Corsicaan werd behandeld en bejammerd:

„Napoleon, waar is uw grootheid gebleven?"

Er waren nog andere dienaren en dienaressen van Terpsichore en Polyhymnia, doch van geringere allure dan de hier vermelde. Maar er was ook een discipel van Euterpe, of beter wellicht: van Erato, en geen geringe: Meijer de Rijmer, de Amsterdamsche straatfiguur bij uitnemendheid. Een vrij hooge gestalte, een lange grijze baard, een fluweelen baret

op het hoofd en een fluweelen schoudermantel, die bijna tot de hielen reikte, om de leden, een stevigen krukstok (want hij liep moeilijk) in de hand. Hij dichtte erotische poëzie en stond derhalve bij het deftige publiek niet in de gratie — maar zijn erotiek zou in onze dagen geen blos brengen op het gelaat van de schuchtersten. De gedichten waren onveranderlijk in regels van enkele lettergrepen gesteld. Elke week verscheen een nieuw vers, dat de dichter in de kringen zijner bewonderaars, nu op den eenen, dan op den anderen straathoek, voordroeg en waarvan hij hun voor enkele centen afdrukken verkocht. Geen mensch genoot grootere populariteit dan Meijer. Vele jaren behoorde hij tot de onmisbare stoffage van de hoofdstad en toen hij op hoogen leeftijd stierf, was de verslagenheid algemeen. Er werd beweerd, dat hij uit een deftig, althans een gegoed burgergeslacht stamde en door den drank aan lager wal was geraakt. Het is niet te zeggen, of daarin eenige waarheid stak.
Het is niet mogelijk alle straatfiguren uit het verleden op te sommen, veel minder te beschrijven. Het zou ook te eentonig worden. Maar enkele moeten nog in het voorbijgaan worden genoemd. Zoo *Harinkie-Jan*, de in de geheele stad bekende venter van zeebanket, een stevige man met vuurrood haar en dito bakkebaarden — *'t Haantje*, een wel zeer havelooze liedjesverkooper, die wegens zijn gewaagde grapjes bij de dienstboden vooral populair was — *Klein Jantje*, een diaconieverpleegde van zonderlinge verhoudingen, een normaal bovenlijf op zoo korte beenen, dat de gestalte dwergachtig was — *Henri de Snoeper*, die, gekleed in voorheen fijne, doch nu vervaalde en versleten kleederen, door de stad liep met het air van een grand seigneur, rotting in de hand, hoogen hoed op het hoofd, en alle hem toe- of nageroepen spotternijen uit de hoogte en met Haegschen tongval beantwoordde.
Het aantal bedelaars was groot. Er bevonden zich vrij velen onder, die hunne misvormingen exploiteerden — en er waren daarbij van zeer dégoutanten aard — en anderen, die geestelijke defecten, echt of gesimuleerd, demonstreerden door middel van allerlei dwaze en imbeciele handelingen.
Een bijzondere groep vormden de Joodsche bedelaars. Indien er een trouwplechtigheid was, verzamelden zij zich aan den ingang der synagoge. Was er een begrafenis, dan liepen zij naar Muiderberg en stelden zich bij den ingang van den doodenakker op. Want voorschrift en traditie bij de Joden is, dat men bij blijde en bij droeve plechtigheden liefdadigheid betracht. Dus gaven bruiloftsgasten en rouwbedrijvenden den armen met

ruime hand. Zoo moet het wel zijn geweest, want anders zou het niet de moeite van een marsch van dertig kilometer, Muiderberg en terug, hebben geloond. Zulke ontvangers van aalmoezen zijn er nog heden, doch hun aantal is zeer geslonken.

Men vindt thans te Amsterdam trouwens weinig straattypen en er wordt ook zoo goed als niet meer gebedeld. De vroedschap heeft reeds jaren geleden de stad in dit opzicht gezuiverd. Daarmede is weliswaar een van hare eigenaardigheden verloren gegaan, maar er is geen aanleiding om het te betreuren. Bovendien werden krotbuurten, brandpunten van afzichtelijk leven, waaruit de meeste straatfiguren voortkwamen, opgeruimd. Ook de algemeene verhooging van het welvaarts- en het beschavingspeil der volksklassen heeft het hare bijgedragen tot het opdrogen van de bron, die zulk *rag-tag and bobtail* opleverde.

1835–1935

Nu komt de brave Wijkmeester aan het woord, om ons te vertellen hoe het vóór ongeveer een eeuw met de stad en hare burgers was gesteld (eventueel noodige ophelderingen en toelichtingen zullen tusschen haakjes worden ingelascht).

Uiteraard begint hij te verhalen hoe het gesteld was met den waterstaatkundigen toestand, want Amsterdam en water zijn onafscheidelijk.

„De stad is gelegen aan de beide rivieren het IJ en de Amstel.

De eerste, het IJ, welke de stad omringd van de Zandhoek af tot het Funie (Funen, thans Czaar Peterstraat en omgeving) toe en welke gemeenschap langs het Pampus — zijnde een zand- of modderplaat, $1^1/_2$ (?) van de stad gelegen aan de Zuider Zee — met de Zuider Zee heeft, en door deze met de Noord Zee tusschen de Hollandsche en Friesche eilanden door. Zij veroorzaakt de ebbe en vloed voor de stad en wel tweemaal in 24 uren... Door de rivier het IJ, alschoon dezelve gestuit word door de Waterlandsche Dijk, de Volewijk, De Nes ten Noorden, en ten Zuiden door de Haarlemmer of Spaarndammer Dijk, en verder door de St. Anthonies of Diemerdijk (Zeeburgerdijk), worden in den winter, bij hooge Noordwesten winden, vele overstroomingen in de lage delen der stad veroorzaakt, dog men hoopt dit voor te komen, door het leggen van een Nieuwen Dijk of de bedijking rondom de stad van het Huis Zeeburg tot voor de Kraansluis (brug voor de Oude Waal) en langs de Haringpakkerij tot aan de Zandhoek en dezelve dus mede te doen dienen ter verhindering van de verzanding of opslibbering van slijk in het IJ.

Dit was reeds meermalen in ernstige overweging genomen geweest door de Regeering der stad, dog tegengehouden door de bewoners van de Haringpakkerij enz. wegens de opslag hunner goederen. De geleerde Heer Sijbo Steenstra had in de vorige eeuw een middel aan de hand gedaan, hetwelk in werking gebragt doch niet voldoende was bevonden.

Ook had Koning Lodewijk Napoleon daartoe mede een voorstel gedaan, dog dit was verschoven; en in 1808 had de Maatschappij der Wetenschappen te Haarlem volgens deszelfs 4de D. 1ste stuk, eene prijsvraag daarover uitgeschreven, welke door I. Blanken, Inspecteur over de Waterstaat, beantwoord was. Van dit alles was niets gekomen, tot in het jaar 1828, toen men volgens besluit van Z. Majesteit den Koning (Willem I), met de bedijking begon en dezelve in 183(?) volvoerde.
Het IJ werd door zware schutsluisen tegengehouden, als daar zijn de Scharbiersluis (voor den Kadijk), de Kraansluis, de Nieuwenbrug, Haarlemmer- en Eenhoornsluis en de sluizen in de Nieuwen Dijk.

De tweede, de Amstel, deze neemt drie uren van de stad zijn aanvang en loopt door de stad, wordende door den Dam van het IJ afgescheiden en word mede gestuit door de groote Amstelsluis en de St. Anthoniessluis. Het water zowel in 't IJ als in den Amstel is niet drinkbaar, maar door de vermenging met zeewater brak.
Tweemaal is echter zoet water in de Amstel geweest, in 1672, toen den Lekdijk op last van Lodewijk de 14 doorgestoken was en de Noordhollanders zoet water voor de St. Anthoniessluis haalden, en 2de, in Januari 1795, door de inundatiën, zijnde het toen tusschen de Amstelschut- en Hoogesluis mede zoet."
De beteekenis van deze sluizen, die alle nog aanwezig zijn, verdween, toen de Oranjesluis gebouwd en het van sluizen voorziene Noordzeekanaal aangelegd werd. Desondanks werd het vrijwel ter zelfder tijd, door den aanleg van den spoordijk in het IJ, geschapen Oosterdok van een sluis voorzien, die eenige jaren geleden werd opgeruimd.
„In 1701 werd de stad verdeeld in 60 wijken en deze verdeeling bestond in 1835 nog. Bovendien waren er 5 buitenwijken, te weten: „1. Rustenburger Pad; 2. Mennonitenpad aan de molen De Vink; 3. Singel bij de Pestsloot; 4. Eerste Zaagpad, molen het Heiblok; 5. Hogendijk bij de Stads Zaagmolens."
Uit deze wijken werden verschillende groepeeringen gevormd, ten dienste van: 1. de Burger Compagniën (schutterij); 2. de brandspuiten; 3. de nachtwachts; 4. de lantarens; 5. de kerkelijke besturen; 6. de stads krankbezoekers; 7. den dienst der armen; 8. voor de begrafenissen; 9. „om de zieken onder de Armen te hulp te komen," voor welk doel er „Stads Doctoren" en „Stads Chirurgijns" waren, zijnde de laatstgenoemden ook belast met „het werk der Vaccine of Inenting."
Bovendien was de stad verdeeld in districten ten dienste van de directe

(rijks) belastingen, de stedelijke belastingen of octroy, de vredegerechten (kantonrechters) en de Bijbelgenootschappen.

„Tot gerief der ingezetenen," zoo deelt onze Wijkmeester mede, waren er „27 markten," die hij volgenderwijze omschrijft:

„1. Den Dam; op dezelve werd voorheen boter, kaas, spek enz. verkogt, doch dit wierd afgeschaft en men vindt op dezelve, vooral in 1809, geen markt meer; eenige mandjes met duiven of vogeltjes, en kruiwagens met appelen of fruiten en koekjes worden somtijds op dezelve toegelaten;

2. de St. Anthonies of Nieuwe Markt; op dezelve is dagelijks markt van gemaakte klederen — oude en nieuwe — ijzerwerk en lappen; en op de jaarlijksche kermis komt op dezelve een reij kramen te staan;

3. de Reguliers of Botermarkt; 's Maandags werd hier boter en kaas verkogt, ook hoenders en duiven op de zoogenaamde Kippenmarkt (ook Kippenhoek genoemd, tusschen Amstel- en Utrechtschestraat); de andere dagen der week houd men aldaar markt van galanteriewaren, ijzerwerk en andere goederen; op de kermis staan op deze markt de Spelen van Koorddansers enz.; van deze worden dan ook op 't

4. Amstelveld geplaatst, alwaar dan mede veele poffertjes- en koekkramen, gelijk ook draaischuitjes zich bevinden; doch slechts is dit maar eenmaal 's jaars, op de Kermis;

5. Westermarkt; op deze is des Maandags de Mandenmarkt en op de Jaarmarkten stonden daar de bijouterie, galanterie, mode en andere kramen, doch nu, bij mindere handel, alleen op de Kermis;

6. de Noordermarkt; op dezelve worden alleen des Maandags oude klederen, beddegoed, lappen enz. verkocht;

7. de Heerenmarkt; op de Kermis staan daar alleen eenige poffertjeskramen op dezelve;

8. de Ossenmarkt aan de Utrechtsche Poort (Frederiksplein), waarop weeklijks ossen, koeijen, kalveren en schapen verkocht werden;

9. de Varkenmarkt, mede aan de Utrechtsche Poort, op welke magere en vette varkens verkogt worden;

10. de Groote Vischmarkt op den Dam (waar later de Beurs stond) op welke daaglijks allerleij zeevisch verkocht wordt;

11. de Kleine Vischmarkt was tot het jaar 1829 aan de Haarlemmersluis, doch is te niet gedaan;

12. de Boerenvischmarkt in de Nes (het pleintje bij het Girokantoor), op welke alleen riviervisch als snoek, aal en baars verkocht word;

13. de Koorenmarkt, is op het Water (Damrak), op de Koorenbeurs, alwaar alderleij granen verhandelt worden;

14. de Erwtenmarkt op den Binnen Amstel, alwaar de granen van het Stigt en Utrecht, (!) gelijk ook erwten en bonen in zakken ten markt gebracht worden;
15. De Broodmarkt wordt zedert eenige jaren gehouden op de Westermarkt, tegen de Westerkerk;
16. De Appelmarkt op den Singel, op welke het geheele jaar door appelen en des zomers aalbessen verkocht worden;
17. de Leijdsche, Hillegommer, Grote Meer groen, kool, rapen en wortelenmarkt is op de Prinsengracht tusschen de Rosengracht en de Loijersgracht;
17. (de Wijkmeester heeft tweemalen 17 geschreven) De Aardappelenmarkt is op de Prinsengracht, van en in de Brouwersgracht tot aan de Rosengracht;
18. De Tuin-groenmarkt word gehouden, driemaal 's weeks, Maandag, Woensdag en Vrijdag, op het Oude Kerksplein, ook Meermarkt genoemd (de producten kwamen voornamelijk uit de Watergraafsmeer);
19. en ook op de Prinsengracht tusschen de Run- en Beerestraten;
20. De zogenoemde Bataafsche Groenmarkt op de Nieuwe Heerengracht bij den Amstel;
21. De Bloemmarkt, welke des Zondagsnamiddags en Maandags gehouden wordt op de Nieuwe Zijds Voorburgwal, van de Stilsteeg (Paleisstraat) tot de Burger Weessluis (St. Luciënsteeg);
22. De Turfmarkt, op de Prinsengracht bij de Vijzelstraat;
23. De Houtmarkt, aan het einde der Amstelstraat (J. D. Meijerplein);
24. De Hooimarkt, aan de Lange Brug (Blauwbrug) op de Binnen Amstel;
25. De Stroomarkt, op de Lange Houtgracht bij de Zwanenburgerstraat (Waterlooplein);
26. De Pottenmarkt was voorheen op de Kloveniersburgwal, van de Staalstraat tot aan de Nieuwe Markt, doch is in 1828 verplaatst op de Nieuwe Heerengracht bij den Amstel;
27. Voor de Joden is mede een bijzondere Vischmarkt op de Lange Houtgracht, een Groenmarkt op de gemelde gracht (Waterlooplein), dog de laatste word daartoe niet meer gebruikt.

Op alle deze gemelde Markten wordt thans met de bij ieder genoemde waren noch gehandelt, doch boven deze zijn er noch de volgende plaatsen in de stad, welke de naam van Markt dragen, op welke voorheen gehandelt wierdt, als

1. de Boommarkt op de Nieuwe Zijds Voorburgwal;

2. de Oude Turfmarkt bij de Nes;
3. de Stroomarkt, op den Singel bij de Nieuwe Luthersche Kerk;
4. de Kolkmarkt, aan den Buitenkant (Prins Hendrikkade) bij de Oude Schans;
5. de Stoelenmarkt, op de Nieuwe Zijds Voorburgwal bij de Molsteeg;
6. de Pijpenmarkt, mede op dezelve bij de St. Luciënsteeg;
7. de Garnalenmarkt, op den Singel bij het Spui;
8. de Beschuit- of Glasmarkt, op de Oude Zijds Voorburgwal bij de Hoogstraat; en eindelijk ten
9. de Bierkaden, op Oude Zijds Voorburgwal bij de St. Jansstraat en die op de Nieuwe Zijds Kolk."

Wat is er van deze markten geworden en overgebleven — welke nieuwe zijn er gekomen?

De Dam doet sinds ongeveer een eeuw geen dienst meer als marktplein.

De Nieuwmarkt is nog steeds dagmarkt.

De Botermarkt (Rembrandtsplein) verloor ongeveer 60 jaren geleden haar markt, toen het plantsoen werd aangelegd.

Het Amstelveld heeft toen de Maandagsche markt van de Botermarkt overgenomen.

De Westermarkt doet niet langer als marktplein dienst.

Op de Noordermarkt daarentegen wordt nog altijd markt gehouden; zij heeft zelfs een deel van de Westerstraat veroverd.

Ossenmarkt, Varkensmarkt, de Vischmarkten op den Dam, in de Nes en aan de Haarlemmersluis behooren tot het verleden.

De Korenbeurs werd ongeveer 40 jaren geleden gesloopt.

Erwtenmarkt en Broodmarkt zijn geschiedenis geworden.

De Appelmarkt en de verschillende groentenmarkten werden overgebracht naar de Marnixstraat en zijn van daar in 1934 verplaatst naar de nieuwe Markthallen in het westen der stad.

De Bloemmarkt verhuisde naar den (goede Amsterdammers zeggen: het) Singel tusschen Koningsplein en Munt.

Turfmarkt, Houtmarkt, Hooimarkt, Stroomarkt, Pottenmarkt, zij zijn alle historie geworden.

De Wijkmeester maakt geen melding van de dagelijksche markt van „ongeregelde goederen," gehouden op den Korten Zwanenburgwal (oftewel „aan den St. Theunis"), waaruit mag worden afgeleid, dat zij in zijne dagen niet bestond, maar dan toch niet veel later in het leven werd geroepen — en evenmin van de nog steeds bestaande Zondagochtendmarkt in de Joden Houttuinen en omgeving.

Nu komt weder onze Wijkmeester aan het woord, om ons te zeggen hoe het met nachtwachts en brandweer een eeuw geleden was gesteld:
„Ter beveiliging der Ingezetenen zijn er een aantal van 480 man, welke in 120 Wijken verdeeld zijn en onder de naam van Nacht- of Ratelwacht, in daartoe geschikte huisjes, veelal op de grachten geplaatst, des nachts de wacht houden en elke halve uren, gewapend met een sabel en ratel, de wijken doorgaan, onder het geroep van „Bewaard u vuur- en kaarslicht wel, de klok heeft tien" en vervolgens elke half uur later, half elf, enz. heeft de klok. Bij eene ontstane brand ratelen dezelve zeer zwaar, onder het geroep van Brand! Brand! Ook zijn zij verpligt zoodra zij vernemen dat er iemand in het water valt, die te redden; hiertoe zijn zij voorzien van dreggen, aan welke een drenkeling zich grijpen kan. In 1811 wierden zij onder het Fransch bestuur alle afgeschaft. Die van de brandspuit moesten des nachts de wacht houden; maar in 1815 werden zij alle weder hersteld.
Bij veele brandkeuren is voor de *Brandblussching* gezorgd, en daar men voorheen bij de blussching brandemmers gebruikte (welke men thans nog in wezen houd), gelijk ook brandladders, gieters, haaken om de huizen om te halen, zeilen en spuiten zonder slangen, zoo zijn ze alle afgeschaft bij de invoering der slangenbrandspuiten naar het jaar 1672, toen Jan van der Heiden dezelve uitvond, (Deze vond ook de lantaarns uit) en deze hebben tot in dit jaar 1841 nog stand gehouden... Een aantal van 77 brandspuiten, met 170 brandmeesteren, zijn over alle de wijken der stad en rondom dezelve verdeeld, tot blussching der brand."
Met betrekking tot deze maatregelen maakt de Wijkmeester deze, voor zijn stad- en tijdgenooten weinig vleiende opmerking:
„De branden bleeven meest altijd bij hetzelve huis, maar zedert eenige jaren heeft men het ongeluk, dat er soms 2 of 3 huizen gelijk verbranden. De branden ontstaan meestal uit onbekende oorzaken — maar zedert eenige tijden leggen veele onder verdenkinge van gestigt te zijn, oorzaak hiervan zijn de zoo veele Brand Assurantie Maatschappijen waar bij men de huizen, meubelen enz., zoms ver boven de waarde verzekerd, en dus de geleedene schade vergoed word, zijnde zommige hierdoor dan nog rijker als voor den brand."
Omtrent de verlichting der stad deelt de Wijkmeester het volgende mee:
„Met zoo veel zorg zorgt men voor het begraven der lijken, met niet minder zorg is voorheen en thans nog gezorgd, ter voorkoming van ongelukken, welke veel zoude ontstaan in een stad, doorsneden met zoo veele grachten, maar hier tegen is gezorgd door een zeer groot aantal *Lantarens*,

welke voorheen op houte palen op zekeren afstand van elkander geplaatst waren, en ook met ijzers aan de huizen vond men ook lantarens. Maar in 1788 op de 17 September wierden op den Heerengracht nieuwe lantarens met vier glasen en 3 à 4 pitten en welke aan ijzere stangen hongen, geplaatst. Maar door de kostbaarheid vond dit weinig bijval. De oude lantarens hielden stand tot op den 1 November 1809, toen deze alle weggenomen wierden en aan touwen over de grachten en straten lantarens gehangen wierden (Reverberes genaamd). Ten opzigte dezer verlichting kwam nu mede groote verandering, als wordende hetzelve aangenomen door particulieren. Zedert het jaar 1840 is men bezig om bij aanvang door lantarens op palen door middel van Gaz te verligten, waartoe pijpen door en langs alle de grachten en straten der stad geleid zijn."

De gasverlichting bleef voor verreweg het grootste deel der stad gehandhaafd tot in de oorlogsjaren. Het electrisch licht zag men hier voor het eerst ongeveer het jaar 1880, toen aan den gevel van het postkantoor op den N.Z. Voorburgwal aan de Donkere Sluis, twee booglampen werden bevestigd. Zij werden, waarschijnlijk naar den uitvinder of constructeur, Jablochkoff-lampen genoemd. Zij waren nog primitief, flakkerden, gingen aan en uit, zoodat de talloozen, die er naar kwamen kijken, hoofdschuddend zeiden, dat het niets zou worden. Eenige jaren later kwamen Edisons gloeilampen. In het *Café Krasnapolsky*, dat een eigen electrische installatie aanschafte, deden zij hun intrede. Nadat opnieuw eenige jaren verloopen waren, werd de Maatschappij *Electra* gesticht, die eerst op den N.Z. Voorburgwal, later op den Haarlemmerweg, een „electrisch station" stichtte. Verschillende instellingen, winkels, fabrieken enz. gingen geleidelijk tot electrische verlichting over. Voor de straatverlichting werd de electriciteit slechts spaarzaam, op enkele belangrijke punten, toegepast. Later stichtte de gemeente zelve een electriciteits-fabriek op den Kadijk, in concurrentie met *Electra*, dat den strijd tegen de gemeente aanvaardde, doch niet lang volhield. De electrische straatverlichting werd toen eenigszins uitgebreid. Zij werd algemeen in het oorlogs-tijdperk. Het toen heerschende gebrek aan steenkolen dwong overgang naar electrische verlichting, die dan ook met hulp van geïnterneerde Belgische militairen, onder welke zich vele electriciens bevonden, werd tot stand gebracht. De straatverlichting met gaslantarens verdween en met haar de lantarenopsteker. Ook op het stuk der huisverlichting heeft de electriciteit het gas geheel verdrongen. Een tweede centrale verrees later aan den overkant van het IJ.

De gasfabricage zelve heeft een niet onopmerkelijke geschiedenis.

De oudste gasfabriek, de Engelsche genaamd, stond op de Schans, d.i. de Marnixstraat, ongeveer ter hoogte waar zich thans het Tehuis voor Arbeiders bevindt. Later verrees een concurreerende fabriek, de Hollandsche, gewoonlijk de gasfabriek van De Bruin genoemd, eveneens aan de Schans, d.i. de Weteringschans, ter plaatse waar nu Den Texstraat en Nicolaas Witsenkade liggen. Later werd, na hevige beroering, aan beider bestaan een einde gemaakt en toen voor de gasfabricage concessie verleend aan de Engelsche Imperial Continental Gas Association, die de fabrieken aan den Haarlemmerweg en in de Linnaeusstraat bouwde. Toen het Gemeentebestuur er toe overging aan de eene concessie na de andere een einde te maken en in gemeentelijke bedrijven te veranderen, werd ook de Imperial verdreven. De gemeente bouwde toen een derde gasfabriek aan den Buiten-Amstel en bedierf daarmede het mooie riviergezicht. Het toenemende gebruik van electriciteit voor verlichtings-doeleinden deed weldra een gasfabriek overbodig worden en zoo werd die in de Linnaeusstraat buiten gebruik gesteld. Verschillende harer gebouwen verkregen een geheel andere bestemming; één werd gemetamorphoseerd in het Sportfondsenbad; en op het terrein werden allerlei instellingen gevestigd: politiebureau, synagoge, dierenasyl, jeugdgebouw, laboratoria enz.; een strook aan de Linnaeusstraat werd met winkelhuizen bebouwd en op een ander deel van het terrein bevindt zich thans een kunst-ijsbaan.
De geschiedenis der concessies voor het verrichten van openbare diensten, doch vooral die van de wijze, waarop er een einde aan werd gemaakt, is zeer merkwaardig. Gas, water, electriciteit, telefoon, straatverkeer, alles was overgelaten aan binnen- en buitenlandsche ondernemingen, die uiteraard het meest bedacht waren op het maken van zoo groot mogelijke winsten en de belangen der verbruikers op het tweede plan stelden. Het was voornamelijk Mr. M. W. F. Treub (later hoogleeraar en minister), die als wethouder een einde aan dat alles maakte en de diensten bracht in handen van de stad zelve. Zijn strijd tegen de Bell Telephoon Maatschappij, dien hij voerde tezamen met den eersten directeur van de Gemeente-telephoon, is een heldendicht op zich zelf. Hoe men ook over sommige van Treubs latere verrichtingen moge denken, als *municipal reformer* was hij in ons land zeker een dappere, doortastende pionier, wiens optreden voor de wording van het moderne gemeente-beheer van niet te overschatten waarde is geweest.
Tot de eigenaardigheden der stad behoorden ook de pontjes. Zij dienden het verkeer van voetgangers ter plaatse waar zich geen bruggen bevonden en dus dikwijls vrij lange omwegen gemaakt moesten worden. Zoo was

er een op den Amstel tusschen de Bakkersstraat en hetgeen thans de Staalkade heet; een ander verbond de Badlaan met de Valckenierstraat. Zij zijn thans nagenoeg alle verdwenen. In de binnenstad heeft het pontje op het Rokin het langste bestaan gehad. Het werd eerst een paar jaren geleden uit de vaart genomen, toen het Rokin tot aan de St. Pieterspoort werd gedempt.

Eenigszins aan de pontjes verwant was de dienst der jollemannen op het IJ en op den Buiten-Amstel. Zij roeiden de menschen naar het Tolhuis, naar hetgeen vroeger de Volewijk heette, naar de schepen in, en naar den overkant van het IJ. De gemeentelijke veerponten, de havenstoombootdiensten, de stoombootjes van de Noord-Hollandsche tram, later nog de motorbootjes en water-taxi's van Bergmann hebben hen gaandeweg overbodig gemaakt. Op den Amstel waren zij geheel onmisbaar. De laatste brug over de rivier was de Hoogesluis; er was ook geen andere noodig, want er was geen noemenswaardige bebouwing buiten de voormalige stadswallen. Maar in de tweede helft der 19e eeuw werd het anders. De Pijp werd gebouwd, de stadswijk, die aanvankelijk Buurt YY heette, begrensd door Ruysdaelkade, Stadhouderskade en Utrechtschezijde (Amsteldijk); en ook aan den overkant van den Amstel, tusschen het water en de spoorbaan, verrees een nieuwe wijk. De jollemannen nu brachten de verbinding tot stand tusschen de beide nieuwe buurten, die niet door een brug verbonden waren. Toen deze wijken zich uitbreidden, nadat Amsterdam een brok van Nieuwer-Amstel, welks raadhuis zich bevond op den Amsteldijk hoek Tolstraat (thans is daar het Archief der stad gevestigd, dat eerst in de St. Anthoniespoort op de Nieuwmarkt was gehuisvest), had geannexeerd, werd de bouw van een brug onvermijdelijk en zij kwam er ook, voor de Ceintuurbaan. Maar de jollemannen bleven, want de vergrooting der stad naar het Zuiden ging gestadig voort en dus vonden zij een arbeids-„veld" aan de oevers bezuiden de brug. Eenige jaren geleden bouwde Berlage een brug voor de Amstellaan (zij is naar hem genoemd). Maar de afstand tusschen de beide bruggen is vrij groot en dus bleef er nog wel met het overzetten een broodje te verdienen, zoodat het oude bedrijf nog altijd bestaat, zij het op veel kleinere schaal dan voorheen en thans gewoonlijk uitgeoefend in motorvletten.

Vermeld moet nog worden, dat er eenige jaren lang midden in den Amstel, bij de Schollenbrug, een zwembad was, dat men van beide oevers met pontjes bereikte, die ook het verkeer dienden. Zij verdwenen met de zweminrichting.

De grenzen der stad werden op de toegangswegen aangeduid door statige

grenspalen, die het stadswapen met de Keizerskroon droegen. Bovendien waren er obelisken, aanwijzende het rechtsgebied der stad en dat zij, die wegens misdrijf uit de stad verbannen waren, haar tot daar mochten naderen. De grenspalen zijn er niet meer. Van de naalden is althans nog één, op den Amsteldijk, aanwezig.
Op den Amsteldijk werd ook tol geheven, niet ver van de tegenwoordige Tolstraat; er bevond zich daar een zeer fraai tolhek. Bij de reeds vermelde annexatie werd het, jammer genoeg, afgebroken.
Maar er was (en is) nog een andere grens dan de staatsrechtelijke, namelijk de Israëlietisch-kerkelijke. Het is den Joden verboden op den Sabbath te reizen. Daaronder wordt ook verstaan het maken van wandelingen buiten het gebied der woonplaats. Deze grens nu werd (en wordt) aangeduid door een paaltje, waarom een ketting is gewonden. Zoo stonden er tegen het huis hoek Weesperzijde en Grensstraat (waar eertijds Nieuwer-Amstel een aanvang nam), aan het einde van den Oetewalerweg (Linnaeusstraat) en andere toegangen tot de stad. Waar zij na de verschillende gebiedsvergrootingen werden geplaatst, moet de belangstellende lezer maar eens pogen te vinden.
In het Amsterdamsche straatbeeld hebben de kinderen altijd een belangrijke plaats ingenomen. Voor, tusschen en na de schooltijden, uiteraard ook op de rust- en feestdagen, waren zij door de geheele stad op straat te vinden; in de volksbuurten leefden zij om zoo te zeggen op de straat, want parken bezat de stad niet, plantsoenen waren klein en schaarsch en aan kinderspeeltuinen dacht een eeuw, zelfs een halve eeuw geleden geen mensch. Dientengevolge was de Amsterdamsche jeugd zeer bedreven in het plegen van kattenkwaad. Fopschellen doen (de uitdrukking *puistjesvangen* werd te Amsterdam niet gebruikt), emmers water en vuilnisbakken omwerpen, honden en katten plagen en opjagen, vuile woorden schrijven op schuttingen en muren, vuurtjes stoken e.d. waren alledaagsche dingen; ruiten ingooien, bevuiling en vernieling van allerlei aard kwam minder, maar toch al te vaak voor en is nog geenszins verdwenen.
Maar er werd ook op straat gespeeld. Daartoe was er ruimte en gelegenheid in overvloed, want het verkeer was nog in des schrijvers jeugd van geringen omvang, zoodat gevaren van den weg vrijwel onbekend waren. Er waren seizoen-spelen en er waren spelen, die in alle jaargetijden beoefend werden. Zullebaantje (glijbanen) en prik- en andere sleden behoorden vanzelf tot de eerste categorie. In het vroege voorjaar doken de drijf- en priktollen op, als bij afspraak nagenoeg op éénzelfden dag; op gelijke wijze verdwenen zij als de zomer zijn intrede deed. Dan werden

vliegers opgelaten, waarbij vaders of groote broers dikwijls hun medewerking verleenden. Verder werd krijgertje gespeeld en verlos-verban-je, alsook, maar gewoonlijk door meisjes en kleine jongens, stuivertje wisselen. Specifiek vrouwelijk was het touwtje-springen, hetzij solo, als wel „in de bocht", als wanneer twee meisjes het lange touw in draaiende beweging brachten. De jongens knikkerden, de meisjes speelden een bikkelspel, waarbij een groote knikker, stuiter genaamd, werd opgeworpen en bij deszelfs val een bikkel moest worden opgeraapt. Balspelen waren ho-wind, waarbij een bal, gelegd op het uiteinde van een balanceerend dribbelhout, door een slag met een talhout op het andere einde werd weggeslagen; de bal moest dan door hen, die men in het cricketspel de fielders noemt, worden gevangen; indien dit gelukte, gingen de fielders aan slag. Bokspringen en haasje-over werden altijd door beoefend. Verder was er een spel, tateren geheeten, bestaande in het snel en onophoudelijk kaatsen van een bal tegen een muur.
Met het toenemen van het verkeer werd de gelegenheid tot het beoefenen van deze spelen gestadig geringer; de meeste zijn dan ook geheel verdwenen. Hun plaats werd ingenomen door den vliegenden hollander en de rolschaats, waarmede thans de straat onveilig wordt gemaakt.
Reeds een halve eeuw geleden werden enkele gemeentelijke speeltuinen gesticht, waar de kinderen zich met schommelen (schoppen heet dat te Amsterdam), wippen en aan gymnastiek-toestellen konden vermaken. Later werden in verschillende stadswijken vereenigingen gevormd, die speeltuinen inrichtten en in de laatste jaren werden er ook nog van gemeentewege gesticht, waar hobbelpaarden, *montagnes russes* e.d. bijdragen tot het vermaak. Bovendien werden in sommige parken groote zandbakken geplaatst, waar het grut zich kan vertreden, onder toezicht van moeders of zusters, voor wie in de onmiddellijke omgeving banken zijn geplaatst.
Vijftig jaren, of daaromtrent, geleden kende men nog op Palmzondag de optochten van feestelijk gekleede kinderen, die palmpaschen uitdroegen, aan welke de familieleden hunne artistieke vindingrijkheid hadden besteed. Sinds jaren was deze palmpaasch-viering in onbruik geraakt, tot in onze dagen het Amsterdamsch Initiatief-Comité, dat reeds eenige jaren een feestelijken intocht van St. Nicolaas op 5 December had georganiseerd, een poging deed om het oude gebruik in eere te herstellen en daarin redelijk wel is geslaagd. Of deze kunstmatige herleving een natuurlijke worden en van blijvenden aard zijn zal — de tijd zal het moeten leeren.
Een geheel ander karakter dan deze reminiscentie uit devote tijden droeg

de Hartjesdag, de derde Maandag in Augustus. Omtrent den oorsprong van dit zonderlinge feest bestaat geen zekerheid. Het volk bekommert zich echter niet om archaeologische vraagstukken. De viering van dezen dag bestond in optochten van potsierlijk opgetuigde en geschminkte kinderen, uit de achterbuurten, die aan de huizen en bij de voorbijgangers om centen vroegen. Allerlei mannelijk en vrouwelijk schuim, in verschillende graden van dronkenschap, de vrouwen dikwijls in mannenkleederen, reed in open rijtuigen door de stad. Des avonds werd in de volksbuurten vuurwerk afgestoken en geschoten, en er werden ook wel vreugdevuren ontstoken, bij welke plechtigheden de jenever niet ontbrak. Hevige vechtpartijen, onderling en met de politie, ontbraken evenmin.
In den loop der jaren is deze feestviering gaandeweg verschrompeld, dank zij den veredelenden invloed van de arbeidersbeweging en de van overheidswege genomen maatregelen tegen excessen, zoodat er thans nagenoeg niets meer van over is, behalve eenig gedoe met zevenklappers, vuurpijlen enz. in den avond. De verdwijning van dit zeer onsmakelijke stuk „folk lore" zal niemand betreuren.
Wel is het jammer, dat Amsterdam geen eigenlijke volksfeesten kent. De kermis werd langer dan zestig jaren geleden afgeschaft. De zoogenaamde voorjaarsmarkt onderging weinige jaren later hetzelfde lot. Het eenige, dat er voor in de plaats kwam, is de jaarlijksche viering van den verjaardag van Hare Majesteit de Koningin. Sinds Amsterdam geen garnizoen meer heeft en de schutterij is opgeruimd, ontbreken daarbij de militaire parades. De weinige uren van georganiseerde feestelijkheid, met het vuurwerk, dat des avonds wordt afgestoken, zijn geen eigenlijke spontane volksfeesten.
De vraag is echter, of in dezen tijd wel spontane feesten mogelijk zijn. Sinds vele jaren is er op dit stuk weinig bemoedigends waar te nemen. Wij bezitten een schat van oude, mooie volksliederen van den verscheidensten aard. Maar wie kent, wie zingt ze? Het volk zeker niet. Gedurende des schrijvers leven werden slechts ordinaire, dikwijls van kermissen of van operettes van lagere orde afkomstige, zinlooze teksten op miserabele wijsjes, gezongen: „Sara, je rokt zakt af; moeder 't is me sleep" — „Zwaluw, waarheen is uw vlucht?" — „Kiele, kiele, Tolhuis" — „Overal, overal, overal, waar de meisies zijn, waar de meisies zijn, overal, overal, overal, waar de meisies zijn daar is 't bal" — „Atju, wij moete, elkander groete, atju, vaarwel, tot wederziens" — „Had 'k maar nooit geteekend" — „Hij is gaan vare, zoo ver van hier, al met die mooie meisies van plezier" — „Bokkie, bokkie bè" enz. enz. ad infinitum.

Er bestaat een Vereeniging tot Veredeling van den Volkszang, die sinds vele jaren reeds poogt dit kwaad te keeren, door op gezette tijden zangers en musici openbare les te doen geven in het zingen van goede, mooie, oude en moderne zangen. Eenige honderdtallen plegen deze lessen te volgen, doch de invloed, die er op de massa door wordt uitgeoefend, is nul. De arbeidersbeweging heeft hare volgelingen liederen geschonken, die, zoo niet altijd van groote kunstwaarde, toch op behoorlijk peil staan, hetgeen tot het op den achtergrond geraken van het gelal van vroegere jaren veel heeft bijgedragen. Maar het echte lied, de goede volkszang, is ons volk, in het algemeen gesproken, nog altijd vreemd. Wat „men" thans zingt, zijn gewoonlijk „schlagers" uit revues, operettes en laatstelijk uit zangspel-films.
Er is trouwens in het Amsterdamsche leven niet genoeg muziek. Pierementen, straatmuzikanten en orkestjes kunnen, al worden zij ook door de politie gekeurd, niet in de behoefte voorzien. Nu en dan geven liefhebbers-muziekgezelschappen en -zangvereenigingen uitvoeringen in parken. En er zijn ook de zingende torens, de beiaarden, die hunne parelende klanken strooien over de stad, doch waaraan weinig aandacht wordt geschonken. Alles goed en wel. Maar men zou hier iets moeten hebben als het Antwerpsche Bestendig Festival. Des zomers is de Scheldestad elken Zondag vervuld van muziek, van den ochtend tot den avond op alle pleinen en in alle parken gespeeld en gezongen. De spelers en zangers trekken van het eene park of plein naar het andere, achter hunne kleurige vlaggen en vaandels, zingend en spelend. De menschen luisteren langs den weg, staan in drommen om de muziektenten. De stad klinkt als een orgel. Zij is vol klank en kleur, waarvan alles geniet.
Er is niet zeer veel in België, dat ons ten voorbeeld kan strekken. Maar op het stuk van feestelijk leven zouden wij wel een en ander van daar kunnen overnemen. Want hier is het leven wel wat dor en grijs.
Wie, bij voorbeeld, heeft aanschouwd hoe te Antwerpen een heele straat feestviert als een der jonge buurtgenooten *primus* van zijn school is geworden, of er de jaarlijksche uitdeeling van schoolprijzen in de stadsfeestzaal heeft bijgewoond, kan niet ontkomen aan het verlangen, dat zulke dingen ook deel van òns volksleven zouden uitmaken, dat wij iets minder deftig, houterig, mechanisch konden worden, dat er wat meer roering en kleur in onze stad zou worden gebracht. Maar dan zonder de bandeloosheden, die hier bij feestelijke gelegenheden vaak voorkomen, o.a. het opeengepakt „hossen", onder onafgebroken gebrul van „hi-hà, hi-hà," hetgeen wel een van de onsmakelijkste vreugde-uitingen is.

Behalve in hetgeen men „achterbuurten" noemde, was het uiterlijk aanzien der stad zindelijk en frisch. De gevels werden vaak geolied, deuren en kozijnen waren altijd goed in de verf. De glasruiten glommen, de gordijnen daarachter waren steeds keurig verzorgd. In vele van de oude huizen trokken de paarse vensterglazen de aandacht; zij gaven den gevel een bijzonder cachet; beweerd wordt, dat zulke glasruiten oorspronkelijk even kleurloos waren als andere, doch dat een van de bestanddeelen van het glas in onjuiste hoeveelheid was gebezigd bij de vervaardiging, ten gevolge waarvan, door de inwerking van het licht, een scheikundige verandering ontstond, die zich uitte in de fraaie paarse verkleuring.
De gevels werden vaak en zorgvuldig gereinigd, het uitwendige koperwerk werd in blinkenden toestand gehouden, de arduinen platte en hooge stoepen waren altijd zoo, dat, zooals het gezegde luidde, men er van kon eten. Daarbij zelfs liet men het niet. Ten minste een maal 's weeks werden althans de kleine steentjes voor het huis, die deel uitmaakten van den openbaren weg, vaak zelfs het aansluitende stuk van den rijweg, duchtig geschrobd. In den ouden tijd geschiedde zulks met uit de gracht geput water, waartoe men in de deftige huizen achter de voordeur een puthaak met emmer had staan; want met het drinkwater moest men toen zuinig wezen. Later kwam de duinwaterleiding en werden aan de voorgevels kranen aangebracht, waaruit het water voor de straatschrobberij werd verkregen.
Wijkmeester Meijer deelt ons dienaangaande het volgende mede:
„*Zindelijkheid.* De Huizen, Kamers en Kelders, bij aanzienelijke en geringere worden zeer rein en zindelijk gehouden, het schoonmaken en schuren zijn dagelijksche bezigheden van veele Vrouwen en Dienstmaagden. Dit gaat mede over de kleeding, de aanzienlijken stuuren, zommige weekelijksch, wasmanden met vuile kleederen naar 's Graveland, Haarlem en andere plaatzen om gereinigd te worden, en bij de Middenstand en geringeren ziet men veelal Maandag en Dinsdag eenen zeer groote wastobbe over de vloer, het welk dan door daartoe zijnde Bleekvrouwen aan de Schansen gebleekt wordt, ook over de Glazen Ramen gaat de zindelijkheid. Ja, soms ook wel wat ver, bij de meeste worden die eens in de week gewasschen, gelijk ook de Straten voor de Huizen, mede alle Vrijdag of Zaterdagen geveegd en geschrobt worden, zijnde dit nog volgens een zeer oud gebruik, want reeds in 1497 beval de Regeering, dat elk Jonckwijf (Dienstmaagd) off dient behoort zijne Straat alle Zaturdagen en alle heilige avondts, zal hebben schoon te maken. In 1700 wierdt dit nog eens vernieuwt. Ook worden dan meest Zaturdags de Goten voor de Huizen

ledig geschept, en des Winters wanneer er veel Sneeuw gevallen is laat de Regeering aanzeggen om die weg te ruimen; hetgeen dan ook zeer spoedig geschied. Maar bij de Joden in deze stad is hier in veel verschil, want hunne Huizen zelfs bij de aanzienelijken, gelijk ook hunne straten en Grachten zijn verre af van zindelijk te zijn.
De sluizen en Bruggen worden van Stads wege gereinigd, en de Grachten worden van tijd tot tijd uitgediept.
Om de Asch en Vuilnis weg te halen rijden alle morgens karren door de geheelen stad rond, en voor veele straten voor al in de geringere Buurten zijn Vuilnisbakken geplaatst in de welke de Vuilnis geworpen kan worden, welke dan door Vuilnis Schuiten uit dezelve gehaald wordt."
Aan het inwendige der huizen werd de grootst mogelijke zorg besteed. Er werd eindeloos stof afgenomen, geboend, gedweild, gewreven, gepoetst en in het voorjaar werd bij de groote schoonmaak het geheele huis driedubbel grondig onder handen genomen. In niet dagelijks gebruikte vertrekken werden de meubelen met hoezen overtrokken en de lichtkronen, soms zelfs de vergulde spiegellijsten, van gazen omhulsels voorzien.
Des winters werd gevallen sneeuw zoo spoedig mogelijk weggeschoffeld en als het glad was, werd, hetzij uit eigen initiatief, hetzij op aanzegging van overheidswege, asch of zand voor elk huis uitgestrooid.
In de meeste gevallen is het tot heden zoo gebleven, behalve dan dat nog slechts bij uitzondering de straat voor het huis wordt geschrobd. Daartoe bestaat thans ook weinig aanleiding. Want de arduinen stoepen zijn, evenals de kleine steentjes daar voor, behalve op de grachten, verdwenen; verhoogde voetpaden zijn er voor in de plaats gekomen, die men, dank zij de hier bestaande voorliefde voor Fransche uitdrukkingen, trottoirs noemt. (Men denke aan: abattoir, urinoir, Ceintuurbaan enz., om van de schijn-Fransche, als: sousterrein, bel-étage e. d. te zwijgen.)
Zooeven werd gezegd, dat men een eeuw geleden met het drinkwater zuinig moest wezen. Het werd voornamelijk verkregen door het hemelwater in regenbakken te verzamelen, en ook wel, doch in betrekkelijk weinige gevallen, door het oppompen van grondwater. In de behoefte aan water werd voorts voorzien door den aanvoer van water uit de Vecht, in daarvoor speciaal gebouwde schuiten; dit water werd dan voor enkele centen per emmer aan de burgerij verkocht. Indien des winters strenge vorst zich deed gelden, hielden ijsbrekers de verbinding met Weesp open, teneinde belemmering in den aanvoer van water te voorkomen.
Omtrent de voorziening van de Stad met het onontbeerlijke water, deelt Wijkmeester Meijer het volgende mede:

„Het water in de grachten dezer stad was voorheen zoet of bijna zoet. In dezelve wierd zoo veel visch gevangen, dat de visscherij aan de Schutterij wierdt afgestaan en later van Stadswegen verpacht wierdt; ook waren de ingezetenen gewoon hunne spijse in dezelve te kooken en bier uit dezelve te brouwen. Hiervan zijn veele Keuren voorhanden, om het water, dat zeer costelijk genoemd wordt, zuyver te houden, en in het jaar 1507 moesten Floertge de Cleyvoerder en Vriesgen, zijn compaan, elk een boete geven van een Pond ieder en in de weekelijksche Processie met een brande waskaars voor dezelve gaan, om het dragen van private in de wateren der Stad. Maar door het verwijden van de Zeegaten vermeerderde wel de koophandel, maar het water in de grachten wierdt brak.
Aan Keizer Karel de 5 wierdt in 1540 het water der Stad tegengemaakt, zeggen dat het niet deugde en dat veele den dood daaraan zoude drinken. Het water in de grachten was reeds bedorven en er waren net niet vele Regenbakken in de Stad.
In het jaar 1591 was het water in de Stad nog drinkbaar en wierd nog tot het bereiden van spijse gebruikt, alzoo bij een keur van 10 April 1591 verboden wierdt de Verwerijen anders te plaatsen dan tot op den St. Anthonis-Dijk, nu de Verwersgracht (d. i. de Zwanenburgwal), om de ondiepte der wateren te voorkomen en omdat door de vergiftige en bijtende stoffen, in de Verwerijen gebruikt, de gebuiner(?) niet alleen, maar de goede buuren geene schade aan hunne gezondheid zoude komen te lijden. Om deze redenen wierd in 1606 ook het stijfsel maken verbooden.
Het water moet dus in regenbakken opgevangen worden aan de huizen, door lode of blikken pijpen, hetgeen egter met gevaar verzeld is, door de looddeelen, welke van het lood uit de gooten daaraan medegedeeld worden en welke veele kolykpijnen veroorzaken. Veele proeven zijn genomen om dat tegen te gaan en veele doen het regenwater door de Apothekers beproeven, maar eene zeer eenvoudige proef op het regenwater is, dat men een droppel op een schonen doek laat vallen en als die dan zonder vlak opdroogt, dan is het water goed. Het beste regenwater moet geen reuk of smaak hebben.
Het water nu het eigendom van elk huis zijnde, zoo ontstaat er bij lange droogte of strenge winters een groot gebrek aan water. Om hierin te voorzien, ondernam men in de jaren 1692 en 1740 om groote putten te graven om zoet water te vinden, maar deeze ondernemingen mislukten. De Regeering besloot in 1761 jaarlijks twee groote regenbakken te doen maken en in 1763 wierden er twee gemaakt, een aan de Noorderkerk, die 1400 tonnen, en een aan de Stadspakhuizen op de Brouwersgracht,

die 1300 ton waters inhoudt. Maar men liet dit weder steeken tot in 1790, toen men op de Markten en Pleinen groote regenbakken voor Stads reekening deed maken.
In 1811 bedagt Napoleon, Keizer der Franschen, om deze Stad door middel van Waterleidingen deze Stad van versch water te voorzien; hij benoemde eene Commissie, welke het beste water te Vreeland vonden, maar hier is het bij gebleeven.
Wat later heeft men, in 183(?) op de Nieuwmakt eene zoogenaamde Artesiaansche Put gegraven, om zoet water te vinden, maar dat is mede blijven steeken.
De Stads-Regenbakken zijn zeer ruime kelders en kunnen veele honderden tonnen waters bevatten. Boven elk derzelve staat een pomp in een beslooten huisje of kastje. Ook is er eene opening in, om de vrije lught toegang te verleenen.

Hunne standplaatsen zijn de volgende:

1. Op het Bikkerseiland.
2. Op de Heeremarkt.
3. Op de Schans bij de Zaagmolenspoort.
4. Op de Nieuwmarkt.
5. Op de Houtmarkt.
6. Op het Leidscheplein.
7. Op de Westermarkt.
8. Op het Weesperveld.
9. Op de Noordermarkt.
10. Op de Stroomarkt bij het Singel.
11. Op het Oudekerksplein.

Buiten deze zijn er nog de volgende:

1. Eilandskerk, een bak voor de Gemeente, waaruit het water verkogt wordt, groot 300 tonnen.
2. Nieuwezijds Huiszittenhuis een bak van 1270 tonnen, waaruit het water verkogt wordt à 2, 4 of 6 duiten den emmer, tot dat men noodig vindt daar mede op te houden wegens het vervaardigen van 6000 brooden 's weeks. Gerekend omdat er tot 5 voeten verkogt wordt, bedraagt het verkochte ongeveer 500 tonnen.
3. Oude Zijds Huiszittenhuis. Na aftrek van eigene verteering ongeveer 500 tonnen.
4. Portugeesche Jodenkerk. De bank(!) vangt slegts een gedeelte van het water, hetwelk tot kerkgebruik en het maken van Paaschbrood gebezigd word. Des winters alleen wordt het water aan elk der gemeente, die het haald, om niet uitgedeeld, groot 250 ton.
5. Nieuwe Zijds Kapel, waaruit het water, zoo des zomers als des winters, voor 2 duiten den emmer verkocht wordt; 450 ton.
6. Oude Zijds Kapel, een bak van 80 tot 90 ton, waaruit de koker het

water voor 2 duiten den emmer verkoopt; de andere bak van 10 tot 12 ton is niet bruikbaar; 80 ton.

7. Herstelde Luthersche Kerk, een bak van 8 tot 900 tonnen, die aan den Deurwaarder voor 100 guldens in het jaar verhuurd wordt en waar uit hij het water voor 2 duiten den emmer en bij besloten water voor 4 duiten verkoopt; 800 ton.
8. Noorderkerk, behalve een bak voor het huis van den koster, een voor den deurwaarder, een voor den gravenmaker en een voor reserve, is hier een bak van 1200 ton.
9. Oosterkerk. Hier zijn vier bakken, ieder à 400 tonnen, waaruit de koster verkoopt; het wordt bij hoog water wel eens brak; 1500 ton.
10. Westerkerk, drie bakken, bevatten tezamen 800 ton.
11. Zuiderkerk. De koster heeft de 2 bakken tezamen voor 100 guldens in huur en verkoopt voor twee duiten en als het schraal is voor 3 duiten den emmer. De andere twee aanwezige bakken zijn voor het gebruik van de koster; 700 ton.
12. Aan de Amstelkerk en
13. Hoogduitsche Jodenkerk.
14. Aan de Manege en
15. bij de Stadspakhuizen op de Brouwersgracht 1300 ton.
16. Een in de Plantagie.

In deze Stad worden twee huizen gevonden, welke zoet en helder welwater opleveren, als

1. op de hoek van de Enge Kerksteeg en Warmoesstraat, Wijk 4, No. 742, zijnde dat zeker op een streek van het Muiderzand gebouwd, en
2. een op de Prinsengracht bij de Reguliersgracht, Wijk 58, No. 4878, hetwelke in 1832, op den 21 Mei, verkogt wierd voor *f* 6300, gevende dit het geheele jaar met water.

Maar alle deze voorraad is in lange niet toereikend voor de behoefte. Hierom maakt men veel gebruik van Schuitwater, zijnde Rivierwater, hetwelk in waterschuiten, ten getale van wel 3000 jaarlijks, uit de rivier de Vecht boven Weesp gehaald wordt. Doch hetzelfde wordt veeltijds niet ver genoeg gehaald en is dan met brak of ziltig water vermengd. De beste proef of hetzelve goed is, als de zeep in dezelve wil schuimen. Dit water nu gehaald zijnde, wordt in leggers, welke in de grachten leggen, overgepompt en dus verkocht. Er zijn een aantal van 246 leggers.
Veele keuren zijn hierover gemaakt en wel 28 November 1806 en wel van meer dan 19 artikelen en waarbij de prijzen van het water bepaald

wierd en de 100 emmers tegen 15 St. 12 penningen, maar des winters op 18 Stuivers, en dat ieder emmer moest inhouden 12 mengelen.
Bij alle deze hoeveelheid van water komt er bij strenge winters wel eens zeer groot gebrek aan water in deze Stad. Dit ondervond men zeer sterk in Januarij van het jaar 1823. De Stads-regenbakken waren ledig. De emmer water koste 6 stuivers. Veele menschen wierden in de Stad gevonden, welke in verscheide dagen niet hadden kunnen drinken. Overal wierd water vandaan gehaald, van Haarlem en elders met sleden. IJs wierd tot water gesmolten. Het geneeskundig toevoorzigt waarschuwde een elk tegen het gebruik van ongekeurd water. De Brouwers, welke het met sleden haalden, verkogten hetzelve tegen 8 stuivers de $^1/_2$ ton. Eindelijk gaf God uitkomst. Op den 27 January begon het te dooyen en het watergebrek hield op.
Den Ysbreeker was wel door 's Lands en Stads werkvolk met 16 waterschuiten naar Weesp gebracht, maar konde in het algemeen gebrek niet voorzien."
Van der Vijver, schrijvende in 1846, deelde betreffende de vorengenoemde waterhalers nog het volgende mede:
„Tot het vervoeren van versch water zijn thans geadmitteerd vijftien personen of schippers; terwijl niemand het beroep van waterhaler of verkooper, zonder toestemming der Regering, mag uitoefenen. Deze schippers betalen voor elke schuit, die zij met water invoeren, 62$^1/_2$ cent recognitie-geld en voor kaai- en liggeld 60 centen per week. Het admissiegeld voor elken waterlegger is jaarlijks *f* 3.75.
De Verschwatersocieteit wordt bestuurd door vier Commissarissen, uit de schippers gekozen, met toevoeging van een Gecommitteerde, van wege het Stedelijk Bestuur, aan wien jaarlijks verantwoording wordt gedaan en die tevens met het toezigt over de societeit is belast. De Commissarissen vergaderen elken Maandagochtend in een daartoe bestemd vertrek op het Stadhuis, zijnde de eerste Maandag van elke maand bestemd tot eene samenkomst voor de vijftien belanghebbenden in deze societeit."
Van welken omvang deze watervoorziening is geweest, blijkt wel uit deze opmerking van Van der Vijver: „4000 gezinnen vinden hun bestaan bij den tegenwoordigen invoer van versch water binnen Amsterdam."
Van der Vijver vermeldt ten slotte nog:
„Daarenboven bestaat te dezer stede eene fabrijk van gezuiverd water, van den Heer A. de Bruyn, en Zoon, op den Zeedijk, welke fabrijk het water de geheele stad goedkoop zoude kunnen en willen afleveren, inge-

valle niet zijne concurrenten, onder bescherming van het stedelijke Bestuur, hem aan banden legden."

Misschien was de Vroedschap bevreesd, dat de bovenbedoelde 4000 gezinnen hun bestaan zouden verliezen, maar het is ook niet onmogelijk, dat zij beducht was de inkomsten uit de waterhaalderij, ten bedrage van 8000 gulden 's jaars, te zullen derven.

Aan dit alles kwam een einde, toen ongeveer in het midden van de 19de eeuw een Engelsche maatschappij voor behoorlijke watervoorziening ging zorgen, door grondwater uit het duingebied bij Haarlem te zuiveren en door pijpleidingen naar Amsterdam te voeren. Bij het einde der aan deze maatschappij verleende concessie, nam de gemeente zelf de watervoorziening in handen en gaf haar een zeer noodige uitbreiding. Het wingebied in het duin werd aanzienlijk vergroot en is thans zeer uitgestrekt. Een Vechtwaterleiding, met een pompstation bij Weesp, werd aangelegd, die aanvankelijk slechts water leverde, niet voor drinken en spijsbereiding bestemd, doch dat later in de algemeene voorziening werd opgenomen. Toen een groot deel van Nieuwer-Amstel werd geannexeerd, kwam ook de waterleiding dezer gemeente, met winplaats op de Gooische heide bij Hilversum, een watertoren te Laren en een andere aan den Amsteldijk, in het bezit van Amsterdam. Zij werd later overgedaan aan het Provinciaal Waterleidingbedrijf. De watertoren te Laren was reeds onder het beheer van Nieuwer-Amstel afgebroken; dien aan den Amsteldijk trof eenige jaren geleden hetzelfde lot. De Provincie bouwde te Laren een nieuwen watertoren, monumentaal en met de bijbehoorende dienstgebouwen vormende een zeer karakteristiek en fraai in het landschap passend complex.

Vele jaren lang, reeds onder de oude waterleiding-maatschappij, doch aanvankelijk ook nog toen de watervoorziening in handen der gemeente was gekomen, heerschte er, bijzonderlijk des zomers, op de bovenhuizen watergebrek. Watervoorraad en druk waren onvoldoende. Dikwijls was er op de bovenste verdiepingen des daags in het geheel geen water en gewoonlijk had men boven geen water, als beneden de kraan open stond — welke toestand Herman Heijermans gelegenheid gaf tot het schrijven van een aardige scène in zijn *Het Zevende Gebod*, het verhaal van *Engel* omtrent de ruzies met haar boven-buurvrouw. Aan dezen toestand werd een einde gemaakt door uitbreiding van het wingebied in het duin, diepe drainage, den bouw van groote waterreserve-kelders aan den Haarlemmerweg (de oude centrale van *Electra*) en andere maatregelen, alle welke zeer dringend noodig waren, omdat het waterverbruik gedurende de

jongste kwart-eeuw buitengewoon is gestegen, daar nu vrijwel elk huis is voorzien van gemakken met water-doorspoeling, nagenoeg alle in deze periode gebouwde huizen bovendien van badkamers of stortbad-cellen, en ook in tal van huizen in de oude stad de badkamer haar intrede heeft gedaan.
Op het stuk van reinheid en verzorging des lichaams is men namelijk in de tweede helft der hier besproken eeuw met reuzenschreden vooruit gegaan.
Moge ook voorheen de uiterlijke en innerlijke zindelijkheid van huis en hof boven allen lof verheven zijn geweest, ten opzichte van het eigen lichaam schijnt men het minder nauw te hebben genomen.
In des schrijvers jeugd was een badkamer, zelfs in de huizen der welgestelden, een zeldzaamheid; bij den middenstand en alle overigen was er in het geheel geen sprake van. Indien men al het lichaam reinigde, dan geschiedde zulks in een tobbe of een teil. Tegenover dit gebrek aan particuliere badgelegenheden stond geen overvloed van openbare. Wijkmeester Meijer vertelt ons dienaangaande het volgende:
„Zedert door de Geneesheeren het Baden, van groot Nut beschouwd wierd, rigte men in 1795 in de Plantagie een Badhuis op, maar daar de prijzen zeer hoog waren, kosten een gewoon Bad *f* 1.50 cent en de Dampbaden op *f* 5 te staan kwamen, verliep hetzelve en wierd later weggebroken. In het jaar 1815 rigte den Heer I. H. Bruk in de Nieuwe Doelenstraat, in de gewezene Schietdoelen, een Tweede Badhuis op, maar het is almede voor de aanzienelijken, terwijl voor elk Bad een Daalder, en bij abonnement voor de vijf *f* 5 en voor de elf *f* 10 moeten betaald worden. Door den Heer J. Goesser wierden ook Dampbaden wat later ingevoerd, voor die met Jichtpijnen behebt waren, mede voor aanzienelijken wegens de kosten. Voor de geringere is in het Badhuis in de Doelenstraat een Bad afgezonderd, waar van op vertooning van een Briefje van een der Stads Doctoren om niet gebruik kan gemaakt worden. Men heeft ook een proef genomen om een IJbad op te rigten, buiten de Haarlemmerpoort aan den IJkant, doch is dit ook weder te niet gegaan."
Het badhuis „in de Plantagie" stond op de Plantage Lijnbaansgracht; de Badlaan herinnert aan zijn bestaan.
Schrijver dezes heeft het niet gekend, evenmin als dat in de Nieuwe Doelenstraat. In zijn jeugd was er in de stad één openbaar badhuis, gebouwd op een paalwerk in het Rokin, tusschen Muntplein en Spui. Het steigertje met hek, dat er toegang toe gaf, bestaat nog, als station van de motorbooten, die rondvaarten maken door grachten en havens. Later kwam er

een tweede op den Amsteldijk hoek Govert Flinckstraat. Beide zijn verdwenen.
Er bestond in schrijvers jeugd één zwem-inrichting, die van Hartshoorn, aan den Westerdoksdijk. Ongeveer vijftig jaren geleden opende de heer Van Heemstede Obelt een tweede en voor die dagen zeer moderne, aan de De Ruyterkade; daaraan waren ook binnen-, kuip- en stortbaden verbonden. Een derde inrichting verscheen midden in den Amstel, bij Schollenbrug. Zij zijn alle verdwenen. In hunne plaats kwamen verscheidene gemeentelijke bad- en zwem-inrichtingen, waaronder het zeer fraaie bij den Zuidelijken Wandelweg, het zoogenaamde Mirandabad. De gemeente zorgde ook voor behoorlijke inrichtingen voor kuip- en stortbaden in verschillende deelen der stad; ook de Vereeniging *Handwerkers Vriendenkring* heeft jarenlang zulk eene, op het Jonas Daniël Meijerplein, geëxploiteerd. Particulieren stichtten bad- en zwem-inrichtingen op den Heiligenweg, ter plaatse waar zich vroeger het Rasphuis bevond (het prachtige toegangspoortje is behouden gebleven), en in het voormalige gebouw *Velox*, achter het Rijksmuseum, dat (het gebouw, niet het museum) voorheen had gediend tot leerschool in het wielrijden, het beoefenen van wielerpolo enz. De vereeniging *De Sportfondsen* hervormde een der gebouwen van de voormalige gasfabriek aan de Linnaeusstraat tot een voortreffelijke zweminrichting (aan welke een kunst-ijsbaan is verbonden) en bouwt een in het nieuwe westerkwartier.
Uit een en ander volgt, dat het met de lichamelijke reinheid der Amsterdammers, als met die der overige Nederlanders, zeker die der stedelingen, thans aanmerkelijk beter is gesteld dan tot voor ongeveer een halve eeuw.
De verzorging van het huiselijk interieur liet ook, zooals reeds werd opgemerkt, in het verleden weinig te wenschen over. Hoe het in den ouden tijd was ingericht, vertelt wijkmeester Meijer ons volgenderwijs:
„*Huizen en Woningen.* De aanzienlijken zijn in de Zij- en Binnekamers zeer prachtig gemeubileerd. De Glasramen zijn met keurig gedrapeerde Gordijnen behangen, welke met Franjes verzierd zijn; in de kamers zoo ook op de Zaalen, vind men zeer prachtige Amublementen, bestaande in 12 of meer Stoelen, 2 of meer Armstoelen en een Kanapé, zijnde dezelve alle met dezelfde kleur, als de Gordijnen bekleed; voorts een Tremoet of Spiegel-Tafel, op welke een Thee-Servies op deszelfs marmer Blad geplaatst is; voorts een zeer groote Spiegel, en daar de Kamers meest alle prachtig met Papier behangen zijn, zoo mogen in dezelve geene Schilderijen geplaatst worden; in het midden der Zaal of Kamer hangt eenen Glazen

Kroon; een Secretaire of Chiffoniere en een ronde Mahoniehoute Tafel zijn de Meubelen, welke in dezelve gevonden worden, leggende op den Vloer een Tapijt en Schots Kleed of Karpet.
De Huizen van den Middelstand, zijn meestal, zoo het geen Winkels zijn, in navolging der aanzienlijken gemeubileerd, maar bij zommige van hun vind men nog even als bij onze Voorvaderen, Kabinetten (welke bij de aanzienlijke door Garde-Robes vervangen zijn) en Latafels, op welke dan een Theeservies met een verlakt Blad, verlakte Theestoof en Ketel geplaatst is; maar den Bijbel met kopere Sloten, welke door onze Voorvaderen op dezelve geplaatst was, wordt nog maar bij enkele en dat zeer zeldzaam gevonden; op de kamers vind men meest al Chiffoniers, van geschilderd Vuurenhout; daar in Huizen en Kamers, meest alle met Papier behangen zijn, zoo vind men bij de Middenstand, nog veele Schilderijen ten toon hangen.
In de Huizen, Kamers en Kelders der Geringe, in welke Laatste veele wonen, vind men bijna geene Meubelen, dan een Tafel en Matte Stoelen of houte banken, een geschilderde latafel en eenige kleine Schilderijtjes.
Slaapsteden. Bij de aanzienelijke zijn dezelve thans meest Ledikanten, maar bij de Middenstand en geringere, zijn dit bedsteden, welke in de Muuren of verlorene hoeken onder trappen of kasten gemaakt zijn; in deze bedsteden maakt men ook nog wel kribben voor kinderen aan het hoofd of voeteneinde van dezelve; bij de rijken of armen, worden de Ledikanten en bedsteden zorgvuldig met Gordijnen behangen, omdat geen tochtje in dezelve in mag komen. De kleine kinderen slapen meestal in toegedekte wiegen.
Stookplaatsen. Voorheen was het meest bij aanzienlijken, de Middenstand en de geringere op den Plaat onder de Schoorsteen met een Vuur van Turf en Hout, op welke bij de laatsten de spijsen gekookt wierden, maar later gebruikte de aanzienelijken en de Middenstand, meestal in de Vertrekken Kagchels, welke met Hout en Turf, en veel ook met Steenkolen gestookt worden; bij de aanzienelijken zijn deze kagchels zoms zeer prachtig, en worden genoemd kolom Dejeune kagchels. Ja! zommige zijn van buiten Porcelijn. Bij de Middenstand worden meest kolom, en Potkagchels gebruikt, op welke laatste de spijzen gekookt worden. De geringere hebben meest een ijzeren Pot, op een Stooktafeltje, zijnde dus weinig voor de warmte dienstig, maar meest tot het koken der spijzen. De vrouwen verwarmen zich met steenen of houte Stooven.
Heimelijke Gemakken of Secreten. In de aanzienelijke Huizen dezer stad, zijn in veele Kamers Heimelijke Gemakken, welke zich in kuilen loozen,

welke dan geledigd worden, door daar toe aangestelde Toesienders en Arbeiders, *Nachtwerkers* genoemd, welke dit volgens de Keuren der stad moeten verrichten, van den 1e April tot den 1e October 's avonds van $9^1/_2$ Uren tot 'snachts ten 2 Uren, welke tijd voor eenen Nacht gerekend wordt. Voorheen wierd die in het IJ, of in den Amstel geworpen, en later, na 1655, op de Vuilnisbelten. Zij wierdt daarop ten voordeele van het Aalmoesseniers Huis verkogt. Maar later wierd die verpacht, en word nu in eene kuil aan de Diemerdijk gebracht, of in eene tjalk of groot vaartuig bewaard, en dat tot mesting verkocht. Maar bij veele van de Middenstand en geringere wordt de Drek, op kamers en kelders, in eene Emmer in zoogenaamde Stilletjes, meestal eenen geheelen week bewaard, en dan, hoewel zeer strijdig met de Keuren der stad, in de Grachten der stad geworpen. Aan veele der Bruggen zijn ook Secreeten getimmerd, van welke door geringere veel gebruik gemaakt wordt. Komend de Drek dus mee ook in de Grachten."

Het was dus in Meijers tijd met de „huizen, kamers en kelders der Geringe", dit wil zeggen: van de arbeiders, wel zeer slecht gesteld. Zij waren gelegen in smalle, zonlooze straten, stegen en inpandige sloppen, in den Jordaan, de Ridder- en Jonkerstraten, de Jodenbuurt, de Oostelijke en Westelijke eilanden en verschillende andere wijken der oude stad. Men vond er „bijna geene Meubelen", want de loonen waren ongeloofelijk gering, vaak geheel onvoldoende voor zelfs het soberste levensonderhoud, zoodat „de bedeeling" in tallooze gevallen moest te hulp komen; velen zouden zonder „de soeploods" geen winter het leven hebben kunnen houden.

Onder „de soeploods" moet het volgende worden verstaan. Er waren vele weldadigheids-vereenigingen, die haren leden bons verstrekten voor warme soep, turven, brood, grutterswaren enz., welke deze leden aan hun bekende behoeftigen uitdeelden; ook niet-leden, die armen op deze wijze wilden steunen, konden zich van deze bons voorzien.

In de armzalige woningen van een of twee kamers, die „bijna geene Meubelen" bevatten, leefde, at en sliep het geheele gezin, man, vrouw, kinderen van allerlei leeftijd en beiderlei geslacht. Er werd ook de wasch gedaan, die buiten de vensters aan droogrekken, of in de kamers zelf werd uitgehangen. Men kan zich nauwelijks voorstellen, hoe het leven daar moet zijn geweest, in het verleden, dat geenszins ver achter ons ligt. In zijn mémoires, getiteld *Levensbouw*, schrijft wijlen Dr. F. M. Wibaut betreffende een onderzoek naar de Amsterdamsche woningtoestanden, aan hetwelk hij als lid der Gezondheids-Commissie deelnam, het volgende:

„De toestanden, die wij bij ons onderzoek vonden, waren vaak hartverscheurend.
Ik herinner mij een woning op de Wittenburgergracht, waar twaalf gezinnen woonden. Een steil trapje voor alle twaalf. Eén privaat, niet doorloopend, voor alle twaalf gezinnen. Ik herinner mij een groot aantal woningen, waar een groot gezin met zes, zeven, acht kinderen, in één kamer woonde. In die kamer, die eene, werd gewoond, gekookt, gewerkt, ook wel huisarbeid verricht en geslapen. In die eene kamer was in den regel één bedstee. Daar sliepen de ouders. Soms waren er ook een of twee ledikanten, maar dat was volstrekt geen regel. Als er veel kinderen waren, was in de bedstee van de ouders een verdieping getimmerd, waar dan een matras op lag en dekens. En waar een paar kinderen sliepen. Eén kind, het jongste, sliep in den regel aan het voeteneind van de bedstee van vader en moeder.
De overige kinderen, waar geen ledikant voor was, sliepen op den grond. In zeer groote gezinnen waren er dat nog dikwijls vier of meer. Aan den eenen kant van de kamer sliepen de jongens, aan den anderen kant de meisjes. Wat dat beteekende, wanneer er vier of zes kinderen waren, jongens en meisjes van tien tot zeventien jaar, kan men zich voorstellen. Ik vroeg aan een moeder, of dat altijd goed ging. „Niet altijd," zei zij. „Maar als ik 's nachts de minste beweging hoor, kom ik uit bed en ransel ze. Dat helpt wel. Ik kan het goed." Een andere moeder vertelde hetzelfde. „Wie zich beweegt, zoodat ik het bemerk, krijgt ransel. Direct, zonder dat kom je er niet. Er is één jongen en één meid bij, die hun billen zien altijd bont en blauw. Ze hebben geen rust om te bekomen. De kinderen slapen allemaal met onderbroeken aan."
Ik herinner mij, dat ik met een lid van de Gezondheids-Commissie van een woninginspectie op de Eilanden, waar de woningtoestanden toen het toppunt van slechtheid hadden bereikt, met de tram naar huis ging. Ik hoorde naast mij snikken; het was mijn medelid. Een schijnbaar nuchter, onbewogen man. „Het is ontzettend," zei hij. „Het is lang niet bekend genoeg, dat zooveel menschen slechter wonen dan beesten."
Dr. Wibaut maakte van 1907 tot 1914 deel uit van de Gezondheids-Commissie. Dus zeg vijf en twintig jaren geleden was het met de huisvesting van tallooze arbeiders nog gesteld, zooals hij het in sobere woorden mededeelt.
Nog is er veel van dezen aard. Het euvel is geenszins uitgeroeid. Maar wel zijn er ontzaglijke verbeteringen gekomen. Er ligt in dit opzicht een wereld tusschen 1835 en 1935. De gemeente zelve, de woningbouw-

vereenigingen en ook particuliere bouwers hebben uitgestrekte nieuwe wijken en tuindorpen geschapen, aardsche paradijzen vergeleken met de hel van de achterbuurten der oude stad — een verandering, aan welke Dr. Wibaut zelf geen gering aandeel heeft gehad, doch waaraan ook de namen van burgemeester Tellegen, den wethouder De Miranda en den hoofdambtenaar Ir. A. Keppler zijn verbonden.

Hierbij komt, dat de levensstandaard der arbeiders, dank zij vooral den invloed hunner vakvereenigingen, aanmerkelijk is gestegen. Hun werd ook voorlichting gegeven op het stuk van eenvoudige, doch smaakvolle inrichting van de woning. Gemeenschappelijke tuinen en kinderspeelplaatsen, gemeentelijke waschhuizen en andere voorzieningen doen het hunne, zoodat, alles bijeen genomen, op dit gebied een vooruitgang valt te constateeren, die wijkmeester Meijer, kon hij zijne resultaten aanschouwen, met verbijstering zou slaan.

DE AMSTERDAMMER

Wijkmeester Meijer licht ons uitvoerig in omtrent het leven van den Amsterdammer en al hetgeen daarop in zijne dagen betrekking en invloed had, alsmede nopens de „zeden en gewoontens" der hoofdstedelingen. Hij begint bij het begin: de geboorte, en wel aldus:
„Veele Vrouwen gebruiken thans meest Vroedmeesters, daar men oudtijds, niets dan Vroedvrouwen gebruikten, en in gevallen van de hoogste nood, haalde men eerst eene Meester. Het Kind nu geboren zijnde, wordt bij de Roomschen dienzelve Dag, maar bij de Hervormden enz. na Veertien dagen of zoms later tot den H. Doop gebragt, bij de laatste altijd op Zondag middag of Avond, daar in de Weekbeurten geen meer gedoopt wordt. Veelal gaan de Vader, Moeder en Getuigen met een Slede of Brommer, met het Kind, welke zeer prachtig met een Doopsluyer bedekt is, naar de Kerk, maar de geringe gaan te voet derwaards. Bij de terugkomst uit de Kerk, wierden in voorige Tijden zeer plegtige Doopmalen gehouden, doch thans bepaalt dit zig tot enkelde van de Familie, welke dan op Kaneelkoekjes, Muusjes en Boterhammen met Zuiker onthaald worden; gedurende negen dagen na de Geboorte, is het gebruik om naa de Welstand van de Kraamvrouw en het Kind te vragen, maar na dien Dag bedankt men voor hetzelve, en eenige Dagen daar na houd men Kraam Visite, waar bij door de Burgerstand eenige Vrouwen van de Familie en Buren verzogt worden, welke alle een Fooytje van Geld aan de Baker geven. Bij de aanzienlijke wordt door een Briefje aan de Deur kennis gegeven, op welke Dagen de Kraamvrouw Visite verwagt; na de afloop van Dezelve verlaat de Baker de Kraamvrouw. Bij de aanzienlijken zoo wel als bij veele van de Burgerstand wordt of is reeds een Min gezogt, aan wiens zorg het Kind nu wordt overgeven, tot het zelve gespeend wordt, schoon veele Moeders uit den Midden en de geringe Stand hunne Kinderen zelfs zoogen."

De Wijkmeester verhaalt niet, dat het ook gebruikelijk was, aan buren, familieleden en vrienden beschuiten met muisjes te zenden. Er waren jongens- en meisjes-muisjes, de eerste ruw, de laatste glad; zoodat men bij het ontvangen der beschuiten meteen wist of er een knaap of een deern was geboren, indien men daaromtrent althans niet reeds was ingelicht. Kraamverpleegsters kende men niet; er waren bakers, vrouwen van ervaring, doch zonder opleiding. Zij verzorgden kraamvrouw en kind. Wat het wicht betrof, dat had het, naar onze opvattingen, die wel de juiste zullen zijn, niet bepaald prettig. Het werd geweldig „ingebakerd", want de vrees voor frissche lucht, voor „tocht", zat er diep in. Een „bakkertje", d.i. een wollen slaapmutsje, werd het over de ooren getrokken. Hemd en borstrok kreeg het aan het bovenlijfje; het onderlijf werd voorzien van een linnen of katoenen luier, met een dikke wollen er overheen en deze beide luiers werden het kind stijf om het lijf gespeld met „bakerspelden" van groot formaat (veiligheidsspelden bestonden nog niet), zoodat een „pak" ontstond. De baker stelde er een eer in, dat het „pak" stijf genoeg was, „om het over een huis te kunnen gooien". In de uren, verloopende tusschen de tijdstippen waarop het werd gezoogd, werd het kind een dot in den mond gestopt. Wilde het niet slapen, dan werd het gewiegd, totdat het, vermoedelijk door een soort van duizeligheid bevangen, indommelde. Het kwam ook voor, dat de dot in brandewijn werd gedoopt, teneinde het schaap te bedwelmen en aldus te doen slapen.
De min behoort sinds lang tot het verleden. Moeders, die haar kind niet willen zoogen, zijn hooge uitzondering geworden; haar, die het niet kunnen, staan in overvloed middelen ten dienste, om het kind naar behooren te voeden. De baker heeft ook vrijwel afgedaan; in haar plaats is de geschoolde verpleegster gekomen. De arts houdt toezicht over alles en de gemeente heeft overal in de stad adviesbureaux gevestigd, waar onbemiddelde moeders met raad en daad worden bijgestaan in de vaak moeilijke taak van de lichamelijke verzorging harer kinderen.
De Wijkmeester deelt ons nu verder mede, wat er met de kinderen, na de eerste levensperiode, geschiedde. Aldus:
„De kinderen van de aanzienlijken worden nu verder aan het opzigt van Kindermeiden toevertrouwd, en die der Middelstand worden in Kinderschooltjes besteed, alwaar zij de Letters leeren, maar Die der geringen moesten in huis blijven, tot dat men in de Jaren 1839 en 1840, Bewaarscholen, naar de Prinses Sophia-schoolen geheeten, oprigten, alwaar dezelve al speelende de Letters, de Getallen en kleine Liedjes geleerd worden.

Verder worden nu de kinderen der aanzienlijken, hetzij in huis door Gouverneurs en Gouvernantes, onderweezen in de Fransche, Engelsche en Hoogduitsche Talen, de Aardrijkskunde en andere Wetenschappen, Handwerken, Borduuren en Bloemenmaken, of worden op een Instituut of kostschool gezonden alwaar hun dit onderweezen wordt.
Die van de Middenstand worden op Burgerscholen gedaan, alwaar zij onderwijs ontvangen, in het Hollandsch, soms in het Fransch, Schrijven, Reekenen en sedert eenige Jaren, na de oprichting der Maatschappij Tot Nut van het Algemeen, ook in de Aardrijkskunde, Vaderlandsche Geschiedenis en Taalkunde.
Voor die van de geringere Standen, welke meest op de Stads Armen, Diakonie en Tusschen Scholen geplaatst worden, vindt het zelve onderwijs plaats (behalven het Fransch) als dat op de Burgerscholen. De Meisjes worden in Handwerken onderwezen, en daar op deze Schoolen veele Examens plaats vinden, worden zij met prijzen beschonken, maar op geen van alle de bovengenoemde Schoolen wordt eenig Godsdienstig onderwijs gegeeven, maar zij worden alle in de Zedekunde onderwezen, maar hoeveele daar een goed gebruik van maken, leert de ondervinding, helaas, al te jammerlijk; geene uitwendige straften mogen op alle deze scholen plaats vinden, hier in is men afgeweken van onze Voorvaderen, welke dit soms zeer gepast vonden, als het niet te streng was; bij eene Keure van 3 July 1500, werd bevolen dat niemand schoolkinderen mogte kastijden dan de schoolmeesters van beide de Parochie kerken.
Doch zeer veele sterven in de eerste Jaren van hun leven, en doorgaans veele aan de kinderziekte, schoon de meeste, daar het een vereischte is om op de scholen te mogen komen, dat de Kinderen alle met de Koepok stof of anders moeten Ingeënt zijn, en hier van de Bewijzen moeten toonen -- boven alle deze voorbehoedzelen zijn er in 1840 nog 86 aan de Kinderziekte gestorven.
Verder worden nu de Zoons der aanzienlijken in het Dansen, paardrijden en een weinig schermen geoeffend, ook voor hun die in de gelegenheid zijn is er eenige oefening in het Jagen en Visschen. Verder worden zij tot de Akademische Studien veelal opgeleid.
De Dochters der aanzienlijken houden zich meest bezig met dansen, op partijtjes en familie-dagen bij elkander te komen en zeer veele oeffenen zig in de Muziek, en het leezen van Romans en in het spel.
De Zoons in den Middenstand, welke voorheen veele Kinder- en andere Speelen hadden, als Hoepelen, elkander achter na loopen, Tollen, Knikkeren, Kootschieten, Vliegers of Vierkanten op te laten, met de Bal te slaan

enz. hebben dit nu veelal afgeschaft, door hun naar die der aanzienlijken te voegen. Veele oeffenen zig in het dansen en in de Muziek, Zingen enz. en worden tot kantoren opgeleid.
De Dochters uit den Middenstand, welke zig voorheen met Bikkelen, Touwtje Springen enz. zich vermaakten, achten dit nu ook veel te gemeen, en leggen zich nu veel toe op zingen, het leezen van Romans, en om in hunne kleeding naar die der aanzienelijken te gelijken. Veele van hun worden dienstbaar.
Die van den geringen Stand (de zoons namentlijk) mede alle de bovenvermelde spelen verachtende, leggen zich nu meest op lediggaan toe, tot zij eindelijk naar Zee gaan, of bij de loting voor de Militie in dezelve vallen, en dus hetzij vrijwillig of gedwongen Soldaat worden; veele van hun gaan ook op Ambachten, en blijven bij dezelve altoos knechts.
De Dochters van den geringen Stand vermaken zig noch enkelde met de boven vermelde spelen, als Touwtje springen, de meeste van hun gaan al vroeg met Visch, Fruiten en Groentens langs de Weg, enkelde worden dienstbaar, maar veele van hun gaan over tot een liederlijk leven en worden ligte Meisjes."
Het is geen verheffend tafereel, dat de Wijkmeester hier heeft geschetst. Het zegt ons, dat de meisjes uit den aanzienlijken en uit den middenstand een leeg leven leidden, met het huwelijk als eenig doel; werd het gemist, dan het bestaan van „vaatje zuur bier" of oude jongejuffrouw, met afhankelijkheid van bloedverwanten of wellicht een hofje in het vooruitzicht, behalve dan voor haar, die „dienstbaar", waarschijnlijk kinder- of gezelschapsjuffrouw werden.
Maar dit is nog schitterend, vergeleken bij hetgeen hij schrijft nopens de zonen en dochteren „van den geringen stand", voor welken hij, blijkens deze en andere uitlatingen, weinig genegenheid en nog minder achting schijnt te hebben gekoesterd.
„De zoons van den geringen stand" legden zich „meest op lediggaan toe". Zou hier wellicht de geringschatting van den burgerman voor den arbeider tot uiting komen? Wie de geschiedenis van ons volk in de 19de eeuw kent, weet, dat de tijd, waarin de Wijkmeester leefde, een was van diep economisch verval, met geringe industrieele bedrijvigheid, zoodat het „lediggaan" in de meeste gevallen niet vrijwillig zal zijn geweest.
Wat de meisjes betreft, zij werden, volgens den Wijkmeester, ventsters, dienstboden of lichtekooien. Verhoudingscijfers geeft hij niet en dus valt niet na te gaan, of het aantal van haar, die „tot een liederlijk leven" overgingen, aanzienlijk was. Vermoedelijk had hij een pessimistischen kijk op

het geval. Want het is een feit, dat onder het vrij groote aantal prostituées, op het einde van de 19de en in het begin van de 20ste eeuw te Amsterdam aanwezig, zoowel in bordeelen als „op de baan", zich een zeer aanmerkelijk contingent Duitsche vrouwen bevond.
Toen in de jeugd van schrijver dezes handel en industrie zich in de hoofdstad begonnen te ontwikkelen, trokken zij onmiddellijk meisjes uit de arbeidersklasse tot zich, zelfs in zoo aanzienlijke mate, dat sommige groepen een eigen plaats in het stadsleven innamen. Zoo de „koffiepiksters", die de koffieboonen uitzochten en sorteerden, alsmede de „waspitters", de meisjes, werkende in de toenmalige Waskaarsenfabriek aan de Boerenwetering (thans Hobbemakade). Het „liederlijk leven" zal, evenals het „toeleggen op lediggaan", wel zijn oorsprong hebben gehad in gebrek aan arbeidsgelegenheid.
Er heeft zich trouwens op dit stuk een geweldige verandering voltrokken. De „werkende vrouw", voorheen een uitzondering, is regel geworden. Aan den arbeid der gemeenschap heeft de vrouw thans een aandeel, weinig minder groot dan dat des mans. Fabrieken, werkplaatsen, kantoren, overheids-bureelen en regeerings-departementen zijn van meisjes en vrouwen vervuld. Of dit, en zoo ja, in welke mate, nu een gunstig verschijnsel is, blijve hier, als vallende buiten de sfeer van dit boek, onbesproken.
In logische sequens gaat de Wijkmeester nu over tot mededeelingen nopens de huwelijken:
„Deze volgens de Leer der Roomschgezinden tot een Sacrament der Kerk behorende, zoo wierden die oudtijds na drie Kerkelijke afkondigingen door den Priester bevestigd. Maar toen den Deken en Provisoor van Amstelland veel verlof tot heimelijke Huwelijken gaven, voor eenen Steekpenning, zoo beval het Gerigt in 1525, dat niemand mogt trouwen dan na dat er Drie Kerkelijke Geboden afgekondigd waren, op een boete van 18 Karels guldens, of een half uur op de kaak staan.
Maar na de verandering der Regeeringe in 1578, wierd het trouwen voor politiek verklaard, en de Regeering stelde Kommissarissen van Huwelijksche Zaken, welke in de Oude Kerk, tot na de bouwing van het Stadhuis, de Huwelijken aanteekende; de Verbintenis mogt niet geschieden dan na drie afkondigingen in de Kerke of van het stadhuis, en moest geschieden of door Schepenen of door eene Predikant; laater geschiede de aanteekening op het Stadhuis des Donderdags en Vrijdags, of voor aanzienlijken des middags; geene Huwelijksgeboden wierden verleend aan Jongmans onder de 25 jaren en aan Dochters beneden de 20

Jaren, zonder de toestemming van Ouders of Voogden; ook mogten zij elkander niet nader bestaan dan zusterlingen. De Geboden wierden daar op van de Gereformeerden in de Oude, Nieuwe, Zuider en Wester Kerk, of van de andere Gezindheden van het Stadhuis Drie agtereen volgende Zondagen afgekondigd; binnen een Maand daar na moest het Huwelijk voltrokken worden. Te voren mogt dit voor Kommissarissen of voor Notaris en Getuigen geschieden, doch later niet dan door Schepenen of de Predikanten. Maar met de Omwenteling, welke in 1795 door de komst der Franschen veroorzaakt, wierd dit veranderd en er geen heerschende Kerk meer zijnde, moetten de Gereformeerden even als alle de andere op het Stadhuis trouwen.

In den Jare 1717 wierd vastgesteld, dat die met een Koets of ander Rijtuig tot het aanteekenen of trouwen kwam *f* 100 aan het Aalmoezeniershuis zoude geven, doch in 1797 wierd dit verminderd op *f* 25 en voor een slede *f* 2, ook voor het ten aantekenen rijden, maar dan een koets *f* 6.

De Huwelijken der aanzienlijken geschieden veel al om het Geld, het welk de Jongeling of het Meisje heeft, en dan onder verband van eene Huwelijksche Voorwaarde, bij welke de som bepaald wordt, welke elk van hun ten Huwelijk brengt. Het Jonge Paar begeeft zig met Rijtuig, op Woensdag of Donderdag in stilte, zoms verzeld door hunne Famielie (daar de Vaders en Moeders, zoo die in het Leven zijn, en Vier getuigen er altijd bij moeten tegenwoordig zijn) naar het Stadhuis, om aldaar in stilte te trouwen, en van daar begeven zommige zich naar de Kerk, om aldaar door eenen Daartoe verzochte Predikant hun Huwelijk te doen inzegenen. Vandaar begeeft zich het Jonge Paar naar hun Huis, om aldaar te dineeren. Bij veele aanzienlijken is thans in gebruik gekomen, dat de Nieuwgehuwden zich dienzelfde dag op Reis begeven, hetzij naar 's Gravenhage, Rotterdam, zoms zelfs naar Parijs en Brussel, zonder eenige festiveteiten.

De Huwelijken van den Middenstand, welke voor veele zeer bezwaarlijk worden, door de duurte en de zware belastingen en het verminderen der kostwinningen, en wegens de pracht der Vrouwen, worden dus voltrokken: het Jonge Paar, mede door hunne Ouders en getuigen vergezeld, begeven zig met een Slede, Brommer of te Voet naar het Stadhuis, alwaar zij getrouwd worden; van hier begeven veele zig met de Getuigen naar eenen daar bij zijnd Herberg, welke aldaar onder het drinken van eenige sterke Dranken bedankt worden; hierop begeeft zig het Paar naar de Kerk, dit geschiede voortijds op Zondags, maar thans des Woensdags om twee Uren, alwaar zij door de Predikant, wiens tourbeurt het is, kerkelijk

ingezegend worden; van hier begeeft het Paar zig naar huis, alwaar bij zommige op dien Dag of den Zondag daar aan volgende eenige van de Famielie ten eten verzogt worden — en hiermede loopt dit af.
En de Huwelijken der Geringen, welke veelal uit noodzakelijkheid moeten geschieden, en vond dit maar bij veele uit den Burgerstand ook geen plaats, lopen veel al op dezelve Wijze als die van den Burgerstand af, maar sommige van hun worden nog wel met Strooyzuiker, bij het binnenkomen van het Huis gestrooid; ook strooid men de Stoepen of Drempels met Loveren, Bloemen en Zand.
Van de gewoonte onzer Voorvaderen is men om Bruiloften te houden enz. afgeweeken. Deels om de Mode, anderdeels om de slegte tijden; men behoefd dus evenals in 1525 niet meer gelast te worden, volgens bevel van Keizer Karel, dat men geen meer dan 20 Personen ter Bruiloft vermogt te nodigen, dus is ook mede het Salmknopen, Hoger en Lager Speelnoots, weggevallen. Door den Middenstand en Geringe worden nogh wel Bruids Traanen gegeeven. Dewelke meest in veel Drinken bestaan.
Bij de Joden, bij welke men voorheen zeer groote kosten deed bij de Bruiloften en groote Maaltijden in daartoe ingerigte Bruiloftshuizen gaf, is dit ook zeer verminderd, slechts bij enkelde gelegendheden vind dit nog plaats."
Veel verandering is er in deze dingen niet gekomen. Alleen de bruidsuikers, alsmede de „loveren, bloemen en zand" op „stoepen en drempels", kent men in deze dagen niet.
Een eigenaardig gebruik werd jarenlang bij trouwpartijen, vooral in den kleinen burgerstand, gevolgd: het perkje rijden. Na de trouwplechtigheid reed de bruiloftsstoet naar het Vondelpark. Aangekomen bij een bepaald groot rond grasperk, reed het bruidsrijtuig daar rechts, de rest daar links omheen, vijf, zes malen, en bij het passeeren wuifde het bruidspaar en juichten de feestgenooten. Of dit gebruik zou hebben stand gehouden, valt niet te zeggen; er moest namelijk een einde aan komen, toen het park voor rijverkeer werd gesloten.
De Joodsche „bruiloften en groote maaltijden in daartoe ingerigte Bruiloftshuizen" mochten in des Wijkmeesters tijd „zeer verminderd" zijn, later, toen hij waarschijnlijk reeds tot zijne vaderen was verzameld, hebben zij hunne oude glorie herwonnen, namelijk in, en nog lang na den Kaapschen Tijd, dit is: de periode 1871-1876, toen de eerste aanvoeren van ruw diamant uit Zuid-Afrika (de Kaap) Amsterdam bereikten, de diamantbewerkers uitermate hooge loonen verdienden, de fabrikanten groote winsten maakten en alle rechtstreeks of zijdelings bij het diamant-

vak betrokkenen veel geld verdienden. Toen, en ook nog gedurende het langzaam, maar gestadig voortgaand ebgetijde, dat er op volgde, werden de bruiloften met grooten luister, doch vooral met veel eten (veel drinken doen de Joden niet) gevierd.

De „Bruiloftshuizen" waren *De Koningskroon*, Plantage Kerklaan (verdwenen); *Plancius*, zelfde laan (thans taxi-garage); *Casino*, Amstel tegenover de Blauwbrug; *De Harmonie*, Zwanenburgerstraat (verdwenen) en enkele kleinere lokalen; later nog het *Feestgebouw Stranders*, in een prachtig oud heerenhuis op de Nieuwe Heerengracht. Thans is het er weder mede gesteld als ten tijde dat de Wijkmeester schreef, ten eerste omdat de diamantnijverheid aan niemand meer belangrijke baten oplevert, ten tweede omdat andere opvattingen aangaande het vieren van feesten burgerrecht hebben verkregen.

Wijkmeester Meijer bepaalt zich niet tot vermelding van feitelijkheden, doch verdiept zich ook in beschouwingen van mensch-, ziel- en zedekundigen aard. Hij ontleedt wezen, aard en karakter des Amsterdammers en stelt hem aldus voor:

„*Karakter.* Dit veel al, als bij de meeste Nederlanders, een Phlegmatiek, Koelbloedig en cholerike geaardheid zijnde, vormd dit een zonderling mengsel van zeedelijkheid en ligtzinnigheid, gevoeligheid en ongevoeligheid, van trotsche fierheid en diepe onderbuiging, van beschaafdheid en grofheid, van voorkomendheid en stugheid, van verlichte denkwijze en zwakke vooroordeelen, van ijdele praalzucht en deftige eenvoudigheid, van stijve ouderwetschheid en wufte modezucht, van lauwe onverschilligheid en woelzucht, van verdraagzaamheid en stijfhoofdigheid, van nijvere werkdadigheid en smaak voor beuzelend vermaak en lediggang, van huishoudelijkheid in het gezin en zwierig vertoon in het openbaar, van netheid, zindelijkheid en reinheid en van slordigheid in andere opzigten. Uit deze gemengde karakter vloeyen ook veel uit voort de

Deugden, als Eenvoudigheid, Oprechtheid, Getrouwheid, Koele Bedachtzaamheid in het overleggen, Zuinigheid, Spaarzaamheid, Matigheid en Arbeidzaamheid, Mededeelzaamheid, en Liefhebbend, en de hier tegen over staande

Ondeugden, welke zich helaas maar al te veel en te sterk vertoonen; zie hier dezelve in eenige bijzonderheden.

En wel ten opzichte van hunne *Zedelijkheid* en *Lichtzinnigheid.* Men vind onder alle de Rangen der aanzienelijken, Middenstand en geringere, Menschen, welke het bijna voor zonden zouden rekenen, indien zij niet des Zondags Voormiddags den Godsdienstoeffening bijgewoond hadden,

zelfs met hunne Kinderen, en ware dit niet veel uit smaak, of om gezien te worden, of wel om den kunstige Redenaar te hooren, en welke zig dan daarbij zeer gevoelig toonen. Maar veele van deze schroomen zig niet den Zaturdagavond den Schouwburg bij te wonen, alwaar zij dan dezelve gevoeligheid betoonen, en in de Week schroomen alle de boven genoemde Rangen zich niet om zig in veele gelegenheden aan geweldig vloeken toe te geven, het geen helaas maar al te zeer is doorgedrongen. Ja, er worden thans veele gevonden, welke hun spreeken, na de regels der Taalkunde geheel ingerigt hebbende, andere daartegen doende bestraffen, en zelfs niet schroomen bij herhaling bij Donder en Bliksem te zweeren en ach, wierd het schandelijk „Godsverdoem mij" niet teveel langs de straaten en zelfs in de huizen, en dat zelfs om beuzelingen, maar niet al te veel gehoord, en dat te midden van eene zoo hooggeroemde beschaving en verlichting.
Hunne *Gevoeligheid* en *Ongevoeligheid* betoond zich, wanneer, bij voorbeeld, iemand een Ongeluk op de Straat overkomt, of iemand van honger flaauw op de straat wordt, schaaren zich om dezelve eene menigte menschen, welke hun gevoeligheid betoonen, maar dit gezien hebbende, betoonen zij hunne ongevoeligheid, halen hunne schouders op en gaan heen, zonder eenige hulp toe te brengen, en vooral bij de zoo dikwijls voorkomende Branden, men vraagt waar dezelve is, is die verre af, men gaat gerust dan maar weder slapen. Treft iemand een ongeluk of sterfgeval, men zegt dan veelal „men kan daar niet voor" of „Hij of Zij kon dan toch niet altoos leeven" en over het algemeen trekt men zich de Rampen van anderen weinig aan.
Hunne Trotsche Fierheid en Nederige en Diepe Onderbuiging, welke zich meest al vertoond, vooral dan wanneer zij eenig gezag over hunne minderen hebben, en voor al hunne diepe onderbuiging voor hunne meerderen, welke zelfs tot slaafsche onderwerping overgaat; dit vertoond zig ook veel in hunne
Beschaafdheid en Grofheid. Hier is het niet vreemd, dat men door dezelvde persoon soms hoort de grootste vleitaal, en daarentegen ook de lompste en brutaalste uitdrukkingen; deze laatste zijnde geringeren bijzonder eigen, welke zig aan gene Komplimenten willende verbinden, zich dezelve niet ontzien en wierden die bij de meer aanzienelijken niet gevonden, van veele van hun zoude men wel vraagen, of zij nooit geen Opvoeding genooten hadden.
Van hier Hunne *Voorkomenheid en Stugheid.* Zoms betoonen zig veele zeer toegenegen te zijn aan anderen, met de uiterste vriendelijkheid, daar

dezelve menschen bij andere gelegenheden ten uitersten boos en stug tegen anderen zijnde, zomtijds nauwlijks geen antwoord geevende. Een vreemdeling naar den Weg vraagende, krijgt nauwlijks geen gehoor, zoo hij niet al verkeerd teregt geweesen word.

Hunne verlichte denkwijze en Zwakke Vooroordeelen. Dezelfden welke veele nieuwe Uitvindingen hemelhoog verheft, heeft het zwak om zulke, welke bij de anderen beuselingen zoms zijn, vind zulk een Vooroordeel plaats, dat men die volstrekt afkeurt; ook hunne

IJdele Praalzucht en Deftige Eenvoudigheid, gevoegd bij stijve *Ouderwetschheid* en *Wufte Modezucht.* Dit vertoond zich veelal in de Meubelen en de Kleeding waar bij men soms in een huisgezin en aan dezelve persoon deze gemengde Karakters zeer spreekend vereenigd ziet. Ook betoonen veele eene

Lauwe Onverschilligheid, of Woelzucht, als trekkende zoms dezelve persoon zommige zaken zig in het geheel niet aan, terwijl hij andere met de uiterste beweeging zich aantrekt; van het eerste is zelf Een Spreekwoord „het raakt zijne koude Klederen niet" en dit vind langs zoo meer veld, om geheel onverschillig te zijn. Van hier ook de

Verdraagzaamheid en Stijfhoofdigheid, gaande zoms zoo verre, dat van sommige groote gebreken worden over het hoofd gezien, en kleine ten breedste uitgemeeten worden, en niet ligt vergeeven worden; van hier is mede een Spreekwoord gekomen „het is wel vergeven, maar niet vergeten." Ja, zommige welke aan de eene zijde veel toe kunnen geven en inschikken, staan aan eene andere zijde zoo sterk op hun eens aangenoomen gevoelen, dat niemand hun daar af kan brengen.

Bij sommige is een *Nijvere Werkzaamheid*, gepaard met Smaak voor *beuzelend Vermaak en Lediggang*, zijnde er veelen, welke den gantschen dag zeer zwoegen en zweeten, maar den avond met kaartspelen enz. doorbrengen, of den Tijd in kroegen en Herbergen doorbrengen. Veele ambachtslieden werken soms Zaturdagsnachts en Zondagsmorgens, om dan des Maandags den dag in Ledigheid door te brengen.

Huishoudelijkheid in het Gezin, en Zwierig Vertoon in het openbaar; voor veele zoo Mannen als Vrouwen is de Huishoudelijkheid in het Gezin een gewoonte, binnenshuis ziet men er niet naar hoe men gekleed is en zoo nauwgezet is men, dat men op een Turf zelfs zeer zuinig is en alles in huis bezuinigd; maar dezelfde Man of Vrouw gaat niet uit, of is zeer daarop gesteld om gekleed te zijn als de aanzienelijken en dus zeer zwierig en is men uit, dan ziet men op geen Verteering, „Goed laten opschaften en geen Geld ontzien, als men uit is," is dan de leus van

veele, beide daar toe strekkende om boven andere uit te munten. *Zindelijkheid en Reinheid en Slordigheid.* Veele zijn ten uitersten gezet op de zindelijkheid en Reinheid van Huizen, Glazen, Straaten en Kleederen, doch alles in het uitwendige en blinkende, schoon men bij zommige daar en tegen inwendig verre af van zindelijk te zijn. Dit is even zoo gelijk de melkboeren of verkopers, die een geruimen tijd van den dag besteden om hunne Emmers schoon te maken en zich niet bekommeren of er stukken vuilnis in de Emmers met melk welk op de straat daar invalt. Van deeze zoo zeer gemengde karakters zijn dus niet anders dan soms geheel tegenstrijdige werkingen te wachten; voorheen waren de meeste zeer beroemd om hunne Deugden als hunne

Eenvoudigheid, zij waren dit zoo wel in hunne Kleeding, Leefwijze en gedrag, maar thans weet een elk het Beter, de eene is nog wijzer dan de andere, en die thans zeer Eenvoudig is, draagt al ras de naam van: dat is een stijven, en in Kleeding enz. is men verre af van Eenvoudig te zijn, gelijk ook uiten zijne Leefwijze of Gedrag, en om hunne

Oprechtheid. Deze tekende zig zoo zeer in hun spreeken als hun Gelaat. Van de meesten wierd gezegd, dat hun het harte op de Tong lag, en men konde aanstonds aan hun gelaat zien, wanneer zij in iets geen genoegen namen; maar thans is dit geheel veranderd; met schroom durft men iets af te keuren, om niet achterhaald te worden, en thans is het veelal, „hoe veel zeid de Tong niet dat het Harte niet en meend," dus is ook de Oprechtheid bij veele maar slechts eene bloote Klank — en de Groote *Getrouwheid*, welke voorheen plaats vond, daar iemands woord zijn zegel was, en waar aan men zig heilig hield, heeft plaats gemaakt voor de grootte Ontrouw en Bedrog. Daar men voorheen op Woord en handteekening zig gerust konde verlaaten, baat dit zoms door de veele uitvlugten, welke men daarop zoekt, zeer weinig, en de eene zoekt de andere op alle mogelijke wijsen te benadeelen, onder het zeggen: „Ik heb hem mooi beet of bij de neus gehad," en hier in steld men zijn eer; ook kan men in waarheid zeggen „de Oude Trouw is lang begraven." Veel mist men ook van het

Koele Bedachtzaam Overleggen, waar door men niet ligt iets ligtzinnig ondernam; maar wanneer men tot een besluit was gekomen, dan week men daarvan niet af; thans doet men veel zonder eenig overleg; komende hier van de veele zucht tot Verandering. De voorheen zoo hoog geroemde

Zuinigheid en Spaarzaamheid, welke men in zijne Kleeding en Verteering betoonde, om iets te bespaaren voor den Ouden Dag, welke zelfs dienstboden zeer uitoeffenden en dus een mooi sommetje bijeen bragten, maar

zedert is men daar zeer ver afgeweeken. Veele, zelfs Ambachtslieden, leggen veel aan hunne Klederen te koste, en in de Verteering zijn ze alles behalven zuinig; de meeste verteeren op een Zondag wat zij in de voorgaande Week gewonnen hebben, buiten en behalven het Dagelijks Morgen en Avond slokje. De oude
Matigheid is ook meest verdweenen; voorheen waren er ook veelen sterke Drinkers, maar echter zoo algemeen niet als thans. De
Arbeidzaamheid, is ook bij veele zeer verminderd; te vooren waren die van de Middenstand en de geringere veel al aan hunne Ambachten werkzaam; thans, daar veele op Kantoren zijn of Ambten zoeken te krijgen, waar weinig bij gewerkt behoeft te worden, is de werkzaamheid van zeer veele zeer vermindert; men zoekt in alles de gemakkelijkheid, en om zoo weinig werk te doen.
Mededeelzaamheid en Liefhebbende. Het eerste vind nog in een zeer groote Maate onder alle Standen plaats, vooral bij Harde Winters en bij Collecten voor Rampen, maar het tweede word zeer weinig uitgeoeffend, om iemand te helpen. De Weg aan te wijzen, krijgt men op de aanvrage daartoe van zeer veele een nors en onvriendelijk antwoord. Uit dit zoo zeer gemengd karakter, volgen nu bij een en dezelvde menschen de tegenstrijdigste Wenschen en Werkingen."

Wat in deze beschouwingen het eerst treft, is wel, dat het ophemelen van „den goeden, ouden tijd" blijkbaar van alle tijden is. Meijer schouwt naar het verleden en ziet daar niets dan deugdzaamheid, braafheid en goede eigenschappen. Hij wendt den blik naar zijn levende omgeving en ziet slechts weinige overblijfselen van dit alles en verder niets dan het tegenovergestelde.

Zoo was het toen en zoo is het nu — zoo zal het wel altijd blijven. *Distance lends enchantment*, zegt een Engelsche schrijver. Wat geweest is, zien wij in rozenkleur; het heden lijkt ons somber.

„Een pondje boter,
Al voor een stooter,
Die goeie tijd,
Die tijd komt nooit weerom."

Zoo werd een halve eeuw geleden de oude tijd, gesymboliseerd in goedkoope boter, bezongen. Heden jammert men, dat alles niet meer is zooals het voor vijftig jaren was. In het jaar 2000 zal men weemoedig terugblikken op het gelukzalige heden.

Uiteraard zijn psychologische en moraliseerende beschouwingen, als die

van den Wijkmeester, subjectief. Bovendien zullen zij, aangenomen dat de schrijver goed heeft waargenomen, wel met evenveel recht kunnen toegepast worden op Rotterdammers, Maastrichtenaren, Parijzenaars, Madrilenen en Monagasken, als op Amsterdammers. Het is al uiterst hachelijk de psychologie van een volk te bepalen, laat staan die eener stadsbevolking. Men zal dan ook de ziel- en zedekundige overpeinzingen des Wijkmeesters het best met het gebruikelijke korreltje zout kunnen genieten.

Onze Wijkmeester heeft ons ook verrijkt met een beschrijving van de levenswijze der Amsterdammers, die hij hielp bestieren. Men leze:

„*Burgerlijke en Godsdienstige Leefwijze.* Bij de aanzienlijke en gegoede, poogt men de voorvaderlijke deftigheid met de schitterzucht der Vreemdelingen te vereenigen, waardoor eene halve grootheid en gemanierde stijfheid ontstaat, welke voor buitenlanders van aanzien belagchelijk is.

Des Zomers zoo wel als des Winters gaat men des avonds laat slapen, zoo dat middernacht hier niet voor laat gehouden word, en 's morgens Acht ure voor zeer vroeg gehouden word; hierom ziet men zijne vrienden meestal des avonds, maar zeldzaam des middags aan Tafel, waarbij dan alles zeer grootsch en prachtig is ingerigt, het zij op een Franschen of Engelschen voet. Over dag is de Man op zijn kantoor of Pakhuis tot aan Beurstijd, ten half vier Uuren des middags, zijnde deze van tijd tot tijd in de tijd verlaat, om het laten Eeten. Deze begeeft zig dan eerst na het Koffiehuis, en van daar naa de Beurs, komende na de afloop van dezelve terug. Van 's morgens af is de Vrouw in haar huishouden bezig in het Gezin, in den stillen huiskring bezig, tot aan de thuiskomst van de Man, wanneer ook, als men Vrienden verzogt heeft, dezelve komen; dan eet men en na den afloop van hetzelve begeeft men zig tot eene kleine Wandeling des zomers, wanneer men Thee drinkt om 7 of 8 ure, en dan om tien ure of later begint men aan het Avondeeten, en des Winters gaat men na den Schouwburg of Concerten, welke laatste meestal zeer laat eindigen. Zoo brengen veelal de aanzienlijken, dog niet allen, de geheele Week door, maar des Zondags begeven zig nog veele naar de Kerk; veele zouden het ook, om ongemeen te zijn, naar de Fransche Kerk, alleen des morgens, veelal zeeker om den welspreekende Redenaar te bewonderen, en daar van iets te kunnen zeggen, meer dan uit Godsdienstigheid, want hoe is het mogelijk en bestaanbaar, dat men des avonds te voren den Fransche of Italiaansche Acteur of Zanger met het hoogste gevoel bewondert, en den daarop volgende morgen den Godsdienstige Redenaar hetzelfde gevoel kan schenken. Daar in den Week geheel aan geene Gods-

dienst gedagt of van gesproken word, nog in huis of in de zamenspre-kingen, de Jonge Heeren zijn daar toe te geleerd, en de Jonge Juffrouwen hebben hun hoofd te vol met de Modes van den Dag en Romaneske denk-beelden, dan dat zij zig met zaken van de Godsdienst zouden moeijen. Maar verre af is het, dat alle de aanzienlijken zoo verre zoude gezonken zijn; neen, er zijn nog aanzienlijken, welke veel lust en ijver voor de Godsdienst hebben, door in hunne huisgezinnen nog te doen bidden en lezen, en over de Godsdienst zelfs met hunne onderhoorigen te spreken; bij deze heerscht dan ook nog eerbied en kunde van de Godsdienst, daar bij de andere, bij alle hunne Wijsheid, Kennis van Vreemde Talen, en vooral bij hunne zoogenoemde Wereldkennis, eene zeer diepe Onkunde in zaken van den Godsdienst, waar in veele van hun met regt de naam van Weetnieten verdienen. Och, dat er niet veele onder hun mogen ge-vonden worden, van welke den Hoogste Regter zal zeggen: „Mijn Zoon, Mijn Dochter, gedenk dat gij uw goed in deze Wereld genoten hebt," zeer weinig zal dan de Wereldkennis baten, wanneer de Man of Vrouw op welke zij zeer laag nederzagen en hem voor een Mediocre, of iemand die zijn Wereld niet kende, voor eeuwig, Ja, dan voor Eeuwig, ingaat in de Vreugde zijns Heeren.

Bij de Middenstand houd men doorgaans deze Levenswijze. Des morgens slaapt men zeer lang; zelfs veele Winkelhuizen doen niet voor 8 ure open; dan zet men zig aan het Ontbijt, en vervolgens gaat men aan het Werk tot 12 ure, wanneer men een zogenaamd Elf Uurtje drinkt en daar bij brood boter en kaas eet; en bij deze Stand is even als bij de aanzienlijken het late middageten mede in de gewoonte gekomen en verder volgt men de aanzienelijken naa, in het gaan naa de Schouwburgen, Concerten, Bals des Winters, en des Zomers naar de Colegie Tuinen, van welke men dan zeer laat terug komt. Maar egter zijn er onder deeze nog veele wel-geregelde Huishoudens, en in welke men deze regel nog opvolgt: „op zijn tijd naar bed, en op zijn tijd weer op."

Onder deeze vind men ook nog zeer veele Godsdienstigen, welke des Zondags een of twee Reizen ter kerk gaan, en in hunne Huis-Godsdienste zeer stipt zijn, en waar van zommige zeer kundig in de Godsdienst zijn.

Bij de Dienstboden en geringen word veelal deze Levenswijze gevolgd. De Eerste, en wel bij de aanzienlijken, deelen mede en volgen de Levens-wijze derzelve na, en des Zondags neemen dezelve wel stipt hunne Kerk-beurten, om dan hunne goede Vrienden te bezoeken, en des middags, in den zomer, om buiten de Poorten, in Herbergen enz. te danzen of te zingen, gelijk mede des Winters binnen de Stad, in daar toe ingerigte

Huizen, hier in nagevolgd wordende door veele geringen, welke hetzij met hun medegaande, of afzonderlijk, doorgaans des Zondags dezelvde Levenswijze volgen, doch welke dan zoms op die eene Dag verteeren, wat zij in eene geheele Week door zuure arbeid verkreegen hebben; want veele, den geheele Week van des morgens vroeg tot 's avonds laat gewerkt hebbende, gaan dan in de kroegen zitten, om een slokje te drinken (en volgde die van de Middenstand dit maar niet te veel na). Deze beschouwen den Zondag als eene Rustdag, op welke zij des morgens kunnen uitslapen, en dan des middags kunnen uitgaan.
Door deze van veelen zeer ongeregelde Levenswijzen, gepaard gaande met groote en veele kosten, zijn die hier vooren genoemde Deugden van goede Trouw enz. veelal geweken. Bij veelen is de Zinspreuk „Geld is het Ware" — en dat niet om het op te leggen, maar om zijne Verteeringen goed te maken; van hier de veele Bankroeten enz. en de toeneemende Weelde, welke thans zeer hoog geklommen is, ofschoon onze voorvaderen egter niet vrij van dezelve waren, want bij een Plakaat van Keizer Karel in 1513, wierd het dragen van Gouden en Zilveren Lakens zelfs Hertogen, Graven en Prinsen uitdrukkelijk verboden; beneden de voorname Ambtenaren mogt niemand in fluweel satijn of cramoisij gekleed gaan, niemand mogt fluweelen tabbarden dragen dan die drie, nog satijnen of damasten dan die twee goeden Paarden onderhield; die een fluweelen of satijnen of damasten Paltrok droeg, moest ten minsten een paard onderhouden; Vrouwen en kinderen moesten zig naar den staat der Mannen en Vaderen schikken.
In het Jaar 1655 wierd eene Keure gemaakt tegen het houden van zeer kostbare maaltijden, en om geene zeer groote geschenken aan de Bruiden te mogen geven. Maar dit was maar bij enkelde, welke zig aan deze Weelde toe geven. De grootste menigte hield zig aan de oude eenvoudigheid, tot bij het begin der 18e Eeuw, toen Mevrouw Maintenon aan Lodewijk de 14e de listige raad gaf om in dit land de Fransche Mode in te voeren; van dien tijd nam de Weelde van hand over hand toe. En met de komst der Franschen in 1795 rees de weelde ten top, niettegenstaande de meer en meer afneemende Welvaart; ten blijke hiervan diend, dat in den Jare 1805, toen er wegens de ongunstige omstandigheden 165 Huizen wegens de agterstallen van den 12e Penning moesten verkogt worden, de Weduwe *Muisi* op de kermis op de Heerenmarkt verscheen met een Poffertjes-Kraam, verzien van drie Schuiframen, Stoelen met Goud ingelegd, extra fraaije spiegels en schilderijen en Lusters, Vorken, Lepels en Schenkborden van zilver; ter verlichting van dezelve diende eene Kristallijne

Kroon met 7 Armen; voor de glazen een Bloemenhekje met Engelsch Gewas en eene Kom met Goudvisschen. Dit wierd eerlang door meer diergelijke vervangen; zedert nam de weelde meer en meer toe, men was niet meer tevreden met winkels, neen, men maakte Magazijnen van dezelve even als in Londen en Parijs, welke, door zwaar Gaslicht verlicht, voor het oog eene zeer prachtige vertooning maken, maar hierdoor ook veele eenvoudiger winkels ten gronde helpen.
Ja, alles moet naar de Smaak zijn, Huizen, Winkels, Glazen en Deuren, groot en in het oogloopende. De Kleding der Winkeliers naar evenredigheid op Fransche of Engelsche Modes, de Koopwaren insgelijks; maar hoe prachtig van buiten ook zig voordoende, is in veele van dezelve niet anders dan klagen, wegens de hooge Huishuren, zware Belastingen, het kleine debiet en de zeer weinige winsten; egter schitterd alles van pracht en Weelde, schoon er egter zeer veele zoms zig zeer zober moeten behelpen in hunne Huishoudingen; dit doen veele gaarne, als men maar bot kan vieren aan zijne begeertens van prachtige Kleederen, lekker eeten, het drinken van morgenslokjes en het maken van groote verteeringen bij het uitgaan, zelfs door te rijden met Brommertjes of Vigilantjes; om dat nu alles vol te houden, dient Geld, en hierom denkt thans elk „als ik het maar heb" en bij het kleine gewin, en daar bij komende eigenwijsheid, neemt de norsheid en onvriendelijkheid bij alle rangen over hand toe, en vooral in de Namiddagen heerscht dit zeer sterk."
De goede, maar wel ietwat zwartgallige Meijer had dus niet bijster veel bewondering voor zijn stadgenooten. Hij raakt niet uitgepraat over hunne ondeugden en tekortkomingen. Zoo verhaalt hij ons eerst een en ander van hunne alledaagsche vertredingen en ontspanningen:
Vermaken en Uitspanningen zijn er veele, egter minder dan in andere groote Steden, als Parijs, Londen enz. Onder de Algemeene zijn de *Nieuwjaarsdag*, wanneer een elk, van grooter tot geringere toe, gaat om elkander geluk te wenschen met den aanvang van het Jaar, deels om geschenken of giften te ontvangen. De Nachtwachts, Aschkarremannen enz. gaan dan langs de huizen om te wenschen en hunne gewoone Jaarlijksche giften te ontvangen; voorheen begon dit des morgens al zeer vroeg, maar zedert eenige Jaren eerst na twaalf Uren, om reden van de Godsdienstoeffening, welke een Uur des morgens in een of twee kerken gehouden word; verder word dien dag in vrolijkheid met Schieten (doch hetwelk tegen het Verbod der Regeering is) ten einde gebragt.
De Vasten-Avond. In de tijden voor de Reformatie wierd die meer als in later tijden gevierd. In 1365 gingen de Priesters op dien avond met

fakkelen en toortsen langs de Straten, en staken een Uithangbord, daar het Vagevuur op verbeeld was, in brand, en verbrande dus de Papenbrug. Na de Reformatie word dezelve weinig meer, als door de Roomschen, en dan in hunne Huizen gevierd; omtrent dezelve tijd komt de Joodsche

Purim, of Hamansfeest; wierd voortijds door de Joden met veele Verkleedingen enz. ook langs de Straaten gevierd, waarna eene menigte Volk kwam om aanschouwers daarvan te zijn, maar zedert eenige Jaren is dit zeer sterk verminderd; enkelde geringe Joden gaan nu wel eens over de Straten, meest om aalmoessen te ontvangen.

Paschen, bij de Christenen word de Twee dagen van hetzelve veelal dus doorgebracht: de Eerste Dag, begeeft zig de grootste menigte naar de Kerken, veelal tweemalen; den Tweede Dag, des morgens en des middags op Partijen of Gezelschappen, wijl dan alle andere Uitspanningen stil staan. De Joden brengen de Dagen van dit hun Feest meest met Wandelen door. Vallende nu bij of omtrent het Paasch-Feest de

Half Vastenmarkt in, maar zedert eenige Jaren is dezelve veel verminderd; voorheen stonden er kramen op de Wester en Nieuwe markten, maar thans in 1841 alleen maar op het Koningsplein, beginnende dezelve nu eerst met 5 April en duurt 14 dagen.

Pinksteren en de voorafgaande *Hemelvaartsdag* worden meestal geviert, door met uit de Stad naar Haarlem enz. te gaan of uit rijden; de geringere gaan dan veel na de Diemermeer, en komen zingende (waren veel maar niet beschonken) terug.

Hartjes-Dag, denkelijk dus genaamd omdat de Graven voortijds bij Haarlem en in den Hout op de Jagte gingen, dien dag begeeft des middags bijna de geheele Stad zig naa de Haarlemmerweg, Plein en Dijk, om elkander te zien, het welk tot geheel laat in den nacht aanhoud.

Het Admiraalschap Zeilen was in voorige tijden voor een elk een zeer vrolijk Feest. Bijna de geheele bevolking begaf zig naar de Hoogesluis en aan de Utrechtsche en Weesperzijde, alwaar dan, gelijk ook de Nieuwe Stads Herberg en aan de Kattenburger Jachthaven, veel vrolijkheid heerschte en Vuurwerken afgestoken werden; maar dit van Jaar tot Jaar meer en meer afgenomen; het zelve geschiede egter tot in het Jaar 1840, en wel op den 24 Augustus, zijnde dien Dag Koning Willem I verjaardag, maar weinige begaven zig derwaards, deels door de Illuminatien, het Parade maken op dien dag, het branden van Vreugde-Vuren, enz. 's Avonds doen de thuis zeilende Jagten eenige salvos en zoms word een Vuurwerk aan de Amstel Jachthaven afgestoken.

St. Nicolaas Avond word gevierd met het geven van geschenken van Zuiker Gebak enz. aan de Kinderen, met het wandelen langs de Kalverstraat met Rijtuig en te voet. De Regeering maakt tegen dien avond bepaling wegens het Rijden van Rijtuigen door die straat.
De Kerstdagen, worden, evenals Paschen, de eerste Dag Godsdienstig en de tweede met bezoeken bij elkander gevierd.
Oude Jaars avond brengt men door met bijeenkomsten om het Oude Jaar in het nieuwe te houden; deze duren tot na twaalf uren; zommige schieten uit hunne huizen enz.
Bijzondere Vermaken, zijn er weinige, als zijnde het schieten naar doel of een Papegaai, het kaats- en Klootspel, het steken naar den Ring, het Cocagnespel of naar een Mast klimmen, het maken waartoe een Maliebaan in de Diemersmeer was, zijn hier zedert lang in onbruik geraakt; toen de Fransche hier regeerden bragt men deze opnieuw ter bane. Ook de Harddraverijen zijn geheel verdweenen. Het schieten naar de schijf door de Militairen en Schutters vind zomtijds nog wel een plaats. Voorts bestaan de Bijzondere Vermaken voor de aanzienelijken om in den Zomer naar hunne Buitenplaatsen te gaan, en leven dan aldaar zeer deftig. De koopman en anderen, die geen Buitenplaatsen hebben, doen des Zaturdag en Zondags een pleiziertogtje naar buiten, hetzij met rijdtuig of met een Jagt. Vroeger ging men veel over 't IJ, maar dit is nu veelal in onbruik geraakt. De Burgerstand en geringere vermaken zig des Zondags met een wandeling langs de Buiten Singels en de Vesten, of naar de Slaatuinen en de Diemermeer, of langs den Amstel en den Buitenkant, of door de Plantaadje. Zedert eenige jaren zijn na het afbreken der Vestmuren de Schansen tot Wandelwegen ingerigt; ook heeft men in de Plantaadje een groot en klein Park in gerigt, het welk zeer druk bezogt wordt; ook is men zedert eenigen tijd des Zondags morgens gewoon langs de Keizersgracht te wandelen, het welk de Pantoffel-Parade genoemd wordt. Van verre te gaan houden vooral de Vrouwen niet; van hier dat men op alle deze Wandelwegen eene menigte van kroegen en Wijnhuizen en Tuinen vind, alwaar men dan uitgaat zitten rusten en onder de gewone leuiden Amsterdammers zig goed laat opschaften, en geen geld ontziet als men uit is, onder het gebruiken van Koffy, Thee, Wijn of sterken Drank en bij het eeten van Scharren, Schol of Neuten en Koek of Brood, zig vrolijk maakt. Zedert de Brommertjes en Vigilanties in gebruik gekomen zijn, gaat een zeer groote menigte des Zondags uit toeren, of naar Roosenburg in de Diemermeer, om aldaar Thee te drinken; veelal word het in de voorige week verdiende Geld dan soms op eens verteerd.

Hierdoor is het aantal der Tapperijen en kroegen zeer vermeerderd, zeer tegen de gewoontens onzer Voorvaderen In later tijd zijn door de Regeering veele kroegen, welke in de Plantaadje waren, van daar verwijderd. In de Weekdagen begeven de aanzienelijke zig des morgens en ook des avonds zich naar de koffyhuizen en de Societeiten; van de eerste waren er voorheen wel Twee en Twintig te Amsterdam, maar zommige van deze zijn door de tijdsomstandigheden verkogt en tot Winkels ingerigt, zij zijn deze:

1. Het Nieuwe Fransche Koffyhuis in de Kalverstraat bij de Gapersteeg.
2. Het Noordhollandsche zedert verbouwt tot andere einden.
3. De Paradijs Vogel, idem idem.
4. De Drie Kroonen, idem idem.
5. Het Engelsche Koffyhuis op den Dam, idem idem.
6. Het Hollandsche Huis in de Kalverstraat op den hoek van de Papenbroeksteeg, zedert Winkel geworden.
7. Het Poolsche Koffyhuis, idem op den hoek v. d. Papenbroeksteeg.
8. De Nieuwe Paradijsvogel, op het Rokin.
9. Het Hoogduitsche Koffyhuis, idem naast het Voorige.
10. Het Nette Vosje in de Beurssteeg.
11. Het nieuwe Hoogduitsche Koffyhuis in de Beurssteeg op de hoek van de Nadorststeeg, zedert Winkel.
12. Het Nieuwe Amsterdamsche Huis in de Kalverstraat bij den Dam.
13. De Star op den Nieuwendijk bij den Dam, op den hoek van de Kalfsvelsteeg, zedert Winkel geworden.
14. Het Hollandsche Koffyhuis in de Kalverstraat bij de Spaarpotsteeg.
15. Het Hof van Holland in de Warmoestraat over de Vischpoort, zedert Winkel geworden.
16. De Roode Leeuw op den Dam en hoek van de Kromelleboogsteeg zedert 1839 verbouwd en verplaatst tot op den Vijgendam.
17. Het nieuwe Hof van Holland in de Beurssteeg tusschen de Spaarpot en Papenbroeksteegen.
18. Het nieuwe Poolsche Koffyhuis in de Nes op de hoek van de Nadorststeeg, zedert Winkel geworden.
19. De Oude Paradijsvogel in de Beurssteeg.
20. Het Fransche Koffyhuis in de Kalverstraat bij de Spaarpotsteeg.
21. De Generaal Loudon, in de Kalverstraat op de hoek van de Jonge Roelofsteeg.
22. De Karsseboom in de Kalverstraat bij de Spaarpotsteeg.

Door de tijdsomstandigheden zijn dezelve, zoo als boven te zien is, tot

op 13 à 14 verminderd. De voornaamste van dezelve zijn, het Nieuwe Amsterdamsche Huis, het Fransche Koffyhuis en de Karsseboom; dezelve dienen nu meest tot bijeenkomsten voor het aangaan der Beurs en in de Winteravonden, of tot het speelen van Billard-partijen, daar de meesten van een Billard voorzien zijn. In dezelve hangt een lijst van de Prijsen der Wijnen enz. De houders dezer Koffyhuizen moeten zeer groote onkosten maken, door het houden van alle de uitkomende Couranten en Nieuwstijdingen.
Voor de Burgerstand en de geringere zijn een aantal kroegen en Tapperijen door de geheele stad verspreid, in welke dezelve meest in de Winteravonden zig vermaken met drinken, kaartspelen en Tabakroken, zijnde deze laatste eene des geliefdste vermaken van aanzienlijken en geringeren; zelfs in bijzijn der Vrouwen word zeer zwaar en sterk gerookt, en zedert het in eenige Jaren invoeren van Sigaren, roken thans aanzienelijke en geringeren, ook langs de straaten, over dag een Sigaar; voorheen wierd dit roken van een pijp Tabak langs de Straaten voor zeer gemeen gehouden, zelfs wierd in 1676 de Waagdragers het Tabak drinken in of bij het Werk verboden. Het Tabak kaauwen of pruimen was voorheen zeer in minagting, maar is thans voor alle standen in een algemeen gebruik, gelijk mede ook het Snuiven, welk thans voor Mannen en Vrouwen zeer algemeen is. Van te Dobbelen of valsch spelen, heeft men thans weinig meer mede op.
Daar het Danssen een zeer geliefd vermaak voor veele is, zijn er egter geene opentlijke Dansscholen in deze Stad; in 1629 wierden dezelve verboden door de Regeering, en in 1681 besloot de vroedschap om geene Bals te geven; het houden van de laatste zeer toegenomen zijnde, zoo besloot de Regeering in 1804, dat dezelve niet mogte gegeven worden zonder hun consent, op een boete van *f* 50 en na gedane aanplakking, maar dezelve zijn vervolgens eer vermeerderd dan verminderd, en waren er maar niet in deze Stad zoo veele openbare Speelhuizen, wel ten getale van Twintig, onder welke de voornaamste zijn de Pijl in de Pijlsteeg en de Fontyn op de Nieuwmarkt, alwaar mede des nachts gedanst word, en welke tevens tot Bordeelen of Hoerhuizen dienen. In deze Stad heeft men altoos groote oogluiking met deze huizen gebruikt. In de Zestiende Eeuw mogten die maar alleen gehouden worden in de Pijl- of Halsteeg, en vervolgens op de Nieuwe Gracht op de Veste om en bij de Regulierspoort, nu de Munt, en op de hoogte van de Nieuwe Spiegelstraat (het Hoerenpad geheeten) en in de St. Pieter Jacobstraat. De Schout en deszelfs Dienaren mogten die alleen houden, om dus het opzigt over dezelve te

hebben, maar in 1578 hield dit op, en men bedreigde de Hoeren met straffen. In den Jare 1812 wierden dezelve alle onder het opzigt van de hooge Politie gesteld, en alle de Vrouwlieden van kaartjes voorzien, hetgeen zedert bleef stand houden. Deze huizen houden meest Herberg, en waren er maar niet buiten deze opentlijke een groot aantal stille Hoerhuizen in deze Stad, en ook Danspartijen op welke zig veele Dienstbaren en getrouwde Mannen en Vrouwen tot het bedrijven van Ontugt lieten vinden. Buiten deze zijn er een groot aantal Nachthuizen in deze stad, alwaar men in de nacht ververschingen van Eten en Drinken kan bekomen. Voorheen was een zeer geliefkoosde uitspanning het Kolven; men vond zeer veele Kolfbanen zoo binnen als in den omtrek der stad, maar zedert eenige Jaren is deze liefhebberij zeer verminderd. Weinige ligchaamsoeffeningen zijn er dus voor handen. In 1823 rigte men aan den Hoogendijk buiten de Haarlemmerpoort een Carrousel op, maar dit, gelijk ook bij de Utrechtsche Poort, vervolgens opgerigt, ging te niet.
Onder de meest in gebruik gebleven zijnde vermaken is vooral des winters het Arren voor de aanzienelijke, en het schaatserijden voor alle standen; bij mooi IJs zijn alle de Grachten en den Binnen Amstel vooral geheel vol van dezelve, en schoon er zoms veele omkomen door het IJs, schrikt dit de meeste tog niet af."
Hoe is het met deze vermaken in den loop der jaren gegaan, welke zijn er overgebleven, welke veranderingen zijn er in gekomen?
De „nachtwachts, aschkarremannen enz." gaan op *Nieuwjaarsdag* niet langer langs de huizen om fooien in te zamelen. De laatste groep, die zulks deed, was die der brievenbestellers; het werd hun eenige jaren geleden van hoogerhand verboden. Bij krantenbezorgers en enkele andere corporaties van dezen aard komt het nog wel voor. Geschoten wordt er nog wel, maar alleen op den Oudejaarsavond, op het oogenblik dat het oude jaar in het nieuwe overgaat, als wanneer ook de schepen in het IJ hunne fluiten en sirenes laten klinken.
De *Vastenavond* wordt niet in het openbaar, ten hoogste door eenige vereenigings-bals, gecostumeerd of niet, gevierd.
Van het Joodsche *Poerimfeest* bemerkt men op straat sinds lang niets meer.
De *Half-Vasten-* of Voorjaarsmarkt schijnt zich, na den achteruitgang, waarvan Meijer gewaagt, te hebben hersteld. Zij was althans in de jeugd van schrijver dezes vrij uitgebreid, een kermis op kleine schaal, in verschillende deelen der stad. Zij hield nog ettelijke jaren na de afschaffing van de Kermis stand; maar ten slotte maakte de stedelijke overheid er een einde aan.

DE DAM BIJ HET KRONINGSFEEST, 1898

HET BEURSPOORTJE OP DEN VIJGENDAM

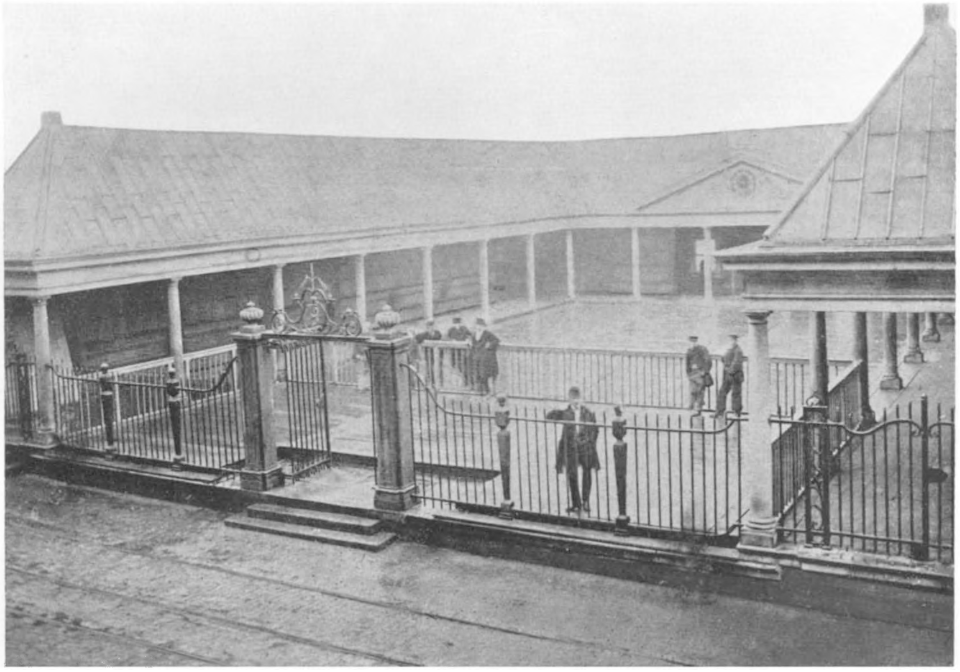

DE KORENBEURS OP HET DAMRAK

DE NIEUWE STADSHERBERG IN HET IJ

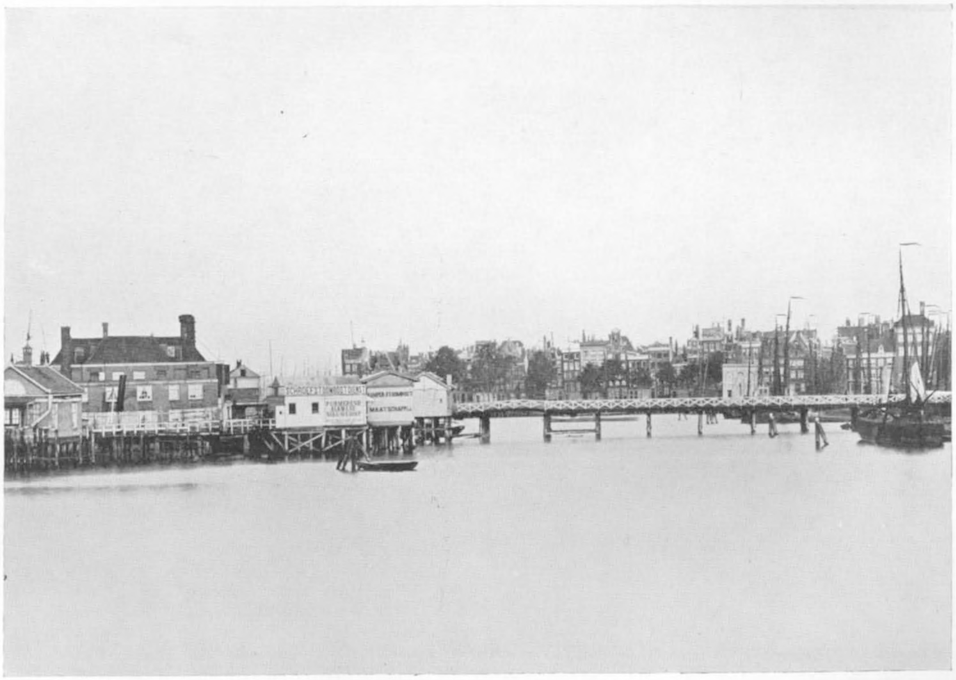

Over *Paschen* valt niets te zeggen, doch over *Pinksteren* wel. De Wijkmeester verhaalt: „de geringere gaan dan veel na de Diemermeer en komen zingende (waren veel maar niet beschonken) terug." Dit geeft slechts een onvolkomen beeld van hetgeen geschiedde. Op den tweeden Pinksterdag trokken inderdaad duizenden naar de Diemermeer (thans Watergraafsmeer geheeten; de Amsterdammers gebruikten echter geen praefix en spraken van De Meer). Reeds in de Plantage begon de pret. De Middenlaan stond vol fruit- en zuurwagens, snoepgoed- en andere stalletjes. In de talrijke koffiehuizen en kroegen werden reeds de noodige pierenverschrikkertjes genoten, zoodat velen met een vrij aardig stuk in hun kraag de plaats van bestemming, de Meer, bereikten. Daar werd verder de dag doorgebracht met drinken, dansen, spelen en wat dies meer zij. Velen voegden den nacht er bij; hetgeen zich dan afspeelde, laat zich beter denken dan beschrijven; en niet weinigen hadden zelfs dan nog niet genoeg en voegden er Pinkster Drie, zooals het werd genoemd, aan toe. De diverse groepen Pinksterhouders keerden wellicht „zingende terug", maar in welken toestand zij overigens in- en uitwendig verkeerden na hunne débaucherie, laat zich gemakkelijk begrijpen.
Aangaande den *Hartjesdag* werd elders reeds geschreven.
Het *Admiraalzeilen* is geheel verdwenen. Daarvoor zijn de talrijke zeil- en roeiwedstrijden in de plaats gekomen, over welke bij de behandeling van de Amsterdamsche sportbeoefening zal worden gesproken.
St. Nicolaas, het aloude feest van Amsterdams beschermheilige, heeft niet alleen stand gehouden, doch heeft een aanmerkelijke uitbreiding ondergaan. Want men bepaalt zich niet meer tot het geven van „Zuiker Gebak enz. aan de kinderen", doch men geeft hun, en de volwassenen geven elkander geschenken, ieder naar de mate van zijn vermogen.
Ook de huiselijke viering van het *Kerstfeest* kent eene uitbreiding. De Kerstboom heeft hier namelijk ingang gevonden en groote verbreiding gekregen. Hebben velen dit Duitsche gebruik overgenomen, sommigen zijn reeds een stapje verder gegaan en hebben het verbranden van het Engelsche *Yule log* geïmporteerd.
De spelen, van welke de Wijkmeester gewag maakt, worden hier niet meer beoefend. Harddraverijen werden hier echter in de jaren 1880-90 weder gehouden en wel achter het Rijksmuseum. Veel succes hadden zij niet en zij behoorden dan ook spoedig tot het verleden.
Betrekkelijk weinigen hadden zomer-buitenplaatsen; hun aantal zal thans wel uiterst gering wezen.
De Schutterij is afgeschaft, garnizoen is hier niet meer en daarmede is ook

de schietbaan aan den Zeeburgerdijk, bij de uitspanning *Het Vosje* (die bij het Tolhuis, van *Claudius Civilis*, was reeds te voren opgeruimd), verdwenen, zoodat „het schieten naar de schijf" geheel tot het verleden behoort. Ook het boogschieten wordt weinig meer beoefend.
Zaterdagsche en Zondagsche uitstapjes — *week end* heet dit tegenwoordig, à l'Anglaise — zijn algemeen geworden. De fiets, thans ook in toenemende mate de tandem, het motorrijwiel, de automobiel, het zeiljacht, de motorboot, de kano, alle dienen tot het maken van zulke tochten; alleen het „rijdtuig", alsook de Bolderwagen of Jan Plezier is verdwenen.
Van de „tuinen", die den Amsterdamschen wandelaars tot rustoord dienden en waarheen des zomers tal van gezinnen een dagje ontspanning zochten, bestaan nog slechts: *Schinkelhaven*, aan den Amstelveenscheweg, en *Het Kalfje*, aan den Buiten-Amstel. *De Berebijt*, aan de Utrechtschezijde (Amsteldijk) werd eerst veranderd in een stads-café en is thans een taxigarage, die zich, om ondoorgrondelijke redenen, *Berebeit* noemt, met een *ei*. *De IJsbreeker*, aan de Weesperzijde, is sinds lang een gewoon café geworden. *Eik en Linde*, aan de Middenlaan, eveneens. Geheel verdwenen zijn: *De Fransche Tuin* en *De Griekentuin*, aan de Middenlaan; *De Roomtuinen*, buiten de Muiderpoort; *Het Vosje*, aan den Zeeburgerdijk; *Oud-Roosenburg*, een voormalige buitenplaats, aan den Middenweg, Watergraafsmeer (maakt thans deel uit van de Nieuwe Oosterbegraafplaats); *De Stadlander*, aan de Boerenwetering; *Claudius Civilis*, aan de Buitenschans (thans Nassaukade, ter hoogte van de Jacob van Lennepstraat); *Tivoli*, aan den Spaarndammerdijk. Men legt thans overal in en om de stad parken en plantsoenen aan; de oude, hier genoemde lusthoven, had men gemakkelijk voor openbare parken kunnen bestemmen; doch in de tweede helft van de 19de eeuw, hoogtij der grond- en bouwspeculanten, dacht de overheid aan zulke dingen niet.
Tot de geliefkoosde uitspanningsplaatsen behoorde ook het *Tolhuis*, over het IJ, een lommerrijk oord, waar des zomers de kapel van het 7de Regiment concerten gaf. Thans staat daar ook het *IJ-paviljoen*.
Aan den Overtoom, toen een smalle vaart, bevonden zich eveneens verschillende theetuinen, waar, volgens het bekende liedje, „zoete mellekie met room" werd genoten, doch waarschijnlijk ook wel andere vochten geschonken en gedronken zullen zijn geworden.
De Amsterdammers gingen zelfs in die dagen, toen de meeste zooeven genoemde voertuigen niet bestonden en ons land slechts één spoorweg, van Amsterdam naar Haarlem, kende, ja nog veel vroeger, wel verder van huis dan naar de Meer, al werd een tocht daarheen, lang te voren be-

raamd, niet gering geacht. Zij togen met schuit of diligence naar Haarlem en zwierven vaak door de omstreken dier stad, getuige Hildebrands verhaal van den Onaangenamen Mensch in den Haarlemmerhout — zij voeren naar Zaandam en zij brachten het zelfs tot Muiderberg. Getuige het volgende:

In het jaar 1809 verscheen te Amsterdam een boekwerk, getiteld: *Wandelingen en kleine reizen door sommige gedeelten van het Vaderland.* De schrijver heette H. Potter en was waarschijnlijk predikant. In zijn boek verhaalt hij van een wandeling naar het Gooi. Hij beschrijft zijn tocht door Amsterdam en op den Zuiderzeedijk, langs welken weg hij Muiderberg bereikt. Hetgeen hij daar aanschouwde en beleefde, heeft hij te boek gesteld als volgt:

„Nu stapte ik het zoo hartelijk verlangde dorpje binnen, waar, in het aanbevolen logement, mijn eerste werk was, naar een vrij vertrekje om te zien en een goed middagmaal te bestellen, na het genieten van hetwelk ik mijnen vermoeiden leden eenige oogenblikken rust gunde. De toonen van verschillende muziekinstrumenten, gepaard met vrolijk gezang, wekten mij op uit mijn verkwikkelijken slaap. Ik stond op — ging aan het venster; — welk een ontelbare menigte volks! — Welk een deftigheid aan de eene, en welk een tooneel van luidruchtige vrolijkheid aan de andere zijde! — De ruime voorpleinen voor beide de herbergen waren opgevuld met menschen, in groote of kleinere gezelschappen, rondom tafeltjes gezeten, met thee of wijn voorzien, en waar het zoo dapper op een rooken en drinken ging, dat men wel zien kon, dat die twee dingen op dit oogenblik al een zeer voornaam deel van het genot der Muiderbergsche zaligheid uitmaakten. Op een kleinen afstand zag ik eenen danzenden en zingenden rei meisjes, aangevoerd door eenen uit de stad medegebragten muziekant, die zang en dans met zijne viool accompagneerde. Er kwamen nog van tijd tot tijd volgeladene wagens met gezelschap aan, terwijl andere, niet minder volgepropt met voldane vrienden, afreden. Onder het drinken van een verfrisschend kopje thee gaf dit zonderlinge mengelmoes van menschen en bedrijven mij zoowel een verlustigend gezigt, als gelegenheid tot aangename overdenkingen, bijzonder over de wijze van uitspanning, waar de bewoners van groote steden bijzonder hun vermaak in vinden."

Potter verhaalt nog heel wat nopens hetgeen hij van de Zondagsche Amsterdamsche bezoekers van Muiderberg aanschouwde en een ruimeren kijk geeft op de zeden dier dagen, die blijken niet zoo veel te verschillen van die van onzen tijd. Zoo verhaalt hij, dat zich onder de pretmakende, zingende en dansende meisjes velen bevonden, „sommige netjes en warm

toegedekt," doch ook „sommige weder half naakt, volstrekt een contrast met de eerstgemelde uitmakende." Men bemerkt, dat ook in dit opzicht Alphonse Karr gelijk had, toen hij ten opzichte van 's werelds beloop uitriep: „Plus ça change, plus ça reste la même chose."
Er waren dus, volgens Meijers mededeeling, wel twee en twintig koffiehuizen te Amsterdam. Van deze, welke hij opsomt, bestaan er nog slechts twee, namelijk het *Poolsche Koffiehuis* (Hotel Polen), aan Kalverstraat en Rokin, en *De Roode Leeuw*, dat intusschen van den Vijgendam is verplaatst naar het Damrak.
Hoevele koffiehuizen er na 's mans tijd te Amsterdam zijn gekomen en gegaan, hoevele er zich thans bevinden, is onberekenbaar. Amsterdam is een koffiehuizenstad bij uitnemendheid. Talrijk zijn er de groote, ontelbaar de kleinere.
Tot in het laatste kwart van de 19de eeuw hadden de meeste koffiehuizen deze eigenaardigheid, dat des avonds het voorste gedeelte bij middel van een zwaar gordijn van het andere gescheiden en geheel zonder verlichting gehouden werd, hetgeen den bezoekers gelgenheid gaf het *va et vient* op de straat te aanschouwen zonder zelf te worden gezien; waarschijnlijk zullen ook wel jonge paartjes aan het gedeelte vóór het gordijn de voorkeur hebben gegeven boven het er achter gelegene, waar billard en andere spelen beoefend werden.
Het eerste moderne café was *Krasnapolsky*, met zijn groote billardzaal en voortreffelijke leestafel. Daarna verscheen ongeveer 1880 *Mille Colonnes*, op het Rembrandtsplein, destijds steevast *Mast* genoemd, naar den eersten directeur. Het werd weldra de verzamelplaats van de jonge lieden, die op allerlei gebied pioniers waren van het nieuwe, bruisende leven der stad-in-wederopstanding: redacteuren en medewerkers van *De Nieuwe Gids*, later bekend als de Tachtigers, tooneelspelers van het nieuwe geslacht, die in den Parijzenaar Antoine hun voorganger zagen, vele van de toen nog weinig bekende, later beroemd geworden Amsterdamsche schilders, jeugdige voorgangers van de destijds noch omvang-, noch invloedrijke socialistische beweging en vele andere nieuwlichters en hemelbestormers. *Mast* werd door vele soortgelijke café's gevolgd: *De Kroon*, *American Hotel* enz. Oudere koffiehuizen werden verbouwd en gemoderniseerd. De binnenstad was als het ware vervuld van groote en kleine gelegenheden, waar, zooals de wet zegt, „gelagen worden gezet". Maar vele oude zoowel als nieuwe hotels en café's verdwenen, zoo de hotels, al of niet tevens café-restaurant (de oude Amsterdammers noemden een restaurant een *ordinaris*), *Rembrandt*, op het Rembrandtsplein; *Adrian*, Kalverstraat; *Palais*

Royal, N.Z. Voorburgwal (verzamelplaats van journalisten); *De Karseboom*, Kalverstraat; de *Oude Graaf*, dito; *'t Haasje*, Damrak; *Bible Hotel*, Warmoesstraat, en vele andere.
Met het oog op de wereldtentoonstelling van 1883 werden eenige hotels gebouwd of ingericht, die een kortstondig leven hadden, o.a. in de P. C. Hooftstraat en in de Franschelaan. Er was zelfs een ondernemend man, die op den lumineuzen inval kwam een vrij groot hotel te bouwen te Diemerbrug, het *Zwitsersch Hotel*. Het was uiteraard geen lang leven beschoren. Waar het eenmaal stond, vlak bij de Hartsvelderbrug, bevindt zich thans een rij winkelhuizen.
Wijkmeester Meijer maakt gewag, en hoe, van de vele bordeelen, die Amsterdam „rijk" was. De stad was daarvan inderdaad zeer wel voorzien. Er waren „deftige", op Rokin en Heerengracht, en verder van alle graden, voornamelijk in den Nes, de Warmoesstraat, het Oudekerksplein en onmiddellijke omgeving, de noordelijke gedeelten van de O.Z. Voor- en Achterburgwallen, den Zeedijk en de lugubere stegen in dezen omtrek. Talrijk waren ook de vrouwen, die „op de baan liepen", voornamelijk in en bij de voornaamste winkelstraten. Dank zij verstandige, van overheidswege genomen maatregelen, doch niet minder van maatschappelijke invloeden van anderen aard, is er in dit opzicht aanmerkelijke verbetering gekomen. Het aantal werkelijke bordeelen is thans zeer gering en bepaalt zich voornamelijk tot het laatstgenoemde stadsdeel, en van *dames du trottoir* valt weinig of niets meer te bespeuren.
Schrijver dezes heeft nog wel danshuizen gekend. Zij waren weinig talrijk. Er was een in de Nes, dat onder den schilderachtigen naam *De Houten Verdommenis* bekend was, en verder bevonden zich eenige, voornamelijk door zeelieden gefrequenteerd, op den Zeedijk, van welke *The Queen of England* de voornaamste was. Er viel trouwens geen bijzonder groote liefhebberij voor het dansen te constateeren; het geschiedde, behalve op bruilofts- en andere particuliere partijen, bijna uitsluitend na uitvoeringen van zang-, tooneel- en andere vereenigingen. Hierin kwam eerst verandering toen het moderne geschuifel, dat voor dansen doorgaat, in Amerika, vermoedelijk naar het voorbeeld van negerdansen ontstaan, zijn intrede deed, onder allerlei bizarre namen: cake walk, charleston, one step, two step, foxtrott, shimmy, blues, rumba, jazz, hot jazz enz., waarbij dan kwam een afkooksel van de Spaansch-Amerikaansche tango. Deze dansen verdrongen de oude wals, polka, mazurka, quadrille, quadrille des lanciers, doch ook de dansen die daarop gevolgd waren, pas des patineurs e.d. Zij deden een ware danswoede ontstaan. Er werd, en wordt, gedanst

bij de thee, bij maaltijden tusschen het eene gerecht en het andere, in „dancings” en waar niet al, in zulke mate, dat de overheid zich, te recht of ten onrechte, genoopt zag regelend en beperkend op te treden — precies zooals in het verre verleden geschiedde. *L'histoire se répète.*
Het snuiven was in Meijers dagen „zeer algemeen”. Het geschiedde ook nog veel in schrijvers jeugd. Thans is het geheel verdwenen. Het „tabak kauwen of pruimen”, vroeger zeer verbreid, wordt thans slechts door zeelieden, haven- en andere „ongeschoolde” arbeiders beoefend en dit in afnemende mate. Rooken is daarentegen zeer algemeen, „zelfs in bijzijn der Vrouwen”, die thans zelf een aanzienlijk contingent van het rookersgilde vormen, zij het dan dat zij zich bepalen tot cigaretten; vrouwen die sigaren rooken, zooals o.a. te Kopenhagen gebruikelijk is, kent men hier (nog) niet. De cigarette (Amsterdamsch: saffiaantje) is trouwens sinds ettelijke jaren het „rookertje” bij uitnemendheid geworden. In schrijvers jeugd waren zij zeldzaam. Men kende slechts de ronde pakjes van de Fransche Régie en van Bastos te Algiers, alsmede de van mondstukken voorziene van Chapchal te St. Petersburg. Thans is het aantal soorten en merken eindeloos en het verbruik enorm.
De koffiehuizen en restaurants hebben in den loop van eenige tientallen jaren aanmerkelijke concurrenten gekregen in de lunchrooms en het allerlaatst in de cafetarias. (Naar Nederlandsche woorden in plaats van quasi-Engelsche en Italiaansche, heeft men natuurlijk niet gezocht; het woord *noenzaal*, dat de A.N.W.B. heeft gefabriekt, vindt nergens ingang.) Er zijn ook vele bars (natuurlijk weer Engelsch) geweest, doch hun aantal is sterk slinkend; en de stad is niet zonder zoogenaamde *automatiques* en ijspaleizen. Er was ook een tijdperk, waarin de Maastrichtsche en de Münchener Bierhuizen talrijk waren. Zij zijn geheel verdwenen.
Van drie zeer bijzondere drink- en eetgelegenheden moet hier nog melding worden gemaakt, twee van welke alleen de oudste thans nog levende Amsterdammers zich kunnen herinneren: *Roetemeyer* en *De Groote Slok*, beide in de Amstelstraat, en *Die Port van Cleve*, N.Z. Voorburgwal. In de straten, achter en tusschen de Heeren- en Keizersgrachten: Kerkstraat, Reguliersdwarsstraat, Lange Leidschedwarsstraat, Amstelstraat, bevonden zich, en bevinden zich nog, maar thans met andere bestemming, zeer vele stalgebouwen, waarin voorheen de equipages en paarden van de grachtenbewoners geborgen werden. In een paar van deze stallen vestigde in het midden van de 19de eeuw een heer Roetemeyer een primitief, doch blijkbaar zeer aantrekkelijk bierhuis. Het werd zeer druk bezocht en was ook voor buitenlieden een van de attracties der hoofdstad.

Wijlen Dr. Wibaut vermeldt het volgenderwijs in zijn onlangs verschenen mémoires (het geldt het jaar 1875):
„Wij kwamen 's avonds samen bij Roetemeyer, een bierhuis in de Amstelstraat tegenover het Grand Theater, waar de voorstelling werd gegeven. Roetemeyer onderscheidde zich toen door een prijs van tien cent voor een glas bier. In de zaal was altijd een koopvrouw aanwezig met een mand harde eieren aan haar arm. Zij verkocht ze voor 5 cent en pelde ze dan heel netjes met een lepeltje op verzoek van de klanten: „Truitje, pel me een ei."
Die Port van Cleve, gewoonlijk *De Poort van Kleef*, of kortaf *De Poort* genoemd, was eveneens bier-, doch tevens eethuis. Echter niet deftig. Men at er van marmeren tafeltjes, zonder tafellaken, en de servetten waren van papier. Maar het eten was er voortreflijk, men werd er ongeloofelijk snel bediend en de prijzen waren matig. De kenmerkende eigenaardigheid van *De Poort* was, dat de kellners de bestellingen met luide stem riepen in de richting van het buffet, waarin een virtuoos stond, die de hem van alle richtingen toegeroepen orders in volgorde en met feillooze zekerheid luide herhaalde voor de opening, die het buffet met de keuken verbond: „twéé halve biefstukken, waarvan een met bleeke aardappelen en een met twee spiegeleieren er op — soep met worst — koffi-e-e."
Het is er thans anders. Op de tafels liggen tafellakens en men krijgt linnen servetten. Boven is een zeer keurige eetzaal en er is ook een bodega. De jarenlang gehandhaafde porseleinen potten met zwavellucifers behooren tot het verleden, evenals de hooge porseleinen kachels. De bestellingen worden niet meer *voce forte* overgebracht en de echo zwijgt sinds lang. Maar de kellners hebben nog steeds groote witte schorten om de beenen, zooals Johan, Co en de overigen van de oude garde hebben gedaan, en wat er wordt opgediend, is goed als het altijd is geweest.
Roetemeyers bierhuis werd, met eenige belendende perceelen, gesloopt; ter plaatse werd het *Panopticum*, wassen beelden-galerij en café-restaurant, gebouwd; thans bevindt er zich het *Centraal Theater*.
Eenige jaren te voren was een eindje verder in de straat, eveneens in een stalgebouw, een soortgelijk bierhuis geopend, dat, wegens de afmetingen der gebezigde bierglazen, *De Groote Slok* werd genoemd. Het werd even populair als *Roetemeyer*, overleefde het ettelijke jaren en onderging daarna hetzelfde lot: het werd, met andere huizen, gesloopt, om plaats te maken voor het *Theater Flora*, dat eenige jaren geleden door het vuur werd vernield en welks ruïne thans nog de Amstelstraat „siert".
De Amsterdammers waren en zijn zeer zeker koffiehuis-minnaars. Maar

de deftigen onder hen zochten de genoegens van het koffiehuisleven met en onder elkander in sociëteiten. Hildebrand maakt in zijn *Camera Obscura* gewag van twee zulke instellingen:

„...maar *ik* wenschte hem... op een dolprettig diné aan den Berebijt, met drie leden van De Munt en zeven van Doctrina, waar men elkander allergeestigst met het wederzijds ophemelen der beide sociëteiten plagen kon, tot groote bemoeilijking van den elfden man, die lid van beiden was, en den Doctrinisten wel gelijk wilde geven, omdat ze de meerderheid hadden, maar den Munters niet afvallen, omdat ze de grootste heeren waren."

De Munt was gevestigd in het tegen den Munttoren gebouwde huis (niet dat, hetwelk er thans staat); zij is sinds lang ontbonden.

Doctrina et Amicitia, gesticht even voor, of in den Franschen tijd, zetelde in een oud, deftig gebouw in de Kalverstraat bij den Dam. Deze sociëteit werd eenige jaren geleden vereenigd met de Groote Club, huizende in een groot gebouw, Kalverstraat hoek Dam. Zij heeft o.a. dit gemeen met de beroemde Londensche clubs, dat zij voor hare leden woon- en logeergelegenheid bezit.

Op den hoek daartegenover bevond zich de sociëteit *Zeemanshoop*, welks gevel werd bekroond door een volledig opgetuigd fregat in miniatuur. Het werd met de belendende perceelen gesloopt, om plaats te maken voor een confectie-magazijn, dat den Dam evenzeer ontsiert, als wat er verder in de laatste jaren werd gebouwd.

Een in architectonisch opzicht er op gelijkend gebouw stond op het Spui hoek N.Z. Voorburgwal; de sociëteit *Eensgezindheid* was er gevestigd. Toen zij ophield te bestaan, werd het gebouw geëxploiteerd voor vergaderings- en feestelijke doeleinden. Thans herbergt het een piano-magazijn.

In de Vondelstraat bevond zich de sociëteit *De Hereeniging*. Ook was het tegenwoordige feestgebouw *Bellevue*, Marnixstraat en Leidschekade, vroeger *Maison Stroucken* geheeten, te voren zetel eener sociëteit. Beide zijn sinds langs verdwenen en vergeten.

Eenige jaren geleden werd de *Sociëteit Groot-Amsterdam* opgericht. Zij betrok een verdieping in een nieuw kantoren-gebouw op het Rokin bij de Langebrugsteeg. Haar bestaan was zeer kortstondig.

Thans bezit Amsterdam nog slechts de reeds genoemde *Groote Club*, waarmede *Doctrina* is samengesmolten, en een Dames-Sociëteit, alsmede de Studenten-Sociëteit *Nos Jungit Amicitia* en eenige clublokalen van andere studenten-vereenigingen, en ten slotte een paar kleine sociëteiten, beide *Onder Ons* geheeten.

DE N.Z. VOORBURGWAL BIJ HET SPUI

DE N.Z. KAPEL OP HET ROKIN

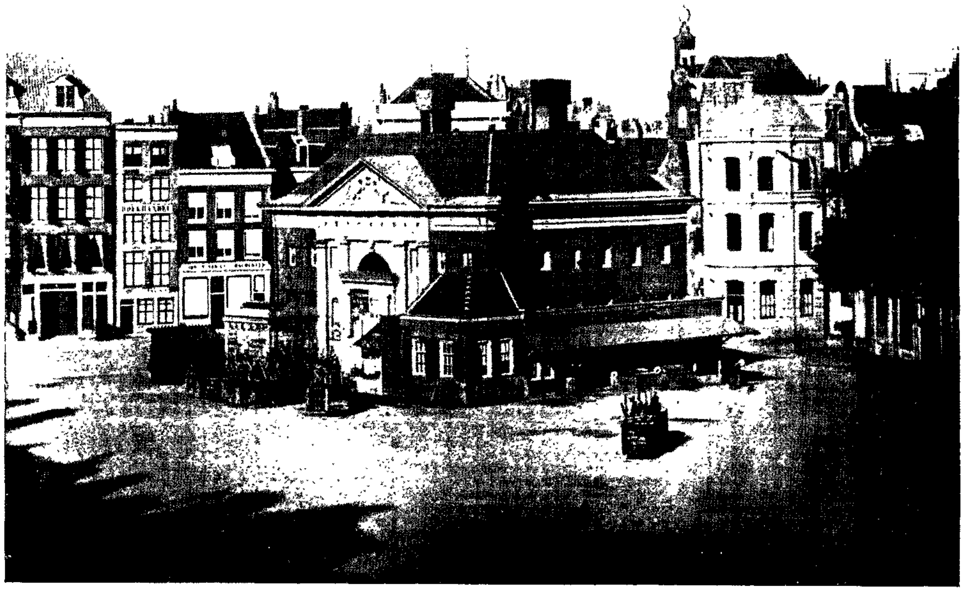

DE WAAG OP DE BOTERMARKT

DE REGULIERSBREESTRAAT MET DE WAAG OP DE BOTERMARKT

Buiten en behalve deze zijn er de clublokalen van diverse roeivereenigingen en ten slotte bezit ook de schilders-vereeniging *Arti et Amicitia* in haar gebouw aan het Rokin en Spui een sociëteits-lokaal.
Dit relaas kan niet worden afgesloten, zonder dat melding is gemaakt van een oude sociëteit-achtige instelling, die eenige jaren geleden, jammer genoeg, werd opgeheven: het *Leesmuseum.* Het was gevestigd op het Rokin bij het Spui, in welk gebouw zich een prachtige bibliotheek, lees-, studie-, schrijf- en sociëteitslokalen bevonden. De boekerij was rijk en werd *up to date* gehouden; de leeszaal gaf letterlijk alles op het gebied van binnen- en buitenlandsche couranten, periodieken, brochures enz. Jarenlang was het Leesmuseum de verzamelplaats van geleerden, intellectueelen, auteurs, journalisten. Het is wel een veeg teeken, dat een zoo uitstekende instelling het niet heeft kunnen bolwerken. Zij is verschrompeld tot een leeszaaltje, gevestigd op een der bovenverdiepingen van Arti. Het gebouw, dat beneden een boekenwinkel herbergt, dient overigens tot het houden van kunstveilingen.
De leeszaal van de Maatschappij tot Nut van het Algemeen verdween met het fraaie heerenhuis op den N.Z. Voorburgwal, waarin zij was gevestigd; het werd gesloopt, evenals de belendende perceelen, om plaats te maken voor het wel zeer bijzonder leelijke Rijks-Geldkantoor, dat met het Postkantoor, eenmaal door een geestigen kunstenaar *Peerenburg* genoemd, vanwege de „peren" op de talrijke torentjes, wel een zeer bedenkelijke tegenhanger van het oude Raadhuis, aan den overkant, moet worden genoemd.
Een belangrijke instelling, zoowel in wetenschappelijk opzicht als op het stuk van vermaak en ontspanning, is het Koninklijk Zoölogisch Genootschap *Natura Artis Magistra*, welks voortreffelijke dierentuin, aquarium en musea in en buiten Amsterdam bekend staan als *Artis.*
Drie Amsterdammers, destijds „de drie W's" genoemd, Westerman, Werleman en Wijsmuller, hebben in 1838 het Genootschap gesticht. Het kocht eenige tuinen en kleine buitenplaatsen in de Plantage en vestigde daar een dierentuin. Geleidelijk werd hij uitgebreid tot de tegenwoordige grootte, begrensd door Middenlaan, Kerklaan, Doklaan (thans afgesloten) en Lijnbaansgracht. *Artis*' „levende have" is zeer groot en omvat verscheidene exemplaren van zeldzame en bijna uitgestorven (d.w.z. uitgeroeide) diersoorten, o.a. ettelijke wisenten, Europeesche buffels. De tuin werd vooral in de laatste jaren gemoderniseerd, waardoor vele dieren in een natuurlijke omgeving werden geplaatst, dus zooveel als mogelijk is met het hokkensysteem werd gebroken. Er zijn voorts prachtige planten-

kassen en rijke zoölogische, botanische en ethnologische musea. Het aquarium is bijzonder fraai en vooral in den winter, als de bassins verlicht worden, van opmerkelijke schoonheid.
Het is nog niet zeer lang geleden dat, om zoo te zeggen, alle deftige en gezeten Amsterdammers lid van *Artis* waren. Hunne kinderen brachten er de vrije uren en dagen door; zij zelf kwamen er vaak. De middag- en avondconcerten werden druk bezocht; zij behoorden ook tot het beste, dat eertijds te Amsterdam op muzikaal gebied viel te genieten.
In de maand September, de kermismaand, was *Artis* voor „werklieden en dienstboden" toegankelijk voor een kwartje. Later werd deze gelegenheid ook op sommige feestdagen geboden en er wordt dan niet langer naar maatschappelijken stand gevraagd.
Een ondergeschikte bijzonderheid is nog, dat in *Artis* de eerste machine tot het vervaardigen van ijs, die de hoofdstad heeft gekend, werd opgesteld, hetgeen destijds als een groote aantrekkelijkheid gold.
Het gaat met *Artis* thans niet naar wensch. Het wordt niet langer als een kenmerk van deftigheid beschouwd, lid van *Artis* te wezen. De muziekliefhebber gaat niet langer naar *Artis*, doch naar het Concertgebouw. Verder doet zich ook hier de invloed van de algemeene daling van het cultureele peil gevoelen. De jacht naar wufte genieting verdringt het behagen in ontspanning van hoogeren aard. Op de vrije dagen is bovendien de automobiel de voornaamste aantrekkelijkheid geworden. Bij dit alles voegt zich de uitwerking van de verschuiving der bevolking naar de nieuwe buitenwijken, vooral naar het Zuiden en Westen der stad, hetgeen tot gevolg heeft, dat *Artis* voor talloozen te ver is, te ver om er zijn kinderen heen te sturen, te ver om er zelf heen te gaan. En dan is daar ten slotte het feit, dat duizenden vermogenden en middenstanders zich buiten de stad, waarin zij hun bestaan vinden, vestigden, in de forensenoorden, op de Gooische heide en in het Kennemer duin, en dus alle verbinding met stedelijke ontspanningsoorden hebben verloren.
Het is reeds zoover gekomen, dat overheids- en andere koppen bij elkander werden gestoken, om te beraadslagen over *Artis*' toekomst. Dit overleg is pas begonnen. Het moge leiden tot maatregelen, die het voortbestaan der instelling in lengte van dagen zullen verzekeren. Het zou weinig minder dan een schande zijn, als *Artis* zou moeten verdwijnen. Men kan zich Amsterdam zonder *Artis* ternauwernood denken.
Nu komt, bij wijze van apotheose, de grootste, de voornaamste van alle vermakelijkheden, die de Amsterdammer van weleer kende en genoot: de Kermis.

Wijkmeester Meijer vertelt ons, hoe zij in zijn dagen was:
„*Kermis;* deze is voor de meeste Inwoonders het grootste der Vermaken, zelfs van Oude Tijden af. Keizer Karel gebood reeds in het Jaar 1531, dat geen Kermis, tot voorkoming van dronkenschap, langer dan eenen dag mogt duren.
De Kermis begint zedert September 1806, den eerste Maandag in September; dien dag gaan Nachtwachts enz. evenals op Nieuwjaarsdag, rond, om een pleizierige kermis te wenschen, en vermaken zig verder dien dag. Aan den Kinderen word van dien Maandag tot Zaturdag toe, de Vrijheid gegeven om op de Beurs te trommelen, te spelen, of zich met het afsteken van Voetzoekers te vermaken. Voorheen was deze geheele Week meest voor de Buitenlieden, welke dan in de Stad kwamen om kermis te houden, maar dit is zints eenige jaren geheel veranderd; deze komen nu meest allen op den tweede Maandag in de stad; op den volgende Dingsdag, Woensdag en Donderdag gaan zeer veele Dienstboden uit, op hunne zoogenaamde Halve Dag, maar veele verschuiven dit tot op den volgende Zaturdag, en dit is zints eenigen tijd in gebruik, dat veele uit den Middenstand en de geringere dien dag dan ook kermis houden, duurende dit dan den geheele Nacht; voorheen moesten de dienstboden of Burgerdochters, op hunne halven Dag, des avonds ten 10, 11, ja uiterlijk ten twaalf uren thuis zijn, maar thans rekend men niet te kermis te zijn geweest, als men geene nacht uit geweest is; wierd deze dag en nacht even als voorheen toegebracht met 't bezoeken der Wafel en Poffertjes kramen, en het rond gaan in kijkspeelen of van meer bejaarden in de kunstspelen, met gezelschap met elkanderen, of in den schouwburg, welke in deze week alle dagen speeld, of in de Kemphaantjes op de Nieuwmarkt, om Bier te drinken, maar door de meeste word deze Dag en Nacht besteed om in baldadige luidruchtigheid langs de straten en grachten te gaan, neemende veele drank met zig, om die op straat te drinken, en te dansen onder het zingen van vuile en liederlijke liedjes, vindende daar bij veele Dronkenschap, ontucht enz. plaats, zoodat men soms den volgende Zondagmorgen nog van hun op of in de Stoepen vind liggen, en veele Dienstboden dien dag hunnen diensten moeten verlaten; dit word voor niets gerekend, als men maar na zijn zin kermis gehouden heeft. Dit ging zoms zoo hoog, dat de Regeering in 1825 bij den aanvang der Kermis een iegelijk moest vermanen, om zig van alle losbandigheid te wagten. Dit werd meermalen herhaald, zonder van eenige vruchtegevolg te zijn. De Kijkspelen, gelijk ook de Kunstspelen, op de kermis komende, zijn meest alle Jaren dezelfde, en hebben weinig te beduiden, waarom de toeloop

aldaar zeer sterk vermindert. Zommige, gelijk de Paarden Rijders van Blondin, de Menagerien van Van Aken en Martin, behielden noch al Jaarlijks de grooten toeloop van aanzienelijke en geringere. Zoo worden dus de twee weeken der kermis doorgebracht. In de derde of laatste week vermindert het Vermaak zeer sterk, tot op den laatste Zaturdag Avond, wanneer een groot aantal der geringere Standen, door een luidruchtig gejuich, evenals de andere in de tweede Week, kermis houden."

Schrijver dezes heeft de Kermis, die een zestigtal jaren geleden werd afgeschaft, nog gekend, niet als Kermisganger — want daartoe was hij te jong — doch als aanschouwer; want hij werd geboren en woonde vele jaren op de Botermarkt (Rembrandtsplein), het brandpunt van de Kermis, zoodat het beeld zich in zijn geheugen heeft gegrift.

Botermarkt en Reguliersplein (Thorbeckeplein) waren geheel bezet met kramen en tenten. Er waren circussen, menagerieën, schouwburgtenten, hippo- en velodrômes, schiettenten, draaimolens, poffertjes-, wafel- en plaatkoekenkramen, stalletjes waar oliebollen, koek, snoepgoed, kramerijen, eieren en zuur en tal van andere dingen verkrijgbaar werden gesteld, tenten met lachspiegels, dikke dames, vrouwen met baarden, kalveren met zes pooten en twee koppen, vuureters en degenslikkers, zeemeerminnen, reuzen en dwergen, goochelaars en jongleurs, waarzegsters, wassen beelden en wat de menschelijke geest op dit gebied verder kan uitdenken.

Er heerschte een muzikaal pandemonium. De orgels der draaimolens lieten zich onafgebroken hooren en er waren ook ambulante orgels, wier draaiers in ijver voor die der carroussels niet onderdeden. Een kwartier voor elk der talrijke voorstellingen verschenen de circusmuzikanten op de bordessen vóór de tenten en bliezen en sloegen er lustig op los, om de menschen te verzamelen; dan kwamen paardrijdsters, clowns, pikeurs, acrobaten en wat dies meer zij naar buiten en sprak de circusleider de „burgers en buitenlui" toe, schetste met groote welsprekendheid de wonderen, die deze artisten zoo dadelijk zouden verrichten en eindigde met een opsomming der entreeprijzen — „kinderen en soldaten half geld". Ook de kleinere établissementen beschikten meestal over een instrumentalist, die piston blies, of een groote trom beukte. Al met al een wonderbaarlijke geluidenhel, een blèrende, daverende cacophonie. Het licht van gasvlammen, toortsen, kaarsen en vetpotten bestraalde het complex en om en boven alles hing een onzichtbare, doch zeer ruikbare wolk van geuren van smeltend vet, kokende boter, koek, warme olie, zweet en jenever.

De Kermis bepaalde zich niet tot de Botermarkt, al bereikte zij daar ook haar hoogtepunt. Zij deed zich op alle pleinen gelden en nam ook wel stukken belendende gracht in beslag.
In 1875 werd zij afgeschaft, hetgeen aanleiding gaf tot een formeel, zij het vrijwel onbloedig oproer, dat de stad ettelijke dagen in onrust hield en slechts met den bijstand van militairen kon worden gedempt. Er deed zich bij deze relletjes een curieuze bijzonderheid voor. Niet lang vóór de Gemeenteraad het besluit tot afschaffing van de kermis nam, was het standbeeld van Thorbecke geplaatst op het Reguliersplein, dat toen meteen naar hem werd genoemd. Het beeld stond daar in glanzend bruingeel brons. Hoe men er toe kwam, is onbekend gebleven, maar het in die dagen in politiek opzicht niet bijster geschoolde volk haalde zich in het hoofd, dat de afschaffing van de kermis aan Thorbecke te wijten viel! De groote staatsman en geleerde had zich met de plaatsing van het Centraal Station in het IJ zeker aan de stad vergrepen, maar aan het Kermis-onheil was hij uiteraard dood-onschuldig. Maar Jordaners, Eilanders, Zeedijkers enz. dachten daar anders over: Thorbecke was de schuldige, die hen van de jaarlijksche Kermis-geneugten had beroofd. In een van de oproer-nachten werd het beeld met steenen, vuil en drek gebombardeerd. En het lied, hetwelk de oproerlingen lieten schallen, en dat nog vele jaren werd gehoord, op de wijze van „Een pondje boter", eindigde met het refrein:

„En van je hela, hola,
Gele demi-saison."

Met de „gele demi-saison" werd Thorbeckes goudkleurige gekleede jas bedoeld!
Later werd de slotregel gecorrumpeerd tot „leve demi-saison", hetgeen zin noch beteekenis heeft.
De Kermis was dus afgeschaft, maar weldra werd der burgerij een surrograat aangeboden.
Op verschillende plaatsen in de stad bestonden, of waren ontstaan, inpandige ruimten, die, merkwaardig genoeg, *parken* werden genoemd. Eenige daarvan waren bebouwd, zoo o.a. het Montefiore-Park, een slop aan de Plantage Muidergracht bij de Kerklaan. Een ander, vrij groot en onbebouwd, lag aan den Overtoom, een eind voorbij de Pestbrug (de wipbrug vóór de laan, die leidde naar het Buiten-Gasthuis, van ouds Pesthuis genoemd) en heette Prinses Maria-Park, ter eere van de echtgenoote van Prins Hendrik, den broeder van Koning Willem III en naar

wien de Prins Hendrikkade is genoemd. In dit „park", gelegen op toenmalig Nieuwer-Amstelsch gebied, werd eenige jaren achtereen in de Septembermaand kermis gehouden. Aanvankelijk had dit wel eenig succes. Maar men schepte op den duur geen behagen in dezen naglans van de oude glorie; zij verdween en het „park" kreeg een andere bestemming.
Toch bleef de kermis-traditie nog zeer lang levendig. In de schouwburgen werden, vele jaren nog, „kermisstukken" gespeeld, zijnde stukken van bijzonder grappig of van „kijkspel"-achtig karakter. Thans is ook dit verdwenen en is nog slechts één herinnering aan de kermis gebleven: de kwartjes-maand van *Artis*.
Nog één „park" moet worden vermeld: het Volkspark" aan de Nassaukade, dat eenige jaren lang de zetel was van den (voormaligen) Sociaal-Democratischen Bond, berucht geworden door den aanslag op den politie-commissaris Stork, op wien een heethoofdige jonkman een pistoolschot loste, dat slechts voor den schutter funest gevolg had.

STADS-ATTRIBUTEN

Wie de kopergravures aanschouwt, met welke de werken van de 17de en 18de-eeuwsche geschiedschrijvers der stad zijn versierd — het zijn dikwijls dezelfde, hier en daar eenigszins gewijzigd, naarmate ingetreden veranderingen het vorderden — zou allicht tot de overtuiging geraken, dat de Amsterdammers van die dagen buitengemeen deftige, zich statig bewegende, elkander hoofsch groetende, nooit uit de plooi komende lieden waren, zoodat het hier op straat wel zeer saai moet zijn geweest. Men bedenke echter, dat het er den vervaardigers dezer gravures slechts om te doen was een gebouw of een stadsbeeld te laten zien en dat de figuurtjes slechts de nu eenmaal onvermijdelijke verlevendigende stoffage vormden. In werkelijkheid is het Amsterdamsche straatleven altijd zeer levendig geweest. Men behoeft er Breeroo maar op na te lezen, om te weten hoe het er in de 17de eeuw mede was gesteld. Zoo was het ook voor dien tijd — wij bezitten daaromtrent documentair materiaal genoeg — alsmede daarna, en zoo is het gebleven tot dezen dag.

Het is wel zeker, dat de Amsterdammer van oudsher veel en graag op straat was. In de volksbuurten speelde het leven der menschen zich voor een aanzienlijk deel op straat af. In de winkelstraten was het altijd een gezellige, gemoedelijke drukte. Vaste en toevallige incidenten kruidden het leven-op-straat. Zelfs nu nog, in dezen tijd van nivelleering, verwaarloozing van eigen goed en import van buitenlandsche surrogaten, is het te Amsterdam bij den weg nog steeds anders, intiemer, leutiger dan elders. Er heerscht altijd gezellige drukte.

Onze Wijkmeester vertelt ons in zijne aanteekeningen hoe in zijne dagen „gestalte en gedaante der inwoonders" van Amsterdam zich aan hem vertoonden:

„Gestalte en gedaante van het mannelijk geslacht zijn: Meer rijzig dan klein, welgemaakt, blank van huid, bruin haar, blaauwe oogen met stouten blik."

Met de vrouwen was het aldus gesteld:
„Rijzig van gestalte, schoon en welgemaakt, blank van huid, blond of bruin haar, blaauwe oogen, doch welke doorgaans flaauw zijn en waarin weinig uitdrukking is, blozende kleuren en schone tint en rond van wesen, een gelaat als van melk en bloed, grof van beengestel, met een groven, dikken voet."
Merkwaardig is het verschil tusschen de mannelijke stoute en de vrouwelijke flauwe oogen, dat de Wijkmeester waarnam en vereeuwigde. Niettemin komen de vrouwen er, behoudens dan wat de voeten aangaat, goed van af. Maar...

„Onder de vrouwen is deze blozende schoonheid egter niet zeer duurzaam, want in de eerste jaren van het huwelijk wordt doorgaans het voorheen zoo bloeijend meisje onkenbaar en zommige bijna oude vrouwen; haar boezem wordt slap, enkelde blijven egter duurzaam en waar schoon."
De vraag rijst: hoe zou de Wijkmeester, kon hij opstaan uit den doode, ons tegenwoordig geslacht, vooral het vrouwelijke, beoordeelen? Indien schrijver dezes, in zekeren zin 's mans opvolger, het zou moeten doen, zou hij zeker den lof zingen onzer meisjes en vrouwen, die niet snel verwelken en verouderen als voorheen, omdat haar leven anders is geworden, omdat zij aan lichaamsoefening en sport doen, omdat zij haar lichaam verzorgen, omdat zij niet oud *willen* worden — hetgeen trouwens ook van de andere sexe geldt.
Intusschen vernemen wij verder:
„Mismaakte, als kreupele, gebogchelde en blinde, worden er naargelang der bevolking zeer weinige gevonden, en hetgeen nogal opmerkelijk is, dan nog meest onder de Christenen en bijna geheel niet onder de Jooden."
De oude Meijer verhaalt ons voorts hoe de menschen, wier lichamelijke gesteldheden en eigenaardigheden hij met zorg schijnt te hebben bestudeerd, gekleed waren. Ten eerste de mannen:
„Een ronde hoed of pet. Eigen haar of haarpruikje. Een zomerjas zeer kort, een zeer lange winterjas. Een zeer korte rok, meest zwart of zeegroen. Een lange lakensche of bommazijne pantalon. Zeer hooge schoenen, of halve en ook heele laarsen, de schoenen met riemen vastgemaakt, geen gespens. Enkele met een goud horlogie met ketting en groote goude sleutel, veelal met haar bewerkt, doch het welk van veele Fransch Goud of valsch is. Een juweele of goude ring aan de vinger. Meest alle in het gezigt bak- of snorrebaarden. Een verlakte zaktabaksdoos of sigarenkoker. Het horologie, hetzij dan van goud of zilver, met een stale ketting om den

hals en het zelve in een der zijzakken van het vestje of kamerzool zonder mouwen. En eindelijk in huis een pet, een huisjas of in het Engelsch bovenhemd en van zelfkant gevlochten pantoffels aan de voeten. De hoeden zijn meest alle waterproef gemaakt, dat is tegen de regen beveiligd, of een zoort van zijde op papier vastgemaakt, waardoor een hoed maar *f* 4 à *f* 5 komt te kosten, daar een vilten hoed vroeger op *f* 14 à *f* 15 te staan kwam. Het laken der rokken en jassen is meest gedecatiseerd of voor de regen beveiligd, door het laaken over een heeten rol te haalen."
Nu komt de vrouwenkleedij aan de beurt:
„Een kornet of Kenau Hasselaar of vloddermuts op het hoofd, of veele blootshoofds, met gevlogten haar, of zeer dikke van zijde of haar en met verwe zwart gemaakte toeren. Een japon of kleedje met zeer wijde mouwen, het katoen van vier of zes stuivers de el. Schoenen of halve laarsen zonder gespens en evenals de mannen pantalons. Om den hals een lange neerhangende ketting, hetzij van goud of valsch. Enkelde hebben nog juweele of goude ringen. Meestal wordt de vorm der kleeding enz. evenals bij de mannen geschikt naar de Modesplaten, welke voor hun uit Parijs gezonden worden. Vanhier dat hunne hoeden dan eens zeer groot, dan eens heel klijn zijn en met bloemen naar het saizoen verzierd zijn. Alles, tot de geringste van hun, is voorzien van een omslagdoek, hetzij van merinos of katoen; ook wordt door veele hunner bij hun uitgaan eene redicule aan den arm gedragen, hetzij als een doosje of mandje, waarin zich hetzij goud of zilver knipbeursje met geld, een zakdoek en eenig werkgereedschap bevinden. De meeste hunner zijn van een flacon of vlesje met Eau de Cologne en van een doosje gevuld met pepermunt (voor de winden) voorzien."
In het wezen der zaak is er niet veel veranderd. Want ook nu nog zijn de hoeden beurtelings zeer groot en zeer klein en de „redicule" is niet verdwenen; alleen de inhoud is vermeerderd met spiegeltje, poederlapje, lippenstift, kam enz.; daarentegen is de „pepermunt, voor de winden" verdwenen, doch de cigaret heeft deze plaats ingenomen.
Wijkmeester Meijer besluit zijn aan de kleeding der Amsterdammers gewijde hoofdstuk met de volgende verzuchting:
„Met de kleeding voor mannen en vrouwen is men zeer ver van de voorvaderlijke eenvoudigheid afgeweeken, toen een elk naar zijne staat gekleed ging; maar thans kleedt de knecht zich evenals zijn heer en het dienstmeisje als haar juffrouw of mevrouw, zoodat men weinig onderscheid meer zien kan. Het aantal der kleedermakers, naaisters, modemaaksters, modewinkels, hoedenmaaksters is hierdoor aanzienlijk ver-

meerderd; en hoe zoude het wel niet zijn, indien men bij dit alles de voorvaderlijke voorspoed hadde, maar het ontbreekt veele en verreweg de meeste aan de noodige gelden, om hun zin aan de laatste smaak te voldoen."

Dit laatste komt ook nu nog wel voor. Het zal wel altijd zoo geweest zijn, zelfs ten tijde van den „voorvaderlijken voorspoed", die waarlijk niet allen gelijkelijk ten deel viel.

Intusschen weten wij nu hoe een kleine eeuw geleden de Amsterdammers er uit zagen, als zij zich op straat vertoonden en dus als het voornaamste attribuut der stad fungeerden. De kleedij heeft, wat de mannen betreft, niet veel wezenlijke verandering ondergaan; palm beach, tweed, serge, kamgaren enz. in velerlei patronen en tinten (nooit werkelijke kleuren) mogen de plaats van het zwarte en zeegroene laken hebben ingenomen, in den snit moge verandering zijn gekomen — nadat steek, kniebroek en rok verdwenen waren, heeft de mannenkleeding geen fundamenteele verandering ondergaan. De kleedij der vrouwen des te meer. Er zal hier geen poging worden gedaan tot beschrijving van dezen ontwikkelingsgang. Eenige hoogtepunten mogen echter vermeld worden. Ten eerste de crinoline oftewel hoepelrok, die in de jaren 1860-1870 de heerschende mode was. Ten tweede de tournure, zijnde een achter onder de jurk gedragen kussen; deze potsierlijke dracht ging vergezeld van nauw ingeregen taille en allerdwaast opgezette schouders, een en ander gewoonlijk bekroond door een matelot-hoed, boven op een haartoren in precaire positie geplaatst. Daarna kwam de sleepjurk, zóó lang, dat de draagsters haar met de hand moesten ophouden, om te voorkomen dat de straat er mede werd geveegd; daarbij werden hoeden gedragen van werkelijk reusachtige afmetingen, aan den haardos bevestigd door middel van vervaarlijke stalen naalden, die vooral in trams zoodanig gevaar opleverden, dat er in sommige steden politie-verordeningen tegen werden gemaakt. Verandering kwam, dank zij de moedige vrouwen, die het aandurfden zich te vertoonen in hetgeen officieel reform-kleeding, in de wandeling hobbezakken (het woord is afkomstig van wijlen prof. Hector Treub) werd genoemd. Indien tegenwoordig meisjes en vrouwen bevrijd zijn van de leelijke, misvormende, onhygiënische kleeding van voorheen, zich nu vrij en gezond kunnen bewegen in eenvoudige, sierlijke dracht, gewoonlijk zonder corset-pantser, en tevens verlost zijn van de dwaze en ingewikkelde haarkapsels, dan danken zij dat aan de indertijd veel bespotte „reformvrouwen", die het bestonden het juk der mode-tyrannie af te schudden en zelfstandig haar weg te gaan.

Hoe vertoonde zich nu de stad, waarin de beschrevenen verbleven en verblijven, aan hem, die haar met belangstelling gadesloeg?
Vóór ongeveer 1880 waren straten en grachten bestraat met keien en klinkers. De rijwegen waren alle met keien geplaveid; voor de wandelaars waren klinkerpaden aanwezig, die de Amsterdammers „de kleine steentjes" noemden. De eerste asphalt-bestrating werd ongeveer 1880 in de Kalverstraat gelegd, van het Spui tot den Dam.
De talrijke steenen bruggen of sluizen waren gewoonlijk, ten dienste van de scheepvaart, vrij hoog; van zulke bruggen bestaan nog enkele exemplaren, o.a. op den Amstel (westzijde) en de Reguliersgracht. Waar niet, zooals in de meeste binnengrachten, vrijwel uitsluitend zolderschuiten, doch ook grootere en hooger gebouwde schepen voeren, bevonden zich ophaalbruggen van het enkele of dubbele wip-type. Over de lotgevallen dezer bruggen werd elders reeds gesproken.
Wijkmeester Meijer heeft ons, zooals wij hebben gezien, omtrent de straatverlichting in zijn tijd ingelicht.
Dertig jaar later, toen schrijver dezes begon rond te kijken in zijn vaderstad, was sinds lang de geheele stad door gas verlicht. Er waren toen zelfs twee gasfabrieken, de Engelsche, in de Marnixstraat, en de Hollandsche, gewoonlijk die van De Bruijn genaamd, op de Weteringschans, waar zich thans Den Texstraat en omgeving bevindt. Zij werden beide opgeheven, toen aan de Imperial Continental Gas Association concessie werd verleend, hetgeen niet dan na zeer hevigen strijd in den Gemeenteraad geschiedde. Zij bouwde de gasfabrieken aan den Haarlemmerweg en aan de Linnaeusstraat (thans buiten gebruik gesteld). Toen haar concessie afliep, nam de Gemeente het bedrijf in eigen beheer. Zij bouwde een derde gasfabriek aan den Amstel, even voorbij den Omval, een wel zeer ongelukkig gekozen plek, daar de gasketel het fraaie riviergezicht volslagen heeft bedorven.
De stad was dus door gas verlicht. De meeste woonhuizen eveneens, ofschoon er in de volksbuurten nog vrij veel petroleumlampen in gebruik waren en lang nog bleven. Ongeveer 1885 kreeg Amsterdam het eerste electrische licht, twee booglampen aan den gevel van het oude Postkantoor aan den N.Z. Voorburgwal. Een korte poos later nam de directie van het Café Krasnapolsky, in de Warmoesstraat, een electrische installatie in gebruik, die de grootsche inrichting deed baden in een zee van licht, uitstralende van tallooze gloeilampjes, die Edison kort te voren had uitgevonden. Daarmede kreeg het electrisch licht vasten voet te Amsterdam. Weldra werd nu de Maatschappij *Electra* opgericht, die

particulieren van stroom voorzag. (Aan haar naam is het te danken, of te wijten, dat velen de dwaze gewoonte hebben, het electrisch licht „de electra" te noemen.) Zij werd later door de Gemeentelijke Electriciteitswerken (de naam is een germanisme) verdrongen. Langzamerhand veroverde de nieuwe bron van licht en kracht de stad. De wereldoorlog werd ten deze een groote stuwkracht. De toen heerschende kolenschaarschte noopte tot vermindering van gas- en vermeerdering van electriciteitsgebruik. Met medewerking van vele Belgische electriciens, die zich onder de geïnterneerde militairen bevonden, werd de geheele straatverlichting geëlectrificeerd. De huisverlichting volgde. Voor verlichtings-doeleinden wordt sindsdien te Amsterdam het gas niet meer gebezigd.
Alle Amsterdammers woonden in de stad. Forensen bestonden niet; het woord zelfs was onbekend. De rijken en deftigen woonden voornamelijk op de Heeren- en Keizersgrachten. De burgerstand op de niet voor den Jordaan gelegen gedeelten van de Prinsengracht, op enkele Jordaangrachten (vooral de Bloemgracht) en de radiaalgrachten (Reguliersgracht, Leidschegracht enz.), alsmede op verschillende grachten in het oudste gedeelte der stad, de Burgwallen, de Oudeschans, de Gelderschekade, het Singel enz., doch ook in de winkelstraten, waarin zich veelal ook woonhuizen bevonden; om van de bovenhuizen niet te spreken.
Voor de bewaking der stad zorgden politie en nachtwachten.
Betreffende de politie zegt onze vriend de Wijkmeester geen woord. Hieruit mag echter niet worden afgeleid, dat in zijn tijd alle burgers zoo nauwgezet wetten en keuren naleefden, dat geen sterke arm noodig was en evenmin dat de overheid geen gewapende handhavers van het gezag tot hare beschikking had. Horatius verzekert ons, dat zelfs Homerus wel eens dutte; men mag het dus een eerzamen gemeente-ambtenaar, die zich vrijwillig de moeite gaf het intieme leven van stad en bevolking nauwkeurig, zij het ook ietwat bevooroordeeld en eenzijdig, te beschrijven, niet euvel duiden, dat hij een enkel punt aan zijn aandacht liet ontsnappen.
Amsterdam had wel degelijk zijn politiecorps, welks leden *dienders* werden genoemd, een corruptie van dienaar (van den schout), welk woord waarschijnlijk specifiek Amsterdamsch is; want *smeris* werd ook elders gebruikt; en *klabak*, met klabakarium: politiebureau, is, althans was, een algemeen studentenwoord. Toen ongeveer zestig jaren geleden de politie werd gereorganiseerd, werd het képi-achtige hoofddeksel vervangen door een lederen helm met koperen monteering, hetgeen aanleiding gaf tot tijdelijke en gedeeltelijke vervanging van *diender* door *koperen bout.*
De politie was altijd bewapend met een hartsvanger; later kwam er een

rieten wapenstok bij, die echter na eenige jaren werd afgeschaft; de revolver is er voor in de plaats gekomen. Ongeveer veertig jaren geleden werd politie-ruiterij ingesteld, door het volk *de bereeje* genoemd; zij was gewapend met een cavalerie-sabel, die later werd vervangen door een soort lat van harde rubber. Er is thans ook een motor-afdeeling en zelfs eene, die militair is uitgerust, compleet met karabijn en stalen helm.
Vóór de reeds genoemde reorganisatie deed de politie slechts op den dag dienst. De bewaking der stad des nachts was toevertrouwd aan nachtwachten. Hun heeft de Wijkmeester, zooals men weet, niet vergeten. Schrijver dezes heeft de nachtwachts nog gekend, hun roep vernomen, hun geratel gehoord en hun evenmin gevreesd als de brave jongen in Van Alphen's gedicht „den klepper" van zijn tijd duchtte. Hij vernam zelfs, dat hun alarmsein bestond in het „verkeerd slaan" van den ratel. En bovendien heeft hij aanschouwd hoe zij met Kermis en Nieuwjaar hunne „wenschen" aanboden, gelijk ook de vuilnismannen, de lantarenopstekers en andere even nederige als nuttige dienaren der burgerij deden. Zulk een „wensch" bestond in een vers, bevattende de *compliments of the season*, versierd met een grove houtsnede, gewoonlijk voorstellende den wenscher in de uitoefening zijns beroeps, tegen den achtergrond van een stadsgezicht.
Uit de aanteekeningen van den Wijkmeester vernemen wij voorts hoe het gesteld was met de bestrijding van het brandgevaar. Aldus:
„Bij veele Brandkeuren is voor de brandblussching gesorgd en daar men voorheen bij de blussching brandemmers gebruikte (welke men thans nog in wesen houd), gelijk ook brandladders, gieters, haaken om de huizen om te halen, zeilen en spuiten zonder slangen, zoo zijn deze alle afgeschaft bij de invoering der Slangbrandspuiten naar het jaar 1672, toen Jan van der Heiden dezelve uitvond. (Deze vond ook de lantarens uit) en deze hebben tot in dit jaar 1841 nog stand gehouden. Voor de invoer dezer Spuiten bedroeg de schade jaarlijks *f* 341.376 en na de invoering derzelve *f* 3170 in het jaar (de Wijkmeester heeft het wel zeer nauwkeurig berekend), zijnde dit tot een voorbeeld van het nut derzelve... Een aantal van 77 brandspuiten en met 170 brandmeesters zijn over alle wijken der stad en rondom dezelve verdeeld, tot blussching der brand."
Waar in dit citaat eenige puntjes staan, heeft onze Wijkmeester de volgende merkwaardige mededeelingen gedaan, uit welke blijkt, dat het „in den goeden ouden tijd" met de moraliteit niet in alle opzichten zoo prima in orde was, als wel, in tegenstelling tot het verdorven heden, wordt beweerd en geloofd. Hij schrijft:

„Van 1688 tot 1732, en dus in 34 jaren, 902 branden ontstaan, waarvan er 246 door de slangbrandspuiten, en de overige buiten dezelve gedempt zijn. De branden bleeven meest altijd bij hetzelve huis, maar zeedert eenige jaren heeft men het ongeluk, dat er zoms 2 of 3 huizen tegelijk verbranden. De branden ontstaan meestal uit onbekende oorzaken — maar zedert eenige tijden liggen veel onder verdenking van gestigt te zijn, oorzaak hiervan zijnde de zoo veele Brand Assurantie Maatschappijen, waar bij men de huizen, meubelen enz. zoms ver boven de waarde verzekerd en dus de geleedene schade vergoed word, zijnde zommigen hierdoor dan nog rijker als voor den brand."
Vandaar waarschijnlijk het oude Amsterdamsche gezegde: „In den brand, uit den brand."
Ongeveer zeventig jaren geleden werd de vrijwillige brandweer, met haar spuitenhuisjes, brandmeesters en spuitgasten, premies voor het eerste water geven (om welke te bemachtigen de bemanning van de eene spuit de slangen van de andere doorsneed) enz. afgeschaft, nadat bij een brand, die een heel complex huizen in den Kippenhoek (Rembrandtsplein) en Utrechtschestraat in de asch legde, gebleken was, dat het in de groote en reeds groeiende stad zoo niet langer kon. Een corps beroeps-brandweerlieden werd gevormd en geoefend, kazernes werden gebouwd, stoomspuiten, uitschuifbare ladders en ander modern materiaal werd aangeschaft, een drijvende stoomspuit, de populaire *Jan van der Heiden*, werd in dienst gesteld en zoo kreeg Amsterdam de beschikking over een brandweer, die voor de beste ter wereld niet onderdeed en die haar roem heeft weten te handhaven tot dezen dag. Haar uitrusting hield steeds met den vooruitgang der techniek op dit gebied gelijken tred. Haar bestaan wordt thans bedreigd door plannen volgens welke zij, naar het voorbeeld van 's Gravenhage, met de politie zal vereenigd worden — plannen, die hevig en waarschijnlijk gerechtvaardigd verzet hebben uitgelokt, zoodat er kans bestaat, dat zij schipbreuk zullen lijden, hetgeen ieder rechtgeaard Amsterdammer zou verheugen, want weinig instellingen genieten een zoo algemeene populariteit als de onvolprezen Amsterdamsche brandweer.
Over de kleedij der Amsterdammers werd reeds een en ander medegedeeld. Maar bijzondere vermelding verdienen de kleederdrachten van bepaalde groepen.
Hier komen dan het eerst de bevolkingen van de talrijke wees-, oudelieden- en andere huizen en gestichten in aanmerking, en vóór alle andere die van het Burgerweeshuis, het weliswaar niet ongerept gebleven, maar niettemin nog zeer fraaie en groote gebouwen-complex tusschen Kalver-

straat, St. Luciënsteeg en N.Z. Voorburgwal, met de fraaie poort aan eerstgenoemde straat, dragende de beelden der weezen en dit opschrift:

Wij groeijen vast, in tal en last,
Ons tweede vaders klagen,
Aij, ga niet voort door deze poort,
Doch help een luttel dragen.

De Burgerweezen droegen tot voor weinige jaren jassen en jurken in de kleuren der stad, rood en zwart, verticaal gescheiden, beide mouwen zwart. Zij, die het nooit hebben gezien, denken wellicht, dat de knapen en meisjes in zulke kleedij er potsierlijk moeten hebben uitgezien. Misschien was het ook wel zoo in de oogen van „buitenmenschen". Geenszins echter voor den Amsterdammer. Zij werd ook niet beschouwd als een „liverei der armen". Er was, integendeel, iets deftigs in gelegen, iets dat distinctie gaf. Want de Burgerweezen waren poorterskinderen, afstammelingen van oude Amsterdamsche geslachten. Mochten andere gestichtsweezen als „beweldadigden" worden beschouwd, met de Burgerweezen was dit geenszins het geval — evenmin trouwens met de Walenweezen uit het, thans verdwenen, fraaie huis *D'Oranjeappel*. Boven de weeshuispoort vertoont het beeldhouwwerk de weezen in hunne tweekleurige dracht; Thérèse Schwartze en Van der Waaij hebben haar op menige schilderij vereeuwigd.
Merkwaardig was ook nog, dat de Portugeesch-Israëlietische weezen van het mannelijk geslacht op den Sabbath hooge zijden hoeden droegen, tot de kleinste mannekes toe. Voor ons land was dit wel vreemd, maar in Engeland dragen de leerlingen van de *public schools* te Eton en te Harrow zulke hoeden nog altijd.
Tot voor ongeveer zestig jaren waren er nog rabbijnen, die de 18de-eeuwsche kleederdracht getrouw waren gebleven: kniebroek, zwarte kousen, lage schoenen met gespen, korte rok en steek. De rabbijnen en voorzangers van de Portugeesch-Israëlietische gemeente dragen zulke kleedij nog steeds, de beambten alleen een steek, doch alles uitsluitend in de synagoge.
Eenige tientallen jaren geleden waren de aansprekers op soortgelijke wijze uitgedost; somtijds was aan den steek een lamfer bevestigd. Zij werden aansprekers genoemd in plaats van doodbidders, zooals zij elders veelal heeten, wijl zij buren, bloedverwanten enz. de sterfgevallen mondeling mededeelden. Maar het Amsterdamsche volk, sterk in het uitdenken van veelal rake bij- en spotnamen, noemde hen *kraaien;* en toen niet vele jaren geleden de eerste gemeentelijke autobus verscheen,

die haar eindpunt had bij de Oosterbegraafplaats, zoodat vele aansprekers er gebruik van maakten, werd het voertuig onverwijld *de Kraaienknip* genoemd.

Ook de dienstmeisjes onderscheidden zich door een bijzondere kleeding. In de eerste plaats door haar hoofdtooi. In den aanvang van het hier behandelde tijdperk was het de cornet. Later volgde, en vele tientallen jaren lang bleef de tullen muts. De katoenen japon in lichte kleuren was regel, zonder uitzondering; geen dienstbode verscheen ooit in een jurk van andere stof, behalve dan op uitgaandsdag en -avondje. Ook dit behoort tot het verleden, evenals trouwens in de meeste gevallen de eenvormige gestichtskleeding.

Amsterdamsch *par excellence* waren de kruiers. Misschien waren er ook wel in enkele andere groote steden zulke nuttige, in hun tijd zelfs volstrekt onmisbare menschen, maar zij zullen dan stellig niet met de Amsterdamsche in één adem genoemd hebben kunnen worden. Gewoonlijk was een kelderwoning hun verblijf, althans hun *place of business*. De witte kiel was het teeken hunner waardigheid, zooals zij het thans is van de stationskruiers, die dan ook witkielen worden genoemd. De diensten, die zij de burgerij bewezen, waren even talrijk als verscheiden. Zij bezorgden de verhuizingen, die op sleepers- en handkarren werden verricht, want tapissières waren onbekend, doch ook wel op schuiten. Zij deden boodschappen, inden en transporteerden gelden, bezorgden brieven en pakjes, zoowel voor particulieren als voor kantoren, die niet groot genoeg waren om er een eigen loopknecht op na te houden. Zij chaperonneerden, bij ontstentenis van familieleden, jonge meisjes, die zij naar partij, schouwburg of concert brachten en van daar ook afhaalden. Zij bezaten ieders volledig vertrouwen, dat zij nooit beschaamden; geen geval is bekend, waarin een kruier tekortschoot in zijn plicht. Ook zij behooren tot het verleden. De telefoon en andere innovaties hebben hen verdrongen, doen de diensten, die zij eenmaal verrichtten; en de jonge dames van onzen tijd kunnen chaperons ontberen.

Hun lot is ook dat van anderen, die in het verleden hunne medeburgers dienden. Zoo de besteedsters, de vrouwen, bij wie meisjes, die „een dienst" begeerden en mevrouwen, die een dienstbode noodig hadden, zich vervoegden. De besteedster bracht haar tot elkander. De voorloopige overeenkomst werd bezegeld met een Godspenning, in het Amsterdamsch goospenning, voor het meisje. Kwam de zaak in orde, dan ontving de besteedster een usantiëele belooning voor hare diensten. De legende wil, dat deze vrouwen nooit uitgingen zonder een groote katoenen parapluie;

vandaar dat nog heden een regenscherm vaak „een besteedster" wordt genoemd. (Analoog is het Engelsche *gamp*, naar de paraplui̇e van de fameuze verpleegster Sairey Gamp in Dickens' roman *Martin Chuzzlewit.*)
De besteedsters belastten zich ook wel met het mangelen van wasschen, in welk geval hare verblijven een bord droegen, waarop: *Hier mangeld men*, onveranderlijk met een d. Het mangelen werd echter gewoonlijk als afzonderlijk bedrijf uitgeoefend.
Echt Amsterdamsch was de water- en vuurnering, gewoonlijk in een kelder uitgeoefend. Er werd heet water verkocht, alsmede gloeiende „doove kolen", d.i. doorgebrande turf, en verder turf, talhout en kleine aanmaakhoutjes. In een grooten gemetselden ketel werd het water gekookt, dat voor een paar centen per emmer of ketel werd gedistribueerd. Afnemers van de gloeiende turfkolen, die in testen of komforen werden vervoerd, waren gewoonlijk zij, die geen doofpot bezaten en dus niet hun eigen doorgebrande turven konden bewaren. De vurige turven dienden tot verwarming van stoven en tot het ontsteken van kachel of haard, want lucifers kende men nog niet en de zwavelstok kon slechts dienst doen als er reeds een vuur brandde; de tondeldoos, die den mannen diende bij het brengen van den brand in pijp of sigaar, was voor het ontsteken van vuur waardeloos. De talhouten, zijnde ongeveer een el lange, droge, geschilde eiken takken, door twee twijgen bijeengehouden in een bundel, waren de brandstof voor de keukenhaarden. Fornuizen kende men niet. Elke keuken had een haard, met stookplaats in het midden, waarboven een ketting, in den schoorsteen bevestigd, hing. Aan dezen haak werden de potten gehangen, waarin de spijzen werden gekookt; om het vuur werden pannen gerangschikt; op het vuur werd in de koekepan gebakken; moest er gestoofd worden, dan geschiedde dit door op het deksel van den te vuur hangenden pot gloeiende kolen te leggen. Lucifers, fornuizen, petroleumstellen — om van gasringen en boilers niet te spreken — hebben aan het bestaan der water- en vuurkelders een einde gemaakt.
De exploitanten dezer bedrijven waren gewoonlijk ook porders. Doch er waren eveneens porders, die andere nevenberoepen uitoefenden. Aan vele huizen in de volksbuurten zag men de aankondiging: *Hier gaat men uit porren*. De taak der porders was, arbeiders en anderen, die vroeg uit de veeren moesten, op afgesproken uren te wekken, veelal door met een talhout op de deur te trommelen, want schellen ontbraken veelal. Aan dit beroep is door de wekkerklok een einde gekomen.
Een soortgelijk beroep was — en is wellicht nog, maar dan op veel kleinere schaal — dat van den man of vrouw, die bij de, eertijds bijna zonder uit-

zondering orthodoxe, Joden, op den Vrijdagavond en den Zaterdag de lichten ontstak en doofde, alsook de kachels aanmaakte en het vuur onderhield, alle welke verrichtingen den Joden op den Sabbath verboden zijn.

Daarvan bemerkte men op straat uiteraard niets. Maar des te meer zag men op den openbaren weg, natuurlijk in de voornamelijk door Joden bewoonde wijken, van allerlei gebeuren, dat in verband stond met het Joodsche, vooral godsdienstige leven.

Bij de nadering van en op het Poerim- of Lotenfeest staken de talrijke bedelaars zich in vermommingen bij hunne inzameling van aalmoezen en kinderen trokken verkleed, in optocht en toepasselijke liedjes zingende, door de straten. In verschillende zalen, doch hoofdzakelijk in het toenmalige feestlokaal *D'Ooievaar* op de St. Anthoniesbreestraat, werden gecostumeerde bals gegeven en vroolijke tooneelspelletjes, Poerimstukjes genoemd, vertoond. (Opgemerkt zij, dat de Amsterdammer niet spreekt van *in*, doch *op* de Joden-, St. Anthonies- en Reguliersbreestraat.)

Twee dagen voor het Paaschfeest brandden in de Jodenbuurten vele vuren, in welke, volgens ritueel voorschrift, de laatste in de huizen verzamelde stukken „gedeesemd" brood werden verbrand. Ook werden dan op straat allerlei ingrediënten voor de ceremonie op de eerste twee avonden van het feest verkocht, mierikswortel, bittere kruiden, een zoet mengsel, *garouses* geheeten, enz.

De nadering van het Pinkster- of Wekenfeest kenmerkte zich door levendigen handel in bloemen, met welke de synagogen en de woonhuizen kwistig werden versierd.

Ongeveer een week voor de komst van het Loofhuttenfeest werden voor tal van huizen, alsmede voor enkele synagogen, loofhutten gebouwd op een steigerwerk, zóó dat men door de vensters van boven-verdiepingen in de hutten kon geraken. Er werden dan ook de bij de godsdienstoefening op dit feest gebruikte palmbladen, zgn. ceder-appels (een citrussoort), wilge- en myrthetakken op straat te koop aangeboden.

Een wekelijks terugkeerend schouwspel waren de optochten van de *sjaletpotten*. Het is den Israëlieten streng verboden op den Sabbath eenigerlei werk te verrichten of te laten verrichten; er mogen dus ook geen spijzen worden toebereid. In sommige gezinnen werden derhalve des Zaterdags slechts koude maaltijden genuttigd. Maar in de meeste werd een sjaletpot gereed gemaakt, zijnde een hooge en ruime Keulsche of rood-steenen pot, waarin soep, vleesch, aardappelen en gebak werden gelegd, door schotels van elkander gescheiden. Deze potten werden des Vrijdagsmiddags be-

zorgd bij de Christen broodbakkers, die ze in hunne ovens plaatsten. In den loop van den Zaterdagmorgen brachten de bakkersknechten de potten naar de rechthebbenden; twee knechten droegen dan acht à tien potten, aan een langen stok geregen, op hunne schouders langs 's heeren wegen. De sjaletpot werd alsdan in de bedstede geplaatst onder kussens of dekbed en zoo warm gehouden tot het tijdstip, waarop de inhoud, welks graad van gaarheid uiteraard onberekenbaar en dus wisselvallig was, werd genuttigd. (Ledikanten en dekens werden in die dagen bij burgerlieden zelden aangetroffen.) Later vond een vernuftige smid een soort fornuis uit, dat het mogelijk maakte de spijzen op ongeveer gelijke wijze thuis te bereiden; dit maakte een einde aan de sjaletpotten en derzelver karakteristiek transport.

Een aardig element van het stadsleven waren de schoorsteenvegers. Zij zijn er nog wel, maar in oneindig geringer aantal dan voorheen. Gewoonlijk waren zij Zwitsersch-Italianen, uit het kanton Ticino; ook waren er wel uit Savoie afkomstig. Sommigen hunner bleven hier gevestigd; hunne afstammelingen zijn Nederlandsche, vaak aanzienlijke families geworden. De meesten keerden echter, na verblijf van vele jaren hier te lande, naar hun geboorteland terug, doch behielden dan gewoonlijk de hier geleerde Nederlandsche gebruiken en gewoonten, bleven Nederlandsch spreken, welke taal zij zelfs hunnen nakomelingen leerden. In een onzer tijdschriften stond onlangs het verhaal van een bezoek aan het dal van de Maggia, in Ticino, waaraan het volgende is ontleend:

„Over de mooie brug en langs het kerkje van Cevio, waar de Rovano haar wateren aan de Maggia schenkt, komen we weldra te Bignasco aan. Van daar wandelen we naar Cavergno, een kwartier gaans verder, doch wie komt ons tegemoet? Niemand minder dan Antonio Felice Dadó, sindaco — burgemeester — van Cavergno. „Goeie morgen, dames en heeren," klinkt het. Vreemd? Och neen, want we zijn hier in de streek, waar vele Hollandsch sprekende Zwitsers wonen, die meestal terrazzowerkers, vioolbouwers, schoorsteenvegers, steenhouwers in ons land zijn geweest. Zijn Edelachtbare laat ons zijn huis en zijn kantoortje zien, waar we naast portretten van onze Koninklijke Familie een Avro-kalender en andere Hollandsche zaken zien... Na de lunch, waarbij burgemeester Dado onze eeregast is, wandelen wij naar Mondada... Een paar mannen — doch zij zien, dat we Nederlanders zijn en begroeten ons met een „goeie middag, dames en heeren."

De Italiaansche „schoorsteenvegers en rookverdrijvers" waren gekleed in nauwsluitende grof-linnen pakken en droegen onveranderlijk hooge zijden

hoeden, die, wat vorm en glans betreft, niet bepaald onberispelijk waren. Zij waren gewoonlijk levendige, vriendelijke menschen, die zich wonderwel wisten te voegen naar de Hollandsche levenswijze, die hun toch wel zeer vreemd moet zijn geweest. In den regel hadden zij leerlingen, dikwijls eigen zonen, die het bedrijf voortzetten, als de ouderen naar hunne bergen terugkeerden.

Een geheel andere groep van arbeiders, die tot de reinheid der huizen bijdroegen, waren de *nachtwerkers*, welker hoofdkwartier gelegen was aan de Nieuwmarkt. Hun taak was het ruimen der beerputten, welke arbeid des nachts werd verricht. Later kwam, in de nieuwe wijken, het Liernur-stelsel, waarbij de kleine beerputten des avonds machinaal werden leeggepompt. (Van den beer werd compost gemaakt, doch deze betrekkelijk weinig geschikte meststof werd op den duur geheel door de kunstmeststoffen verdrongen.) In het oudere gedeelte der nieuwe stad werden in de W.C.'s tonnen geplaatst, die op gezette tijden werden verwisseld. Aan al deze weinig hygiënische en onwelriekende methoden van faecaliënafvoer, o.a. het loozen in de grachten, heeft de snel voortgezette rioleering der stad een einde gemaakt.

Zeer belangrijk was het militaire element, want tot voor betrekkelijk weinige jaren was Amsterdam een aanzienlijke garnizoensstad.

Uit den tijd van Napoleon stamde de groote kazerne *Oranje-Nassau* aan de Sarphatistraat, waar de infanterie en vesting-artillerie werden gehuisvest. De cavalerie was gelegerd in kazernes aan de Ossenmarkt en het Drilveld, na slooping van deze gebouwen in een kazerne aan de Sarphatistraat (thans huist er de militaire politie), waar zich ook het Rijks-kleedingmagazijn en het Militair Hospitaal (thans Kanker-Instituut) bevinden. Bovendien waren er de Mariniers, wier kazerne op Kattenburg stond, en niet te vergeten de tot marine-matrozen opgeleide jongelui, die in het oude linieschip *Admiraal van Wassenaer*, gemeerd aan de Prins Hendrikkade tegenover de Landswerf, verbleven. Zoo waren er steeds eenige duizendtallen militairen in de stad, die aan het straatleven kleur gaven en wier marschen, parades enz. belangrijke evenementen voor de bevolking waren. Bovendien leverden zij dagelijks een voor honderdtallen aantrekkelijk schouwspel, als de hoofdwacht op den Dam werd afgelost. In het Paleis was namelijk steeds een detachement aanwezig, uit welke hoofdwacht schildwachten werden geplaatst voor de Nederlandsche Bank en de kantoren der Rijksbetaalmeesters en niet te vergeten voor het Paleis zelf, waar hun taak voornamelijk bestond uit het verjagen van kwajongens, die zich op de „kleine steentjes" voor het gebouw begaven,

hetgeen, om onnaspeurlijke redenen, verboden was; alleenlijk werd oogluikend toegestaan, dat men het hoekje bij de Mozes- en Aaronstraat schuin overstak. Hoofdwacht en schildwachten zijn sinds lang verdwenen— de betaalmeesters zelf trouwens ook; de Nederlandsche Bank echter niet. Ook de kapel van „'t Zéévetje" (7de regiment infanterie), het hoofdbestanddeel van het garnizoen, nam een voorname plaats in het volksleven in, eerst onder den kapelmeester Sonnemann, later onder Zaagmans. Zij was de grootste aantrekkelijkheid bij marschen en parades — uitgezonderd wellicht den met zijn stok allerlei merkwaardige toeren verrichtenden tamboer-majoor en de marketentsters — doch ook hare uitvoeringen en concerten, voornamelijk die in het Tolhuis, over het IJ, stonden in hoog aanzien, vooral als zij hare successtukken, *De Fremersberg, Legende uit Baden-Baden,* en tegen of op 18 Juni *De Slag bij Waterloo* uitvoerde, waaraan militaire evoluties, echt geweervuur en quasikanongebulder te pas kwamen.

Ook de tamboers en pijpers der Mariniers waren zeer populair; maar voor en boven alles ging den Amsterdammer de Schutterij.

Er waren infanterie- en artillerie-schutters; aan laatstgenoemde, weinig talrijke groep, werd echter niet veel aandacht geschonken.

De artillerie-schutters werden geoefend (of wat daarvoor doorging) op de batterij achter de kazerne *Oranje-Nassau.* De infanterie-schutters aanvankelijk op „'t Funie" (Funen) en, nadat dit terrein met straten overdekt was geworden, achter het Rijksmuseum en elders. Indien de weersgesteldheid ongunstig was, werd geëxerceerd op de Beurs (aan den Dam), hetgeen bekend werd gemaakt door het hijschen van een vlaggetje op de stadstorens. Was het weer erg bar, of waren er andere beletselen, dan werd de oefening „afgewimpeld", zooals men dat noemde, door middel van twee vlaggetjes op de torens.

De Schutterij was, zoowel voor de schutters zelf als voor de burgerij, een nooit opdrogende bron van vermaak en van ontelbare „moppen". Vooral bij groote parades werd veel vreugde veroorzaakt door het verschil in martiale gedragingen tusschen de militairen en de schutters. De alsdan, evenals bij andere gelegenheden, aan den dag tredende „schutterigheid" was veel minder te wijten aan ongeoefendheid dan wel aan onverschilligheid en een zeker streven naar grappig vertoon. Het quasi-stuntelige gedoe was grootendeels onecht, want zeer vele schutters waren soldaat geweest en wisten dus drommels goed hoe het moest. Het afzetten der geweren geschiedde nooit gelijktijdig, zoodat de kolven dan een formeelen roffel op het plaveisel sloegen; en het kostte zooveel moeite een behoorlijk

front te vormen, dat, naar beweerd werd, de parades in Plantage Middenlaan en Sarphatipark werden gehouden, omdat men daar de schutters over voldoende uitgestrektheid met de punten hunner laarzen tegen de tramrails in behoorlijk gelid kon opstellen.
De muziek der Schutterij was van heel wat beter gehalte dan de troep, want de kapel was het zeer goede orkest van het Paleis voor Volksvlijt, onder leiding van den welbekenden dirigent en voortreffelijken musicus Johan M. Coenen.
Onze Wijkmeester beschrijft de geschiedenis der Schutterij van de 14de eeuw af. Voor ons is slechts van belang wat hij verhaalt omtrent den oorsprong van het corps, dat de oudere Amsterdammers nog hebben gekend. Aldus:
„Deze Schutterij wierd bestierd door eenen Krijgsraad, bestaande uit vijf Kolonellen, 60 kapiteinen, 60 luitenants en 60 vendrigs en 180 sergeanten; in deze Schutterij waren begreepen alle manspersonen van 18 tot 60 Jaren oud.
Deze moesten om de Vijftiende Nacht waken, en de Poorten en Bomen openen en sluiten en ingeval van oproer en brand op hunne Loopplaatsen komen en bij Brand de toegangen tot het huis bezetten.
Dit bleef dus tot in het Jaar 1795, toen men aan het organiseren der Gewapende Burgerwacht in de geheele Republiek begon, en vooral in 1797 en 1798 en 1799 toen dezelve in drie Bataillons verdeeld wierden, onder het bevel van een Kolonel, 3 Luitenantkolonels, 3 Majoors, 3 Luitenants Kwartiermeesters en 3 Bataillons Adjudanten.
In 1803 maakte het Staatsbewind een nieuw Reglement voor de Burgerwapening maar dit wierd niet ingevoerd. In den Jare 1806 wierd een nieuw Reglement gemaakt hetwelk ingevoerd wierd.
De Koning benoemde de Officieren; het was toen verdeeld in Vier Bataillons elk van zes Kompagnien, maar in 1809 kwam er weder verandering in dezelve, dezelve wierden op eene meer militaire voet ingerigt, met een Staf en verdere officieren, gelijk ook een Bureau van dezelve, ook wierde den gelden welke de dienstdoende genoten zedert 1804 als voor een Officier *f* 1,10 een onderofficier *f* 1,5 een Corporaal *f* 1 en een Schutter *f* 0,15 door den Koning afgeschaft, zijnde toen in 4 Bataillons elk van zes Kompagnien verdeeld.
Maar bij een Decreet des Keizers van 22 October 1811 wierd eene geheele verandering gemaakt en wierden in 2 Bataillons en 1 Eskadron verdeeld onder de Naam van bezoldigde Nationale Garde, elke Bataillon moest uit 140 Man bestaan, het Eskadron bestond uit 90 Gardes te Paard

en met de Officieren 110 man. De kosten van dezelve wierden gerekend op 200.000 Franks en het meerder bedrag moest uit eene Contributie gevonden; zij stonden onder het opzigt van den Maire en den Kolonel, zij moesten gekleed zijn met een blauwe Lakensche Rok, Roose kleurde kraag en opslagen en Witte knopen, Wit vest en broek, na het fatzoen en Model der Infanterie en der Jagers te Paard. Zij moesten de dienste der Nachtwachten welke afgeschaft wierden waarnemen. Dit bleef dus tot in 1813 toen door de Omwenteling daarin weder verandering en de Schutterij evenals in 1809 hersteld wierd.
Tot dat in Feb. 1820 eene Wet op de Schutterijen gemaakt wierd door het Rijk van 127 Artikelen, bij dezelve wierd bepaald, dat alle Manspersoonen die op den 1 Juny hun 19e Jaar en 45 Jaar niet hadden volbragt, schutters zoude zijn, 3 man van elke 100 zielen welke bij Loting zoude gevonden worden, en 10 Jaren lang zoude moeten dienen, men konde zig door andere doen vervangen. Doch met Novb. 1820 kwam hier in veele veranderingen, de Schutterijen wierden verdeeld in dienstdoende en rustende schutterijen, de Laatste als Landstorm, alle van 18 tot 40 Jaren doch als Landstorm eerst de ongehuwde na 7 Jaren. Dit wierd later op 5 Jaren bepaald, worden zij van den dienst ontslagen en blijven daarna 3 jaren in reserve.
Zij genieten als schadeloosstelling, een kapitein of luitenant 2 guldens, een onderofficier *f* 1, een korporaal of schutter 50 cents.
In 1829 kwam de Muziek van het Corps Schutterij ten laste der ingezetenen. Veele Uittochten hadden de schutters gedaan, als ten dienste der Graven onder de Republiek voor 1795 en in 1799 naar Haarlem en Huizen. In 1813 naar Naarden, maar vooral in 1831 enz. naar Nijmegen, Noord Braband; om nu deze laatste en hunne betrekkingen tegemoet te komen zoo wierd eerst door een Fonds daarna door een Personeele Omslag (zijnde een gedeelte der Personeele Belasting) tot Maatstaf van dezelve genomen, veele betaalden deze omslag gewillig maar andere moesten door eens en anderwerf gezommeerd worden, hierin tegemoet gekomen.
Op de bovengemelde Voet is de Schutterij tot nu toe in 1842 gebleven."
Omtrent het garnizoen is Meijer minder breedsprakig. Hij laat het bij het volgende:
„In het *Garnizoen* of *Bezetting* in de stad, kwam mede veele verandering, daar men voor 1787 niet dan de Stads Soldaten had, zoo kreeg men vervolgens Infanterie, zoo Nederlanders als Franschen, Gends de Armes, Kurassiers alhier in Bezetting, welke afdeelingen verwisselde, zijnde thans

de 8e afdeeling Infanterie en het 3e Regiment Kurassiers in 1842 alhier in bezetting, de eerste in het Luthersche Weeshuis op de Lauriergracht, en de andere in de kazerne aan de Utrechtsche Poort, gelijk ook nog eenige Veteranen in de kazerne Oranje Nassau aan de Muiderpoort, van welke de Infanterie de Wachten aan het Paleis, de Waag op de Botermarkt enz. doet."

De Schutterij werd lang geleden afgeschaft. In haar plaats kwam de Landweer, die, als zuiver militair corps, hier buiten bespreking blijft Zij heeft geen lang leven gehad.

Er is echter een schutterij in anderen vorm gekomen: de in 1918 opgerichte Vrijwillige Burgerwacht. Zij is gevestigd in het heerenhuis, dat de beroemde architect Vingboons voor burgemeester Huydecoper bouwde, op het Singel bij de Vijzelstraat. Van haar bemerkt men naar buiten niet veel, want zij oefent niet in het openbaar. Alleen wanneer zij auto- en motor-ritten organiseert, treedt zij in het licht. Voor haar doel: hulp bij handhaving van het wettig gezag, behoefde zij slechts éénmaal, toen enkele jaren geleden in den Jordaan relletjes voorkwamen, die zich aanvankelijk ernstig lieten aanzien, en dan nog in bescheiden mate, onder de wapenen te komen.

De herinnering aan de exercities van de Schutterij, bij ongunstige weersgesteldheid, op de Groote Koopmansbeurs, doet een andere opkomen, namelijk die aan het trommelen in hetzelfde gebouw. Beweerd wordt, dat de oorsprong daarvan ligt in het „buskruitverraad" in de 17de eeuw. Spaanschgezinden hadden een schuitje met ontplofbare stoffen gesmokkeld onder de Beurs op het Rokin. Een jongen, die met eenige kornuiten clandestien op de Beurs speelde, ontdekte dit bij het zoeken naar een verloren geraakten bal en maakte alarm. Aldus werd een ramp afgewend en konden de schuldigen gevat en gestraft worden. Uit erkentelijkheid werd allen Amsterdamschen jongens het voorrecht toegekend, gedurende eenige dagen in September op de Beurs te trommelen en te spelen. Van dit privilegie werd op ruime schaal gebruik gemaakt. Honderdtallen jongens maakten elken dag met trommels, fluiten en trompetten een helsch geraas. Het oude gebruik verdween tegelijk met Zochers Beurs op den Dam. In Berlages Beurs op het Damrak mocht het niet geschieden, want tal van kantoren zijn in het gebouw gevestigd, ook zetelt er de Kamer van Koophandel, en derzelver occupeerders kon men onmogelijk op uren lang helsch lawaai tracteeren. Toch is het jammer, dat aan het oude stukje karakteristiek-Amsterdamsche traditie een einde is gekomen.

Tot de attributen der stad moeten zekerlijk ook de venters worden gerekend.

Voorop staan daarbij de botboeren. Hun deftige naam was: Huizer Kruiers. Maar geen Amsterdammer heeft ooit deze uitdrukking gebezigd. Een buitenman was een boer; deze boeren verkochten bot; dus waren zij botboeren. Tot vóór dertig of veertig jaren behoorden zij tot de stoffeering van de Amsterdamsche straten. Zij vervoerden hun visch in eenwielige kruiwagens, welker handvatten in schouderzeelen hingen. Overal in de stad hoorde men hun roep: „Bo-o-ot, bót-bót," het eerste woord langgerekt, de beide andere snel en abrupt. Een bekende eigenaardigheid van hen was, dat zij schromelijk overvroegen; zij verkochten voor zeg een gulden een hoeveelheid visch, voor welke zij het vier- of vijfvoudige hadden gevraagd.
Een andere eigenaardigheid was, dat zij, vermoedelijk om de huisvrouwen in verwarring te brengen, hun vraagprijs noemden in kwartguldens: „Negentien kwartjes, juffrouw." Velen hunner verkochten buiten het bot-seizoen, of wanneer de aanvoer van dit product der Zuiderzee stokte, kaas, uien en andere eetwaren.
Zij waren bij de Amsterdammers zeer populair. In het verleden is dit anders geweest; toen stonden zij althans bij de Amsterdamsche vroedschap in wat men noemt het verdomboekje. De geschiedschrijver Van Ollefen (tweede helft 18de eeuw) vertelt van hen:
„Meestal wordt er (door Huizer visschers) bot gevangen; deeze wordt met karren langs de Vecht gevoerd, en ook niet weinig te Utrecht verkocht; eenige anderen zeilen met hunne vangst naar Zeeburg, waar zij dezelven in platte bennen op waagens laaden en ze daarmede rondom Amsteldam, in de Diemermeir en elders verkoopen; daar zij met hunne geladene wagentjes niet in Amsteldam mogen komen, droegen sommige van deeze visschers — hun voordeel met den verkoop binnen de stadspoorten meenende te kunnen doen — hunne bennen ter poorte in en ventten de bot langs de huizen uit; doch daar zij dus doende de marktpachten niet betaalden, wordt hen niet zelden alles wat zij te koop aanbieden afgenomen. Dit is buiten tegenspraak schadelijk; echter moet dat schadelijke minder zijn dan 't voordeel 't welk zij met de gezegde verkoop weeten te doen; want hoe dikwijls hun ook het lot van beroofd te worden moge treffen, 't kan hun niet doen besluiten dien verboden handel te staaken."
Men ziet thans nog wel eens Huizers, weinig in getal, met handkarren in de stad, maar de echte botboer met zijn kruiwagen behoort tot het verleden.
Er waren in wat de Amsterdammers den Jodenhoek noemen vele Jood-

sche vischventers. Zij specialiseerden des winters in schelvisch, die voorheen in andere jaargetijden niet verkrijgbaar was, des zomers in de visschen, die als pietermannen, roode poonen, zeehanen en knorhanen bekend stonden. Het eenige bijzondere, dat er van hen te vertellen valt, is, dat zij, om hun waar een welvarend voorkomen te geven, de visschen, door middel van een in het aarsgat gestoken veerschacht, opbliezen.
In de andere volksbuurten werd des winters panharing, werden des zomers geepen gevent. Geepen hebben een groene graat, velen hebben er derhalve (ten onrechte) een afkeer van en dus was deze visch, die er in levenden toestand uitziet als een zilveren zwaard, goedkoop.
Overal in de stad werden garnalen en aal gevent, bijna onveranderlijk door vrouwen. De gillende roep der aalvrouwen heeft schrijver dezes nooit behoorlijk kunnen doorgronden. Hij klonk ongeveer: „Eel, breed eel," hoog en op één toon.
Hier en daar werd per schuitje groente, voornamelijk wortelen, uien en kool, aangevoerd. De verkooper bleef in het aan den wallekant gemeerde vaartuig; een assistent liep de buurt af, deelde luidkeels mede welke producten verkrijgbaar waren en op welke gracht, om te eindigen met de waarschuwing: „Maak dat je bij de schuit komt." Voor dergelijke aankondigingen werden ook wel omroepers gebezigd, die, na eenige slagen op een koperen schaal, de burgerij van hun opdracht op de hoogte stelden.
Een gezochte lekkernij waren de oubliën, dun, bros, hol cylindervormig gebak. Er waren twee venters, die deze lekkernij in groote blikken trommels met zich voerden. In zooverre waren zij aan elkander gelijk. Doch zeer verschillend was hun roep. De eene riep „oblieje" met sombere stem en op één toon; de andere kreet: „Oó-blieje," Oo hoog en snel, blieje een halven toon hooger en ietwat gerekt.
Zij ventten gewoonlijk des avonds, evenals de Joodsche man, die des winters ramenas ventte. In de Jodenbuurt, waar zijn perigrinatie een aanvang nam, riep hij in het Jiddisch: „Sjyne reetisj" (= schöne Rettich), doch over de Blauwbrug gekomen, bediende hij zich van de Nederlandsche taal en riep: „Mooie rammenas," in beide talen op larmoyante wijze, op één toon, alleen met verhooging van een halven toon op ram.
Zeer bekende figuren waren de Duitsche man en vrouw, die steenen potten en pannen ventten. Zij riepen „Panniekoop" en werden in de stad algemeen ook zoo genoemd.
De talrijke fruitventers hadden vaste, bij allen gelijke roepen. Aardbeien werden niet verkocht per pond, doch in steenen potjes of cylindervormige

mandjes. (Zoo werden snij- en sperzieboonen, de laatste ook wel meerboonen genoemd, bij getal verkocht.) Zij waren afkomstig van Aalsmeer, van Beverwijk en elders, maar onveranderlijk klonk de roep: „Aalsmeerder aarebei.” (Opgemerkt zij, dat de werkelijke, kleine, donkere en zeer geurige Aalsmeerder aardbeien thans niet meer voorkomen; zij werden verdrongen door de variëteit *Laxton noble*, een Engelsch kweekproduct, dat vroeg en overvloedig groote vruchten voortbrengt, die met de heerlijke Aalsmeerders niet vergeleken kunnen worden.) Bij de kersen klonk het: „Bruin en mooi, ’n stooter ’n pond” (een stooter = $12^1/_2$ cent). Gele kruisbessen, te Amsterdam klapbessen genaamd, werden gepresenteerd in aardbei-mandjes of in houten napjes: „Wat is dat maatje geel en mooi.” De meestal Joodsche appelen- en perenventers waren meesters in het mishandelen van de meestal Fransche namen der vruchten. Men zou uit den roep: „Mooie karrepetie-ap” bezwaarlijk hebben begrepen, dat de appel werd bedoeld die *court pendu* heet. Beurré werd bereeje, poire madame werd peeremedam, goudreinetten werden reinedooren (reine d’or), reine claude werd reineklodder. Ook de Nederlandsche namen hadden te lijden. Zoo werd de juttepeer wijnpeer genoemd en het groentje sapperdegroentje, vermoedelijk vanwege de bijzondere sappigheid dezer vrucht. (Opgemerkt zij, dat vele, voorheen overvloedige vruchten thans nagenoeg of in het geheel niet meer worden gezien: de juttepeer, het groentje, het peperappeltje, de witte Friesche pruim, de gele kruisbes, pippelingen, de moerbei, de vijgepeer, de princesse noble enz.)

Behalve venters waren er ook inkoopers. Zoo waren er, die zich toelegden op den inkoop van gedragen kleedingstukken en met een zak over den schouder langs de straat liepen, roepende: „Ouskleer.” Anderen verlangden „Vodde-nen-beene” te koopen.

Er waren ook venters, die hunne waren niet luidkeels aanprezen, doch deze aan de huizen aanboden. De bekendste van hen was Nanie, handelaar in zeemlappen en sponsen.

Een voorname plaats in het Amsterdamsche straatleven werd ingenomen door de poppenkast. Er waren een stuk of wat van deze ambulante theaters. De gezochtste was die van Sampimon. Zij was een werkelijk marionetten-theater, want de poppen werden van boven af door draden in beweging gebracht en niet, als thans, met de in de pop gestoken hand. De poppen hadden dus beenen en bewogen zich op een vloer. De natuurlijk onzichtbare vertooner sprak den dialoog en zong de liedjes; vóór de kast stond een violist, die den zang begeleidde; een vrouw met bakje zorgde dat de recette binnenkwam.

Vertoond werd onveranderlijk het spel der lotgevallen van Jan Klaassen, waaraan dan 's mans vrouw Trijn, Lange Pier, de Aanspreker, de Beul, de Zoete Dood van Pieroo, de Politie-agent en andere personages te pas kwamen. Of het zangspel in zijn geheel is bewaard gebleven, mag betwijfeld worden. Schrijver dezes herinnert zich slechts eenige fragmenten, van welke hij een enkele aan de vergetelheid zal ontrukken:
Jan (het sprekende evenbeeld van *Punch*, zooals men hem op het titelblad van het beroemde periodiek afgebeeld ziet — *Punch* en *Judy* zijn trouwens de Engelsche Jan en Trijn) verschijnt ten tooneele en deelt het publiek mede, dat hij onlangs in het huwelijk is getreden „in de Peperneutenkerk, bij dominé Aria Lankneus." Hij beschrijft de bekoorlijkheden zijner echtgenoote, door te verklaren dat zij heeft „'n mondje als de mond van de Noordzee" en „'n neusie als de voorboegspriet van 'n oorlogsschip." Hij wil haar aan het publiek voorstellen, roept haar bij name, doch zij blijft afwezig; hij roept nogmaals, met stemverheffing: „O Trijntje Jakkelemijntje Jansen, Grietje Lammertjespap, Truitje Pieterselie, kom 'r 's na benede." Als ook dit zijn uitwerking mist, vertrouwt Jan zijn auditorium toe: „As 'k 'r roep, dan komt ze niet, maar as 'k m'n oud lijfdeuntje van gisteren was 'k dronke en vandaag niet nuchter zing, komt ze van al de trappe tegelijk na benede rolle." Hij zingt, en waarlijk, Trijn verschijnt. Onverwijld maakt zij haren echtvriend een ongezouten standje en vraagt hem nadrukkelijk wat hij gedaan heeft met de beide ringen, die hij des nachts van hare vingers heeft getrokken? Dan weerklinkt het volgende duet:

Jan. Voor die twee ringen haalde-n-'k zeve gulde,
En daarmee betaalde-n-'k al m'n schulde,
Ik gong d'r mee na Jan-oom toe,
De deur gaat ope, speelt kiekeboe.
Seg vrouw, 'k heb jou
Soo menigmaal bekeke
En al je looze streke,
Die stane mijn niet aan.
Trijn. Wat mot 'n mensch toch lije,
Van soo'n looze guit!
Jan. Kom laat je dan maar skije,
Dan is je lije-n-uit.

Jan geeft daarna zijn voornemen te kennen uit te gaan. Jan zegt, dat hij „na 't labberetoriëm" moet, wegens proefnemingen met „'t asida

foetida of 't maggenietem trietem," met welke verklaring Trijn genoegen neemt en verdwijnt, waarna Jan zich tot het publiek wendt en het vertrouwelijk kennis geeft:

„Nou gaan 'k na de herreberg 't Zwaantje
En pikke daar 'n lekker graantje."

De verdere lotgevallen van onzen Jan bestaan voornamelijk in allerlei hostiele ontmoetingen met de genoemde personagiën, uit alle dewelke hij als overwinnaar te voorschijn treedt, de wrekende gerechtigheid, in de gedaanten van Politie-agent en Beul, inbegrepen. De Dood echter zegepraalt. Jan wordt gekist. Maar als allen henen zijn en de baar achterblijft, gaat het deksel omhoog en Jan herrijst triomfantelijk — symbool van den onvergankelijken en onbedwingbaren volkshumor.

De poppenkast is niet verdwenen; veel is gekomen, veel is gegaan, doch zij bleef. Nagenoeg elken dag kan men haar genieten op den Dam, al is hetgeen daar wordt vertoond geheel anders dan wat Sampimon te zien en te hooren gaf en al wordt er ook bij gesold met een aapje of een hondje. Onlangs scheidde de man, die jarenlang op den Dam de poppenkast had geleid, uit het leven en men dacht, dat daarmede aan de geheele zaak een einde zou komen. Er is echter spoedig een opvolger opgestaan. Jong en oud geniet weer van het schouwspel. Dit stukje geschiedenis en traditie althans is dus behouden gebleven.

Tot de aan Amsterdam eigen figuren, behooren de *cargadoors*. Wel te verstaan: niet de scheepsbevrachters, want zulke vindt men in elke havenstad en zij zijn karakteristiek noch pittoresk, hoe nuttig en eerbaar zij ook mogen wezen. De hier bedoelde cargadoors zijn de stakkerds, die zich, gewapend met een touw-met-haak, opstellen bij steile bruggen, gereed om, voor een of twee centen, bestuurders van zwaar beladen handkarren te helpen het brugbezwaar te overwinnen. De *kar*, die anders zou blijven staan, *gaat door*, dank zij hun medewerking. Van daar is het, dat de immer schertsende Amsterdammer hen *cargadoors* noemt.

Tot de voorname attributen der stad behooren uiteraard de winkels, magazijnen en wat men in goed Duitsch warenhuizen noemt.

In schrijvers jeugd waren er winkels, waar de gegoeden bij voorkeur of uitsluitend in hunne behoeften voorzagen. Wie een prima heerenhoed wenschte, ging naar Froger op den Vijgendam of naar Peeters op de Reguliersbreestraat. Voor dameshoeden waren Vivario op den Nieuwendijk, Mack en Mars en Co. in verschillende straten de aangewezen adressen. Van sigaren voorzag men zich bij Hajenius op den Dam,

Reijnvaan in de Doelenstraat, of bij de Wildeman in de Kalverstraat, van tabak bij Lub in de Damstraat of bij Pinedo op de Jodenbreestraat. Koek, banket en taartjes, daarvoor moest men wezen bij Tenback in de Vijzelstraat of bij Figi in de Kalverstraat. Wie antiquiteiten begeerde, ging het eerst naar Boasberg of naar Delaunoy, beiden in de Kalverstraat en wie juweelen behoefde naar Verschuur op het Damrak, naar Bonebakker op de Heerengracht, naar Hoeting op de Heerengracht, naar Schmidt, Citroen of Wamsteeker in de Kalverstraat, naar Premsela in de Hoogstraat, naar Speijer op den Korten Zwanenburgwal. Heeren kochten overhemden, dassen en wat dies meer zij bij Bodenheim in de Kalverstraat, bij Roeper in de Halvemaansteeg of bij Schakel op den Heiligenweg, hunne boeken bij Van Heeteren in de Hartenstraat, bij Seyffardt op het Damrak, bij Scheltema en Holkema op het Rokin, bij Flocken Rolff of Reynet de la Rue, beiden in de Utrechtschestraat. Deenik op de Reguliersgracht was de timmerman, Jan Cleton in de Kalverstraat en Aalders op het Thorbeckeplein waren de loodgieters. Voor lederwerk ging men naar Verweegen en Kok in de Kalverstraat. Voor muziek naar Brix von Wahlberg. Ooms in de Muiderstraat was de kruier bij uitnemendheid. De dames togen voor zijde naar Metz & Co. op de St. Anthoniesbreestraat, voor andere stoffen en kleedingstukken naar De Duif in de Kalverstraat, De Prijslijst op de Reguliersbreestraat, naar Sinkel of Bahlmann op den Nieuwendijk, voor lingerie naar Klene-Capel op de Reguliersbreestraat (vandaar dat sommige debitanten van zulke artikelen hunne winkels De Kleine Kapel noemen), voor bloemen naar Frankenhuysen op de Reguliersbreestraat. De voorname slagers waren Evelijn op de Reguliersbreestraat en Halderiet in de Warmoesstraat. De klokken- en horlogemakers par excellence waren Stroethof in de Kalverstraat en De Casseres op de Nieuwe Heerengracht, doch ook Kiek was gerenommeerd. Als bakkers stonden Volmary op de Reguliersbreestraat en Goudeket in de Nieuwe Amstelstraat op den voorgrond. Meubelen en snuisterijen kocht men bij Cossa in de Kalverstraat, de laatste ook bij Veerhof in dezelfde straat. Fijne visch en conserven leverden Saur op de Reguliersbreestraat, Van Laar op het Damrak en Berklouw op de Jodenbreestraat. Voorname kruideniers waren Smit in de Leidschestraat, De Bloeiende Theeboom in de Vijzelstraat (gevestigd in een prachtig oud huis), Dreckmeijer op de Botermarkt; en van Rozenboom op den Binnen-Amstel betrok men zijn bronwater, van Wille of Dupuy zijn aardewerk.
De eerste zaak waar zeer uiteenloopende artikelen van eerste hoedanig-

heid werden verkocht, was Sinkel op den Nieuwendijk; vandaar dat men een lied zong, met het refrein:

> In de winkel van Sinkel is alles te koop
> En naaimachines ook.

Daarna kwam de Fransche Bazar op de Reguliersbreestraat, waar aanvankelijk slechts zeer goedkoope artikelen van allerlei aard werden verkocht; zij was de voorloopster van de vele soortgelijke inrichtingen, die de stad thans rijk is.
Ook de tegenwoordige eenheidsprijzen-winkels zijn niet oorspronkelijk. Reeds ongeveer 1883 werd in de Kalverstraat een Guldensbazar gevestigd, waar elk artikel één gulden kostte; en 30- en 50-cents-bazars volgden.
Een curieuze onderneming, ook zoowat vijftig jaren geleden gesticht, was een winkel op den Nieuwendijk, waar heerenhoeden werden verkocht voor den eenheidsprijs van *f* 1.90. Jarenlang werd dientengevolge een heerenhoed te Amsterdam een een-negentig genoemd.
Enkele van de hier genoemde zaken hebben zich kunnen staande houden en bestaan nog heden; sommige hebben zich zelfs belangrijk uitgebreid. Maar verreweg de meeste hebben in den loop der jaren den strijd om het bestaan opgegeven. Geheel verdwenen zijn de zaken, waar bepaalde kruidenierswaren, boter, kaas, worst enz. werden verkocht, die komenijswinkels en welker eigenaren komenijsbazen werden genoemd.
Het uiterlijk der winkels heeft geleidelijk aanmerkelijke veranderingen ondergaan. Van het oude type zijn er nog slechts weinige over. Als voorbeelden dienen een kruidenierswinkel op de Prins Hendrikkade bij de Martelaarsgracht en de in een fraai oud huis gevestigde zaak in scheepsvictualiën op de Gelderschekade bij den Schreierstoren. Hoe onze winkels er thans uitzien, vordert geen beschrijving.
Evenmin behoeft iets gezegd te worden over de groote, veel of alles verkoopende „warenhuizen", die de evenbeelden zijn van de bekende soortgelijke instellingen in de groote Europeesche steden.
Veel is op dit gebied gewonnen; doch er is ook verloren gegaan, dank zij de nivelleering en wat men noemt de massa-productie.
Voorheen ging men bij dezen bakker voor de beste krentenbroodjes, bij den anderen voor de beste beschuiten, onder- en bovenkorstjes. Hier wist men de beste 3-cents sigaren te vinden, elders de beste rooktabak. Enzoovoort. Thans is vrijwel alles eenvormig. Alle beschuit komt van Dichtbijkade, alle sigaren zijn Lodewijk XII of Hendrik IV.
De algemeene vervlakking weerspiegelt zich ook daarin.

HET VERKEER

Een eeuw geleden zal het rijverkeer in de stad wel zeer gering zijn geweest. Het aantal inwoners ging stellig het kwart millioen niet te boven en het percentage van degenen, die er een koets op na konden houden, was uiteraard niet groot. De gezeten lieden bedienden zich, wanneer de gelegenheid het vorderde, van de toeslee, die toen reeds in haar nadagen was, en van de niet lang te voren in gebruik gekomen vigilantes of brommertjes. Van rijwielen en automobielen droomde in die dagen niemand. Openbare middelen van vervoer waren uiterst schaars. Het goederenvervoer geschiedde hoofdzakelijk te water, voor het overige door middel van sleeperskarren, handkarren en kruiwagens.

De toeslee stelle men zich voor als een coupé op het onderstel van een slede. De in zijn tijd zeer bekende doopsgezinde predikant Jeronimo de Vries beschreef in een zijner opstellen het vehikel aldus:

„De slee had een somber, triestig uiterlijk, als iemand zonder beenen, die zijn onbeholpen romp over de straat voortsleept. 't Was een rijtuig zonder wielen, de romp van een brommertje, met zijn stel riemen op een stel houten sleeën gezet. Er was geen ander licht in dan dat, hetwelk door de raampjes van de portieren kwam en het placht met vuil groen trijp bekleed te zijn. Het kroop als een verminkte over de straat voort, zacht en onnoozel knikkend, getrokken door een sleepersknol. Ter linkerzij liep de sleeper, in de eene hand de leidsels, in de andere een soort van handvatsel, dat aan de slee verbonden was en waarmee hij het voertuig moest leiden, trekken of afduwen, wanneer het de glooiing van een brug moest oversteken, of waarmee hij het moest tegenhouden, wanneer het te hard van een brug glijden mocht. Hij had ook een vuilen, vetten lap aan een touw bij zich — smeerlap in den eigenlijken zin van het woord — dien hij soms, vooral bij droog weer, het voertuig voor de stugge sleden wierp, om zijn weg glad en zijn gang voorspoedig te maken. Van nature toch

was de toeslee lui. Ze ging af met een schok en bleef staan met een schok." Een tocht met dit voertuig zal geen onverdeeld genoegen zijn geweest. Wat zal het zware slee-monster gehobbeld hebben over de ruwe keien en de „kinderkopjes", waarmede Amsterdam destijds was bestraat. Men moet de menschen beklagen, die er gebruik van maakten, maar nog veel meer de arme paarden, die het logge ding met inhoud moesten trekken over de weinig voor sledevaart geschikte keien, het moesten opsjorren tegen de talrijke hooge boogbruggen, alsook den sleeper, die er naast moest loopen en met het handvatsel moest sturen, duwen en remmen.
Een zeer aanmerkelijke vooruitgang waren dus de vigilantes (wellicht afgeleid van het Latijnsche *vigere* = krachtig, levendig zijn) en de brommertjes (vermoedelijk zoo genoemd naar den naam van den vervaardiger), die men, om begrijpelijke reden, ook wel rollertjes noemde.
Voor het groote publiek waren eenige weinige omnibussen beschikbaar, vermoedelijk in gebruik gekomen in 1839, om het station van den Hollandsche IJzeren Spoorweg, aan den Haarlemmerweg, ter plaatse waar zich thans Westerpark en gasfabriek bevinden, in verbinding te brengen met de stad. Er is een afbeelding van een omnibus uit het jaar 1840, op welke de route is aangegeven: Nieuwendijk, Dam, Kalverstraat, Doelenstraat, Kloveniersburgwal. Later reden omnibussen de geheele lengte van de drie hoofdgrachten. En ten slotte kwamen er omnibussen, die de Botermarkt met het station aan den Haarlemmerweg en den Dam met dat van de Rijnspoor (bij het Weesperplein) verbonden. Koens, Fraissinet en Langeveld waren de voornaamste ondernemers. De vrachtprijs was gewoonlijk 20 cents, een voor die dagen zeer hoog bedrag.
Uit een en ander kan men opmaken, dat het rijverkeer niet overweldigend was. Zoo weinig was dit het geval, dat in de jeugd van schrijver dezes, zeg ongeveer 1875, sommige bewoners van de Botermarkt (Rembrandtsplein) kippen hielden, die des zomers den ganschen dag op het plein rondscharrelden, zonder hun leven al te zeer in de waagschaal te stellen. Voor het hoenderbestaan is het plein tegenwoordig al zeer weinig geschikt.
Wie een rijtuig noodig had, moest dit bestellen bij een stalhouder. Stationneerende voertuigen waren onbekend. Zij deden hun intrede in de jaren '80 der 19de eeuw, het tijdperk der wereldstad-bevliegingen. De Amsterdamsche Rijtuig-Maatschappij, oorspronkelijk voor dit doel opgericht, stelde op verschillende plaatsen open en gesloten rijtuigjes beschikbaar, welker koetsiers in een bonte livrei uitgedost waren en een glimmenden, grijzen hoogen hoed droegen; zij werden onmiddellijk

„aapjes" gedoopt; later sloeg deze spotnaam over op het voertuig, welks bestuurder aapjeskoetsier werd genoemd. De veel-bespotte livrei werd spoedig afgeschaft, maar de stationneerende rijtuigen bleven; enkele hebben hun bestaan tot heden toe weten te rekken en er zijn ook nog ambulante snorders, die vooral in den laten avond, met verdachte bedoelingen, ten tooneele verschijnen.
De auto-taxi's, thans alom in de stad aanwezig, hebben de stationneerende rijtuigen nagenoeg geheel doen verdwijnen. De auto heeft trouwens het karakter van het vervoer geheel gewijzigd. Talrijk zijn de particulieren, die automobielen bezitten. Bij bruiloften en begrafenissen worden nagenoeg uitsluitend auto's gebezigd. Ten gevolge van een en ander zijn verreweg de meeste stalhouderijen verdwenen of in garages veranderd. Het goederenvervoer geschiedt met auto-vrachtwagens, de posterijen bedienen zich van auto's, de dagbladen worden per auto geëxpedieerd. Winkeliers, slagers, kruideniers, leveranciers van allerlei slag leveren hunne bestellingen in automobielen af. Er zijn zelfs groentenkooplieden en melkverkoopers, die hunne klanten per auto bezoeken. Het paard is in het Amsterdamsche stadsbeeld zeldzaam geworden.
Ongeveer gelijktijdig met de aapjes verschenen de havenbootjes. Ook zij waren een uitvloeisel van de wereldstad-aspiraties. Parijs had zijn bateaux-mouches, Londen zijn Theems-booten — Amsterdam moest zijn havenbootjes hebben. Een vloot van kleine, doch zeer breede stoombootjes werd in de vaart gebracht. Hun haven en vertrekpunt was het Rokin bij het (toenmalige) Beursplein; het eindpunt van de vaart was Schollenbrug, de bekende uitspanning, café met tuin, aan de Weesperzijde hoek Ringvaart, dat de bootjes via vele aanlegsteigers op verschillende punten van den Amstel bereikten. Zij hielden het een vrij groot aantal jaren vol, doch konden het op den duur niet bolwerken. Hun plaats wordt thans, na zeer langen tijd, ingenomen door de rondvaart-motorbooten, waarvan de meeste eveneens het Rokin tot basis hebben en die tochten door de voornaamste grachten en de havens maken.
Het voornaamste openbare middel van verkeer is de tram. Zij vindt haar oorsprong in den omnibus. Eenige heeren, woonachtig in de nog bestaande deftige huizen in de Middenlaan bij de Badlaan, met kantoren in de buurt van den Dam, een heele afstand dus, gingen gezamenlijk her- en derwaarts per vigilante, hetgeen hen op de gedachte bracht een omnibuslijn in het leven te roepen. Zij stichtten de Amsterdamsche Omnibus-Maatschappij en een hunner, de heer Schadd, werd haar directeur. Zij begon met een lijn Dam-Plantage, op welke omnibussen liepen, geheel

gelijk aan de Londensche, met imperiale en twee plaatsen aan weerszijden van den hoog gezeten koetsier. Na eenige jaren legde zij de eerste tramlijn aan, Leidscheplein-Kerklaan, route Weteringschans, Frederiksplein, Sarphatistraat, Weesperplein, Weesperstraat, Nieuwe Kerkstraat, Kerklaan hoek Middenlaan. Het was natuurlijk een paardentram. De rit kostte $12^1/_2$ cent. Kort daarna volgde de tweede lijn, Dam-Sarphatistraat (Kinderziekenhuis). Daarna volgden snel na elkander vele andere lijnen, van welke de meeste op den Dam hun eindpunt hadden. De stad was zoodanig voorzien van tramlijnen, dat men elkander de puzzle opgaf, hoe van Hajenius naar de Beurs te komen, zonder tramrails over te steken — hetgeen onmogelijk was.
Er waren kleine gesloten en open tramwagens met een paard, op de drukke lijnen groote met twee paarden — fraaie, sterke dieren uit de Ardennen. Een curieuze bijkomstigheid was, dat op sommige punten, zoo bij de Blauwbrug, bij de Muntsluis en bij de Hoogesluis, hulppaarden waren gestationneerd, die hielpen de tram tegen de hellingen optrekken; hunne bestuurders vertoonden groote behendigheid bij het springen op en van de balcons en het „in- en uitschakelen" hunner rossen.
Op den duur werd de ritprijs verlaagd tot 10 cents en $12^1/_2$ cent voor een tweeritskaart, die men „een passie", afgeleid van passe-partout, noemde.
Toen tegen het einde van de jaren '90 de concessie van de A.O.M. afliep, nam de gemeente, na veel strubbelingen, het bedrijf over en maakte onverwijld een aanvang met de electrificatie van het net. De eerste electrische lijn was Leidscheplein-Haarlemmerplein, door de Marnixstraat, voor welke de stroom werd geleverd door een expresselijk daarvoor gemaakte kleine centrale op de Brouwersgracht.
De A.O.M. heeft gedurende korten tijd concurrentie gehad van een tramomnibusdienst, die amphibie-voertuigen bezigde, trams op gewone wielen, dus zonder rails. De onderneming had een kortstondig bestaan.
In onze dagen heeft de omnibus haar her-intrede gedaan, nu niet met paarden-, doch met motortractie. Deze „bussen" worden bijna zonder uitzondering gebruikt in de nieuwe buitenwijken en voor de verbinding van deze met de binnenstad.
Het is de vraag, of de bus niet op den duur de tram zal verdringen. Het verkeer heeft namelijk een zeer grooten omvang aangenomen, in het bijzonder in de oude stad. Talloos zijn de automobielen, taxi's, motorfietsen, bestel- en vrachtauto's, die de stad van vroeg tot laat doorkruisen — om van de nog in grooten getale aanwezige handkarren en de

vele daarbij gekomen bakfietsen niet te spreken. Bij dit alles voegen zich de fietsers, die zich in tienduizendtallen door de stad bewegen en vooral in de vroege ochtend- en de namiddaguren een schouwspel leveren, als wellicht geen andere stad ter wereld, zelfs Kopenhagen niet, te aanschouwen geeft.

Voor zulk verkeer is een oude vestingstad niet geschikt te maken, tenzij men zou willen overgaan tot zeer radicale demping van grachten en verbreeding van straten, op zulk een schaal, dat zelfs de verwoedste vandalen er voor terugdeinzen. Er blijft dus niets anders over, dan het verkeer te voegen naar de stad — en dan moet de tram er uit verdwijnen, de tram, die reeds tot de alles behalve aantrekkelijke en weinig tot navolging verlokkende verbreeding van de Vijzelstraat aanleiding heeft gegeven. Het strijdt met alle verkeers-logica, een druk tramverkeer te leiden door enge straten als de Weesperstraat, de Muiderstraat, de Jodenbreestraat, de St. Anthoniesbreestraat, de Utrechtschestraat, de Leidschestraat, de P. C. Hooftstraat, den Willemsparkweg, en zelfs door breedere, als de Ferdinand Bolstraat. Of echter spoedig tot afschaffing van de tram zal worden overgegaan, is de vraag. Maar op den duur zal men wel het voorbeeld van Parijs en vooral van Londen moeten volgen: geen trams in het stadscentrum.

Dit alles betreft het verkeer in de stad zelve. Hierbij sluit zich het verkeer van de stad met hetgeen daar buiten ligt aan.

Toen Wijkmeester Meyer schreef, omstreeks 1840, was Amsterdam ongeveer één jaar met Haarlem door een spoorweg verbonden. Kort daarna werd de Rijnspoorweg naar Utrecht en Arnhem aangelegd, die na vele jaren in de Staatsspoorwegen zou worden opgenomen. Dit was het begin van het einde van trekschuiten en diligences, die vóór 1839 de verbinding van de hoofdstad met de buitenwereld onderhielden, nog vele jaren daarna stand hielden (men bedenke, dat eerst in 1874 de spoorwegverbinding met het Gooi, Amersfoort en het Oosten des lands tot stand kwam), geleidelijk verdwenen; nog tot recenten tijd namen trekschuiten een deel van het goederenvervoer voor hunne rekening.

Meyer geeft deze bondige opsomming van de middelen, met welke een eeuw geleden het verkeer tusschen Amsterdam en de buitenwereld werd onderhouden:

„Om nu de Vreemdelingen en Reizigers naar en van deze Stad te voeren, zijn er verscheide Reisgelegenheden, als daar zijn meer dan over de 100, 200 Veerschepen, Jaag- en Vrachtschuiten naar en van de meeste plaatsen van het Koningrijk. Ook waren er veele Postwagens op de voor-

naamste Steden, maar sedert het invoeren der Diligences zijn dezelve zeer vermeerdert, gelijk ook door de Spoorwegen van en op Haarlem, de Barges door het Noordhollandsche kanaal, de Paarden Raderbooten over het IJ en eindelijk door de Stoombooten, welke dagelijks nog vermeerderen. Toen de Stoomboot Merkurius op Zondag 22 July 1826 voor de eerste reize van deze Stad naar Zaandam voer, voeren 1700 Personen met dezen op dien dag derwaarts; en welk een groot aantal van eenige duizenden is niet al met den Spoorwegen naar Haarlem gegaan en gekomen."

Hij deelt ons ook mede welke accomodatie de stad haren blijkbaar talrijken bezoekers aanbood:

„Daar deze (d.i. de koophandel) een groot aantal vreemdelingen naar deze Stad trekt, zoo zijn er ook in deze Stad de volgende logementen, als: Groote of Garnalen Doelen, Singel bij de Heilige Weg; Kloveniers Doelen, Doelenstraat; Hotel der Nederlanden, Doelenstraat; O. Z. Heeren Logement, Over de O.Z. Achterburgwal (zedert een verkoopplaats van meubelen); N.Z. Heeren Logement, Haarlemmerdijk op de Heerenmarkt (zedert Weeshuis en O. M. en Vrouwenhuis der Herstelde Le. gemeente); Nieuwe Stads Herberg, Over de Martelaarsgracht; Nieuwe Stads Herberg, In de Plantagie; 't Wapen van Amsterdam, Kloveniersburgwal hoek Rusland; 't Hotel Garni, Kloveniersburgwal, bij de Raamgracht; De Munt, Aan het einde der Kalverstraat; De Zon, Nieuwendijk over de Baafjessteeg; Het Wapen van Embden, of het Groot Keizershof, Nieuwendijk bij de Gravenstraat; De Drie Morianen, Nieuwendijk bij de Oudebrugsteeg (zedert verkoopplaats van hout); De Zwaan, Nieuwendijk bij de St. Jacobstraat; De Keizerskroon, Kalverstraat bij de Kapelsteeg; Het Rondeel, Doelenstraat; Maltha, Singel bij de Torensteeg; De Goude Leeuw, Warmoesstraat bij de Vischpoort; Het Witte Hart, Warmoesstraat over de Schoutensteeg; Le Vieux Cerf Blanc, Warmoesstraat over de Papenbrugsteeg; Het Wapen van Amerika, Warmoesstraat bij de Nieuwebrugsteeg; Jonge Bataaf, Kalverstraat bij de Jonge Roelofsteeg; De Oude Bataaf, Kalverstraat over de Papenbroeksteeg; De Star, Nes bij de Kuipersteeg; De Nieuwe Fontein, Nes bij de Kuipersteeg, daarnaast; De Stad Luik, Nes hoek Kalfsvelsteeg; Het Wapen van Embden, Rokin hoek Lombardsteeg; De Eerste Liesveldsche Bijbel, Warmoesstraat bij de Vischpoort; Het Wapen van Voorst, Warmoesstraat over de Haantjehoeksteeg; Roode Leeuw, Nes hoek Wijde Lombardsteeg; De Eerste Engelsche Bijbel, Rokin bij de Langebrugsteeg (zedert Lees Museum); De Stad Hamburg, Nieuwendijk bij den Dam

(verbrand en zedert woonhuis); Wapen van Amsterdam, Warmoesstraat bij de St. Jansstraat; Maltha, Nes hoek Boeren Vischmarkt; Het Wapen van Bern, Op het Spuy; L'Espérance, Nes bij de Langebrugsteeg; De Zeven Kerken van Rome, Rokin bij de Kapelsteeg; De Tweede Liesveldsche Bijbel, Warmoesstraat over de St. Jansstraat; Het Engelsche Wapen, Warmoesstraat bij de Papenbrugsteeg; De Stad Utrecht, Rokin bij de Langebrug; De Eerste Wijnberg, Warmoesstraat bij de Armsteeg; De Tweede Wijnberg, Warmoesstraat bij de Armsteeg.
Dus waren er voorheen 42 Logementen, welke vermaard waren; hiervan zijn er 19 tot Woonhuizen enz. veranderd, dus blijven er nog 23 van over. Thans in 1841, zijn de Groote Doelen, den Doelen en het Hotel der Nederlanden daarvan de voornaamste. Er zijn ook nog verscheidene van minder rang."
Thans, in 1936, bestaan van alle deze hotels nog slechts drie, te weten: 1. De Kloveniers Doelen, thans Doelen-Hotel; 2. Hotel der Nederlanden, thans Hotel des Pays-Bas; 3. Het Rondeel, thans Hotel de l'Europe.
Maar nu keeren wij tot het groote verkeer terug.
Toen de spoorweg Amsterdam-Haarlem verlengd was geworden tot Rotterdam en verder, werd het station aan den Haarlemmerweg te klein. Na veel gehaspel en strijd, waarover reeds werd gesproken, werd besloten tot het maken van eilanden in het IJ, op welke een centraal station zou worden gebouwd. Als voorloopigen maatregel werd aan het Droogbak een tijdelijk houten stationsgebouw gezet, dat vele jaren dienst heeft gedaan. Toen het Oostelijke Stationseiland gereed was, kwam daar eveneens een houten stationsgebouw, van den Ooster-Spoorweg (lijn Amsterdam-Gooi-Amersfoort). Het werd eenige jaren later door brand vernield; een nieuw werd niet gebouwd; het eindpunt van de lijn werd verlegd naar het Centraal Station, dat op het middelste Stationseiland was verrezen. Tusschen dit station en dat van de Rijnspoor, later Staatsspoor, bij het Weesperplein, werd een verbindingsbaan gemaakt.
Toen de stad zich uitbreidde, rezen allerlei moeilijkheden. De spoorweg Amsterdam-Utrecht belette het tot stand komen van een normaal stratennet achter de Weesperzijde en belemmerde in stijgende mate het verkeer in de weinige straten, die niet tegen de spoorbaan doodliepen. De verbindingsbaan tusschen de beide stations sneed de steeds grooter wordende nieuwe wijken, die zich in de inmiddels geannexeerde Watergraafsmeer en tegen den Zeeburgerdijk (Indische buurt) hadden ontwikkeld, van de stad af en belette ook dat deze wijken behoorlijke tram- en buslijnen kregen. Ten opzichte van de Indische buurt werd daarin voorzien door

het maken van een tunnel aan het einde van de Zeeburgerstraat. Voor de Linnaeusstraat en omgeving kon men het niet verder brengen dan tot een paar luchtbruggen.
Weinig minder dan veertig jaren geleden werd een commissie ingesteld, die de spoorwegtoestanden in en om de stad bestudeeren en plannen tot verbetering beramen moest. Ongeveer 1902 bracht zij een zeer uitvoerig rapport uit, voorzien van tot in onderdeelen uitgewerkte projecten. Meer dan dertig jaren verliepen vóór er iets van tot uitvoering kwam. Thans is men druk aan het werk. De spoorbanen worden omhoog gebracht, zoodat alle belemmeringen van het straatverkeer zullen verdwijnen. Een nieuw Muiderpoortstation, nog wat verder van de Muiderpoort gelegen dan het tegenwoordige, dat er óók niet vlak naast ligt, wordt gebouwd. Het Weesperpoortstation zal verdwijnen en in plaats daarvan zal een nieuw verrijzen tegenover de Berlagebrug. Over weinige jaren zal aldus eindelijk een redelijke toestand ontstaan.
Buiten verbinding met de overige stations staat, aan den Amstelveenschen weg, het station Haarlemmermeer (voorheen Willemspark), terminus van de Haarlemmermeerlijnen, van welke thans eenige buiten exploitatie zijn gesteld, daar zij, als vele andere lokale lijnen, het tegen den motorbus en de vrachtauto hebben moeten afleggen.
Sinds eenige jaren verheugt Amsterdam zich, met betrekking tot het spoorwegwezen, in een zeldzame curiositeit, zijnde een geweldige spoorwegdijk, die, beginnende bij het westelijk havengebied, in een wijden boog loopt om de stad, over den Haarlemmerweg, den Sloterweg, het Nieuwe Meer, naar den Amstel. Met welk doel deze schatten gelds gekost hebbende dijk werd aangelegd, is tot den dag van heden een mysterie gebleven. Noch van regeeringswege, noch van de zijde der Nederlandsche Spoorwegen werd daaromtrent ooit een verstaanbare verklaring gegeven. Toch heeft de dijk tot *iets* gediend. Enkele jaren geleden werd een vereeniging gesticht, die zich niet zonder humor De Amsterdamsche Stadswallen noemde. Zij liet een aantal werklooze jongelieden boven op den dijk, van den Amstel tot den Amstelveenschenweg, een wandel- en fietspad aanleggen, van hetwelk de liefhebbers zich ten koste van een paar centen kunnen bedienen. Wat er ten slotte met dezen modernen vestinggordel zal gebeuren, ligt in de duistere toekomst verborgen.
De stoom- en andere booten, ten dienste van toerisme en handelsverkeer, talrijk reeds in de dagen des Wijkmeesters, zijn waarschijnlijk sindsdien nog veel talrijker geworden. De op een uitstapje te water beluste Amsterdammers kunnen zich met stoom- en andere booten begeven, als van ouds

naar Zaandam, Alkmaar, Beverwijk en IJmuiden, doch ook naar Edam en Marken, naar de geannexeerde dorpen aan den overkant van het IJ, naar het vliegveld Schiphol, naar de uitspanningen aan den Amstel, tot Ouderkerk en Uithoorn toe, naar de Vechtstreek, met het fraaie kasteel-museum Nyenrode, bij Breukelen, als eindpunt, naar Hoorn en wie weet waarheen alzoo meer. Zelfs zijn er voor hen, die privatim er op uit willen, water-taxi's ter beschikking.
Electrische en benzinemotor-trams verbinden de stad met Haarlem en Zandvoort, met de streken benoorden het IJ en met het Gooi. Zij hebben, als alle intercommunale tramlijnen, een moeilijk en steeds moeilijker wordend bestaan; het is zelfs de vraag, of deze en vele andere smartekinderen des vervoers op den duur in staat zullen zijn het leven te behouden. Sommige hebben het reeds voorgoed afgelegd. De overige zullen voor en na wel volgen. Zij hebben hun tijd gehad en moeten hun terrein afstaan aan den zegevierenden benzinemotor.
Ten slotte is daar nog een geheel nieuw verkeer, waarbij Amsterdam in belangrijke mate is betrokken: dat door de lucht.
De luchtvaart is nog jong. Een kwart eeuw geleden verkeerde zij nog in haar kinder-, zeker in haar vlegeljaren. Indien men eenige weinig beteekenende vliegdemonstraties buiten beschouwing laat, kreeg Amsterdam haar eerst naar behooren te zien in 1919, toen aan den overkant van het IJ de E.L.T.A. (Eerste Luchtvaart-Tentoonstelling Amsterdam) werd gehouden. Deze tentoonstelling slaagde uitermate en maakte Amsterdam, *air minded*, zoo zelfs, dat een toenmalig gemeenteraadslid, de heer Manassen, het denkbeeld opperde, het E.L.T.A.-terrein tot vlieghaven in te richten. Hij werd uitgelachen. Ten onrechte. Want weldra kwam de luchtvaart tot snelle ontwikkeling en ware zijn denkbeeld uitgevoerd, dan zou Amsterdam iets hebben gehad, dat geen andere stad bezit: een vlieghaven vlak bij het centrum van de stad.
Het heeft niet zoo mogen zijn. Amsterdams luchthaven is ettelijke kilometers van de stad verwijderd. Onze stad staat dus in dit opzicht gelijk met vrijwel alle overige steden, die vliegvelden bezitten. Doch het had anders en beter kunnen zijn.
De luchthaven Schiphol, dus genaamd naar het oude fort in de onmiddellijke nabijheid, onlangs gesloopt (jammer genoeg, want de zware steenen toren stond daar als de donjon van een middeleeuwsch kasteel), ligt buiten het gebied der stad, in de Haarlemmermeer. Zij neemt een belangrijke plaats in het luchtverkeer in, als centrum en knooppunt van binnen- en buitenlandsche verbindingen. Er worden regelmatige diensten onder-

houden op de eigen en op tal van internationale lijnen, van welke laatste de glorieuze postdienst op Nederlandsch-Indië de kroon spant. Schiphol is een bezienswaardigheid, een zeer gezochte aantrekkelijkheid voor Amsterdammers en voor provincialen, en in de geheele wereld bekend.
Het is ook het uitgangspunt voor vluchten boven Amsterdam — hetgeen voor den Amsterdammer niet het minst belangrijke is. Want is Amsterdam mooi, waar en hoe men het ziet, uit de lucht is het onvergelijkelijk prachtig. De oude stad daar te zien liggen, in haar prachtigen bouw, met haar grandioze grachtengordels, de lange boom-festoenen, de vele torens en het breede IJ er voor, is een onvergetelijke gewaarwording, want dan alleen ziet men de stad „heerlyck ope" aan het IJ, daar de stations-massa, uit groote hoogte gezien, geen afsluitende werking meer heeft. Had de luchtvaart ons niets anders gebracht dan dit — er zou reden bestaan, om reeds uit dezen hoofde alleen Wilbur en Orville Wright door een gedenkteeken te eeren.

WETENSCHAP EN KUNST

Het wetenschappelijk middelpunt van Amsterdam is uiteraard de roemrijke Hoogeschool.

Zij is meer dan drie eeuwen oud, zij het ook, dat zij bijna twee en een halve eeuw Atheneum was, zoodat men er wel studeeren, doch niet promoveeren kon.

Het Atheneum Illustre, oftewel Doorluchtige School, werd gesticht in 1632 en gevestigd in de voormalige Kapel van het Agnieten-klooster, op den O.Z. Voorburgwal. De eerste hoogleeraren waren Caspar van Baerle, naar oud gebruik gelatiniseerd tot Barlaeus, theoloog en wijsgeer, en Gerardus Vos, gezegd Vossius, taalkundige en historicus.

Zij ontwikkelde zich in den loop der tijden tot een belangrijk centrum van wetenschappelijke studie. Wijkmeester Meijer maakt vooral gewag van hare beteekenis voor de medische wetenschap en vermeldt met zekeren trots het bestaan van „den Hortus Botanicus en de nieuw opgerigte Clinische School op de Kloveniersburgwal." Hij geeft ook de volgende lijst van hoogleeraren „zedert het Jaar 1811" tot 1841, dus een tijdperk van dertig jaren:

„Hendrik Constantyn Cras, in de Rechten.
Andreas Bonn, in de Anatomie Chirurgie.
Jacob van Nuis Klinkenberg, in de Theologie en kerkelijke Historie.
I. H. van Swinden, in de Philosophie.
Dirk van Rhijn, in de Chemie.
Gerardus Vrolik, in de Botanie.
Mr. D. I. van Lennep, in de Geschiedenis, Welsprekendheid, Oudheden, Grieksch en Latijn.
Johannes Wilmet, in de Oostersche Taalen.
Jan Melchior Kemper, in de Rechten.
Hermanus Bosscha, in de Anatomie.

Van Reenen, in de Rechten.
Siegfried Geof Reinwardt, in de Chemie.
Petrus Johannes van Maanen.
Joannes Petrus van Cappelle, Vaderlandsche Historie.
Franciscus van der Breggen, in de Pathologie.
Joannes Petrus Stephanus Voute, in de Philosophie.
Cornelius Anne den Tex, in het Burgerlijk en Natuurlijk Regt.
Henricus Bosscha, in de Anatomie.
Henricus Carolus van der Boon Mesch, in de Chemie.
Jacobus van Hall.
Gijsbertus Johannes Rooyers, Theologie.
Taco Roorda, in de Oostersche Talen.
W. S. Swart, in de Schei- en Artzenijmengkunde, Wis-, Natuur- en Sterrekunde.
Nicolaas Godfried van Kampen, in de Nederlandsche Historie.
W. H. de Vreese, in de Kruidkunde.
Hugo Beijerman, in de Vaderlandsche Historie.
Zedert de oprichting der Clinische School: C. P. Tilanus, C. Suringar.
En bij het Luthersche Seminarium: Sartorius, Ebersbach en Plusche."

In 1876 erlangde het Atheneum Illustre het recht academische graden toe te kennen en werd aldus een Universiteit. Zij werd nu gevestigd in een gedeelte van het voormalige Oudemannenhuis (in het andere bleef de schilderijenverzameling-Van der Hoop, tot zij naar het inmiddels gebouwde Rijksmuseum werd overgebracht), waarin men een poos later te haren dienste een (veel te kleine en zeer leelijke) aula bouwde. Hare instellingen, ziekenhuizen, klinieken, laboratoria, verzamelingen enz. liggen over de geheele stad verspreid. De Agnieten-kapel deed jarenlang als lagere school dienst, doch werd eenige jaren geleden gerestaureerd en herbergt thans het paedagogisch seminarium.

Aan de Universiteit van Amsterdam waren en zijn vele illustere namen verbonden. In de lijst van onzen Wijkmeester komen er eenige voor. Men denke verder aan Asser, Hugo de Vries, Cort van der Linden, Stokvis, Quack, Van 't Hoff, Struycken, Bakhuis Rosenboom, Pel, Conrat, Weber, Sluyter — om slechts te gewagen van hen, die voor altijd zijn heengegaan.

De Universiteit heeft in het leven der stad nooit de beteekenis gehad, die de hoogescholen van Leiden, Utrecht en Groningen bezaten in dat van deze steden. Dat waren eertijds kleine steden en uiteraard namen daar de universiteiten een belangrijke plaats in en beheerschten vooral de studenten er de gemeenschap; zij domineerden het straatleven, vulden

de café's, waren de voornaamste bezoekers van tooneel- en muziekuitvoeringen, danspartijen enz.; hunne feesten waren de gewichtigste gebeurtenissen van de stad, de emblemen en zinspreuken hunner corpsen waren alomtegenwoordig. In een tamelijk groote haven-, beurs- en industriestad, als Amsterdam zestig jaren geleden was, in een werkelijk groote als zij daarna is geworden, kon van dit alles geen sprake wezen. De studenten gingen op in de massa, hunne sociëteit op het Rokin (in het voormalige restaurant *'t Vosje*, waar nu de Rotterdamsche Bank staat, later op den Heiligenweg en thans in de Sarphatistraat bij het Fredeiksplein) trekt niemands aandacht, hunne feestelijkheden genieten welwillende, doch zeer matige belangstelling. Gedurende een korte periode vertoonden de studenten zich in het openbaar met fluweelen mutsen, in de kleuren hunner respectieve faculteiten, op het hoofd en onderscheidden zich aldus van de burgerij; deze min of meer Duitsche vertooning was van kortstondigen duur.
Eén groep studenten echter was algemeen bekend, die der „pillen", zijnde de medische studenten, die met Rijks-subsidie studeerden, na zich te hebben verbonden officier van gezondheid te zullen worden; zij droegen namelijk een militaire uniform, waaraan men hen herkende; geruimen tijd geleden reeds werd zij afgeschaft.
Men denke echter niet, dat de Amsterdammers onverschillig zijn voor hunne Universiteit. Zij zijn er, integendeel, trotsch op. Toen in 1932 haar derde eeuwfeest luisterrijk werd gevierd, legde de geheele burgerij dan ook groote belangstelling voor de feesten en plechtigheden aan den dag.
Amsterdam bezit nog een andere hoogeschool, de Vrije Universiteit op gereformeerden grondslag, waar godgeleerdheid, rechtsgeleerdheid, letteren en wijsbegeerte worden gedoceerd en die ook eenige bescheiden instellingen van medischen aard bezit.
Aangaande hetgeen in zijn tijd Amsterdam aan wetenschappelijke genootschappen bezat, deelt Wijkmeester Meijer het volgende mede:
„Buiten dezen (de Latijnsche School enz.) zijn er in het laatst der vorige en in deeze Eeuw veele geleerde Maatschappijen en Genootschappen opgerigt. Onder dezen munten uit... de Maatschappij Felix Meritis, in welke geleerde verhandelingen gehouden worden en waar in de Teekenkunde en Muzykkunde door eenen prachtige Concertzaal onderhouden wordt. — De Maatschappij tot Nut van het Algemeen, waar mede weekelijks verhandelingen gedaan worden en wiens bemoeyingen zich over het Volks Onderwijs door Scholen, Natuur- en Teekenkunde zich uitstrekken. — De Maatschappij van Bouwkunde, door de Heer I. van Vollen-

hoven opgerigt. — Buiten deze zijn er nog veele Genootschappen, als *Doctrina et Amicitia*, in welke geleerde verhandelingen gehouden worden, en veele Geneeskundige Genootschappen, als zedert 1770 het Genootschap tot Bevordering der Heelkunde en een tot Nut der Heelkunde, een *Artis Salutifera*, dit laatste eene bijeenkomst van Genees- en Heelkundigen — en zints 1792 het Legaat van Monnikhoff, hetwelk jaarlijks prijsvragen uitschrijft en dezelve beloond... en in elke der Wijken bestaat een Bijbelgenootschap tot versprijding van den Bijbel. — Op het Rokin bij de Langebrug is een Lees Museum voor de daartoe behorende leden. — Voor het algemeen is er een Stads Bibliotheek, welke uit het Illustre School in het jaar 1839 verplaatst werd naar het Paleis van Justitie op de Prinsengracht bij de Leidschegracht. — In den Jare 1838 is men begonnen in de Plantage eene Zeehnoologischen (bedoeld wordt: zoölogischen) Tuin, evenals in Parijs op te rigten onder de zinspreuk *Natura Artis Magistra*, in welke men vreemde levendige dieren in eene Menagerie houdt."
Felix Meritis bestaat niet meer; aangaande deze maatschappij zal later een en ander worden medegedeeld. *Doctrina* en het Nut kennen sinds lang het instituut der wetenschappelijke verhandelingen niet meer. De genees- en heelkundige genootschappen bestaan niet meer, evenmin als het Leesmuseum; wat er van „het Legaat van Monnikhoff" moge zijn geworden, is onbekend. De Stadsbibliotheek werd later Universiteits-Bibliotheek en werd gevestigd in het oude, doch in de 18de eeuw geheel verbouwde Doelen-zetel op het Singel bij het Spui, waarin zich, behalve de eigenlijke, rijke boekerij, ook nog bevinden: 1. de Bibliotheca Rosenthaliana, zijnde de kostbare verzameling hebraica en judaica, bijeengebracht door wijlen den welbekenden bankier Rosenthal; 2. het Vondelmuseum; 3. het Multatuli-museum; verder verschillende boeken-verzamelingen van geleerde genootschappen.
De Gemeente bezit verder een prachtige Openbare Bibliotheek met Leeszaal, op de Keizersgracht bij de Leidschegracht gevestigd in eenige fraaie oude patriciërshuizen.
In twee zulke huizen, niet zoo grootsch, doch van echt-Hollandsche intimiteit — er heerscht een Pieter de Hoogh-sfeer — is de rijke bibliotheek van het Economisch-Historisch Archief gehuisvest. Daar bevindt zich ook de boekerij van wijlen F. Domela Nieuwenhuis.
Vereenigingen van burgers, die verlangen naar „geleerde verhandelingen", zijn er niet meer. Blijkbaar zijn de radio en de „documentaire film" voldoende voor de wetenschappelijke behoeften van dezen tijd. Voor degenen, die toch naar meer en beter verlangen, zijn er de Univer-

siteits-voordrachten (professorale populair-wetenschappelijke lezingen) en is er vooral de Volksuniversiteit, welker cursussen zich over wijde gebieden uitstrekken. Van bescheidener aard zijn de cursussen en lezingen van *Ons Huis*, de nuttige instelling, welker stichting, naar het voorbeeld der Engelsche Toynbee-instituten (hier echter verre overtreffen), door den „tabakker" en philantroop, wijlen den heer P. W. Janssen, mogelijk werd gemaakt.

De arbeiders doen echter ook zelf veel voor eigen ontwikkeling en scholing. Het Instituut voor Arbeiders-Ontwikkeling organiseert herhalingsonderwijs voor volwassenen, cursorische en andere voordrachten op allerlei gebied, excursies enz. Vele vakvereenigingen van verschillende richting doen hetzelfde op bescheidener schaal en eenige harer bezitten vrij rijke boekerijen ten dienste van hare leden. In den loop der nu heerschende crisis worden ook van gemeentewege, of met gemeentelijk subsidie, vele opleidende en ontwikkelings-cursussen gegeven ten dienste van werklooze arbeiders.

Onze Wijkmeester doet ten opzichte van het onderwijs slechts deze beknopte mededeeling:

„Zorgt men dus voor de Gezondheid, evenzoo zorgt men ook voor het Onderwijs. Behalven de Latijnsche School zijn er voor de aanzienelijken een groot aantal Instituten, voor den Middenstand Burgerscholen en voor de geringere Arm-, Diakonie- en Tusschenscholen, benevens vier Bewaarscholen voor de kleine kinderen; de laatsten worden hier al spelende onderwezen. Maar of deze Armenscholen wel het gewenschte nut voortbrengen, lijd veele voor- en tegenspraak. Zij worden wel eens te wijs gemaakt voor de Ambachten en hetwelk veelal overgaat tot waan- en eigenwijsheid. Daar op alle deze Scholen, om de algemeenheid der kinderen, geen Godsdienst konde onderweezen worden, zoo besloten de Hervormden in 1815 om drie Zondagsscholen opterigten, als: 1. in de St. Annedwarsstraat, 2. op den Overtoom, en 3. op de Looijersgracht, maar ze zijn kort daarna weder te niet gegaan."

De Latijnsche School werd later het Gymnasium, gevestigd in een fraai oud gebouw op het Singel, dat thans, in andere gedaante, deel uitmaakt van de kantoren van den Burgerlijken Stand. Het Gymnasium werd overgebracht naar een nieuw gebouw aan den Weteringschans. Weinige jaren geleden werd het noodig een tweede instelling van dezen aard in het leven te roepen. Het werd gebouwd in de Apollo-buurt. Toen ontvingen beide gymnasia namen; het oude werd naar Barlaeus, het nieuwe naar Vossius genoemd.

De stad kan verder bogen op tal van inrichtingen van voorbereidend hooger en middelbaar onderwijs: lycea, gymnasia en hoogere burgerscholen, zoowel gemeentelijke als bijzondere, een middelbaar technische school, ambachtsscholen, opleidings-inrichtingen van zeer verscheiden aard, welker opsomming aanzienlijke ruimte in beslag zou nemen.
Nog veel meer ruimte zou een zelfs beknopte beschrijving van het lager onderwijs vorderen. Er moet echter worden volstaan met eenige korte opmerkingen.
De scholen, van welke de Wijkmeester gewag maakt, zijn in den loop der tijden verdwenen. Armen-, tusschenscholen e.d. kent men sinds lang niet meer. Ook de havelooze scholen — prachtige terminologie — behooren tot het verleden. Wel kende tot vóór betrekkelijk korten tijd het openbaar lager onderwijs scholen 1ste, 2de, 3de en 4de klasse, de eerste bestemd voor kinderen van on- en minvermogenden, de beide middelste voor die van kleine en van gezeten burgerlieden, de laatste voor die van vermogenden. Ook deze classificatie ligt achter ons. Sedert de gelijkstelling van de bijzondere met de openbare scholen is het aantal der eerstgenoemde sterk toegenomen, dat der laatstgenoemde even sterk verminderd. De meeste bijzondere scholen staan op godsdienstigen grondslag. Echter niet alle. Er zijn ook bijzondere openbare scholen. Een van de voornaamste dezer is de school, welke onder leiding van den heer De Vrij stond, die allerlei nieuwe onderwijsmethoden toepaste. Nog nieuwere methoden, die van Montessori en Dalton, vonden eveneens ingang, vooral de eerstgenoemde; er is zelfs een Montessori-lyceum. Vermelding verdient nog dat de stad eenige openlucht-scholen bezit.
Des Wijkmeesters meening omtrent de funeste uitwerking van het onderwijs op de kinderen der „geringere", zal waarschijnlijk wel die van vele zijner tijdgenooten-aanzienlijken zijn geweest. Zij is echter niet de overheerschende geworden. Het onderwijs is in de eeuw, verloopen sinds de brave, doch wel ietwat benepen man zijn these neerschreef, zeer uitgebreid en verbeterd, al is ook het ideaal nog lang niet bereikt.
Van de wetenschap naar de kunst *il n'y a qu'un pas*. Zij zijn zelfs te 's Gravenhage, met het onderwijs, in één departement zusterlijk vereenigd. Hier zal echter slechts de beeldende kunst behandeld worden en wel voornamelijk de schilderkunst, met de daarmede verbonden grafische kunsten, hetgeen door den aard der dingen wordt geboden, want de beeldhouwkunst is in ons land eenige eeuwen lang van geringen omvang en van niet zeer groote beteekenis geweest. Andere takken van kunst, vooral tooneel en muziek, komen straks aan de beurt.

De Wijkmeester maakt gewag van „een Museum van Schilderijen in het voormalig Trippenhuis, welke Donderdag en Vrijdag voor het Publiek geopend wordt."

Het Trippenhuis is het zeer fraaie gebouw op den Kloveniersburgwal bij de Nieuwmarkt, dat Vingboons voor de familie Trip heeft geschapen. Het heeft een verzameling schilderijen geherbergd, ten deele aan het Rijk, ten deele aan de Stad toebehoorende, die werd overgebracht naar Cuypers' Rijksmuseum aan de Stadhouderskade. (In het Trippenhuis is thans de Koninklijke Academie van Wetenschappen gevestigd.) Vele van de voornaamste schilderijen in dit museum, o.a. Rembrandts *Nachtwacht*, behooren aan de Stad, die ze, met een opzeggingstermijn van één jaar, aan het Rijk in bruikleen heeft gegeven.

Deze verzameling was en is echter geenszins de eenige in onze goede stad. Daar was de collectie-Van der Hoop, gehuisvest in het voormalige Oudemannenhuis, later eveneens overgebracht naar het Rijksmuseum.

Dan het Museum Fodor, op de Keizersgracht, dat kunstschatten van verschillenden aard bevat, ook wel wat de historie der stad betreft, o.a. de rijke en prachtige atlas van Splitgerber.

Daar is ook de verzameling der familie Six, aanvankelijk in haar huis op de Heerengracht bij de Vijzelstraat, dat ten behoeve van de verbreeding van de Vijzelstraat werd afgebroken, thans op den Amstel tusschen Heerengracht en Keizersgracht. De collectie is door verkoop van vele stukken aanmerkelijk kleiner geworden dan zij oorspronkelijk is geweest. Zij is echter nog uitgebreid genoeg en al werden ettelijke wereldberoemde schilderijen van de hand gedaan, zoo is er nog veel prachtigs over, in het bijzonder Rembrandts portretten van burgemeester Jan Six en zijne bloedverwanten.

Ook de verzameling van den kunstkooper, den heer Goudstikker, aanwezig in een prachtig patriciërshuis op de Heerengracht, mag niet onvermeld blijven.

Dan is daar het Stedelijk Museum, ook wel Suasso-Museum genoemd, wijl het voor een deel aan een legaat van de Portugeesch-Israëlietische familie Suasso zijn ontstaan te danken heeft, aan de Paulus Potterstraat. Het bevat een verzameling geschiedkundige schilderijen, een aanzienlijke collectie moderne, oude interieurs, meubelen, enz. en voorts tentoonstellings-zalen.

Amsterdam is overigens rijk aan belangrijke musea, die al zijn het dan ook niet uitsluitend, of niet hoofdzakelijk, of in het geheel niet schilderijen-collecties, hier toch genoemd moeten worden. Het Stedelijk Museum

bevat trouwens niet alleen schilderijen en het Rijksmuseum evenmin, want het bezit aanzienlijke verzamelingen beeldhouwwerken en afgietsels, historische voorwerpen van allerlei aard, oude meubelen en gebruiksvoorwerpen, glas, zilver, ceramiek en porcelein (o.a. de prachtige collectie Loudon, Delftsch aardewerk), de verzameling van den Oudheidkundigen Bond, de collectie-Drucker en boven alles het even rijke als belangrijke Prentenkabinet.

De Stad zelf behooren nog het Museum-Willet-Holthuyzen (het echtpaar, dat huis en inhoud haar schonk), aan de Heerengracht bij den Amstel, kunstvoorwerpen, schilderijen en kunst-boekerij, en het Historisch Museum, in de oude St. Anthoniespoort, op de Nieuwmarkt, waar o.a. zich bevindt de schilderij van Cornelis Anthonisz., het silhouet der stad in den aanvang der 16de eeuw, de eerste effigie der stad, die wij bezitten, naar welke hij zelf de bekende groote houtsnede maakte. Er is daar ook het Joodsch-Historisch Museum en er worden vaak bijzondere tentoonstellingen gehouden.

Maar dan is er nog het Stedelijk archief, gevestigd in het voormalige raadhuis van Nieuwer-Amstel, Amsteldijk hoek Tolstraat, dat zeer uitgebreide verzamelingen teekeningen, gravures en afbeeldingen van allerlei aard, betrekking hebbende op de stad, bevat. Herhaaldelijk worden uit deze zeer rijke en fraaie collectie keur-tentoonstellingen gehouden.

Verder zijn er het Historisch-Scheepvaartkundig Museum, het Veiligheidsmuseum, het Schoolmuseum, de verzameling van Oud-Aziatische Kunst, het katholieke Museum De Amstelkring, gevestigd op den O.Z. Voorburgwal, in het huis, dat men eertijds Onze Lieve Heer op Zolder noemde — en waarschijnlijk is deze opsomming nog onvolledig.

Gewag mag ook worden gemaakt van verzamelingen als die der kunstkoopers Buffa, in de Kalverstraat, Van Wisselingh, op het Rokin en Fetter, op de Weteringschans.

De Wijkmeester maakt voorts melding van „een Akademie van Beeldende Kunsten in het voormalig Oude Mannen en Vrouwenhuis" (het tegenwoordige Universiteitsgebouw) en deelt verder mede: „Achter dezelve, in een nieuw gebouw, in de Slijkstraat, opgerigt voor de Tentoonstellingen van Schilderijen enz. van Levende Meesters."

Amsterdam bezit nog altijd zulk een Academie, gevestigd in een somber en vrij leelijk gebouw aan de Stadhouderskade, een Rijks-instelling. Ongeveer vijftien jaren geleden werd van regeeringswege een prijsvraag uitgeschreven voor een nieuw academiegebouw, te plaatsen op een daarvoor aangewezen terrein in de Apollo-buurt. Het ontwerp van twee

jonge architecten, Duyker en Bijvoets, werd bekroond. Tot uitvoering is het echter niet gekomen en het is onwaarschijnlijk dat het er ooit toe komen zal. Het bestaande gebouw werd, onder het directeurschap van professor R.N. Roland Holst, zoodanig veranderd en verbouwd, dat althans het inwendige zijn luguber karakter voor een groot gedeelte heeft verloren. Behalve deze hoogeschool der kunst, bezit de stad een aantal kunstnijverheids- en teekenscholen, bouwkundige leergangen en dergelijke instituten, als: het Rijksinstituut tot Opleiding van Teekenleeraren, het Instituut voor Kunstnijverheidsonderwijs, de Vereeniging voor voortgezet en hooger Bouwkunstonderricht enz.
Zooeven bleek, dat reeds een eeuw geleden van gemeentewege „tentoonstellingen van schilderijen enz. van levende meesters" werden gehouden. Het is mogelijk, doch niet waarschijnlijk dat zulks ook nog later geschiedde. Maar zeker is, dat in de jaren '80 en '90 van de 19de eeuw deze traditie herleefde. Er werden toen aanvankelijk drie-, later vierjaarlijksche tentoonstellingen georganiseerd. Ieder jaar werd namelijk zulk een tentoonstelling gehouden, beurtelings te Amsterdam, 's Gravenhage en Rotterdam, later ook te Arnhem. Het was de tijd van het algemeen réveil op alle gebieden, waarvan reeds gesproken werd, ook op dat van de beeldende kunsten en zoo waren deze exposities zeer belangrijk. Zij werden, als Amsterdam aan de beurt was, gehouden in een houten gebouw op het kort te voren gedempte gedeelte van het Damrak, ongeveer ter hoogte waar thans het als parkeerplaats voor automobielen dienende pleintje voor de Beurs is gelegen. (De geschiedenis dezer demping komt later aan de orde.) Het gebouw heeft ook dienst gedaan als post- en telegraafkantoor tijdens den bouw van het tegenwoordige op den N.Z. Voorburgwal — een werk van wijlen den rijksbouwmeester Peeters. Sinds vele jaren is aan deze periodieke tentoonstellingen een einde gekomen.
Wijkmeester Meijer vertelt ons verder: „Voor de Kunsten werd in den Jare 1840 op het Rokin bij de Langebrug een Genootschap opgericht *Artis* (sic) *et Amicitia*, tot eene Tentoonstelling van Schilderijen en Kunstwerken."
Of het genootschap daar werd gesticht, mag betwijfeld worden. Maar zeker stond en staat op de aangeduide plaats zijn gebouw, waarin tentoonstellingszalen en sociëteits-lokalen. Jarenlang was *Arti* het centrum van het Amsterdamsche kunst- en schildersleven. Het is dit tot op zekere hoogte nog steeds, maar de belangstelling voor de tentoonstellingen is verflauwd — een algemeen verschijnsel — en de sociëteit kwijnt.

Wellicht is dit, voor een deel althans, toe te schrijven aan krakeel en splitsing in wat men, het is cliché geworden, noemt: de schildersbent. Eenige tientallen jaren geleden leidden de geschillen, over welke hier zal worden gezwegen, tot de stichting van een „afgescheiden" schildersvereeniging, die *St. Lucas* werd genoemd. Later kwam er een derde vereeniging, *De Onafhankelijken*, zooiets als hetgeen men in Duitschland de *Secession* noemde, die „juryvrije" tentoonstellingen organiseerde en daartoe zelfs eenmaal een tijdelijk gebouw stichtte. Daarna verrezen nog andere schilders-genootschappen, van welke een *Rembrandt* tot peetvader nam, andere hun naam ontleenden aan het getal der leden, *De* 10, of aan de plaats waar zij gevestigd zijn, *De Brug*, enz.
Amsterdam heeft, zeker van de 17de eeuw af, tot heden toe, steeds een belangrijk aantal schilders geherbergd. De aanzienlijke en vermogende burgers versierden hunne huizen gaarne met schilderijen en velen legden belangrijke verzamelingen aan. Zij lieten portretten schilderen van zich zelf, van hunne vrouwen en kinderen.
Er was geen college van eenige beteekenis, dat zich niet liet conterfeiten: overlieden van gilden, officieren van schuttersvendels, regenten van liefdadige instellingen enz. Daaraan danken wij stukken als de Nachtwacht, de Staalmeesters, den Schuttersmaaltijd en zoovele andere.
Ook de vroedschap liet zich niet onbetuigd. Zoo gaf zij velen kunstenaars opdrachten voor de versiering van Jacob van Campens raadhuis (thans Koninklijk Paleis en onlangs eigendom geworden van het Rijk), dat Quellijn rijkelijk van beeldhouwwerk had voorzien. Aan zulk een opdracht danken wij waarschijnlijk het treffende beeld van eene waanzinnige, dat eenmaal stond op de binnenplaats van het Dolhuis, op den Kloveniersburgwal. Later werd dit anders en over een lang tijdperk valt er nagenoeg niets van dezen aard aan te wijzen.
In onze dagen is de traditie herleefd. Bij den aanleg en betimmering van de vooral na den wereldoorlog in het leven geroepen uitgestrekte nieuwe wijken, werden vooral van gemeentewege bekwame bouwmeesters betrokken. Gebroken werd met de sleur, die nagenoeg alle openbare gebouwen wonderen van leelijkheid deed worden. Een nieuwe vleugel van het Stadhuis op den Z.O. Voorburgwal, gymnasium, lycea, scholen, badhuizen, dienstgebouwen, markthallen, bruggen — het werd alles werk van even kundige als kunstvaardige architecten. Daarbij bleef het niet. Aan schilders werd opdracht gegeven tot het maken van wandschilderingen in verschillende groote dienstgebouwen. Aan beeldhouwers werden versieringen van scholen, bruggen, straten en pleinen toevertrouwd. Voorts

werden jaren achtereen belangrijke aantallen schilderijen van levende kunstenaars gekocht, die in stedelijke verzamelingen werden geplaatst of tot versiering van gangen en vertrekken van het Stadhuis, vooral van het nieuwe gedeelte, werden gebezigd.

Tal van oude, fraaie stadhuizen en dienstgebouwen in vele steden en dorpen getuigen zoowel van den burgertrots als van den kunstzin en den goeden smaak van vorige geslachten. Ook Amsterdam bezit hiervan nog vele getuigen, als daar zijn: het Stadhuis, op den Dam; het Prinsenhof (dat thans de fraaie, nieuwe raadszaal herbergt, bij welker bouw de oude gevel zorgvuldig werd gespaard); het Arsenaal, aan Nieuwe Amstelstraat en Waterlooplein; de Bank van Leening, aan O.Z. Voorburgwal, Lombardsteeg en Nes; het Korenmetersgilde, thans Persmuseum, op de N.Z. Kolk; het gebouw van de Oost-Indische Compagnie, in de Oude Hoogstraat; de Pakhuizen van dezelfde, op de Prins Hendrikkade; het gebouw van de West-Indische Compagnie, op het 's Gravenhekje; de Lakenhal, in de Staalstraat; het Doelengebouw, thans Militiezaal (waarin de Gemeenteraad vergaderde gedurende den bouw van de nieuwe raadszaal in het Prinsenhof), op het Singel; het Spinhuis, thans Hoofdbureau van Politie, op den O.Z. Achterburgwal; het Wijnkoopersgildehuis, in de Koestraat; de poortjes van het Rasphuis, thans zweminrichting, op den Heiligenweg, van het Burgerweeshuis, in de Kalverstraat en in de St. Luciënsteeg; van het Atheneum Illustre, thans Paedagogisch Seminarium op den O.Z. Voorburgwal; van het Oudemannenhuis, aan den O.Z. Achterburgwal en den Kloveniersburgwal; van het Binnengasthuis, aan den O.Z. Achterburgwal enz. enz. Vele jaren lang, vooral in de 19de eeuw, werd deze traditie verwaarloosd. Bijna alle openbare gebouwen uit dien tijd zijn banaal, smakeloos en leelijk. In de laatste kwart eeuw heeft het Gemeentebestuur, zooals reeds werd opgemerkt, den ouden weg hervonden. Hierbij moet het eerst worden gedacht aan den man, die voor herleving en ontwikkeling van de architectuur in ons land den weg heeft gebaand: Dr. H. P. Berlage. Hem is Dr. P. J. H. Cuypers, de bouwmeester van het Rijksmuseum, het Centraal Station en vele kerken, voorafgegaan, die bij zijne werken vele lang verwaarloosde beginselen in toepassing bracht en aan de decoratieve kunsten recht liet wedervaren, doch zich niet kon bevrijden van oude stijlvormen. Berlages Beurs bracht de verlossing uit de obsessie van renaissance-nabootsing, zinlooze tierelantijnen-versiering, banaliteit en karakterloosheid, bracht ook herstel van de samenwerking tusschen bouw- en decoratieve kunst. Berlage betrok bij den bouw van zijn Beurs de schilders Derkinderen, Toorop en Roland

Holst, den beeldhouwer Zijl, en zelfs den dichter Verweij (van wien de inscripties boven de poorten aan Damrak en Beursplein zijn). Het Gemeentebestuur heeft in dezen geest voortgewerkt. Vele gebouwen, scholen en bruggen getuigen er van, evenals talrijke groepen woonhuizen, van gemeentewege en door particulieren, met of zonder medewerking der gemeente gesticht, alsook vele nieuwe patriciërshuizen, kantoorgebouwen enz. Er ontstond zelfs een wat men zou mogen noemen de stad eigene bouw-traditie, die de Amsterdamsche School werd genoemd, als welker coryphaeën de architecten Michel de Klerk, Piet Kramer en J. van der Meij mogen worden aangewezen. De algemeene crisis, in 1929-30 ingetreden, heeft op het stuk van den woningbouw gedwongen tot soberder uitvoering. Maar zelfs wat nu nog wordt gebouwd aan middenstands- en arbeiderswoningen, moge in architectonisch opzicht weinig beteekenis bezitten, het staat toch in elk geval mijlen boven de wanstaltigheden, die in de 19de en het begin van de 20ste eeuw werden geschapen.
Er zijn, jammer genoeg, eenige belangrijke uitzonderingen. Zoo het Koloniaal Instituut en de Effectenbeurs. Vooral op het eerste is toepasselijk het woord van Constantijn Huygens, dat in een gedicht op Amsterdam voorkomt: „Die schrick'lijkst van my swijght, heeft allerbest geseit." Daartegenover staat, dat tot zelfs bij in zich zelf onbeteekenende dingen, als wachthuisjes van de tram, waterplaatsen, schakelhuisjes van de electrische geleidingen, krantenkiosken e.d. gestreefd wordt naar behoorlijk uiterlijk, zoodat zij medewerken tot versiering, in elk geval niet strekken tot ontsiering van de stad. Erkend dient te worden, dat het Rijk en de Spoorwegen thans in gelijken geest handelen, ook zeer in tegenstelling tot hetgeen vroeger op dit stuk werd vertoond.
Een opmerking van subjectieven aard moge de schrijver zich hier veroorloven en wel deze: Hoe groot de verdiensten van vele hedendaagsche architecten ook mogen wezen, als het geldt het bouwen van torens, kunnen zij niet de hoogte (figuurlijk gesproken) bereiken van Joost Bilhamer, den bouwer van den sierlijken Oudekerkstoren, en van Hendrick de Keijser, die ons de Zuider-, Munt-, Montelbaans- en Westertorens schonk (de laatste, na De Keijsers dood, in zeer gewijzigden vorm door Jacob van Campen voltooid). Een zeer bijzondere en fraaie toren heeft De Klerk (na zijn dood door Baanders voltooid) te IJsselstein gebouwd. Maar overigens zijn de torens van bijna alle hedendaagsche architecten òf min of meer gewijzigde nabootsingen van den toren van een weinige jaren na den wereldoorlog te Dusseldorf gehouden tentoonstelling, de Pressa,

en van dien van het stadhuis te Stockholm, òf schrale, kale, nuchtere, soms zelfs belachelijk aandoende dingen.
In nog een opzicht heeft Amsterdam op kunstgebied groote beteekenis en invloed gehad, namelijk op het gebied van hetgeen men kunstnijverheid noemt — men spreekt ook wel van ambachtskunst, binnen-architectuur enz. Met de herleving van de bouwkunst ging gepaard een streven, om het meubel, het gebruiksvoorwerp, weder, als in het verleden, tot een verheugend, mooi ding te maken. De veelzijdige en zeer groote Engelsche kunstenaar William Morris was op dit gebied de pionier. Hier te lande behoorden Thorn Prikker, De Bazel, Lauweriks en Berlage tot degenen, die het eerst aan huisraad, meubelen, betimmeringen e.d. aandacht wijdden en daarbij, evenals Morris, herstel van het handwerk beoogden. Bij hen sloten zich aan, of op hen volgden, Van den Bosch, Penaat, Eisenloeffel, Zwollo, Van der Hoef, Landré, Blinxma, Duco Krop enz., die op verschillend gebied werkzaam waren. Talrijke werkplaatsen en winkels getuigden van de bedrijvigheid der kunstnijveren: de fabriek *Amstelhoek*, waar Van der Hoef zijn pottenbakkerswerk maakte, de meubelmakerijen en edelsmederijen, waar Van den Bosch, Penaat, Eisenloeffel, Zwollo en anderen werkten, *'t Binnenhuis*, *'t Woonhuis* enz. waar de producten van deze allen werden verkocht, terzelfder tijd, dat *Liberty* voortbrengselen van de Engelsche kunstnijverheid ter markt bracht.
Er is thans weinig meer van over. Het afzetgebied was te beperkt. De „uit de hand" vervaardigde voorwerpen heetten te duur te zijn. De fabrieksnijverheid legde zich toe op het nabootsen van de voortbrengselen van het handwerk en velen bedienden zich van deze verhoudingsgewijs goedkoope surrogaten. De liefhebberij voor antieke meubelen en voorwerpen groeide en ten slotte kwam het tegenovergestelde, het ultramoderne, zich aandienen, om geleidelijk veld te winnen: de „nieuwe zakelijkheid" oftewel het „nieuwe bouwen", met zijn sobere, onversierde interieurs, zijn stalen meubelen, zijn toepassingen van glas en chroommetalen, zijn groote vensters, die weinig muurvlakten overlieten.
Dit „nieuwe bouwen", waarbij beton, staal en glas de voornaamste materialen zijn, maakt vorderingen. Zelfs als men, gelijk schrijver dezes, niet behoort tot de bewonderaars van deze bouwkunst, die met eigenlijk bouwen weinig, met kunst hoegenaamd niets heeft uit te staan, zou men zich er bij kunnen nederleggen, dat zulke structuren worden geplaatst in de nieuwe buitenwijken, al zal het dan betreurd worden, dat een glazen loods als de Apollo-hal (er was ook tientallen jaren geleden een gebouw, dat dezen naam droeg, aan den Amstel, waar nu de Sarphatikade

is) een als van zelf ontstaan fraai punt, waar vijf wateren bijeenkomen, bederft. Maar het is onduldbaar, dat men de oude stad door zulke bouwsels laat besmeuren en bederven. De Schoonheids-Commissie, wier taak toch ook is het oude Amsterdam tegen aanslagen op zijn schoonheid en karakter te beschermen, behoorde niet te gedoogen, dat straten en grachten in de stadskern met zulke beton- en staalsamenstellingen worden opgescheept. Zij gedoogt het, waarschijnlijk omdat zij voor een aanzienlijk gedeelte bestaat uit architecten, die zelf aan cement en glas zijn verslaafd en dus schoonheid zien waar zij niet aanwezig is.

Er is een ander euvel, dat de oude stad ernstig bedreigt, op sommige belangrijke punten reeds zeer heeft geschaad: het te hooge bouwen. Een treffend voorbeeld daarvan is het gebouw van de Nederlandsche Handelmaatschappij, aan de Vijzelstraat, een werk van De Bazel, dat, hoe fraai op zich zelf ook, door zijn hoogte de prachtige en beroemde Bocht van de Heerengracht, gezien van de brug voor de Leidschestraat, hopeloos bederft. Het gebouw van de Amsterdamsche Bank, aan Rembrandtsplein en Utrechtschestraat, heeft in het stadsbeeld, o.a. van het Muntplein af, door de Reguliersbreestraat gezien, een soortgelijk funeste uitwerking — en in verschillende andere deelen der stad kan men hetzelfde schouwspel waarnemen.

Wie dus de stad waarnemend, belangstellend en begrijpend beziet, zal *freudvoll*, doch ook vaak genoeg *leidvoll* worden beroerd. Maar als hij *gedankenvoll* over het geziene en waargenomene schouw houdt en daarbij voegt wat hij weet van hetgeen in en door haar geschiedt, zal hij toch tot geen andere slotsom kunnen komen, dan dat Amsterdam was en is een stad, die de kunst eert en dient.

TOONEEL EN MUZIEK

De geschiedenis leert ons, dat het tooneel reeds in de oudheid een belangrijke plaats in het volksleven innam. Van hoe groote beteekenis het in het oude Griekenland is geweest, blijkt ons wel uit de tooneelstukken van Sophocles, Aeschylus, Euripides en Aristophanes, die bewaard zijn gebleven. Uit de middeleeuwen kennen wij nog eenige abele spelen en moraliteiten, overblijfselen van een waarschijnlijk omvangrijke tooneel-literatuur. Later hielden vooral de Rederijkerskamers het tooneel in eere, doch er was eveneens wat wij noemen beroeps-tooneel, hetgeen o.a. hieruit blijkt, dat Amsterdam reeds in de 17de eeuw een voor dien tijd zeer fraaien schouwburg bezat, *Costers Academie*, op de Keizersgracht bij de Runstraat, voor welks inwijding in 1638 Vondel zijn *Gijsbreght van Aemstel* schreef, en dat hij van twee opschriften voorzag, een buiten boven de ingangspoort:

> De weerelt is een speeltooneel,
> Elck speelt zijn rol en krijght zijn deel,

en een binnen, in het portaal, betreffende de inwendige orde:

> Geen kint den schouwburg lastig zij,
> Tabackspijp, bierkan, snoeperij,
> Noch geenerley baldadigheit.
> Wie anders doet, wordt uytgeleit.

Deze schouwburg, die in 1664 werd verbouwd en vergroot, waaruit dus toenemende belangstelling voor het tooneel blijkt, onderging in het jaar 1772 het lot van vele na hem, te Amsterdam en elders: hij werd door brand vernield.

Hoe het nu was ten tijde van Wijkmeester Meijer, zegt hij ons aldus:
„Ook is de Schouwburg voor veelen een zeer geliefde Uitspanning. De Fransche voor de aanzienlijken, en de Hollandsche voor allen rangen.

DE BOTERMARKT ONGEVEER 1890

DE REGULIERSBREESTRAAT MET PAARDENTRAM

DE LEIDSCHEPOORT MET DE HOUTEN KAST

DE STADSSCHOUWBURG, VERBRAND IN 1890

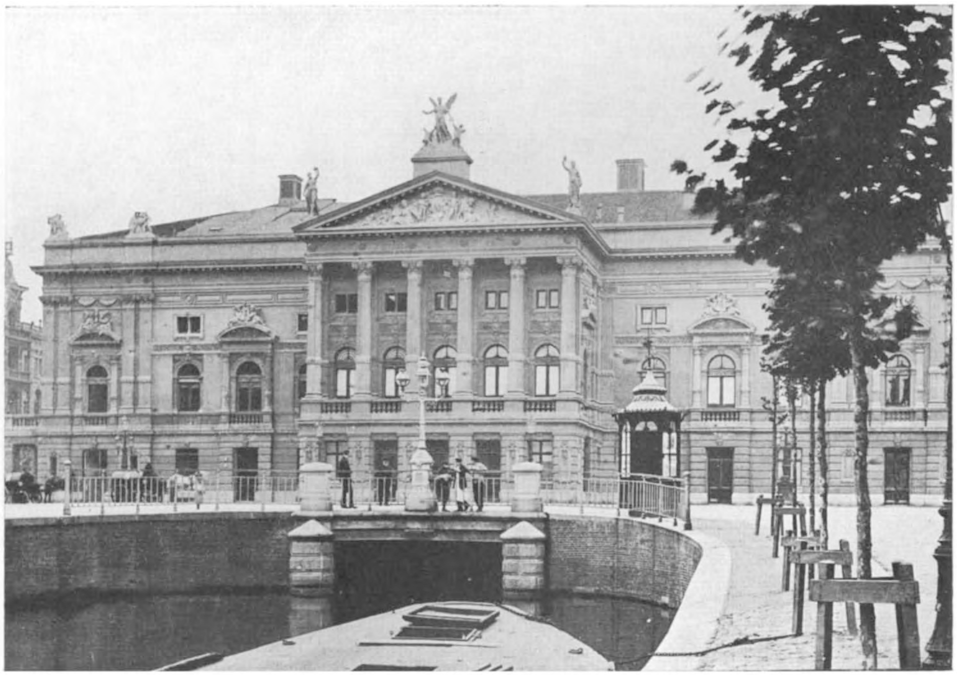

Maar zints eenige Jaren is de zugt naar dezelve zeer verminderd, deels door de tijdsomstandigheden, en ten andere door de zugt naar het Nieuwe welk gestadig uit Frankrijk herwaarts kwam, en door de Franschen opgevoerd wierd, als Operas en Balletten; hier door ging het oude deftige Hollandsche Toneel verloren; het had zig onder de Rederijkers het eerst naar het Grieksche geschikt onder Coster en Vondel; toen naar het Spaansche en toen naar het Fransche, vertalingen van Corneille, Racine en Voltaire; hier op naar het Hoogduitsche van Kotsebue, maar Schiller maakte geen opgang, gelijk ook niet de Engelsche, alleen een paar stukken van Shakespear uit het Fransch, en de Nederduitsche van Bilderdijk, Weselius, Walree en Klijn, vonden eenige bijval; men moedigde wel de Digters aan om hun tot in 1819 toe vrije toegang tot alle de plaatsen te geeven, hetgeen in 1820 tot de Bak alleen bepaald wierd, maar het verliep zoo zeer, en ook met den staat der Geldmiddelen, dat de Stadsregeering zig genoodzaakt vond om het bestuur van dezelve aan eenige der voornaamste Toneelkunstenaars in 1841 op te dragen.
De weinige zugt voor de vermaken, word veel al veroorzaakt door de groote werkzaamheid en vlijtbetoon, en onvermoeiden ijver, welke de meeste nog bezitten; van hier dat men in de stad zeer weinige Ledig-gangers vindt. Alles is bezig, de koopman, de winkelier, de Ambagtsman, de Fabrikant, betoond zijn noeste vlijt, van 's morgens vroeg tot 's avonds laat, op veele manieren word de kost gewonnen, tot kinderen toe, en vooral bij de Joden, lopen dezelve met koopwaren langs Grachten en Straaten."
Er zijn, na ongeveer een eeuw, ook ons bekende klanken in deze ontboezeming, „...de zugt naar dezelve is zeer verminderd, deels door de tijdsomstandigheden, en ten andere door de zugt naar het Nieuwe..." Het kon heden zijn geschreven. Ook nu ondervindt het tooneel den ongunstigen invloed van „de tijdsomstandigheden" en niet minder van „de zugt naar het Nieuwe", thans echter niet „Operas en Balletten", doch de film.
Omtrent de schouwburgen zelf deelt Meijer mede:
„Er bestaat ook, buiten de hier voren vermelde Hollandsche Schouwburg, een Fransche en eene Hoogduitsche ofwel een Italiaansche en veele Liefhebberij-Schouwburgen, waaronder de laatste, de Salon des Variétés in de Nes, het beroemdste is."
Van der Vijver, een tijdgenoot van den Wijkmeester (zijn *Geschiedkundige Beschrijving der stad Amsterdam* verscheen van 1841 tot 1848) verhaalt, dat in 1773, dus een jaar na den brand, met den bouw van een nieuwen schouwburg op het Leidscheplein, naar het ontwerp van J. E. de Witte,

directeur-generaal van stadswerken en gebouwen, een aanvang werd gemaakt. Op 15 September 1774 werd hij in gebruik genomen. „Het gebouw," zegt Van der Vijver, „is een langwerpig vierkant, naar de Ionische bouworde... en rust op een gemetzelden steenen voet..." Het gebouw zelf was van hout en werd deswege algemeen „de Houten Kast" genoemd. „De zaal of schouwplaats, aanvankelijk met kaarsen, doch later met lampen verlicht, en van een ventilator voorzien, kan zestien honderd menschen bevatten, afgescheiden van het orchest, waarin vijftig toonkunstenaars kunnen worden geplaatst."

„De gewone speeldagen," zoo gaat hij, na een uitvoerige beschrijving van gebouw en tooneel, verder, „zijn Maandag, Woensdag en Zaterdag, en, gedurende de twee laatste kermisweken, al de dagen der week, uitgezonderd de Zondag, die alleen gedurende de overheersching der Franschen op Amstels schouwtooneel werd ontheiligd, hoewel de voorstellingen op dien avond schaars werden bezocht... Gewoonlijk is het tooneel, in het langst der dagen, drie maanden gesloten. De voorstelling begon weleer te vijf ure, thans meestal te zes ure, en eindigt omstreeks elf ure."

De Amsterdammers van voorheen brachten dus vijf tot zes uren in den schouwburg door. Zooveel tijd was noodig, omdat na de „treurspellen" en de „blij-, tooneel- en kluchtspellen, in verzen, met of zonder zang en dans", een ballet werd uitgevoerd. Niet allen bleven echter zoo lang. Velen gingen na het tooneelspel heen, namen bij den suppoost een contramerk, dat zij aan de altijd op het Plein aanwezige gegadigden wel eens weggaven, doch gewoonlijk voor een klein bedrag verkochten: de koopers konden dan voor luttel gelds het ballet aanschouwen. Tot voor ongeveer vijftig jaren bestond het geven van contramerken nog. Er werd toen geen handel meer in gedreven, want de balletten behoorden sinds lang tot het verleden. Degenen bedienden er zich van, die in de groote pauze een luchtje wilden scheppen of in een der café's op het Plein een biertje wilden verschalken.

De vermelding van de contramerken herinnert aan een ander, nu ook verdwenen attribuut van den Stads- en van andere schouwburgen: de opkoopers. Deze lieden wisten zich, waarschijnlijk met medewerking van de bureaulisten, wellicht zelfs van de directies, in het bezit te stellen van hoeveelheden toegangsbilletten voor de beste plaatsen, die zij dan met een winstje boven den officieelen prijs aan het publiek verkochten. Indien om de eene of andere reden bijzonder grooten toeloop kon verwacht worden, voorzagen zij zich van zoovele billetten, dat men eigenlijk alleen bij hen terecht kon. Velen kochten hunne toegangskaarten altijd bij de

opkoopers, omdat zij geen tijd of geen geneigdheid hadden om voor de bespreekbureaux in de rij te staan. Thans doet zich bij voetbalwedstrijden vaak hetzelfde voor.

Van der Vijver houdt zich ook bezig met de acteurs en actrices. Hij noemt uit een vroegere periode: „Zjermes, Kroon, Van Malsem, Van der Sluis, Cower, Duim, Punt, Passé, Hilverdink, Spatsier, Schippers, en de tooneelspeelsters Ghijben, Bouhon, Fokke, Van Thil, Maas en Sijmes of Seims."

De hier genoemde Cower bracht een reorganisatie van het tooneel tot stand, die „uitmuntende kweekelingen, onder anderen Wattier en Bingley, voor de kunst had gevormd." Dan vernemen wij verder:

„Zij, die zich bevlijtigden om den ouden luister des Schouwburgs te herstellen, vonden daartoe in Wattier (later Wattier-Ziesenis) — wier onovertrefbare begaafdheden een Europeeschen roem verwierven — in W. Bingley, S. Cruys, D. Sardet, A. Roos, P. Kroeze, en vervolgens in Andries Snoek, vereenigd met de tooneelspeelsters J. W. Sardet, geboren Wouters, en Helena Snoeck, geboren Snoek, eene rij van kunstenaars, die het treurspel tot eene nooit gekende hoogte bragten, en het blij-, tooneel- en zangspel, in vereeniging met de acteurs T. J. Majofski, D. Kamphuyzen, T. C. Beyninck, P. Snoeck, W. Zeegers, J. B. Neyts, S. L. Lambotte, en de actrices A. M. Kamphuyzen, geboren Snoek, H. J. de Bruin, geboren Hilverdinck, M. Snoek, geboren Adams, M. A. Majofski, geboren Adams, E. L. Ruloffs, geboren Anderegg, C. M. J. Freubel, geboren Smalhoudt en C. Anderegg, loffelijk staande hielden. Het personeel in lateren tijd door den dood van deze en gene verminderd, doch weder door anderen aangevuld, handhaafde nog eene reeks van jaren den verworven roem. Andries Snoek, een der grootste tooneelkunstenaars van zijnen tijd, was de hoofdzenuw van het geheel en vond in J. C. Jelgerhuis Rz., C. Everts, M. Westerman, R. Engelman, C. van Hulst, G. J. Grevelinck, geboren Hilverdink en A. P. Muller, geboren Westerman, uitmuntende medestanders, om den glans van het treurspel, die door den dood van Wattier scheen uitgedoofd, weder te verlevendigen; terwijl G. C. Rombach — in wien elk, die natuur en kunst op het tooneel trachtte te vereenigen, een model vond — destijds de roem van het blij- en tooneelspel was.

Eindelijk kwam er een tijd van stilstand. De dood van de meesten, hierboven genoemd, sloot het tijdvak der hooge kunst. Een nieuw personeel trad te voorschijn en dat moge thans de hooge kunst weder opbouwen, waartoe sommigen toonen aanleg te hebben."

Uit Van der Vijvers relaas blijkt, dat men niet alleen treur-, blij- en andere tooneelspelen vertoonde, doch ook zangspelen, „waartoe Mozart, Grétry, Cherubini en verdere voorname componisten bouwstoffen leverden." Naar het schijnt heeft de toenmalige „orchestmeester" Ruloffs een soort van operettes samengeflanst uit melodieën van allerlei componisten — waaruit weder eens de juistheid blijkt van het gezegde, dat er niets nieuws is onder de zon en dat de man, die in onze dagen de operette *Das Dreimädlerhaus* uit melodieën van Schubert heeft „opgebouwd", een eeuw geleden een voorganger heeft gehad.

In de jeugd van schrijver dezes was de glans van Snoek, Wattier-Ziesenis (naar wie de Zieseniskade, te voren Gangpad of Ganzepad geheeten, is genoemd) en Majofski nog niet geheel verbleekt. Men hoorde hen in kringen, die in het tooneel belang stelden, nog vaak noemen. Ouderen vergeleken den toenmaals beroemden acteur Peeters vaak met Snoek.

Het blijkt uit Van der Vijvers mededeelingen, dat er reeds in zijn tijd familiën van tooneelspelers waren. In een later tijdperk was dit in sterke mate het geval. Enkele namen worden in Van der Vijvers opsomming reeds aangetroffen, die om zoo te zeggen verband leggen tusschen de beide tijdperken, namelijk Engelman en Majofski. Een zestigtal jaren geleden waren namelijk Mevr. Albrecht-Engelman en Mevr. Stoetz-Majofski bekende actrices. Tooneel-families waren en zijn Bouwmeester en Frenkel, Spoor, Haspels, De Vries, De la Mar, Van Beem, Judels, Stoetz, De Vos, Tourniaire, De Groot-Saalborn, Ruys, Poolman enz. Wie in de vaak zeer merkwaardige geschiedenis van onze tooneelspelers-geslachten belang stelt, kan haar zeer volledig vinden in hetgeen Dr. M. B. Mendes da Costa daaromtrent in zijn *Tooneel-Herinneringen* heeft gepubliceerd.

Blijkens de aanteekeningen van Van der Vijver werden er in den Stadsschouwburg ook werkelijke opera's ten tooneele gebracht, blijkbaar door leden van den troep, waarin zich dus geschoolde zangers en zangeressen bevonden moeten hebben. Hij geeft een lijst van zulke daar uitgevoerde werken, waarop voorkomen *Semiramis*, *Het Vrijschot* (*Der Freischutz*), *Preciosa*, *De Tooverfluit* (*Die Zauberflöte*), *Oberon* en *Don Juan*, werken, die ongeschoolden niet ten gehoore zouden kunnen brengen. De veel latere Nederlandsche Opera's en het Lyrisch Tooneel (waarover aanstonds een en ander) hebben dus eveneens voorgangers gehad.

Curiositeitshalve en vooral ter vergelijking met het heden, zij nog afgeschreven wat Van der Vijver verhaalt omtrent de toegangsprijzen:

„Hooge Staats-ambtenaren, de Leden der Stedelijke Regering (men ziet, dat ook de tale Marchants niet nieuw is), de Commandant der Stad,

Oud-Commissarissen, de Adjudant der Koninklijke paleizen, tooneeldichters en dichteressen, wier stukken zijn en worden ten tooneele gevoerd, benevens eenige personen ten dienste des gebouws, hebben van wege de Stad vrijen toegang. Gewone Schouwburgbezoekers betalen thans (d.i. 1845), nu de prijzen zijn verminderd, voor het balkon *f* 2.60, voor de loge *f* 2.20, voor het eerste amphitheater *f* 1.50, voor den bak (d.i. het parterre) *f* 1.10, voor de eerste galerij 60, voor het derde amphitheater 50, en op de bovenste galerij 25 centen."

Als men bedenkt, dat de waarde, de koopkracht van het geld in die dagen veel grooter was dan heden, dan mogen deze verminderde toegangsprijzen niet zeer laag worden genoemd.

De lagere rangen werden, en worden somtijds nu nog, genoemd naar de toegangsprijzen. Men zat „op de guldens", „op de tien" (stuivers), „op de kwartjes", hetgeen, wegens latere prijsverhooging, „het schellinkje" (*f* 0.30) werd. Laatstgenoemde rang werd ook wel, doch nooit in den volksmond, de engelenbak, het daar aanwezige publiek „de engelen" genoemd.

Er was ook een claque, die echter niet bezoldigd werd, doch in ruil voor vrijbilletten als gangmaakster van het applaus werkzaam was. Deze gruwelijke instelling, te Parijs nog altijd in wezen, is hier gelukkig sinds lang verdwenen.

De Houten Kast werd later vervangen door een behoorlijk steenen gebouw, dat in 1890 door brand werd vernield, waarna op dezelfde klassieke plaats de tegenwoordige Stadsschouwburg verrees, die toen hij gebouwd werd reeds niet modern kon worden genoemd en thans in het geheel niet beantwoordt aan de eischen, aan een behoorlijken schouwburg gesteld, noch wat het tooneel, noch wat de orkestruimte, noch wat de zaal, de foyer enz. betreft.

Aan dezen schouwburg zijn vele roemruchtige namen verbonden. In schrijvers jeugd waren juist verdwenen of glansden nog in volle glorie: Kleine-Gartman, Veltman (de beroemde *marqué* of „verrajer"), Albrecht, Van Ollefen, Haspels, Kistenmaker, Van Zuylen, Tjasink, Roobol, e.a. De glansperiode waren de jaren, toen de Koninklijke Vereeniging Het Nederlandsch Tooneel, in de wandeling „'t Nederlandsch" genoemd, er ten troon zat. Het Fransche „salonstuk" overheerschte daar, doch het klassieke tooneelspel werd niet verwaarloosd, evenmin als het Fransche blijspel en de Duitsche klucht. Den ouderen Amsterdammers staan Mevr. Kleine, Louis en Frits Bouwmeester, De Jong, Claus, Sophie de Vries, Christina Stoetz, Christina Poolman, Marie Lorjé, Mina Welman, Van

Schoonhoven, Spoor, Wensma, Malherbe, Tourniaire, Schulze, Morin, Moor, Josephine en Jeanne de Groot, Jacques de Boer, Van Dommelen enz. nog levendig voor oogen — en Theo Mann-Bouwmeester (voorheen familiaar Doortje Frenkel — de naam van een vroegeren echtgenoot — genoemd), Rika Hopper, Betsy Holtrop-van Gelder, Schwab en enkele anderen uit den glorietijd zijn nog in ons midden, sommigen nog actief op de planken, de overigen in ruste. En zij, die meer van nabij met het tooneel bekend waren, denken dan ook aan hen, die het publiek niet zag, zoo aan Schimmel, den eersten directeur, aan Stumpf, den lateren, aan „Pa" De Leur, den regisseur, en zelfs aan den requisiteur Pereira, die met ongeëvenaard talent meubelen en andere tooneel-benoodigdheden wist op te schommelen.

Maar als onze gedachten uitgaan naar den Stadsschouwburg, dan zien wij ook de figuur van Willem Rooyaards, acteur en regisseur, die op de ontwikkeling van ons tooneel grooten invloed heeft gehad — en verder aan andere leiders van beteekenis, Eduard Verkade, Louis Saalborn, Jan Musch... maar dan zijn wij beland bij de nog levenden en werkenden, over welke een relaas als dit uiteraard moet zwijgen.

Er was in Van der Vijvers tijd ook een „Fransche Schouwburg, op den Binnen-Amstel bij de Halvemaansteeg." Het gebouw staat er nog. Nadat het had opgehouden schouwburg te zijn, werd het de Schotsche Zendingskerk, bekend om de Hebreeuwsche opschriften boven de ingangen. Toen ook zij had opgehouden te bestaan, werd het gebouw, onder den naam *Salvatori*, gebruikt voor vergaderingen, concerten enz. Nu staat het sinds jaren leeg. Slechts een enkele maal geeft een politiek cabaret er eenige uitvoeringen. Overigens wordt er geen gebruik van gemaakt.

Van der Vijver zegt het volgende van dezen schouwburg:

Zij „is door vermogende inwoners, die zich als deelnemers hadden verbonden, in 1786 gesticht. Deze deelhebbers bragten een tooneelgezelschap uit Franschen tezamen, die alzoo voor rekening van een besloten gezelschap, onder den titel *Collège Dramatique et Lyrique* speelden en van tijd tot tijd door anderen werden afgewisseld. De gebeurtenissen in 1795 ontbonden dezen besloten gezelschapskring, wordende er sedert dien tijd, met toestemming der Regering, door Fransche tooneelgezelschappen, die het gebouw van de aandeelhouders huren, tegen betaling van entrée of abonnement gespeeld.

Deze schouwburg is in zijne soort eene voortdurende verlustiging voor liefhebbers van het tooneel, vooral van den zang; te meer daar zich jaarlijks alhier de voornaamste sujetten uit Frankrijk laten hooren, die,

al is het dat zij den dampkring in Holland voor hunne stem onverdragelijk heeten, toch vatbaar zijn voor de aantrekkelijkheid der Hollandsche guldens, die zij niet zelden medenemen.
Het gebouw is voor het uiterlijke een sieraad der stad, en naar het inwendige niet minder fraai."

Van der Vijver vermeldt ook een Hoogduitschen Schouwburg. Hij deelt vooraf mede, dat er „in de tweede helft der vorige (d.i. de 18de) eeuw" een Duitsch tooneelgezelschap speelde „in eene tent achter het Rechthuis in het Diemermeer" en dat ongeveer een kwart eeuw later door zulk een gezelschap „vertooningen werden gegeven in het gebouw op de Keizersgracht naast het Roomsch-Armen-Kantoor" (d.i. bij de tegenwoordige Raadhuisstraat). Er werden drama's vertoond en opera's uitgevoerd. Later werd een schouwburg gebouwd, waaromtrent Van der Vijver heel wat heeft te vertellen. Aldus:

„De lotgevallen van dit gebouw zijn van dien aard, dat men er wel een roman van zoude kunnen schrijven. De Hoogduitsche Schouwburg was inderdaad een tempel van schoone kunsten, toen het collegie *Eruditio Musica* er des Zondagsavonds in den winter concerten gaf. Toen hoorde men er de voortreffelijkste dilettanten en meesters onzer stad, afgewisseld door de voornaamste talenten van Europa, die zich, voor geld, lieten hooren en wier *da capo*, des Vrijdags avond in *Felix Meritis*, aangenaam was. Maar daarna ging het achteruit. Beurtelings huurden vreemdelingen en stedelingen de zaal, wier operatiën, zoowel met drama's als opera's, schipbreuk leden. Zelfs koordedansers en vertooners van geesten trachtten er vergeefs een teerpenning te verdienen, totdat Koning Lodewijk de schoone kunst weder in het gebouw herstelde en wel door een troep Italiaansche operisten, die hem en naderhand particuliere ondernemers veel gelds hebben gekost, en bij slot van rekening schulden achterlieten. En toen? Nu werd de Hoogduitsche Schouwburg een onderdeel van de holen des ongeluks. Het gebouw werd verhuurd aan het Bestuur van de hier ingevoerde Fransche loterij! Het jaar 1813 verjoeg dit jammerspel met zijne trawanten en het gebouw stond weder ledig; maar ziet, daar waait eensklaps van Albion een heer tooneelspelers over, om Amstels ingezetenen hunne kunsten te laten zien; die (met uitzondering van een paar talenten) wel te huis hadden mogen blijven, ofschoon zij niet lang vertoefden. Eindelijk kwam er weder iets degelijks in het gebouw, te weten een Hoogduitsch opera-gezelschap, dat zich onder de leiding van F. Haberkorn lang staande hield en ons de gelegenheid gaf, om van tijd tot tijd de eerste zangers en zangeressen uit Duitschland te hooren. Thans (d.i.

1846) speelt er een Italiaansch gezelschap... Deze schouwburg wordt met gas verlicht. Het uiterlijke des gebouws is niet onaanzienlijk, de zaal is ruimer en het tooneel grooter dan die van den Franschen schouwburg. Het tooneel heeft een uitgang in de Wapen-van-Delftsteeg (een slop op den Amstel, sinds lang geen openbare straat meer). De zaal wordt in den winter, even als de Fransche Schouwburg, verwarmd, dat in den Hollandschen (houten) Schouwburg (d.i. de Stadsschouwburg) zeer gevaarlijk zouden wezen." (Zoodat blijkbaar aldaar de voorstellingen in een onverwarmd gebouw werden gegeven, hetgeen waarschijnlijk niet tot bezoek zal hebben uitgelokt.)

Deze Hoogduitsche Schouwburg is het tegenwoordige Grand Theater in de Amstelstraat, ongeveer dertig jaren geleden in- en uitwendig eenigermate verbouwd. Na Van der Vijvers tijd kwam het in handen van den heer A. van Lier, die er zeer zeker een kunsttempel van wist te maken. Er speelden Hollandsche gezelschappen en van tijd tot tijd traden er de grootste buitenlandsche tooneelkunstenaars op: Ristori, Possart, Mitterwürzer, Sarah Bernhard, Coquelin, Barnays en vele anderen. Na den dood van Abraham van Lier, een algemeen zeer gezien en geacht man, voerden zijne drie zonen, Leon, Isouard en Joseph, de directie. Zij zetten de traditie huns vaders voort. Gedurende eenigen tijd werden er ook operettes opgevoerd, o.a. Gilbert en Sullivans *Mikado*. Op den duur konden zij het niet bolwerken. De schouwburg ging in andere handen over. Een paar jaren was Herman Heijermans er directeur. Thans worden er revues en andere uitingen van zgn. vermaakskunst ten tooneele gebracht.

Een merkwaardigheid van het *Grand Theater* was de gezellige ouderwetsche koffiekamer, welker wanden behangen waren met portretten van beroemde buitenlandsche acteurs en actrices, opgedragen aan de Van Liers en dragende de illustere handteekeningen.

Des zomers werd de schouwburg niet gebruikt. Dan werden voorstellingen gegeven in Van Liers zomer-theater aan de Buitenschans, niet ver van waar zich thans het Rijksmuseum bevindt. Het was een houten gebouw, met een grooten tuin, omringd door open veranda's, er voor. Toen het plaats moest maken voor hetgeen er thans staat, stichtte Van Lier een zomer-theater in de Fransche Laan, eveneens met een tuin er vóór en een café aan de straat. Het theater bestaat nog, onder den naam van *Plantage-Schouwburg*, welks glorietijdperk was toen Stoel en Spree er den scepter zwaaiden en de Boubers er triomfen vierden. Waar eenmaal tuin en café waren, staat sinds 1900 het gebouw van den

DE MUNTTOREN MET HET LOGEMENT

HET GYMNASIUM OP HET SINGEL

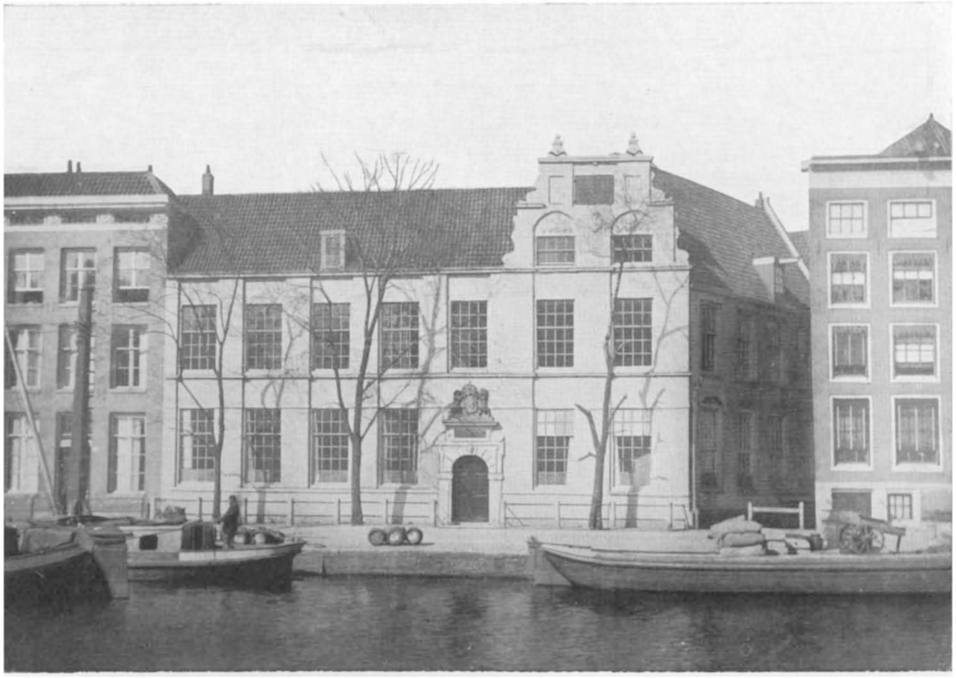

DE MUNTTOREN MET DE ENGELSCHE HUIZEN

DAM MET INGANG KALVERSTRAAT

Diamantbewerkersbond, een van Berlages schoonste scheppingen. Amsterdam kende een eeuw geleden, buiten en behalve deze schouwburgen, nog eenige *Salons de Variétés*. Onze Wijkmeester maakt van één gewag. Van der Vijver spreekt van drie en zegt er het volgende van:
„De eerste salon, gelegen in de Nes, hoek van de Kuipersteeg... is daar ter plaatse een sieraad der stad. De voorgevel, van gemengden stijl, prijkt met de standbeelden van Thalia en Melpomene. De zaal is eenvoudig schoon en met hare ruime galerijen doelmatig ingerigt...
De tweede, eenigen tijd later, in de ruime Amstelstraat, hoek van de Paardenstraat gevestigd, ...strekt almede tot uiterlijke verfraaying van Amsterdam. De wel ingerigte zaal, die meer bezoekers dan die in de Nes bevatten kan, heeft twee galerijen. De directeuren, ondernemers en oprigters van beide vermakelijkheden wedijveren door verscheidenheid van voorstellingen, gepaard met voortreffelijke kleeding en tooneeltoestel, om het publiek, ten koste van 75 centen in vertering, te verpoozen... Hoewel deze schouwtooneelen een Franschen naam dragen, bepaalt zich echter de voorstelling tot de Hollandsche taal.
De derde (théatre du vaudeville français) beantwoordt daarentegen aan haren naam, aangezien de voorstellingen in het Fransch worden gegeven. Hij is gelegen op den Singel over het Gymnasium, doch heeft naar het uitwendige niets behagelijks. Het bovenste gedeelte der zaal is tot koffijkamer ingerigt. Men vindt er dagbladen en tijdschriften, en heeft er het gezigt op het tooneel. Naar het inwendige overtreft hij de boven vermelde salons, die allen met gas worden verlicht en des avonds ten acht ure het tooneel openen."
De *Salon* in den Nes werd later een formeele schouwburg en werd toen *Tivoli* gedoopt; o.a. had de bekende acteur Henri Morriën er de leiding. Daarna exploiteerde Frits van Haarlem het als café-chantant. Ten slotte werd het gesloopt en thans staat er een tabakskantoor.
De *Salon* op het Singel had een kortstondig bestaan. Hij is sinds tal van jaren in een kantoorgebouw veranderd.
De *Salon* in de Amstelstraat daarentegen heeft een roemrijke geschiedenis. Ongeveer 1870 kwam het onder directie van Boas, Judels en Bouwmeester. Boas was de *business manager* en bureaulist; Judels en Bouwmeester (de groote Louis) hadden de artistieke leiding en waren de voornaamste spelenden. Met hen traden o.a. op Doortje Bouwmeester (Mevr. Mann), Frits Bouwmeester, Van Beem, Bamberg, Blaaser, Heesbeen, Strelitski. Het repertoire bestond eensdeels uit vervaarlijke draken: De Schipbreuk der Medusa, Het Geheim van Miss Aurora, De Gebochelde,

Ben Leil, de Zoon van den Nacht, anderdeels uit kluchten, blijspelen en spectakelstukken: De Schoolmeester of het Examen op het Platteland, Michael Strogoff, Matse van de Waterleiding, en wat dies meer zij. De *Salon* was en bleef jaren lang in trek. De Bouwmeesters verlieten op den duur het gezelschap. Boas en Judels bleven over. De smaak van het publiek veranderde. De oude melodrama's en kluchtspelen verloren hunne aantrekkelijkheid. De zaak verliep. Boas overleed, Judels trok zich terug. Toen kwam de ernstige muze en nam haar intrek in den *Salon*. De vernieuwing van het Fransche tooneel onder Antoine en Lugné-Poe, begon haar invloed hier te doen gelden. Onder directie Kreukniet en Poolman vertolkten jonge artisten in den ouden Salon den nieuwen geest. Het fel-realistische *Blanchette*, waarin Antoine te Parijs had geschitterd, en Hauptmanns geduchte *Die Weber* zijn voorbeelden van hetgeen daar werd vertoond. In dien tijd werd daar ook, althans wat ons land betreft, de revue geboren, de echte, waarin de gebeurtenissen van den dag op spottende, groteske en caricaturale wijze werden behandeld. Het was Albert Reijdings *De Doofpot*, waarin Pilger op onnavolgbare wijze den politieagent voorstelde. De in deze revue gezongen liedjes bleven, lang nadat zij hunne actualiteit verloren hadden, populair. *Een jongmensch had zich opgehangen, aan een boom in het Muiderwoud* — *De gemeenteraad heeft besloten, dat een ieder baden moet* — *Pats, pats, pats, je hakt d'r maar op in* enz. werden nog lang gezongen en zelfs nu hoort men nog wel het beroemde refrein:

Diender, diender, als ik 't u gebied!
Ik doe 't niet, ik doe 't niet, ik doe 't niet!
En als ik 't u met klem gebied?!
Dan doe ik 't lekker niet.

Ook deze glorie taande op den duur. Er werd nog van allerlei geprobeerd, maar eindelijk sloot de *Salon* voorgoed zijn deuren, werd daarna gesloopt, om plaats te maken voor *De Nieuwe Karseboom* (de oude stond in de Kalverstraat), een café, waar concerten werden gegeven en billardclubs waren gevestigd, dat, waarschijnlijk door den ongunst der tijden, het ook al heeft moeten opgeven; het gebouw staat nu ledig en verlaten. Er waren nog drie oude theaters, die de Wijkmeester niet noemt en Van der Vijver evenmin, het eene „op de Schans", directie Nieuwenhuis, het andere, *Schouwburg-Loge* genaamd, in de Plantage Parklaan bij de Doklaan, directie Grader (ook een bekend acteurs-geslacht). Daar werden vreeselijke drama's vertoond, naar men wil ook de legendarische tragediën *Het Doorgezaagde Weesmeisje* en *De Minnemoer uit het Lazarushuis*,

om niet te spreken van *De Graaf de St. Germain, de duivel van Parijs* en *De bende van Rocambole.* Het derde stond in de Elandstraat.
De Plantage, het oude oord van vermakelijkheden, bezat dus twee schouwburgen. Een daarvan verdween, de *Schouwburg-Loge,* maar zij zou er drie voor in de plaats krijgen: het *Theater Prot,* thans *Rika Hopper Theater,* den *Parkschouwburg* en den *Artis-Schouwburg,* thans *Hollandsche Schouwburg.*
De stichter van den eerstgenoemden schouwburg was Gustave Prot, een Belgische of Fransche decoratieschilder. Hij introduceerde er de Fransche operette, die van Offenbach, Planquette enz., vele jaren lang, met nooit falend succes. Hij bracht een uitnemenden troep bijeen: Kelly, Kreeft, Kiehl, Lageman, Buderman, Van Beem, mevr. Buderman-van Dijk, mevr. Bouwmeester-Clermont. Deze en andere artisten, onnavolgbare vertolkers van het genre, vierden ware triomfen in zulke kostelijke dingen als: *De Jonge Hertog, De Mascotta, De Dochter van den Tamboer-Majoor, De Kleine Faust, Rip, De Klokken van Corneville, Surcouf de Kaper, Giroflé-Girofla, De Musketiers, Het Groene Eiland* enz. Na vele jaren van welgeslaagde samenwerking, viel de troep uiteen. De beste artisten van het gezelschap gingen voor eigen rekening den nabijgelegen *Artis-schouwburg* bespelen en daar ook Engelsche operettes vertoonen. Zij hielden het eenige jaren uit, doch moesten op den duur kamp geven. Prots theater kwam in andere handen; er werd van alles vertoond, doch vooral scabreuze kluchten en prul-operettes als *Hittepetit.* Ten slotte werd het verbouwd, herdoopt tot *Rika Hopper-Theater.* De peetmoeder speelde er eenigen tijd met een eigen troep. Thans wordt het nu aan het eene, dan aan het andere gezelschap verhuurd.
De *Artis-* of *Hollandsche Schouwburg* dankt zijn ontstaan aan het optreden van een architect, die met veel misbaar verkondigde, dat hij Amsterdam met ongekend fraaie gebouwen zou verrijken. Hij bracht het tot twee wonderwerken: het café *Het Gouden Hoofd,* op het Rembrandtsplein, en den genoemden schouwburg, aan welken den naam van Nederlands grootsten tooneelschrijver, Herman Heijermans Jr., onverbrekelijk is verbonden.
Hier zetelde de troep van Van der Horst en Ternooy Apèl, waartoe o.a. behoorden mevr. De Boer-van Rijk, mevr. Van der Horst, Schwab, Jan Musch, Henri de Vries, Van Kuyk, die elk jaar tegen Kerstmis een nieuw stuk van Heijermans ten tooneele bracht: *Ghetto, Het Zevende Gebod, Uitkomst, Het Pantser, Op Hoop van Zegen, Allerzielen* enz., stukken, naar welker premières talloozen met verlangen en in stijgende spanning uitzagen, die het onderwerp waren van hevige controversen, stukken van welke som-

mige min of meer vergeten zijn, doch andere klassieken zijn geworden. Alles vergaat en zoo verging ook deze glorietijd. Het voortreffelijke ensemble ging uiteen. Vele troepen bespeelden den schouwburg, die ten slotte onder directie kwam van den tooneelspeler Louis de Vries, die er zelf in optreedt en hem ook aan anderen verhuurt.
Nu komt (en verdwijnt) de *Parkschouwburg*.
In een hoek van de Plantage, langs de Nieuwe Heerengracht, bevinden zich thans het Wertheim-Park (zoo genoemd naar den bankier, politicus en philantroop A. C. Wertheim) en een kaal sportterrein. Beide dingen waren eertijds een geheel, *Het Park* genaamd — *het*, want er was geen ander in Amsterdam — een lommerrijke warande, waarin een concertzaal, een en ander van de Parklaan door een sloot gescheiden. Toen aan Het Park als muziek-centrum (waarover later) een einde was gekomen, werd het plan geopperd, daar een modernen schouwburg te stichten.
Het was de tijd van de reeds gememoreerde wereldstad-bevliegingen. Vooral moest Parijs nagebootst worden. Te Parijs had men een theater gebouwd met een „Moorsch" interieur, waar balletten werden vertoond — Amsterdam moest noodzakelijk een copie daarvan bezitten. Het stadsbestuur verleende medewerking. De oude, deftige en gezellige Parkzaal werd gesloopt, de helft van het Park werd van zijn boomen beroofd en de Parkschouwburg werd gebouwd, uitwendig een monster van leelijkheid, inwendig „Moorsch". Een Engelsche ballet-groep, met den Italiaanschen naam Martinetti, trad er in op. De vreugde was van korten duur. In een zeer groote stad kan een theater, waar uitsluitend balletten worden vertoond, niet blijven bestaan, laat staan in een betrekkelijk kleine, als Amsterdam destijds was.
De kleinere lotgevallen van den Parkschouwburg te memoreeren, zou geen zin hebben. De groote gebeurtenis was, dat de Nederlandsche Opera, die van De Groot, er werd gevestigd. Hare lotgevallen zullen later aan de orde komen.
Gedurende eenigen tijd gaf ook de Wagner-Vereeniging, over welke eveneens straks, er hare uitvoeringen, namelijk in het tijdperk tusschen den brand van den ouden en de opening van den nieuwen Stadsschouwburg. Nadat de opera te gronde was gegaan, maakte nu eens deze, dan eens gene van den Parkschouwburg gebruik. Ten slotte bleef zij voorgoed ledig staan. De straatjeugd wierp alle ruiten in en havende het gebouw zooveel zij maar kon. Insluipers en inklimmers beroofden het inwendig van alles, dat maar eenige waarde had. Er ontstond een bouwval. Ten slotte wist het Gemeentebestuur het met een krijgslist uit handen te

krijgen van den excentrieken en halsstarrigen eigenaar, den zonderling Mr. Floris van Hall. Het werd toen spoedig met den grond gelijk gemaakt. Waar de Parkschouwburg heeft gestaan, speelt de jeugd thans korfbal; en er wordt ook wel eens gemeetingd.

Van jongeren datum is het *Rembrandt-Theater*, op het Rembrandtplein. Geschiedenis heeft het niet. Geruimen tijd was er een operette-onderneming, onder leiding van Max Gabriël, gevestigd. Thans is er een bioscoop.

Van het *Theater Flora*, in de Amstelstraat, is reeds terloops gewag gemaakt. Het was een stichting van den heer Nöggerath, oorspronkelijk impresario, en gewijd aan variété en revue. Leider was Leon Boedels, zelf variété-artist en in het bijzonder bekend om zijn verslaafdheid aan den hoogen zijden hoed, zonder welken geen mensch hem ooit heeft aanschouwd. Het gebouw werd door brand vernield en is sindsdien ruïne gebleven. Er bestaan plannen, om het, met aantrekking van belendende perceelen, te herbouwen in de gedaante van algemeen centrum van vermaak, theater, variété, restaurant, bioscoop, balzaal, daktuin enz. Naar het schijnt, is het daartoe benoodigde kapitaal in dezen crisistijd niet gemakkelijk te vinden, zoodat het grootscheepsche ontwerp vooreerst wel onuitgevoerd zal blijven.

Een paar jaren geleden werd Amsterdam met een nieuwen schouwburg verrijkt, een van zeer bescheiden afmetingen, het *Leidscheplein-Theater*, op den hoek van de Korte Leidschedwarsstraat. Het is te jong om geschiedenis te hebben. Het is een tempeltje van het cabaret en de revue.

Ten slotte het *Paleis voor Volksvlijt.*

Het was een schepping van den man, die er veel heeft toe bijgedragen om het half-doode Amsterdam van het midden der 19de eeuw tot herleving en activiteit te brengen: Dr. Samuel Sarphati. Te Londen was het hoofdgebouw van een in het Hyde Park gehouden tentoonstelling overgebracht naar de buitenwijk Sydenham en daar, onder den naam van Crystal Palace, ingericht tot permanente expositie- en vermaaks-instelling. Het *Paleis voor Volksvlijt* nu was gedacht als iets van gelijken aard, doch voornamelijk, zooals de naam aanduidt, om de nijverheid blijvende gelegenheid te geven tot het doen blijken van hetgeen zij vermocht en voortbracht. Aan dit doel heeft het slechts zelden, en dan nog op bescheiden schaal, beantwoord. Alras bleek het noodig andere wegen in te slaan. De enorme hoofdzaal werd door middel van gordijnen in tweeën gedeeld. De eene helft, met inbegrip van de ruimte onder den koepel, werd tot concertzaal bestemd, tot welk einde er een podium in gebouwd, en een

prachtig orgel, van Cavaillé-Coll te Parijs, in geplaatst werd. (Het werd later overgebracht naar het concertgebouw te Haarlem.) De andere helft werd ingericht tot schouwburgzaal.
In deze zaal werden jaren achtereen eenige malen 's weeks balletten vertoond, die zeer fraai en zeer populair waren. Elke voorstelling bestond uit een arlequinade en een algemeen ballet. Balletmeester en eerste danser was De Wit, kapelmeester was Marcus van Praag. De prachtige décors waren het werk eerst van Grootveld, daarna van den slechts eenige jaren geleden gestorven Jan Maandag.
De inrichting van deze schouwburgzaal was aanvankelijk, en jarenlang, uiterst primitief. Zij was bezet met rijen losse stoelen, om welke in een halven cirkel verplaatsbare schapenhokken waren gerangschikt, die als loges dienst deden. Des winters was het in deze holle, hooge, ongure ruimte bar koud, want de enkele kachels, hier en daar neergezet, vermochten niet haar ook maar een schijn van warmte te geven. Later werd de zaal betimmerd en in een redelijken schouwburg herschapen.
Toen de balletten geen publiek meer trokken, werden er uitsluitend tooneel- en opera-uitvoeringen gegeven en zoo bleef het, tot het geheele gebouw vóór weinige jaren in vlammen opging.
Sinds vele jaren wordt reeds de behoefte aan een schouwburg, die aan hedendaagsche eischen voldoet, gevoeld. Een grootsch plan, tot den bouw van zulk een theater op het Museumplein, ongeveer tegenover het Concertgebouw, kwam niet tot uitvoering. Een plan van den voormaligen opera-directeur Koopman, tot den bouw van een modernen schouwburg aan de Marnixstraat en de Leidschekade, kon geen genade vinden in de oogen van den Gemeenteraad. Een plan tot het stichten van een schouwburg aan het Kleine-Gartmanplantsoen, die onder leiding van Willem Rooyaards zou komen te staan, is embryo gebleven. Thans wordt gefluisterd, dat er ten stadhuize wordt gedacht aan de stichting van een nieuw theater op de plaats van den tegenwoordigen Stadsschouwburg. De toekomst zal leeren of men hier met meer dan een loos gerucht heeft te maken.
In afwachting daarvan en na te hebben melding gemaakt van het bestaan eener Tooneelschool, in de Marnixstraat, een stichting van het Nederlandsch Tooneelverbond, aan welke vele onzer bekendste tooneelisten hun opleiding te danken hebben, kan nu worden overgegaan tot een blik op Amsterdams muziekleven.
In een van de vorenstaande citaten uit Van der Vijvers *Geschiedkundige Beschrijving* wordt gewag gemaakt van het genootschap *Eruditio Musica*

(sinds lang ter ziele), waar dilettanten musiceerden, doch ook binnen- en vooral buitenlandsche kunstenaars optraden, blijkbaar vóór of na hunne verschijning in *Felix Meritis*.

Felix, zooals de Amsterdammers het noemden, werd in 1777 opgericht, op initiatief van den klokkenmaker, werktuig- en wiskundige Willem Writs. In 1786 liet het genootschap door den architect Husly op de Keizersgracht bij de Beerenstraat een monumentaal gebouw zetten (dat nog bestaat, maar sedert de ontbinding van het genootschap gedegradeerd is tot drukkerij). Doel van *Felix* was: bevordering en beoefening van wetenschap en kunst, waartoe vijf afdeelingen waren ingesteld: koophandel, letteren, teekenen, natuurkunde, muziek. Alleen de laatstgenoemde komt hier in het geding. Te haren dienste bevatte het gebouw een fraaie, ruime ellipsvormige muziekzaal, alwaar elken Vrijdagavond concert werd gegeven. *Felix* had geen eigen orkest, doch liet bestaande muziek-ensembles voor zich optreden, onder leiding van hunne eigen of van buitenlandsche dirigenten, met medewerking van de beste vocale en instrumentale solisten. *Felix* was in zijn tijd het centrum van het Amsterdamsche muziekleven. Zijne concerten waren beroemd, nog tot in de tweede helft van de 19de eeuw. Koning Willem III, die een muziekliefhebber was, verzuimde zelden bij zijn jaarlijksch bezoek aan de hoofdstad een concert in *Felix* bij te wonen.

Welke orkesten bezat Amsterdam ongeveer een eeuw geleden?

Waarschijnlijk geen andere dan die van diverse schouwburgen en wellicht ook een militaire kapel. Vermoedelijk werd uit deze elementen het orkest samengesteld, dat in *Felix* concert gaf.

In de tweede helft der 19de eeuw werd het anders. Twee instellingen, *Het Park* en het *Paleis voor Volksvlijt*, vormden elk een eigen orkest; en er was ook nog de reeds eerder genoemde stafmuziek van het 7de regiment infanterie.

Hoe *Het Park* er uit zag, werd reeds gemeld: een oude tuin met veel zwaar geboomte, te midden waarvan een muziektent; naar den kant van de Doklaan een vriendelijk wit gebouw, waarin een groote en een kleine concertzaal. Om de concerten bij te wonen, moest men lid van *Het Park* zijn. Het lidmaatschap was een kenmerk van den deftigen Amsterdammer. Zoowel de zakelijke als de administratieve leiding berustte bij de Stumpffs, een familie, van Duitsche afkomst, van welke een lid reeds ongeveer 1840 een (later te noemen) instelling van vermaak exploiteerde. Willem was de administratieve, Eduard Stumpff de artistieke leider en orkest-directeur. De Park-concerten, des winters in de zaal, des zomers

in den tuin, waren zeer gerenommeerd; de beste solisten traden er op. De tuin-concerten geven aanleiding tot de opmerking, dat de strijkers onder de orkest-musici in dien tijd ook een blaasinstrument moesten kunnen bespelen; want in de open lucht werden zoogenaamde harmonie-uitvoeringen gegeven, waarbij uitsluitend houten en koperen blaasinstrumenten worden gebruikt.
Toen het *Paleis voor Volksvlijt* ophield uitsluitend of hoofdzakelijk tentoonstellings-gebouw te zijn en vermaaksinstelling werd, ging de directie er toe over een eigen orkest samen te stellen. Het werd gesteld onder leiding van Johan M. Coenen. Des zomers gaf het concerten in den tuin, voornamelijk volksconcerten; des winters elken Donderdagavond klassieke concerten. Een van de groote aantrekkelijkheden van deze concerten was de geregeld op de programma's voorkomende orgel-bespeling door den slechts weinige jaren geleden gestorven voortreffelijken organist J. B. de Pauw, Belg van geboorte, doch nagenoeg zijn geheele leven hier gevestigd en o.a. hoofdleeraar aan het Conservatorium.
Het ging bij de klassieke concerten gemoedelijk toe. Men kwam en ging naar believen en terwijl Bach, Beethoven of Mozart werd gespeeld, dronk men zijn kopje thee of zijn glaasje bier, die ook gedurende de uitvoering werden geserveerd. Overigens moest men wel een enthousiast muziekliefhebber zijn, om deze concerten bij te wonen, want de aanwezige kachels konden, als het maar eenigszins koud was, de geweldige, hooge, holle zaal, met haar glazen dak, slechts zeer onvoldoende verwarmen. Maar dezulken waren onder de Amsterdammers blijkbaar zeer talrijk, want de concerten werden druk bezocht.
Het Paleis-orkest leverde de muziek voor de reeds genoemde balletten en voor de uitvoeringen van de Duitsche Opera uit Rotterdam (waarover later); bovendien fungeerde het als kapel van de Schutterij.
Toen het *Concertgebouw* was gesticht en het orkest dezer instelling, waartoe vele van de beste elementen van het Paleis-orkest waren overgegaan, uitvoeringen bleek te geven van een graad van volmaaktheid, hier te voren onbekend, kwamen de klassieke concerten in de verdrukking. Ten einde deze concurrentie het hoofd te bieden, trachtte men de concerten op hooger peil te brengen en wel door Coenen smadelijk en onverdiend aan den dijk te zetten en Richard Hol aan het hoofd van het orkest te plaatsen. Een paar seizoenen hield men de zaak aldus gaande, doch de ondergang was onvermijdelijk. Het *Paleis* hield op muziek-centrum te zijn. Het orkest constitueerde zich toen op coöperatieven grondslag tot zelfstandige inrichting, met Wedemeijer als directeur, onder den naam

Amsterdamsche Orkest-Vereeniging. Het gaf abonnements-concerten in het Gebouw der Maatschappij voor den Werkenden Stand, op den Kloveniersburgwal. Na weinige jaren moest ook dit worden opgegeven en daarmede verdween het laatste spoor van het Paleis-orkest, dat vele jaren lang de spil van het Amsterdamsche muziekleven was geweest.
In 1883 werd te Amsterdam een wereld-tentoonstelling gehouden, ter plaatse waar nu het Museumplein is. Ten einde de aantrekkingskracht van deze expositie te vergrooten, had men voor de dagelijks op het terrein gegeven muziek-uitvoeringen het orkest van de Philharmonie, onder leiding van Bilse, uit Berlijn laten komen. De prestaties van dat orkest waren voor de muzieklievende Amsterdammers een openbaring. Zulke orkestmuziek, zoo verzorgd en geacheveerd, had men hier nog nooit gehoord. Het was, zoo niet geheel, dan toch zeker voor een aanzienlijk deel daaraan te danken, dat een groep muziekvrienden het besluit nam, Amsterdam een orkest van den eersten rang te verschaffen. De Vereeniging *Het Concertgebouw* kwam tot stand; tot de stichting van het gebouw werd overgegaan (de keuze van de plek, in welks omgeving nagenoeg geen huis was te zien, wekte algemeene verbazing en gaf aanleiding tot pessimistische voorspellingen); de vorming en scholing van het orkest werd opgedragen aan Willem Kes. In Januari 1887 werd het eerste concert gegeven — het eerste van een lange, lange reeks, waarin het orkest zich ontwikkelde tot een wereldberoemd ensemble, dat zelden geëvenaard, nooit overtroffen wordt. Na eenige jaren ging Kes heen (hij werd dirigent te Glasgow, later te Coblenz); zijn opvolger was Willem Mengelberg, die tot heden aan het hoofd van het orkest staat. Als tweede directeur fungeerden Martin Heuckeroth, Evert Cornelis, Cornelis Dopper en (thans) Eduard van Beinum. Enkele buitenlandsche dirigenten voerden, soms jaren achtereen, gedurende perioden van afwisselenden duur, het orkest aan: Karl Muck, Pierre Monteux, Bruno Walter.
Er is thans, buiten dat van het Concertgebouw, geen ander orkest van eenige beteekenis. Ook het zgn. Weerbaarheidsorkest, dat o.a. in *Artis* concerten gaf, bestaat niet meer. Sinds Amsterdam geen garnizoen meer heeft, is er ook geen militaire kapel. Gedurende eenigen tijd vereenigden zich in bioscopen en *jazzbands* spelende musici, begeerig om van tijd tot tijd goede muziek te spelen, tot een orkest, dat onder leiding van Iwan Mossel, den bekenden cellist, concerten gaf. Hetzelfde geschiedt thans nog wel eens onder leiding van Nico van der Linden. Doch van eigenlijk muziekleven buiten het Concertgebouw is geen sprake meer.
Ook in *Artis* werden gedurende een lange reeks van jaren concerten

gegeven door verschillende orkesten, op Woensdagavonden en op Zondagmiddagen, des zomers in den tuin, des winters in de zaal. Zij waren zeer in trek, behoorden tot het uitgaansprogram van den deftigen Amsterdammer. Men genoot de muziek, zag en werd gezien. Jonge paartjes zochten de schemerlaantjes op en bij de middagconcerten maakte het kindervolk den geheelen tuin onveilig en de muziek bij wijlen onhoorbaar. Ook deze geneugten zijn in de draaikolk der tijden verzwolgen.
Zooeven werd gezegd, dat er thans slechts één orkest in de hoofdstad is. Daarmede werd dan bedoeld: een beroeps-orkest. Want dilettanten-orkesten zijn er in overvloed. Als nummer één van hen mag stellig gelden de Studenten-Muziekvereeniging *Sweelinck*, dat altijd een goeden naam heeft gehad en hem nog steeds waardig is. De harmonie- en fanfarecorpsen zijn even bezwaarlijk te tellen als Borgers tranen het waren. Er zijn er van de Post, van de Politie, van de Brandweer. Er zijn er van beoefenaars van een zelfde beroep en zelfs van werkenden in een zelfde fabriek. Er zijn politieke, er zijn neutrale, en er zijn er van buurtgenooten. De Hollandsche liefhebberij in apartjes komt ook hier tot haar recht. Zij hebben echter dit met elkander gemeen, dat zij alle oorverdoovend zijn. Sommige van deze corpsen spelen wel, of dikwijls, bij boottochten, voetbal- en andere wedstrijden en diverse feestelijkheden, en dit stellig niet geheel belangeloos, zoodat zij den rechtmatigen toorn opwekken van zich benadeeld achtende beroeps-muzikanten, die het dan ook aan protesten tegen dit euvel niet laten ontbreken.
De straat-orkestjes, gemeenlijk *oempa's* genoemd en de eenloopende muzikanten, die nota bene voor de politie bekwaamheidsproeven moeten afleggen, bij welke echter geen conservatorium-eischen worden gesteld, voltooien het beeld van de instrumentale muziek in al hare geledingen.
Wenden wij ons nu tot de vocale muziek, dan komt het eerst de opera in aanmerking — al is daarbij uiteraard ook de instrumentale betrokken.
Het eerste trekt dan het merkwaardige feit de aandacht, dat Amsterdam geen opera bezit.
Uit Van der Vijvers notities is gebleken, dat een eeuw geleden Hollandsche, Fransche, Duitsche en Italiaansche zangspelen werden ten gehoore gebracht. Die tijd is lang voorbij. De Italiaansche opera schijnt het langst in het leven te zijn gebleven, want schrijver dezes hoorde daarvan in zijn jeugd nog wel spreken als van iets dat men niet lang geleden had gekend. Er werd zelfs nog gesproken van eene beroemde Hollandsche operazangeres, Rosa de Vries genaamd, wier zoon, Maurice de Vries, een even beroemde baritonzanger aan de Parijsche Groote Opera was. Amsterdam

was toen echter geen opera-gezelschap meer rijk. Maar er werden wel opera's ten gehoore gebracht. Want 's Gravenhage bezat een Fransche Opera, die elken Dinsdagavond den Stadsschouwburg bespeelde, en Rotterdam (toen het voornaamste centrum van het muziekleven des lands) een Duitsche, die elken Vrijdagavond in het Paleis voor Volksvlijt optrad — beide uitsluitend des winters.

Zij hadden elk hun eigen publiek. Weinigen bezochten beide opera's.

De Fransche troep vertolkte het gewone répertoire van groote opera en opéra comique dier dagen, Meijerbeer, Halévy, Gounod, Thomas, Bizet enz., de Duitsche de klassieke werken van Mozart, Von Weber, Beethoven, komische Oper, en ook Wagner, doch van hem alleen *Tannhaüser* en *Lohengrin.* (In de jaren '80 gaf een reizend gezelschap, onder Angelo Neumann, in het Paleis voor Volksvlijt, uitvoeringen van den *Nibelungen*-cyclus.)

In de Fransche opera schitterden Vitaux, Lhéry, Séguin, Mme. Laville-Ferminet — in de Duitsche Conrad Behrens, Paul Haase, Antonia Mielke, Mevr. Jaïde, Kathi Betaque, Selma Kempner.

Hoe de Duitsche artisten het uithielden in het ijskoude *Paleis*, mag een wonder heeten. Schrijver dezes woonde er eenmaal een opvoering van Meijerbeers *Die Afrikanerin* bij; het laatste bedrijf speelt op een tropisch eiland; décor: palmen en exotische bloemen; belichting fel en scherp, tropische zon — doch bij elke noot, die gezongen werd, zag men dampwolken uit de monden der zingenden opstijgen.

De Duitsche opera verdween het eerst; eenige jaren later volgde haar de Fransche.

Maar intusschen was in den *Parkschouwburg* de eerste Hollandsche Opera, directie J. G. de Groot, verschenen. Zij begon met de vertooning van eenige hier nog onbekende operettes, doch ging weldra tot het uitvoeren van opera's over, de teksten in gewoonlijk allerafschuwelijkst Nederlandsch en jammerlijken versbouw vertaald. Maar zang en muziek waren goed. Het succes was dan ook ettelijke jaren groot. De namen van vele der artisten leven nog heden voort: de dirigenten De la Fuente en Kees van der Linden, de zangers en zangeressen Henri Albers (die later tot de beste leden van de Parijsche Opéra Comique behoorde), Désiré Pauwels, Jos. M. Orelio, Jos. Thijssen, Joh. Schmier, A. Alexanders, Henri Engelen, Cor Schmidt, Mevr. Engelen-Sewing, Mevr. Thijssen-Bremerkamp, Louise Kiehl, Mevr. Lohoff (Faniëlla), Mevr. Coini (Fanny Francisca) en anderen.

Ook deze onderneming ging ten slotte te gronde. Kees van der Linden

stichtte later een nieuwe Nederlandsche Opera. Nadat ook zij was verdwenen, waagde G. H. Koopman een poging en hield het op zijn beurt eenige jaren vol. Gedurende eenigen tijd kenden wij het Amsterdamsch Lyrisch Tooneel, onder leiding van Peter Raabe, in het Paleis voor Volksvlijt. Daarna verscheen een opera-onderneming, wier naam een soort van woordspeling was: De Co-opera-tie; zij stond onder leiding van Albert van Raalte, handhaafde zich eenige jaren en ging toen den weg van al hare voorgangsters, dien naar den ondergang. Vóór weinige jaren ondernam de dirigent Paul Pella, eenmaal leider van de opera te Aken, doch verjaagd omdat hij geen „ariër" is, een poging tot het vormen van een opera-gezelschap; het kon het niet verder brengen dan drie of vier voorstellingen. Alzoo bezit sedert vele jaren Amsterdam geen opera-gezelschap meer — een leemte, waarin niet zal kunnen voorzien worden, indien niet, evenals in Duitschland, Frankrijk en Oostenrijk, in zekere mate ook in België, van overheidswege aanzienlijke subsidies worden toegekend. Er is geen reden waarom dit achterwege zou blijven. Het Rijk kent verschillende orkesten belangrijke subsidies toe. Provinciale en Gemeentebesturen doen hetzelfde. Waarom zou men dan niet door subsidies althans één goed opera-gezelschap in stand houden? Zonder opera is het muziekleven des lands onvolledig en het laag neerzien van sommige muzieksybarieten op de opera, is ergerlijke dwaasheid en snobisme.
Amsterdam is echter niet geheel van opera-genot verstoken. Een aantal jaren geleden stichtte M. de Hond, een Hagenaar, die zich, daar hem een Italiaansche ridderorde was toegekend, naar Italiaansch gebruik Cav. M. de Hond noemde (cav. = cavaliere = ridder), een Italiaansche Opera, die ook na zijn dood gehandhaafd bleef. Zij geeft elken winter gedurende eenige maanden een reeks voorstellingen, waarvan vele te Amsterdam, en heeft gewoonlijk veel succes.
Maar er is nog een andere instelling, die althans eenigermate in de behoefte aan opera's voorziet: de Wagner-Vereeniging. Zij werd ongeveer een halve eeuw geleden gesticht op initiatief van Mr. Henri Viotta en van de Duitsch-Nederlandsche heeren Bunge, vader en zoon, met het doel de toen hier vrijwel onbekende en ook onbegrepen werken van Richard Wagner te doen kennen en waardeeren.
Aanvankelijk bepaalde de Wagner-Vereeniging zich tot de uitvoering van fragmenten van Wagners muziekdrama's in concertvorm. Haar koor bracht, onder den naam Zangvereeniging *Excelsior*, bijzondere en hier weinig bekende werken, als Berlioz' *La Damnation de Faust* en *Requiem*, Wagners *Liebesmahl der Apostel* enz. ten gehoore, doch werd na een bestaan

van eenige jaren opgeheven. Ongeveer ten tijde van hare opheffing werd een aanvang gemaakt met de uitvoering van Wagners werken, ten tooneele en in hun geheel, zonder de bij vele opera-gezelschappen gebruikelijke coupures. Voor en na werden alle muziekdrama's opgevoerd — uitgezonderd de vier oudste, *Die Feeen*, *Das Liebesverbot*, *Rienzi* en *Der Fliegende Holländer* — volgens de tradities van Bayreuth, met de beste Wagner-zangers en -zangeressen en het Concertgebouw-orkest, onder leiding van beroemde dirigenten, zoodat in den regel prachtige uitvoeringen werden verkregen.

Jarenlang werd uitsluitend Wagners werk vertolkt. Later werd bij uitzondering dat van een anderen Duitschen componist, Humperdinck of Richard Strauss, ten tooneele gebracht. In den jongsten tijd geschiedt dit echter herhaaldelijk en meermalen komen ook Fransche werken, o.a. van Debussy en Ravel, tot uitvoering.

Elken winter worden twee opera's, telkens tweemaal, opgevoerd, doch er zijn ook wel buitengewone uitvoeringen. Slechts leden der Vereeniging hebben toegang en het lidmaatschap is duur. Enkele malen werden evenwel, met gemeentelijk subsidie, voorstellingen tegen betrekkelijk lagen prijs gegeven.

De Wagner-Vereeniging is zeer zeker een belangrijk bestanddeel van het muziekleven van Amsterdam, doch in de behoefte aan een opera voorziet zij uiteraard niet.

Een belangrijk element in het muziekleven zijn de groote koorvereenigingen: het koor der Afdeeling van de Maatschappij tot Bevordering der Toonkunst, de Koninklijke Oratorium-Vereeniging, twee confessioneele Oratorium-Vereenigingen en de zangvereeniging *De Stem des Volks*.

Het eerstgenoemde koor bepaalt zich nagenoeg geheel tot het verleenen van medewerking aan groote uitvoeringen, in samenwerking met het Concertgebouw-orkest, in het bijzonder de jaarlijksche uitvoeringen van Bachs *Matthäus-Passion* en van Beethovens Negende Symphonie, alsmede Mahlers symphonieën.

De Oratorium-vereenigingen bepalen zich tot hetgeen in hun naam ligt opgesloten. *De Stem des Volks*, die voorheen slechts kleine koorwerken ten gehoore bracht, voert thans geregeld oratoria e.d. uit.

Van deze groote koor-vereenigingen naar de kleine is slechts een stap.

De koorzang is sinds vele jaren te Amsterdam zeer geliefd. Het aantal zangvereenigingen — ook wel, op zijn Duitsch, liedertafels genoemd — was en is aanzienlijk. Tot vóór eenige tientallen jaren kende men zoo goed als uitsluitend mannenkoren. Vooral de Joden, liefhebbers van muziek

als zij bijna zonder uitzondering zijn, bezaten groote zangvereenigingen. Een was zelfs zoo groot en bemiddeld — zij heette *Oefening baart Kunst* — dat zij er toe overging een eigen concertgebouw te stichten, *Plancius* geheeten, in de Plantage Kerklaan; het heeft vele jaren als zoodanig dienst gedaan, werd, nadat *Oefening* had opgehouden kunst te baren, dienstbaar gemaakt aan vergaderingen e.d. en is thans taxi-garage. De leden hadden voor deze vereenigingen groote persoonlijke en geldelijke offers over. Zij brachten aanzienlijke sommen bijeen ten behoeve van het organiseeren van zangwedstrijden, of van het deelnemen aan buitenlandsche concours, waartoe zij vaak beroepszangers bij het koor inlijfden. Tusschen deze vereenigingen heerschte groote rivaliteit, waarbij zich ook het standsverschil deed gelden.

De mannenzang is thans grootendeels verdrongen door het gemengde koor; een voorname vereeniging tot beoefening van dezen zang, *Apollo* genaamd, heeft zich weten te handhaven. Er zijn nog wel meer, doch hunne prestaties hebben gewoonlijk weinig beteekenis.

Een instelling van groote beteekenis is de Kunstkring *Voor Allen*, die haren talrijken leden elken winter, voor matige abonnementsprijzen, reeksen concerten en uitvoeringen aanbiedt en daar de beste vocale en instrumentale solisten, quartetten enz. doet optreden.

Bij de behandeling van het muziekleven komt uiteraard ook het muziekonderwijs aan de orde.

Van der Vijver, schrijvende in 1848, deelt dienaangaande het volgende mede:

„Ook het jaar 1827 zag eene nuttige inrigting, onder de benaming van *Koninklijke Muzijk- en Zangschool*, tot stand komen.

Wij moeten het bekennen, dat ondanks de door God bekroonde poging tot een verbeterd volks-onderwijs in ons Vaderland, ten minste één tak, die van toon- en zangkunst, is achterlijk gebleven. Wie, die harmonie en muzijk waardeert, voelt zich niet geschokt door het schreeuwen en tieren der volkshoopen, wier lied en geluid even bandeloos zijn. Wie zal het ontkennen, dat het psalmgezang in de meeste Protestantsche Kerken het hart koud laat en de ooren kwetst door verwaarloozing van pauze en maat, bij gebrek aan theoretische kennis. Een en ander gaf aanleiding, dat eenige ingezetenen, ondersteund door de Maatschappij Tot Nut van 't Algemeen, zich vereenigden om de volksbeschaving, ook door voorlichting en onderwijs in zang- en toonkunst, te bevorderen. Hunne pogingen, daartoe almede bij 's Lands Bestuur aangewend, hadden het gevolg, dat den 1 Januarij dezes jaars een *Koninklijke Muzijk- en Zangschool*, onder toezigt

eener Commissie, op de Prinsengracht bij de Leidsche straat werd geopend voor hen, die aanleg hadden voor toon- of zangkunst, en in lezen, schrijven en rekenen bedreven waren. Wijders werden — tot meerdere voldoening aan 's Konings verlangen, om den bloei der nationale zang- en toonkunst te bevorderen — de aan te nemen kweekelingen over het algemeen onderscheiden in: A: Zoodanigen, aan welke eene zekere toelage zou kunnen worden toegestaan. B. Zoodanigen, welke het onderwijs gratis, doch zonder genot van eenige toelage, zouden ontvangen. C. Zoodanigen, welke verkiezen mogten eene billijke schadeloosstelling aan de kas der school uit te keeren.
De bewijzen van den goeden uitslag dezer instelling zijn voorhanden. Menig kweekeling zag men, na volbragten leertijd, in orchesten en schouwburgen opgenomen, of bij partikulieren als onderwijzers of onderwijzeressen geplaatst; waarom het een zonderling verschijnsel is geweest, dat deze school na verloop van zestien jaren werd opgeheven.
Ondertusschen ging daardoor deze goede instelling niet verloren; want dadelijk werd zij door eene *Stedelijke Muzijk- en Zangschool* vervangen, welke tot op den huidigen dag bloeit, en den verdienstelijken Ridder J. G. Bertelman aan haar hoofd heeft. De kweekelingen, in deze school opgenomen, betalen veertig gulden in het jaar, en ontvangen daarvoor onderwijs: in de *theorie der muzijk*, in den *zang*, op de *forte-piano*, op de *viool*, in de *compositie* en op *koperen* en *houten blaas-instrumenten*. Benevens de schoolgelden der leerlingen geniet deze inrigting bijdragen van wege de Provincie en de Stad Amsterdam.
Alhoewel reeds in 1822 alhier eene Maatschappij van Toonkunst, onder de zinspreuk: *Het Volmaakt Accoord* bestond, in welke Maatschappij onze verdienstelijke toonkunstenaar B. Koch eene verbeterde leerwijze met de meloplaste had ingevoerd, komt het ons echter voor, dat de Koninklijke Muzijk- en Zangschool in het bijzonder den grondslag heeft gelegd tot een meer algemeen onderwijs in den zang te dezer stede. Sedert dien tijd toch heeft men in de armen- en tusschenscholen het onderwijs in den zang met meer zorg behandeld, en is er in het algemeen eene zucht voor maatgezang geboren, welke door zangvereenigingen voor meer gevorderden in jaren en door bijzondere zangscholen voor de jeugd, in volmaking is toegenomen en het volksgezang ten minste de schors van ruwheid heeft doen verliezen."
Ook de Stedelijke Muziekschool is in den loop der jaren verdwenen. Thans bezitten wij echter een Conservatorium der Muziek, gesticht door de Maatschappij tot Bevordering der Toonkunst en van overheidswege

gesubsidieerd. Het was aanvankelijk gevestigd in een gebouw op de Nieuwe Achtergracht bij het Weesperplein. Vandaar werd het verplaatst naar het beroemde Huis met de Hoofden, op de Keizersgracht. Sinds eenige jaren is het gevestigd in een fraai, voor het doel gebouwd en ingericht gebouw aan de Bachstraat. Achtereenvolgens waren directeuren Daniël de Lange en Julius Röntgen. Thans berust de leiding bij Sem Dresden. Aan het Conservatorium is een Muziekschool verbonden, waar middelbaar onderwijs in de muziek wordt gegeven.
Er bestaat bovendien een Muziek-Lyceum, gevestigd in een eigen gebouw aan het Albert Hahn-Plantsoen en er zijn ook eenige particuliere muziekscholen.
Van der Vijver gewaagt van betere verzorging van het „onderwijs in den zang", gegeven „in de armen- en tusschenscholen", waaruit mag worden opgemaakt, dat in de scholen van hoogere orde reeds te voren aan dit onderricht eenige zorg werd besteed. Men moet zich daarvan geen te hooge voorstelling maken. Het „onderwijs in den zang" bepaalde zich tot het leeren van liedjes. Een veertigtal jaren geleden kwam eenige verbetering, door de invoering, onder den drang vooral van Daniël de Lange, van de methode Galin-Paris-Chevé, waarbij het notenschrift werd vervangen door cijfers, hetgeen het lezen van zangmuziek en het toontreffen vergemakkelijkt. Het ideaal werd daarmede echter geenszins bereikt, want het zang-onderricht werd, en wordt grootendeels nog, gegeven door de onderwijzers, wier muzikale kennis, opgedaan op kweekscholen enz., gewoonlijk niet groot is en die zeker niet de werkelijke techniek van den zang beheerschen. Sinds eenige jaren is echter eene daartoe in het leven geroepen vereeniging doende het zang- en muziekonderricht op lagere en andere scholen door bevoegden te laten geven.
Er is reeds een en ander gezegd over het lage peil, waarop de volkszang hier nog steeds staat. Eenige jaren geleden is men er, in navolging van Amerika en Engeland, toe overgegaan, bij voetbal-wedstrijden en andere gelegenheden, *community singing* in te voeren. Het heeft niet lang geduurd; thans hoort men in zulke bijeenkomsten weinig anders dan „We zijn niet bang" of „We gaan naar Rome".
Het is bezwaarlijk na te gaan, hoe het met de beoefening der muziek, anders dan door musici van beroep, is gesteld. De algemeene indruk is wel, dat zij is achteruit gegaan en nog wel in belangrijke mate. Dit kan worden afgeleid uit drie gegevens, te weten: 1. de muziek-leeraren klagen zeer over vermindering van hunne lessen; 2. de invoer van muziekinstrumenten, in het bijzonder van piano's, is aanmerkelijk geringer dan

betrekkelijk weinige jaren geleden het geval was; 3. vele van oudsher gevestigde piano-magazijnen zijn opgeheven en niet door nieuwe vervangen; de meeste der nog bestaande zagen zich gedwongen tot den verkoop van radio-toestellen en gramofoons met toebehooren over te gaan. De sinds acht of negen jaren heerschende crisis, welker noodlottige invloed veelzijdig en veelsoortig is, zal zich stellig ook op dit gebied laten gelden. Maar de invloed van de „muziek in blik", de mechanische muziek, de radio, is hier stellig niet zonder beteekenis — en de even onmiskenbare als algemeene daling van het peil der cultuur valt ook hierin te herkennen; de populariteit van de afgrijselijke jazz-„muziek" is een veelbeteekenend symptoom.
Het tooneelgordijn van den eersten Stadsschouwburg, de Houten Kast, op het Leidscheplein, prijkte met dit opschrift:

„Der kunsten God aan 't IJ, met geestdrift aangebêen,
Kroont hier in 't heilig koor verdienste en deugd alleen."

Waarschijnlijk is deze aanbidding van „der kunsten God" thans „aan 't IJ" algemeener en ernstiger, dan ten tijde dat Zubli deze dichtregels schreef. Even waarschijnlijk is zij minder ernstig en algemeen dan eenige tientallen jaren geleden. Maar de kunst, in al hare uitingen, is wel zoo stevig verankerd in het leven der Amsterdammers, dat er alle reden is om te verwachten, dat zij, ondanks de heerschende, doch stellig tijdelijke onevenwichtigheid, in hunne stad ten eeuwigen dage „met geestdrift aangebêen" zal blijven.

SPORT EN SPEL

Het woord *sport*, een afkorting van *disport* = spel, vermaak, tijdkorting, hebben wij uit Engeland overgenomen en dit heeft geleid tot het geloof, dat hetgeen er thans onder wordt verstaan eveneens van Engelschen oorsprong is en voorheen in ons vaderland niets van dezen aard was te vinden. Deze opvatting is echter onjuist. Reeds van oudsher werden hier allerlei takken van hetgeen thans sport wordt genoemd beoefend. De ridders waren, als overal elders, meesters in de paardensport en het hanteeren van lans en zwaard, welke vaardigheid zij, in vredestijd, aan den dag legden in hunne steekspelen. Het „gemeene" volk kende reeds in het verre verleden het boogschieten als sport; het wordt tot heden toe vlijtig beoefend, vooral in de zuidelijke provinciën, waar ook het vaandelzwaaien nog bloeit. Het *kolven* is een zeer oud Nederlandsch spel; het werd waarschijnlijk van hier naar Schotland en Engeland overgebracht; het woord *golf* is niet anders dan ons *kolf*. Oude schilderijen toonen, dat zelfs *ijs-hockey*, in Engeland *bandy* genoemd, zij het wellicht in primitieven vorm, hier reeds eeuwen geleden werd gespeeld. Het Amerikaansche *base-ball* is het oude Nederlandsche *honkbal*, dat de Hollanders, die op het eiland Manhattan Nieuw-Amsterdam, het tegenwoordige New York, stichtten, vermoedelijk daar hebben ingevoerd. Het *kaatsen* is een zeer oud Nederlandsch spel; in Friesland is het nog altijd de nationale sport. Ringrijden en harddraverijen behooren sinds onheuglijke tijden tot de elementen van vaderlandsche feestelijkheden, evenals mastklimmen, hardloopen en roeien. En wie denkt er in dit verband niet aan het admiraalzeilen! En aan het schaatsenrijden!

Het geloof, dat wij sport en lichaamsoefening aan Engeland te danken hebben, is dus in strijd met de historische feiten. Ons land komt op dit gebied volstrekt niet achteraan hinken, doch is veeleer een pionier te noemen.

In den loop der tijden is echter veel verloren gegaan. Kolfspel en honkbal werden hier sinds tal van jaren niet meer beoefend; in onze dagen werden zij gereïmporteerd uit de landen, waarheen onze voorouders hen hadden overgebracht. Nu worden zij hier weder gespeeld, doch met gebruikmaking van de Britsche en Amerikaansche terminologie; onze golfers — vooral niet kolvers! — spreken van bunker, stymie, niblick enz., van alle welke woorden de Engelsche woordenboeken zeggen, dat de herkomst twijfelachtig is, doch die mogelijkerwijze uit het Nederlandsch stammen.

Wat ten aanzien van deze dingen voor Nederland in het algemeen geldt, is uiteraard ook op Amsterdam in het bijzonder van toepassing. Een eeuw geleden was het met de beoefening van hetgeen verder gemakshalve sport zal worden genoemd, alom, en dus ook in de hoofdstad, slecht gesteld. Er bestond, zooals wij reeds zagen, één zweminrichting, die alleen in den zomer bruikbaar was. Des winters werd op de grachten schaatsengereden en er werden natuurlijk ook wel tochten in de omgeving der stad gemaakt. Jongelieden uit den aanzienlijken stand zullen wellicht schermen en gymnastiek beoefend hebben. Er bestonden vereenigingen van boog- en geweerschutters. Deftige lieden zullen in hunne tuinen croquet hebben gespeeld. Veel anders zal er niet zijn geweest. Er wordt althans nergens melding van gemaakt.

Tegen het midden van de 19de eeuw kwam er eenige verandering. Op het voorbeeld van Duitschland, waar, vooral onder den invloed van den in 1852 gestorven Friedrich Jahn, het „turnen" algemeen werd beoefend, begon men zich ook hier op de gymnastiek toe te leggen. Nadat zij ook op de scholen werd ingevoerd en derhalve nagenoeg iedereen althans met hare beginselen kennis maakte, ontstonden gymnastiek-vereenigingen. Een halve eeuw geleden waren er vele in onze stad; tot den huidigen dag is het zoo gebleven en de Amsterdamsche gymnasten van beiderlei geslacht zijn sinds vele jaren de beste des lands.

Het zal ongeveer 1880 zijn geweest, dat een gepensionneerde onderofficier-schermmeester, Dreese genaamd, een schermschool oprichtte, uit welker leerlingen zich een vereeniging vormde, die officieel Onderlinge Amsterdamsche Schermcursus heette, doch algemeen De Schermclub werd genoemd en welker leden nagenoeg allen Joden waren. Binnen weinige jaren kwamen nog drie of vier zulke clubs tot stand en alweder waren de leden bijna uitsluitend Joden. Vele jaren lang waren onze beste schermers dan ook van Joodschen huize. De namen Vigeveno en Zeldenrust, bij voorbeeld, zijn tot heden in de schermwereld met eere bekend.

Terzelfdertijd begon men op bescheiden schaal het boksen te beoefenen en ook hierbij waren Joodsche liefhebbers in de meerderheid. Ook in Engeland, en later in Amerika, waren Joden in de bokssport zeer op den voorgrond getreden; Daniel Mendoza was de grondlegger van het „wetenschappelijke" boksen en namen als Belasco, Ted (Kid) Lewis, Dutch Sam (J. S. Elias), Bendigo en Max Baer zijn sterren van de eerste grootte aan den boksershemel.
Het bleef echter niet daarbij. Het was de groote sportsman Mulier, die, eveneens ongeveer een halve eeuw geleden, uit Engeland het voetbalspel hier invoerde. Gelijktijdig werd vandaar het cricketspel geïmporteerd en weldra volgden athletiek en tennis.
Het waren aanvankelijk slechts jongelieden uit den aanzienlijken en uit den vermogenden middenstand, die er zich op toelegden — en hun aantal was niet groot. Het was een wereldje op zich zelf. De groote massa der Amsterdammers wist zelfs niet dat het bestond. De dagbladen maakten er nagenoeg geen melding van. Hoe het met de belangstelling voor deze dingen was gesteld, kan uit het volgende worden afgeleid:
De voornaamste voetbal-vereeniging van een veertigtal jaren geleden was R.A.P. Zij had een terrein aan de Schagerlaan, in de Watergraafsmeer, een stuk weiland, waarop het speelveld was afgezet door op ijzeren stangetjes uitgespannen touwen; daaromheen een plankier van één plank breedte, ten dienste van het belangstellende publiek, dat zelden meer dan een honderd man of zoo sterk was. Zoo was het gesteld bij de grootste voetbalclub; bij de weinige andere was het navenant.
De jongelieden, die zich op athletiek, voornamelijk hardloopen, toelegden, deden zulks achter het Rijksmuseum, op terreinen en banen, die men thans als schrikwekkende curiositeiten zou beschouwen. Van belangstelling voor hunne verrichtingen bij het publiek was in het geheel geen sprake. Aan de zeer beperkte beoefening van cricket- en tennisspelen werd hoegenaamd geen aandacht geschonken.
Anders was het gesteld met de wielersport. Waarschijnlijk zullen ook wel een zestig of zeventig jaren geleden eenige Amsterdamsche jongelui hunne ledematen hebben gewaagd op houten *boneshakers* met ijzeren banden, doch ook het aantal dergenen, die de uit Engeland ingevoerde hooge bicycles beklommen, was gering. Anders werd het toen de eerste *safeties*, de veiligheidswielers, voorloopers van het tegenwoordige rijwiel, hun intrede deden en zeker toen na eenige jaren de dunne, massieve rubberbanden plaats maakten voor de luchtband. Zij werden *roovers* genoemd, omdat de eerst ingevoerde het merk *Rover* (= zwerver) droegen. Het aan-

tal wielrijders nam toen aardig toe, doch was niet te vergelijken met hetgeen Amsterdam tegenwoordig op dit stuk te aanschouwen geeft. Een fiets kostte in die dagen twee à drie honderd gulden en viel dus slechts binnen het bereik van hetgeen men „de beter gesitueerden" noemt.
Maar groot was al dadelijk de belangstelling voor het wielrennen. Achter het Rijksmuseum bevond zich de baan en daarheen stroomde het publiek, om zich te verlustigen in de prestaties der renners, die zich op hooge bicycles, op safeties, driewielers en tandems met elkander maten, waarbij de wedstrijden op lange baan gereden werden met wat men „levende gangmaking" noemde: tandems, triplets, quadruplets, quintuplets en zelfs septuplets — want motoren waren in die dagen onbekend. De wielrenners van dien tijd waren de beste van Europa, onoverwinnelijk. Tot den dag van heden zijn de namen Kiderlen, Cordang, Beisenherz, Adler, Scheltema Beduin, Kingma en vooral Jaap Eden beroemd gebleven. De Nederlandsche wielrenners hebben trouwens de roemrijke traditie gehandhaafd. Tot in onzen tijd behooren zij tot de coryphaeën van hun sport.
In den loop der jaren is de beoefening van en de belangstelling voor de sport zeer toegenomen. Talrijk zijn de voetbalclubs, vereenigd in den Amsterdamschen Voetbalbond. Vereenigingen als *Ajax* en *Blauw-Wit*, van welke de eerstgenoemde in de Watergraafsmeer een prachtig stadion bezit, behooren tot de eerste des lands. Naar elken wedstrijd van beteekenis stroomt het publiek in duizendtallen, naar de klassieke wedstrijden Holland-België e. d. in tienduizendtallen. Het Stadion, gebouwd ten behoeve van de hier in 1928 gehouden Olympische Spelen en dat een ander verving, is dan ook te klein geworden; het wordt aanmerkelijk vergroot. De dagbladen wijden kolommen, zoo niet bladzijden, aan de sport en talrijk zijn de bijzondere sportperiodieken.
Voornamelijk is hierbij het voetbalspel in het geding, dat een ware volkssport is geworden. Maar de belangstelling gaat ook uit naar athletiek, tennis, hockey en andere spelen; naar cricket het minst, doch naar het zwemmen aanmerkelijk meer dan voorheen, nu de Nederlandsche, ook de Amsterdamsche, zwemmers, doch vooral zwemsters, tot de besten ter wereld behooren. Rotterdam heeft op dit gebied den voorrang, doch Amsterdam kan toch ook bogen op vermaardheden als Nida Senff en Tini Wagner. Maar het verheugendste is, dat er thans oneindig meer gezwommen wordt dan voorheen. In schrijvers jeugd waren zij, die de zwemkunst machtig waren, weinig talrijk. Thans zijn wellicht de niet-zwemmers in de minderheid, hetgeen zeker van het jonge geslacht kan worden gezegd.
De gemeente heeft tot de bevordering van de lichamelijke ontwikkeling

veel bijgedragen, door te zorgen voor sport- en voetbalvelden, zweminrichtingen, kanohavens enz. Zij heeft te haren behoeve ook bijzondere ambtenaren aangesteld.

Hier moet ook gewag worden gemaakt van het *billardspel*, dat te Amsterdam van oudsher vlijtig werd beoefend. Het aantal café's zonder billard is in onze stad altijd uiterst gering geweest. Aanvankelijk waren het tafels met zes, later met vier zakken. Zij hebben ongeveer een halve eeuw geleden het veld moeten ruimen voor de Fransche of Amerikaansche tafel zonder zakken. De eerste groote billardzaal was die van *Krasnapolsky*, waar de groote spelers van die dagen, de gebroeders Content, Smit, Verkley, Van Groningen hunne vaardigheid toonden. Later richtten ook andere café's, *Mille Colonnes*, *American*, *Palais Royal*, *Suisse*, *De Nieuwe Karseboom*, het *Paleis-café* enz. groote billardzalen in en er werden billardclubs opgericht, die eigen lokalen inrichtten of huurden. Uit deze clubs zijn spelers van wereldnaam voortgekomen: Arie Bos, Robijns, Sweering e. a.

Het *paardrijden* was en is te Amsterdam, dat eertijds in het geheel geen parken, veel minder bosschen bezat, en welks omstreken zich ook weinig leenden tot beoefening van deze sport, zeer beperkt. Tot in de tweede helft van de 19de eeuw was er een manège in de Nieuwe Kerkstraat bij de Weesperstraat; de Manègestraat bewaart er de herinnering aan. Zij werd overgeplaatst naar de Vondelstraat, waar zij zich nog heden bevindt. Binnen hare muren wordt de paardensport beoefend; er buiten wordt er weinig van bemerkt.

Geheel anders is het gesteld met de *watersport*. In het verleden bezaten vele vermogenden zeiljachten. Eigenlijke wedstrijden waren zeldzaam, doch het admiraal-zeilen behoorde tot de groote gebeurtenissen. Reeds vroeg in de 19de eeuw ontstonden zeil- en roeivereenigingen. Zij werden op den duur vrij talrijk. Daar waren de Koninklijke Zeil- en Roeivereeniging, de vereenigingen *Fortuna*, *De Hoop*, *De Amstel*, *Willem III*, *Poseidon*, *Nereus* (studenten). Op een enkele uitzondering na bestaan zij nog. De meeste hebben hunne clubhuizen en havens aan den Amstel. Hunne roeiwedstrijden zijn evenementen in het leven der stad. Zij worden gehouden op den Amstel. Wellicht zal dit veranderen, als de groote roeibaan, die de gemeente zal maken in het bosch, dat zij in het Zuid-Westen der stad aanlegt, gereed zal zijn — hetgeen dan betreurd zal mogen worden, want op den Amstel, als oevers en bruggen vol belangstellenden staan, als men zich verdringt op de terrassen der clubhuizen, als vlaggen en wimpels alles kleurrijk maken, vormen zulke wedstrijden een buitengewoon levendig en aantrekkelijk beeld.

Voor de jaarlijksche studenten-roeiwedstrijden — in zinlooze nabootsing van het Engelsche studenten-*slang* de *Varsity* genoemd — wordt het Noordzeekanaal gebezigd; en ook wordt wel geroeid op een deel van de ringvaart van den Haarlemmermeer, bij Sloten. Waarschijnlijk zal ook daaraan een einde komen, als de nieuwe roeibaan gereed zal zijn.
Zeilwedstrijden werden in het verleden gehouden op het IJ. Sinds havenwerken, kaden en oeverbebouwing daarvoor hinderpalen zijn geworden, houdt men ze buitengaats, op de Zuiderzee. Zij zijn echter niet talrijk, want de Kaag en Loosdrecht zijn de centra van deze sport geworden.
Dit alles betreft voornamelijk het wedstrijdwezen. Maar de watersport is in de laatste jaren een nieuwe phase ingetreden. Zij is een ware volkssport geworden, dank zij de jol, de wherry, doch vooral de kano.
In schrijvers jeugd ging Jan en alleman zich ook wel aan watersport te buiten, aan roeien in vrij rare en logge jollen en vletten, die men op verschillende plaatsen kon huren, zoo bij Pietersen aan de Plantage Muidergracht, bij Wolfrat aan hetgeen thans de Nicolaas Witsenkade is, later aan de Weesperzijde, en andere zulke inrichtingen, zooals er nog wel hier en daar zijn. Maar velen bezitten thans zelf een wherry of zooiets en talloozen zijn gelukkige eigenaars van kano's, die zij vaak zelf hebben gemaakt. Zij bevaren het Nieuwe Meer (uit welks omgeving eenige jaren geleden het voornaamste landteeken, de beroemde Koenenmolen, door brand is verdwenen), den Amstel en sinds eenigen tijd ook het Kinselmeer, doch verder ook alle wateren in en om Amsterdam. Er zijn alom „stallingen" voor deze broze vaartuigen gekomen en de stad heeft voor bijzonder aardige, onder de Berlagebrug, gezorgd, waar het watergedoe altijd veel belangstelling wekt.
De vermelding van het Kinselmeer geeft aanleiding tot een intermezzo.
Een van de kenmerkende eigenaardigheden van den gemiddelden Amsterdammer is, dat hij bitter weinig weet van de omgeving zijner stad. Het is daarmede nu wel ièts beter geworden, doch als men honderd Amsterdammers vraagt of zij bekend zijn met Kinselmeer, Holysloot, IJdoorn, De Poel, den Immetjeshorn, de Kadoelen, het Lange Loopveld, Den Hoorn, dan zullen negentig het antwoord geheel, tien het gedeeltelijk schuldig blijven. Voor de watersport gemeengoed werd, waren de meeste Amsterdammers met het bestaan van het Nieuwe Meer onbekend en voor het gemeentebestuur kort geleden besloot het Kinselmeer voor deze sport geschikt te maken, was zelfs de naam aan verreweg de meesten onbekend. Het ware gelukkig geweest als deze onbekendheid had voortgeduurd. Want het Kinselmeer was een natuurhistorisch paradijs, met een mooie

en rijke flora en fauna, die nu ten doode zijn opgeschreven; want de zwemmers, de kano- en andere vaarders verjagen de fauna en vernielen de flora. Terugkeer tot omgang met de natuur is uitmuntend, mits het geschiedt met eerbied en zonder haar te schenden — en op dit stuk blijft nog veel, zoo niet alles te wenschen.

Keeren wij nu tot de sport terug, dan blijft nog te vermelden, dat het tennisspel zoo groote beteekenis heeft gekregen, dat het gewettigd was er een groote (en zeer leelijke) hal voor te bouwen aan het begin van de Apollolaan, die echter ook voor vergaderingen en tentoonstellingen wordt gebezigd.

De Apollolaan — het noemen van den naam brengt in herinnering, dat het Initiatief-Comité Amsterdam niet lang geleden heeft gepoogd, daar een bijzonderen tak van de wandelsport te doen beoefenen: de pantoffelmarsch of -parade. In navolging — natuurlijk in navolging — van hetgeen hier en daar in het buitenland, o.a. des Zondags na kerktijd in Rotten Row, Hyde Park, Londen, geschiedt. Het was een dwaze vertooning en slechts een kortstondig leven was haar beschoren. Zulke dingen ontstaan en ontwikkelen zich van zelf; zij kunnen niet kunstmatig in het leven worden geroepen.

Nu nog een woord over de kinderen-sport. Er werd reeds een en ander over gezegd, toen van de kinderspelen gewag werd gemaakt. Maar er duiken telkenmale spelen op, die min of meer het karakter van sport dragen. Zoo kende men een eeuw geleden het *jeu de bilboquet*, het vangballetje, dat niet zeer lang geleden in eenigszins anderen vorm weder opdook. In onzen tijd kende men het *raket-* en later het *diabolo-spel*. Thans is de *Vliegende Hollander*, oftewel *scooter*, de geliefkoosde sport en ook de *rolschaats* verheugt zich voortdurend, periodiek zelfs in sterke mate, in de kinderlijke belangstelling.

De rolschaats — er is een tijd geweest, ongeveer vijftig jaar geleden, dat zij populair was. Er werden *skating rinks* voor ingericht. De voornaamste bevond zich in de Begijnensteeg. Lang duurde deze liefhebberij niet. De zaal werd later gebruikt als café-chantant, dat ook na eenige jaren verdween. Thans hebben wij de kunst-ijsbaan gekregen, gelegen naast het Sportfondsenbad in de Linnaeusstraat, die schaatsenrijders in de gelegenheid stelt hun sport te beoefenen, ook als de natuur hun het echte ijs onthoudt.

Een andere verdwenen sport is het *wielerpolo*. In de jaren '90 der 19de eeuw was zij zeer in trek. De Wielrijdersbond maakte er veel werk van. In de concertzaal van het *Paleis voor Volksvlijt*, die lang dienst deed als

wielrijschool, en in het bijzonderlijk voor dit doel gebouwde *Velox* (thans Zuiderbad), werd druk polo gespeeld. Maar de belangstelling taande, toen het wielrijden ophield het monopolie van betrekkelijk weinigen te zijn.

Want tusschen 1890 en 1900 was het fietsen een sport voor bemiddelden. Het gaf ook aanleiding tot wat men zou mogen noemen een pedalenparade. Elken Zondagmorgen reden honderden fietsers, de élite van de stad, uren lang in het Vondelpark rond, dronken een kopje koffie in het Paviljoen of in het Melkhuis en reden daarna weder de lanen op en af, tot het tijd werd voor de lunch. Maar de auto kwam en de fiets werd gestadig goedkooper; thans kost een goed rijwiel minder dan voorheen een stel banden; en men kan den kleinen prijs met geringe bedragen afbetalen. Vandaar is het, dat het de tram slecht gaat en de fietsers talrijk zijn als het zand der zee, zoodat het rijwielverkeer te Amsterdam den vreemdeling, die het aanschouwt, met stomme verbazing slaat.

Het is gewoonte in de dagbladen het schaakspel in de sportrubriek onder te brengen. Het voorbeeld wordt hier gevolgd en dus vermeld, dat het schaken, volgens een Duitschen wijsgeer „te veel spel voor ernst en te veel ernst voor spel," hier altijd vrij vele beoefenaars heeft gehad. Uitblinkers in onze stad waren de heeren L. Gans en A. Speijer, van wie eerstgenoemde een even degelijk als onderhoudend didactisch boek over het spel heeft geschreven. Zij werden overvleugeld door Dr. Max Euwe, die in 1936 in een titanen-wedstrijd aan Dr. Aljechin het wereldkampioenschap ontwrong. Deze gebeurtenis deed groote belangstelling voor het schaken ontstaan, die zelfs tot de stichting van een schaakschool leidde. De vooruitzichten zijn voor dit spel dan ook zeer gunstig.

VERMAKEN

De vermaken der menschen zijn talrijk en veelsoortig, van hoogen, geringen en minderwaardigen aard. Vele werden hier reeds behandeld. Eenige andere verdienen, behoeven althans, volledigheidshalve, eene beknopte bespreking.
Toen in de jaren '80 van de 19de eeuw velen, die het ongetwijfeld goed bedoelden, doch het verkeerd voor hadden, zich overgaven aan „wereldstad"-illusies, hetgeen er op neer kwam Amsterdam van zijn eigen karakter en schoonheid te berooven en het te veranderen in een nabootsing van bepaalde groote steden, van Parijs vooral, werd het ook noodig geacht de stad uit te rusten met allerlei instellingen, als andere metropolen bezaten. De *Parkschouwburg* was van dit streven een voortbrengsel. Doch niet hij alleen. Londen bezat *Madame Tussaud's*, Parijs het *Musée Guérin*, Berlijn een soortgelijke verzameling wassenbeelden, dus moest Amsterdam ook zooiets hebben. Eenige huizen en stalgebouwen, o.a. Roetemeiers Bierhuis, werden gesloopt en ter plaatse werd het *Panopticum* gebouwd. Op de boven-verdiepingen werd een wassenbeelden-galerij, compleet met gruwelkamer, geplaatst; de benedenzalen werden ingericht tot café. Aanvankelijk had de onderneming succes. Na eenigen tijd kwam er zelden meer een Amsterdammer en waren slechts „buitenlui" er bezoekers. Ten slotte lokte het bijna niemand meer. Het werd, met café en al, opgeheven, inwendig verbouwd tot schouwburg, zoodat het tegenwoordige geslacht het kent als het *Centraal-Theater*.
Groote buitenlandsche steden bezaten panorama's, derhalve moest ook Amsterdam er een hebben. Het laatste stuk van de Nieuwe Prinsengracht, tusschen Plantage Muidergracht en Middenlaan, werd gedempt en de architect Gosschalk bouwde er het *Panorama*. De schilder Tetar van Elven maakte het doek: het Beleg van Haarlem. Later kwam er een ander: De Intocht van Jezus in Jeruzalem. Het gebouw bevatte ook een tentoon-

stellingszaal, waar van tijd tot tijd kunst-exposities, later ook wel kunstveilingen werden gehouden. Het verloop van zaken was vrijwel gelijk aan dat van het Panopticum. Jarenlang stond het gebouw ongebruikt. Het werd bouwvallig. De gemeente kocht het en liet het ongeveer een jaar geleden sloopen. Daar men niet onmiddellijk aan het terrein een bestemming wist te geven, werd er een eenvoudig plantsoen op aangelegd, dat, dank zij de mooie boomen, die het omringen, zeer geslaagd mag worden genoemd en een niet onwaardigen achtergrond heeft in het gebouw van de Middelbaar-Technische School. Het is zelfs een zoo goed geheel geworden, dat de buurt er bij zou winnen als het behouden bleef.
Gedurende eenige jaren heeft de stad nog een panorama bezeten, een allerbanaalst semi-permanent gebouw, dat in het Vondelpark bij de Vossiusstraat stond. Het doek stelde Constantinopel voor. Het trok slechts korten tijd publiek en verdween.
Uit denzelfden tijd stamt het *Circus Carré*, aan den Amstel bij de Hoogesluis. De Duitsch-Nederlandsche familie Carré gaf sinds jaren circusvoorstellingen in ons land, bijzonderlijk te Amsterdam. Haar hoofd, Oscar Carré, een zeer populaire en geziene figuur — aan zijne instelling was zelfs het praedicaat Koninklijk verleend — ging er toe over het in zijn soort grootsche circusgebouw te stichten. Vele jaren lang was de onderneming in trek. Oscar Carré zelf had met zijn twaalf Trakhener hengsten, zijne echtgenoote met haar schoolrijden veel succes. August de Domme (de Amsterdammer Jacques Schuitenvoerder) was beroemd, evenals de clown Eugène. Schitterende balletten, zelfs waterballetten, werden gegeven. Wat er met en in een circus te doen viel, werd gedaan, doch ten slotte komt het altijd op hetzelfde neer. Het publiek kreeg er op den duur genoeg van. Achteruitgang trad in; verval bleef niet uit; het gezelschap werd ontbonden; het gebouw werd ingericht tot schouwburg, als hoedanig het nog steeds dienst doet.
Een ander circus, in- en uitwendig leelijk, stond in het begin van de jaren '90 op hetgeen thans de Hobbemakade is. Het had een kortstondig bestaan.
Tot de instellingen van vermaak behoorden ook de *cafés-chantant*, die vooral in de jaren '80 en '90 van de 19de eeuw talrijk waren. Zij schijnen echter geenszins de eerste te zijn geweest. Reeds in 1840 had men eenige inrichtingen van dezen aard. In dat jaar werd het gebouw *Het Wapen van Amsterdam*, Kloveniersburgwal hoek Rusland, aanvankelijk bierbrouwerij, daarna hotel, veranderd in een tempel des vermaaks en *Casino* genoemd. Het werd, althans ten deele, gewijd aan hetgeen men heden *variété* of

cabaret zou noemen. (Thans is er een groote papierhandel gevestigd.) Iets later bouwde J. E. Stumpff (waarschijnlijk de stamvader van het bekende kunstenaars-geslacht van dezen naam) in de Nes een soortgelijke instelling, die hij *Frascati* noemde. In de groote zaal, die 1500 personen kon bevatten, werden concerten en tooneelvoorstellingen, doch voornamelijk variété-uitvoeringen gegeven. Van der Vijver deelt hieromtrent nog de volgende bijzonderheid mede:
„De eigenaar heeft zich ook ten doel gesteld om aan de zinnelijke kermisvermaken eene meer zedelijke wending te geven en is sedert eenige jaren hierin geslaagd; en wel door elk jaar de groote zaal geheel te herscheppen in tuinen of lustwaranden, uit verschillende tijdperken, met fonteinen en watervallen, en door het aanbrengen van kunstgewrochten van marmer, metaal enz. In 1847 was de zaal in de vier tijdperken in Gothische architectuur herschapen."
In hoeverre de Amsterdamsche kermisgangers veredeld werden door den invloed van marmeren kunstgewrochten en gothiek, vermeldt de historie niet; doch te oordeelen naar hetgeen schrijver dezes daarvan een kwart eeuw later heeft gezien, was de „zedelijke wending" niet in het oog vallend. Het zedelijkheids-instituut heeft ook niet zeer lang bestaan. Het werd gesloopt en ter plaatse werd het verkooplokaal gebouwd, dat in zijn naam de herinnering bewaart aan hetgeen is geweest.
In de Nes, doch dichter bij den Grimburgwal, bevond zich een schouwburg, *Salon des Variétés* genaamd. De naam is een aanwijzing van hetgeen daar ten tooneele werd gevoerd. In schrijvers jeugd deed het dienst als legitiemen schouwburg. Het heette toen *Tivoli*. Later werd het opnieuw variété-theater, onder directie van Frits van Haarlem. Dit duurde eenige jaren. Toen werd het gesloopt, om plaats te maken voor een kantorengebouw.
Maar nu komen wij tot de eigenlijke *cafés-chantant*. Zij waren voornamelijk gevestigd in de Nes. Er waren echter ook eenige in de Warmoesstraat en verder her en der in de oude stad, o.a. in de Reguliersdwarsstraat (*Pittoresque*), op het Amstelveld (*Hippodrôme*), tot zelfs in de Balk in 't Oogsteeg.
Het waren curieuze inrichtingen. Alle vrouwelijke artisten (mannelijke waren zeldzaam) zaten op het tooneel, de *Bühne* zooals het in die wereld gebruikelijk was te zeggen, in een halven cirkel; om beurten kwamen zij voor het voetlicht, zongen hare liedjes, dansten hare dansjes. Buiten stond een als admiraal of veldmaarschalk gekleede portier, die, zoodra manspersonen naderden, bij middel van een touw de deur opentrok en de aan-

dacht vestigde op het aanlokkelijke schouwspel, dat de *Bühne* aanbood. Men betaalde er geen entrée, doch wel een betrekkelijk hoog bedrag voor zijn grocje of biertje. De voornaamste bronnen van inkomsten der directeuren echter waren deze: 1. de verkoop van stoffen voor tooneelcostumes aan de artisten tegen woekerprijzen; de vrouwen mochten nergens anders koopen; 2. de soupers, bestaande uit een busje zalm of sardines met wat brood, plus den noodigen drank, liefst champagne, die de artisten verplicht waren te gebruiken, als bezoekers, gewoonlijk Engelsche scheepsofficieren, met het oog op intiemere kennismaking, dit verlangden en waarvoor zij buitensporige prijzen hadden te betalen.

Eén van deze inrichtingen, waar echter geen *Bühne*-uitstallingen, noch afpersingen van den zooeven genoemden aard voorkwamen, was *Victoria*, in de Nes bij de Damstraat. De eigenaar, Gerson geheeten, een dikke Duitscher, troonde achter het buffet; zijn zoon Nico dirigeerde het orkest. Er traden goede artisten op, doch de groote aantrekkingskracht was Michel Solser, een komisch talent van den eersten rang; hij is jong gestorven, waardoor ons tooneel werd beroofd van een waarlijk genialen acteur. Zoolang Solser in *Victoria* optrad, stroomde het publiek er heen. Entrée werd niet geheven, was begrepen in den prijs der dranken. Dit leidde er toe, dat velen den geheelen avond bleven „op één glas bier," zooals men dit noemde, hetgeen de directie noopte tot den volgenden maatregel: ongeveer half tien daverde 's heeren Gersons stem door de zaal: „Tien minoeten pauze, tweede consoemptie!" waarop sommigen den aftocht bliezen, anderen het offer van dertig centen op het altaar der kunst brachten. Solser ging later aan het tooneel, hetgeen voor *Victoria* een nekslag was. Na eenigen tijd moest Gerson het opgeven. Gedurende een poos diende het gebouw tot hippodrôme. Thans zijn er kantoren gevestigd.

In de tweede helft van de jaren '90 bezat Amsterdam een voor die dagen moderne amusements-gelegenheid, die *Habsburg* heette, doch „de Haps" werd genoemd en in de Quellijnstraat was gelegen. Zij was min of meer een navolging van de beroemde cabarets van De Salis en Aristide Bruant, op het Parijsche Montmartre. Er trad één man op, Eduard Jacobs genaamd, een loot van een familie van musici. Hij droeg, aan het klavier gezeten, liederen, tekst en muziek van eigen maaksel, gewoonlijk van scabreuzen aard, doch nooit zouteloos en dikwijls vol levenswijsheid, voor. Men zou hem den eersten „vertolker van het levenslied" kunnen noemen; hij heeft hier het genre geschapen. Eenige jaren lang had hij aanmerkelijk succes. Toen het verminderde en ten slotte verdween, trok hij naar Antwerpen, waar hij het *Cabaret du Katakloum* stichtte. Ook dit duurde niet

lang. Een zwerversleven volgde. In het buitenland is hij gestorven. De *cafés-chantant* zijn verdwenen. De Nes, voorheen *de* straat van deze inrichtingen, alsmede van bordeelen, rendez-voushuizen, artisten-café's, artisten-pensions enz., is een stille straat geworden, centrum van den tabakshandel, met talrijke kantoren, plus verkooplokaal *Frascati;* van het oude rosse nachtleven is er geen spoor meer te vinden. Ook in de Warmoesstraat is er niets meer van te bekennen.

Amsterdam is daarom echter niet van cabarets ontbloot. Alom in de stad, tot in verschillende buitenwijken toe, vindt men café's, waar elken avond, althans op Zaterdag- en Zondagavonden, een of meer variété-artisten optreden. In sommige groote café's, die hunne bezoekers op orkestmuziek onthalen, treden ook wel zangeressen, diseuses e.d. op. Op het eertijds deftige en stille Thorbeckeplein, alsook op het Rembrandtplein tusschen de Reguliersdwarsstraten, bevinden zich ettelijke, ietwat vreemdsoortige café's, die tevens cabaret zijn. Het *Théater Tuschinsky*, op de Reguliersbreestraat, geeft in zijn afdeeling, die *La Gaité* heet, cabaret-kunst van hoogere orde. En wie een volkscabaret wil genieten, kan zijn hart ophalen bij Tilly Kalkhoven in den Jordaan. Ten slotte is ook in sommige bioscooptheaters een deel van het programma aan de cabaret-kunst gewijd.

Van dit onderwerp kan niet worden afgestapt zonder vermelding van hetgeen men zou kunnen noemen de artisten-beurs, die elken Maandagmiddag wordt gehouden in *De Kroon*, op het Rembrandtsplein. Daar komen de heeren en dames, die als cabaret- en variété-kunstenaars door het leven gaan, alsmede directeuren en impresario's, bijeen. Het is er druk en gezellig, in de zaal zoowel als op het trottoir en wie er aanknoopingspunten heeft of kan vinden, ervaart dat deze artisten meestal vriendelijke menschen zijn, met wie om te gaan even aangenaam als leerrijk is.

Een voornaam bestanddeel van de instellingen van vermaak zijn de bioscopen. Zij zijn te Amsterdam, evenals in alle groote steden, talrijk. De meeste bevinden zich in het oude stads-centrum, doch er zijn ook vele in de buitenwijken. Sommige bezitten rijke interieurs, met kostbare betimmeringen, fraaie tapijten, andere zijn eenvoudiger en er zijn ook enkele, welker behuizing in de „nieuwe zakelijkheid" of het „nieuwe bouwen" haar oorsprong vindt, als bij voorbeeld de *Cineac* (afkorting van *cinéma d'actualités*), op de Reguliersbreestraat, waar men een uur lang de gebeurtenissen van den dag, afgewisseld door amusements-filmpjes, kan aanschouwen.

De techniek, die ons het bewegende photografische beeld heeft gebracht, heeft de menschheid ook gelukkig gemaakt met de draadlooze telefonie,

waaruit het huis-amusement, dat radio wordt genoemd, is ontstaan. Zij brengt „de gesproken courant", redevoeringen, muziek en zelfs kerkdiensten en tooneel, het „hoorspel", in de huiskamer, is dus van privaten aard en moet derhalve buiten bespreking blijven, behalve waar zij, op twee punten, het openbare leven raakt. Het eerste is de gruwelijke ontsiering, vooral in de nieuwe wijken, door de massa's antenne-palen op de daken, tegen welk euvel het stadsbestuur thans krachtdadig optreedt. Het tweede is het pandemonium in de huizen en des zomers, als de vensters openstaan, ook in de straten, als de tallooze luidsprekers spreek- en muziekgeluiden uit alle deelen van Europa dooreen uitbraken, tegen welk kwaad maatregelen zijn genomen, die echter weinig uitwerking hebben.
In deze wereld moet voor alles een prijs worden betaald. Voor de dikwijls twijfelachtige zegeningen, met welke wetenschap en techniek ons hebben begiftigd, zoo de benzine-motor, de radio, de gramofoon, bestaat de prijs in de rust en de stilte, die de mensch behoeft, doch vrijwel nergens meer kan vinden, zeker niet in de groote stad.

DE DAGBLADPERS

Het Nederlandsche nieuwsblad is zeer waarschijnlijk geboren te Amsterdam, waar reeds vroeg in de 17de eeuw de boekverkooper Broer Jansz., „courantier in het legher" van Prins Maurits, nieuwstijdingen het licht deed zien en in 1626 overging tot geregelde uitgifte van zijn *Courant uit Italië en Duytschlandt.*
Het oudste der thans nog verschijnende dagbladen is eveneens Amsterdamsch: het *Algemeen Handelsblad*, dat, geboren in 1828, drie jaren later de *Nieuwe Amsterdamsche Courant* in zich opnam en dezen naam tot heden toe in den titel voert.
Veel ouder was *De Amsterdamsche Courant*, naar de kleur van het papier *'t Geeltje* genoemd, die echter in 1973 ophield te verschijnen en opgenomen werd in *De Telegraaf.*
Het Handelsblad zal wel geruimen tijd het eenige Amsterdamsche dagblad zijn geweest, althans tot 1846, in welk jaar het katholieke dagblad *De Tijd* verscheen.
Verdere ontwikkeling bleef uit, hetgeen vooral moet worden toegeschreven aan het dagbladzegel, dat de courant zoo duur maakte, dat het slechts voor vermogenden bereikbaar was. Toch waren ook vele anderen begeerig de binnen- en buitenlandsche gebeurtenissen te volgen en uit dit verlangen ontstond een eigenaardig bedrijf, dat van het verhuren van dagbladen. De ondernemer nam een aantal abonnementen. Onmiddellijk na verschijning bracht hij de bladen naar de eerste reeks zijner klanten, die hem zeg vijftig cents wekelijks betaalden. Den volgenden morgen haalde hij bij hen de bladen weg en bracht ze naar de tweede lezersgroep, die dertig centen 's weeks betaalden — en zoo vervolgens, tot die van de laatste groep, die van een dubbeltje, de krant van Maandagavond op den Woensdagavond ontvingen, doch haar dan ook mochten behouden. Het bedrag, waarmede het totaal der huren den abonnementsprijs overtrof, was de winst des ondernemers.

In 1869 werd het dagbladzegel afgeschaft en van toen af was de weg tot ontwikkeling voor de pers vrij.
Een jaar later, dus in 1870, verscheen *Het Nieuws van den Dag;* het anti-revolutionnaire dagblad *De Standaard* werd in 1872 geboren, *De Telegraaf* in 1893. Het sociaal-democratische dagblad *Het Volk* zag in 1900 het licht; het communistische *De Tribune*, aanvankelijk weekblad, verscheen in 1920 als dagblad.
Deze dagbladen verschijnen nog altijd, met uitzondering van *Het Nieuws van den Dag*, dat in 1922 werd opgeheven en zoogenaamd vereenigd met *De Telegraaf;* zij waren aanvankelijk alle avondbladen, doch thans verschijnen de meeste tweemaal daags; enkele geven ook middag-edities uit.
Andere, in de 19de eeuw ontstane, doch successievelijk opgeheven, dagbladen waren *Recht voor Allen* (het blad van Domela Nieuwenhuis, eerst weekblad, daarna tweemaal 's weeks, toen dagblad, nu sinds jaren weder weekblad), *Het Vliegend Blad*, *De Echo*, het *Nieuwsblad voor Nederland*, *De Amsterdammer* en *Het Volksdagblad.*
Sommige elders verschijnende dagbladen, als de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* en *De Maasbode*, hebben te Amsterdam bijkantoren.
Er verschijnen ook dagbladen met beperkte en bijzondere strekking, als de *Dagelijksche Beurscourant* en op Zondagavond, als geen enkel dagblad verschijnt, voorzien de *Cetem* en *De Zondagavond* in de behoefte aan nieuws, vooral dat betreffende sport-gebeurtenissen.
Een bijzondere verschijning in de dagbladwereld was *Het Vliegend Blad*, dat ongeveer 1880 het licht zag, en wel omdat het de pionier was van den straatverkoop. Te voren kon men een dagblad slechts verkrijgen door er zich op te abonneeren. *Het Vliegend Blad* echter liet het blad langs de straten venten. Zestig jaar of daaromtrent oude Amsterdammers zullen zich den straatroep der jongens, die het blad aan den man brachten, nog wel herinneren. Eenige jaren later kwamen de kiosken van de Amsterdamsche Kiosk-Onderneming, waar dag- en andere bladen per nummer werden verkocht. Thans worden, vooral in den omtrek van den Dam en voor het Centraal Station, op straat kranten verkocht en er zijn ook enkele krantenwinkels; doch de algemeene straatverkoop, die men in vele groote buitenlandsche steden kent, vindt men hier toch niet.
De Amsterdamsche dagbladpers heeft zeer voorname en bekwame journalisten gekend en kent zulke nog. Tot de grootsten der grooten behoorden Dr. A. Kuyper, Charles Boissevain en J. de Koo. Kuypers „driestarren" in *De Standaard* waren meesterstukken van journalistieke en polemische kunst. Boissevain's „Van dag tot dag" in het *Handelsblad*, was het

niet minder. De Koo toonde zich in *De Amsterdammer*, als pleitbezorger van de energieke radicalen, een weergaloos meester op alle wapens. Maar er waren nog anderen, wier namen in de wereld der journalistiek roemrijk bekend zijn en zullen blijven: Dr. P. H. Ritter en Dr. Easton van *Het Nieuws van den Dag;* Mr. P. J. Troelstra en P. L. Tak van *Het Volk;* A. L. H. Obreen van *De Telegraaf;* D. A. van Waalwijk van het *Nieuwsblad voor Nederland;* Mr. A. Polak van *Het Handelsblad.*
Zij waren alle hoofdredacteuren. Maar aan den Amsterdamschen journalistenhemel fonkelden nog vele andere sterren, meesters in hun vak, wier glans nog geenszins is verbleekt, als daar zijn (of waren): Geerke, type van den moedigen en eerlijken verslaggever; Van Harpen, gedurende eenige jaren hoofdredacteur van *'t Geeltje;* Pisuisse, die later een fameuze liedjeszanger zou worden en aan wiens leven een moordenaar een einde maakte; Berckenhoff, correspondent van „de Nieuwe Rot", zooals het groote Rotterdamsche blad in de journalistenwereld wordt genoemd, die met groote vaardigheid over letterlijk alles wist te schrijven; Schaap en Van Lissa, bijzonder bekwame verslaggevers, eerstgenoemde ook eenige jaren hoofdredacteur van *De Echo;* Calisch, de geduchte houwdegen van het *Handelsblad* — en zoovele anderen.
Er zijn dagbladen gekomen, gegaan en gebleven. Maar er zijn er ook geweest, die om zoo te zeggen als embryo stierven. Zoo rees ongeveer 1895 bij wijlen Herm. Kuyper, secretaris van den Diamantbewerkersbond, het plan van een algemeen dagblad van en voor de vakvereenigingen. Hij bracht het tot de productie van een proefnummer. Verder is het niet gekomen; doch het denkbeeld was aanleiding tot de stichting van *Het Volksdagblad.* Het tweede geval was het plan van wijlen Broekhuis, een merkwaardigen avonturier, die o.a. veel geld wist te halen uit allerlei bedenkelijke loterijen, tot stichting van een dagblad; daartoe waren reeds vele voorbereidingen getroffen; een hoofdredacteur was benoemd en hield zich bezig met de vorming van zijn staf; maar toen legde de justitie de hand op den ondernemer, die kort daarna stierf, zoodat het nieuwe dagblad doodging voor het geboren was.
De dagbladen van dezen tijd zijn geheel andere dingen dan die van vijftig tot zestig jaren geleden, zoowel wat omvang als wat inhoud betreft. Voorheen waren zij klein van formaat en het aantal bladzijden was beperkt; de inhoud bepaalde zich tot binnen- en buitenlandsch nieuws, beurs-, handels- en scheepvaartberichten, eenig kunstnieuws, gewoonlijk korte verslagen van zittingen van politieke lichamen, nog kortere van belangrijke bijeenkomsten en een feuilleton. Onze tegenwoordige dagbladen met

hunne tien tot zestien groote bladzijden, omvatten en geven letterlijk alles. Er is geen gebied, dat zij niet bestrijken. Het doen en laten van de geheele wereld wordt er in gerapporteerd. Alle menschelijk denken, alle verrichtingen der menschheid worden geboekstaafd. Met groote snelheid en zekerheid lichten zij hunne lezers in nopens letterlijk alles, dank zij eene tot volmaaktheid gebrachte organisatie en outillage. Vrouwen, kinderen, liefhebbers van allerlei spelen, zakenmenschen, belangstellenden in wetenschap en kunst, in politiek en diplomatie, gewone burgers en ongewone, voor allen wordt gezorgd, snel, goed, volledig. Het is geen chauvinistische overdrijving, te zeggen, dat de Nederlandsche dagbladpers de beste ter wereld is — het is geen vooringenomenheid van den Amsterdammer, die dit schrijft, als hij de Amsterdamsche dagbladen tot de beste der Nederlandsche rekent.

Ten tijde van Amsterdams renaissance, die in de jaren '80 van de 19de eeuw een aanvang nam (Joost Mendes heeft haar in zijn *Het Geslacht der Santeljano's* voortreffelijk en indrukwekkend vereeuwigd), uitte zich de nieuwe geest, het nieuwe streven, het nieuwe willen en kunnen, behalve in de dagbladen, ook door middel van de periodieke pers.

Naast het radicale dagblad *De Amsterdammer* verscheen een weekblad met denzelfden naam (het werd later, naar de kleur van het omslag, *De Groene* genoemd) en eveneens onder redactie van De Koo, wiens *Warme Kadetjes* en *Julius Pruttelman Brommeijer*, de kampioen van „De Bocht", meesterstukken van ironischen spot waren. Het blad stelde verder jongen politici en publicisten in de gelegenheid zich te doen gelden. Het behandelde literatuur, kunst en politiek, frisch en vroolijk, met nieuw geluid en langs nieuwe banen. Braakensiek teekende wekelijks een politieke plaat voor het blad en gedurende eenige jaren kwamen als extra bijvoegsels Jan Veths beroemd geworden portretten van „bekende tijdgenooten", van welke één, „ook een bekende tijdgenoot", dat van Johan, den oudsten en populairsten bediende uit *Di Port van Cleve*, algemeene vreugde wekte.

Eenige jaren later stichtte P. L. Tak, die tot de redactie van het dagblad *De Amsterdammer* had behoord (hij schreef daarna zijn prachtige raadsoverzichten in *De Telegraaf*), het weekblad *De Kroniek*, dat in vele opzichten weergaloos mag worden genoemd, al ware het slechts om Tak's eigen artikelen, waarin de uiteenloopendste aangelegenheden op magistrale wijze werden behandeld. Doch er was ook een staf van medewerkers, wier gezamenlijken arbeid *De Kroniek* tot een unicum maakten — de rijmen van *Piet de Smeerpoets* (André Jolles) in het bijzonder. Voor *De Kroniek* teekenden o.a. Jan Veth (die er zijn reeks portretten van „bekende tijdgenooten"

in voortzette) en Bauer (onder het pseudoniem *Rusticus*). Met Taks dood in 1907 hield het blad op te bestaan.

Een ander merkwaardig weekblad uit die dagen was *De Lantaarn*, vooral om de geestige platen van den vroeg gestorven Holswilder, wiens *Peerenburg*, de prachtige caricatuur van het postkantoor, zelfs nu nog spreekwoordelijk is.

Een curieus weekblad was *Asmodee*. Wie het eigenlijk redigeerde, is nooit bekend geworden, maar het is vrij zeker, dat de drukker en uitgever, S. van Gelder, ook verantwoordelijk was voor den inhoud, die nagenoeg uitsluitend bestond uit diffamatie van bekende personen op allerlei gebied, waarbij het private leven der aangetasten geenszins ontzien, veeleer in het bijzonder behandeld werd. Velen, belust op schandaal, waren op het blad geabonneerd. In de café's lag het niet op de leestafel; de kellners droegen het in den zak; wie het wilde lezen, moest er hun om vragen. Het blad is sinds lang ter ziele.

Van gelijken aard, *only more so*, was een periodiek, *De Amsterdamsche Lantaren* geheeten. Redacteuren en uitgevers waren eenige anarchisten, die tevens het eerzame beroep van flesschentrekker uitoefenden. Een lang leven was het niet beschoren.

Van de vele week- en maandbladen, die hier tegen het einde van de 19de en het begin van de 20ste eeuw verschenen, zijn er weinige meer over. Misschien is het alleen *De Groene*, die zich heeft kunnen handhaven, ondanks de perikelen, die zij heeft gekend. Zoo werd een van De Koos opopvolgers ontslagen wegens zijn gebleken neiging naar het communisme. Eenige medewerkers volgden hem vrijwillig in de wildernis. Zij stichtten een nieuw weekblad, dat zij, alweder naar de kleur van het omslag, *De Mosgroene* noemden. Het had een kortstondigen levensduur.

Voor hetgeen op dit gebied verdween, is niet veel in de plaats gekomen. Wel wemelt het van sport-, film-, amusements- en soortgelijke weekbladen, alsmede van nabootsingen van het Britsch-Amerikaansche *magazine*, maar behalve *De Groene* kent Amsterdam thans geen periodiek, welks standing met die van vroegere kan worden vergeleken.

HET STEDELIJK BESTUUR

Wijkmeester Meijer geeft in zijn manuscript vrij uitvoerige mededeelingen nopens „de Staatkundige Bestiering of Regeering der Stad" vóór den tijd, waarin hij schreef. Aangaande den toestand in zijne dagen zegt hij slechts dit:
„Door de Omwenteling in 1813 wierd de Regeering weder veranderd en kwam toen een Burgemeester, vier Wethouders, 36 Raaden, zijnde dit dus tot heden 1842 aldus gebleven."
Op een andere plaats vertelt hij, dat de stad in 60 wijken was verdeeld, afgezien nog van 5 buitenwijken, die wel tot het grondgebied der stad behoorden, doch buiten de vest gelegen waren.
In elke wijk fungeerden wijk- of buurtmeesters, die min of meer ambtenaren van den burgerlijken stand waren, de bevolkingsregisters bijhielden, die zij tweemaal 's jaars door persoonlijk onderzoek bij de buurtbewoners moesten controleeren, en verder vraagbaak en raadslieden van de bevolking hunner wijken waren. Het was een gebrekkig systeem, waarin herhaaldelijk verandering werd gebracht. Op den duur werden de wijkmeesters afgeschaft en trad centralisatie in, die echter eerst in 1895 werd voltooid.
De Gemeentewet van 1851 bracht in den feitelijken toestand van het stadsbestuur niet veel verandering. Met den groei der bevolking vermeerderde automatisch het aantal leden van den Gemeenteraad, dat sinds lang het maximum van 45 heeft bereikt. Er is nog steeds één burgemeester, doch het aantal wethouders is gegroeid tot zes.
Tusschenspel. Het is te betreuren, dat de titels van verschillende ambtenaren in den loop der tijden noodeloos en niet in hun voordeel werden veranderd. Het onzinnige *wethouders* verving het oude, fraaie *schepenen.* De *schout* werd *commissaris van politie. Baljuw* en *drost* behooren reeds lang tot het verleden; *goeverneur* kwam er voor in de plaats en dit moest weer het

veld ruimen voor *commissaris des konings* (of *der koningin*). De Grond- en andere wetten wemelen van vreemde en bastaard-woorden, die zeer wel door Nederlandsche te vervangen zouden zijn. Toen eenige jaren geleden de departementen van oorlog en marine vereenigd werden, ontving het nieuwe departement niet den naam *van landsverdediging*, doch *van defensie*. Wij hebben departementen van *justitie* en van *financiën*. Waarom wij ons niet verheugen in het bezit van ministeries van *interieur* en van *vreemde affaires*, in plaats van binnen- en buitenlandsche zaken, is een raadsel. Maar nu gaan wij verder.

Bij den aanvang van het hier behandelde tijdperk waren de bemoeiingen van het gemeentebestuur naar verhouding weinig talrijk en van eenvoudigen aard. Afgezien van hetgeen op administratief gebied moest geschieden, bepaalde het stads-, later gemeentebestuur, zich tot de openbare diensten: verlichting, reiniging, politie, openbare werken, brandweer enz. en dit meestal op vrij primitieve wijze. Armenzorg, geneeskundige en gezondheidsdienst e. d. werden niet geheel verwaarloosd, maar hetgeen te dezen aanzien geschiedde, was, gezien in het licht der thans dienaangaande geldende begrippen, luttel en onvoldoende.

Toen vergrooting van de stad in de tweede helft der 19de eeuw onvermijdelijk was geworden, werd weliswaar een poging gedaan om haar stelselmatig en rationeel, volgens wel-overwogen plannen, te doen geschieden, doch het bleef bij ontwerpen. Van een behoorlijke grond-politiek was geen sprake, van toepassing van deugdelijke uitbreidingsplannen evenmin. Grond- en bouwspeculanten werd in de practijk de vrije hand gelaten. Bouw- en woningtoezicht lieten alles te wenschen over en aan het uiterlijk van hetgeen men bouwde, werden bitter weinig of in het geheel geene eischen gesteld. Aldus ontstonden de in alle opzichten ellendige wijken, die de oude stad aan alle kanten omsluiten. De stad moest op den duur worden voorzien van allerlei benoodigdheden: gas, water, middelen van verkeer, telefoon, electriciteit. Productie, levering en beheer werd overgelaten aan concessionarissen, die weliswaar bepaalde gedeelten hunner winsten aan de gemeente moesten afstaan, doch zich overigens alle voordeelen konden toeëigenen. In een enkel geval waren de concessievoorwaarden zoo onoordeelkundig gesteld, dat de gemeente, wilde zij het bedrijf overnemen, voor allerlei vrijwel waardelooze outillage buitensporige bedragen moest betalen.

Tot uitbreiding van het buiten de veste zeer beperkte grondgebied der gemeente werden geene, of onvoldoende stappen bij de regeering gedaan, hetgeen tot gevolg had, dat de toenmalige gemeenten Watergraafsmeer,

Nieuwer-Amstel en Sloten op eigen gelegenheid tegen de stad aanleunende wijken bouwden, die allerlei ongewenschte toestanden deden ontstaan en latere stads-uitbreidingen aanmerkelijk bemoeilijkten.
Er is ten opzichte van dit alles, en veel meer dan dit, aanzienlijke verandering gekomen. De oude radicalen, Treub, Gerritsen en hunne volgelingen, waren de pioniers. Zij die na hen kwamen, hebben het werk voortgezet. De namen Tak, Tellegen en Wibaut treden hierbij op den voorgrond. De openbare diensten werden alle onder het beheer der gemeente gebracht. De nieuwste stadswijken werden met zorg ontworpen. Geneeskundige en gezondheidsdiensten werden tot hoogen trap van volmaking gebracht. Bad- en zweminrichtingen werden gesticht, parken en bosschen aangelegd. Aan de uiterlijke schoonheid der stad werd zorg gewijd, de schoone kunsten werden bevorderd en gediend. Dank zij deze en andere bemoeiingen werd Amsterdam een gemeente, die op velerlei gebied de best bestuurde in het buitenland voorbij streefde, de Nederlandsche tot voorbeeld strekt. De Amsterdammers hebben recht en reden trotsch te zijn op hun stad en de wijze waarop zij wordt bestuurd.
Ook op het stuk van de regeling van het verkeer, dat binnen betrekkelijk weinige jaren zeer aanzienlijk is toegenomen en in een oude vestingstad zeer moeilijk valt te regelen, doet Amsterdam zich met eere kennen. Een voortreffelijk geschoolde verkeers-politie verricht met beleid en tact haar taak en een wel-doordacht stelsel van verkeersseinen waakt op tal van punten tegen wanorde en onheilen.
Het is sinds geruimen tijd een soort van mode geworden, geringschattend te oordeelen niet slechts over de verrichtingen van vertegenwoordigende lichamen, doch ook over de leden dezer colleges en de wijze waarop zij hun taak vervullen. Het wordt dan, zooals gebruikelijk is, voorgesteld, alsof het voorheen daarmede anders, en natuurlijk veel beter, is gesteld geweest. Wijkmeester Meijer stelde ongeveer 1840 „den ouden tijd" hoog boven dien waarin hij leefde en werkte. De lieden van heden stellen op hun beurt Meijers tijd hoog boven dien waarin zij op aarde rondloopen. Zoo is het altijd geweest en zoo zal het ook wel blijven. Wat ons gemeentebestuur betreft, moge het aantal gekleede jassen en plechtstatige redevoeringen grooter zijn geweest dan tegenwoordig in den gemeenteraad wordt gezien en gehoord — wie de daden en verrichtingen van dezen tijd vergelijkt met die van het met heimwee nagestaarde verleden, onbevangen en onbevooroordeeld, kan tot geen andere slotsom komen, dan tot deze: er is alle reden om tevreden te zijn met hetgeen is en geen enkele reden om te verlangen naar hetgeen is geweest.

Hoe is ons gemeentebestuur gehuisvest?
Van het midden der 17de tot het begin van de 19de eeuw zetelde het stadsbestuur in het Stadhuis op den Dam, een schoon en rijk gebouw, een monument van de grootheid, de macht en de beteekenis der stad in „de gouden eeuw", van den „burgerzin" en den rechtmatigen trots harer burgers — al zou schrijver dezes, hadde hij omstreeks 1640 geleefd, zich uit alle macht tegen den bouw van dit naar de Italiaansche renaissance ontworpen stadhuis, dat de monumentale ontwikkeling van onze eigen renaissance-architectuur belette, hebben verzet.
In 1806 benoemde Napoleon I zijn broeder Lodewijk tot Koning van Holland. Deze nieuwbakken vorst schijnt een rusteloos heerschap te zijn geweest. In de vier jaren van zijn bewind is hij zeker een half dozijn malen verhuisd. Zoo geschiedde het, dat hij eens Amsterdam tot residentie begeerde. Maar onze goede stad had nooit vorsten geherbergd en zij bezat dus geene paleizen. Het stadsbestuur stelde uit dezen hoofde het Stadhuis beschikbaar voor den Koning, die het in bruikleen aanvaardde. De architect Ziesenis bracht in het uiteraard niet voor woonverblijf bestemde gebouw veranderingen aan, die het voor zijn nieuwe bestemming eenigermate geschikt maakten. Het Waaggebouw op den Dam werd gesloopt, omdat het 's Konings uitzicht in den weg stond. Lodewijk betrok zijn paleis, om het na korten tijd te verlaten. Het ware gelukkig geweest, als het stadsbestuur er toen dadelijk ware teruggekeerd. Maar dit geschiedde niet. Het bleef op het Prinsenhof, waar het zijn toevlucht had gezocht — en het zit er nog.
Het vond uiteraard in het betrekkelijk kleine gebouw niet voldoende ruimte voor de zich gestadig uitbreidende en talrijker wordende diensten. Derhalve werden voor en na vele huizen aan de beide Burgwallen en in de Agnietenstraat gekocht en inwendig aan elkander geflanst, zoodat het interieur van hetgeen als raadhuis dienst deed, en doet, een allerwonderlijksten doolhof van gangen, portalen, trappen, hoeken en holen werd, en ten deele nog is. Een reeks van deze huizen op den Achterburgwal werd gesloopt en daar werd een, zeer leelijk, dienstgebouw gezet. Later geschiedde hetzelfde in de Agnietenstraat. Ten slotte werd, weinige jaren geleden, een radicale maatregel genomen. Alle huizen op den Voorburgwal, van het inrijhek tot aan de Agnietenstraat, werden afgebroken en ter plaatse werd een fraaie en aanzienlijke vleugel gebouwd, waarin o. a. de burgemeester en de meeste wethouders hunne kamers kregen, mooie trouwzalen werden gemaakt, alsmede reeksen dienstvertrekken en in het onderhuis een flinke cantine.

Terzelfdertijd werd de raadzaal, in het eigenlijke Prinsenhof gelegen, onder handen genomen. Vrijwel het geheele gebouw werd gesloopt, met uitzondering van den historischen gevel, achter welken een nieuwe, ruime en fraaie raadzaal, met bijbehoorende wacht- en koffiekamers, spreekkamers en dienstvertrekken werden gebouwd.
Intusschen, en gedurende vele jaren, woedde in en buiten het gemeentebestuur een heftige strijd om het Paleis, dat eenmaal Stadhuis was geweest. Vooral de vraag, of het nog steeds aan de stad behoorde, was in het geding. Het kwam vast te staan, dat het aan de stad toebehoorde. Maar een andere en niet minder gewichtige vraag was, of het oude Stadhuis nog geschikt was, of geschikt gemaakt zou kunnen worden, om dienst te doen als modern raadhuis.
Het is niet wel mogelijk deze geheele geschiedenis in beknopten vorm te verhalen. Derhalve wordt volstaan met de mededeeling, dat ten slotte een Paleis-Raadhuis-Commissie werd benoemd, die opdracht had alles grondig te onderzoeken, o. a. ook welke bestemming aan het gebouw gegeven zou kunnen worden, indien bij geval zou worden geconcludeerd, dat het voor raadhuis niet zou kunnen dienen. Deze Commissie bracht na eenigen tijd een voorloopig rapport uit. Een definitief rapport zou eerst mogelijk zijn nadat een alzijdig technisch-bouwkundig onderzoek zou zijn gehouden, voor welk doel een crediet van *f* 40.000 werd aangevraagd. Alvorens daaromtrent kon worden beslist, begon een nieuwe factor zich te laten gelden.
Het *Paleis voor Volksvlijt* was eenige jaren te voren door brand vernield. De gemeente kocht den grond, waarop het had gestaan en later de meeste belendende huizen, plus de Galerij om den voormaligen tuin. Van Rijkswege werd aan de gemeente aangeboden het Paleis-Raadhuis aan den Staat af te staan, tegen een compensatie van tien millioen gulden (te voren was reeds een dergelijk voorstel, met aanbod van vijftien millioen, gedaan), te bestemmen voor den bouw van een nieuw raadhuis.
De propositie was ongetwijfeld aanlokkelijk. Het terrein aan het Frederiksplein was groot genoeg voor den bouw van een stadhuis en den aanleg van een tuin, die door het water van de oude vest fraai zou worden afgesloten. Het zou mogelijk worden van Weteringschans, Hoogesluis en Sarphatistraat een mooien verkeersweg te maken. Het Frederiksplein zou voor het raadhuis een fraaien voorhof zijn. Alles bijeengenomen een ideale oplossing, zelfs als men de ligging van het stadhuis buiten het oude stadscentrum en betrekkelijk ver van de voornaamste en grootste nieuwe wijken, minder wenschelijk zou achten.

Het Gemeentebestuur bezweek voor de verleiding. De ruil kwam tot stand. Men moge het betreuren, maar de zaak is afgedaan en napleiten kan niet baten.
Amsterdam heeft een gelegenheid gekregen tot schepping van een nieuw stadhuis, dat het zinnebeeld zal moeten zijn van de beteekenis en de waardigheid der 20ste-eeuwsche stad, zooals Jacob van Campens meesterstuk het is geweest van die der 17de-eeuwsche. De bange vraag rijst: zal er in dezen tijd een tweeden Jacob van Campen zijn te vinden — in dezen tijd van vereering van beton, staal en glas, van „zakelijkheid" en van „nieuw bouwen", van nuchtere, kille constructies en even dor als problematisch utilitarisme? Het is te hopen, dat men er in zal slagen een bouwmeester te vinden, naar wiens schepping men over drie eeuwen met even veel eerbied en bewondering zal kunnen opzien, als wij, na even vele eeuwen, naar het Stadhuis op den Dam. Meer kan hier van deze hachelijke aangelegenheid niet worden gezegd.
Het Stadhuis is nu Paleis geworden. Het zal ouden Amsterdammers, als schrijver dezes, hartzeer hebben gedaan. Maar het pleit is beslecht. Het eenige, dat zij, die het betreuren, dat Amsterdam afstand heeft gedaan van den ouden zetel zijner vroedschap, nog kunnen hopen, is, dat van Rijkswege zorg zal worden gedragen voor snelle en afdoende restauratie, waaraan nu, na jaren van verwaarloozing, veel te langzaam en te zeer brokgsgewijze wordt gewerkt en dat voorts het oude Stadhuis niet zal worden gedoemd tot doodsche verlatenheid, doch dat het een bestemming zal worden gegeven, die het ziel en leven geeft, ook buiten de weinige dagen 's jaars, dat het Hoofd van den Staat er verblijf houdt.

HET BEDRIJFSLEVEN

Wie, die een groote stad doorkruist, heeft niet een enkele maal gedacht over de vraag, hoe de honderdduizenden, die haar bewonen, in hun onderhoud voorzien?

Daar ligt het uitgebreide net van straten, grachten, pleinen en stegen — huizen in lange en korte reeksen; huizen van allerlei grootte, hoogte en vorm; oude huizen en nieuwe; heerenhuizen en verhuur-kazernes; villa-achtige huizen en krothuizen; huizen voor één gezin en huizen met vier of meer „woonlagen", verdeeld soms in voor- en achterwoningen — en in al die huizen menschen, in het eene weinige, in het andere dozijnen — en allen moeten op de eene of andere wijze aan den ruimen of schralen kost komen, uitgezonderd dan de betrekkelijk weinigen, die leven door bezit en de in onze dagen helaas maar al te velen, die leven van „den steun" (niet weinigen zeggen „het steun"), omdat voor hen de gelegenheid tot het verrichten van arbeid ontbreekt.

De bronnen van bestaan zijn vele en van velerlei aard.

Daar is de haven, met haar reeders, cargadoors, stuwadoors, bevrachters, boot- en kade- en dokwerkers, bedienaars van kranen en bokken, sleepbootpersoneel, kanaalloodsen, zeelieden en wat niet al meer.

Daar is de nijverheid, de metaal-, hout-, steen- en diamantbewerking, de scheepswerven en droogdokken, de machine- en automobielfabrieken, de meelfabrieken, de fabrieken van sterke dranken en likeuren, de bierbrouwerijen, de suikerraffinaderijen, de fabrieken van zeep en parfumerie, van confectiekleeding en van regenjassen, van superfosfaat en andere meststoffen, van bitumineuse producten, drukkerijen en fabrieken van behangselpapier, chocolade-fabrieken en de hemel moge weten wat alzoo verder.

Daar zijn de bouwvakken — metselaars, timmerlieden, steenzetters, opperlieden, stucadoors, schilders, mozaïek-werkers, loodgieters, smeden, be-

tonmengers en -storters, ijzervlechters, heiers, grondwerkers enz. Daar zijn de kunst- en andere ambachten, welker beoefenaren de uiteenloopendste dingen vervaardigen.
Daar zijn de goederenhandel, de effectenhandel, de verzekeringsmaatschappijen, de banken en kassiers-instellingen.
Bij dit alles behoort een leger van kantoorpersoneel.
Daar zijn de advocaten, de notarissen en de makelaars met hunne bedienden, de kantongerechten, rechtbank en gerechtshof met hunne rechters, raadsheeren, griffiers, ambtenaren van het openbaar ministerie, plus het personeel der griffies.
Daar is het stations-, trein- en ander personeel der spoorwegen, het personeel van veren, beurtschepen, binnenvaart en vrachtauto's.
Daar zijn de rijks-, provinciale en gemeente-ambtenaren, de gemeentewerklieden, de onderwijzers, leeraren, hoogleeraren, lectors en andere bij het onderwijs, in al zijn geledingen, betrokkenen.
Daar zijn de winkeliers met hunne bedienden, de marktkooplieden en de venters.
Daar is ook het huispersoneel, dienstboden, huisknechten, chauffeurs enz.
Daar zijn de verrichters van kleine diensten, glazenwasschers, schoorsteenvegers e. d., alsmede het personeel van hotels, koffiehuizen en restaurants, tuinlieden, hoefsmeden, kleermakers, modisten...
Een gonzende bijenkorf is de stad, al kunnen vele nijvere bijen thans ook geen honing vergaren.
Wijkmeester Meijer deelt vrij uitvoerig mede, hoe het met deze dingen in zijne dagen was gesteld. Hij vertelt ons, dat er, vóór hunne afschaffing in 1795, niet minder dan 51 Gilden in onze stad bestonden.
„Deze Gilden wierden bestuurd elk door 3, 4 of 5 Overlieden, en bezaten alle min of meer aanzienlijke Fondsen, waar uit dezelve een zeer groot aantal oude of zieken Gildebroeders onderhielden. Doch na den Jare 1795 en vervolgens wierden dezelve geheel vernietigd, de Fondsen vervielen, niemand behoefde meer aan dezelve te betalen, het stond een iegenlijk vrij, alle deze Ambachten uit te oeffenen, mits aan de Belasting op het Patentregt voldoende. Door de groote toevloed van vreemdelingen en de veele vrijheden aan hun toegestaan, om onverhinderd met alles te mogen rondloopen, kwam er een zeer groot verval in alle deze Ambachten, komende er een zeer groot aantal Meesters, maar zeer weinig werk voor alle deze, en door het buitenlands uitvinden van nieuwe werktuigen met mindere kosten, verliepen zommige van dezelve geheel tot niets. Hier nevens twee ingangen van hunne Gildehuizen, welke alle zedert verkogt zijn.

Buiten deze bovengenoemde Ambachten zijn er in deze Stad nog veele voornaame Neeringen of Fabryken."

Hij geeft van deze „neeringen of fabryken" een opsomming, die een totaal van niet minder dan 429 brengt. Hij heeft daarbij echter de molens medegerekend, hetgeen voor zijn tijd rechtmatig was. Er waren 8 chocolade-, 84 houtzaag-, 33 koren-, 1 mout-, 1 verfhout- en 3 loodwitmolens; de houtzaagmolens deelt hij zorgvuldig in „bovenkruyers" en „paltrokken" in, doch het is niet duidelijk waarom hij dit doet, want de verrichtingen van beide soorten (de paltrokmolen is thans zeer zeldzaam) zijn gelijk.

Verder werden, volgens Meijers inventaris, omstreeks 1840, te Amsterdam gevonden: 5 diamantslijperijen, 1 azijnmakerij, 1 steentjesbakkerij, 1 loodasch-branderij, 8 bierbrouwerijen, 1 droogscheerderij, 3 fabrieken van behangselpapier en -doek, 2 katoendrukkerijen, 1 kunstplaatdrukkerij, 1 fabriek van „vervoerbaar gaz", 1 fabriek van stoomwerktuigen, 1 waskaarsenfabriek, 1 kopergieterij, 1 ijzergieterij, 2 loodpletterijen, 3 hoedenfabrieken, 3 kalanderijen, 23 leerlooierijen, 5 lijnbanen, 1 kina-maalderij, 2 suiker-raffinaderijen „welke door stoom bewerkt worden".

De overige „fabryken", die hij vermeldt, zou men tegenwoordig onder dit hoofd niet rangschikken. Er zijn, bij voorbeeld, 23 grutterijen bij.

Bijzonder omvangrijk was de Amsterdamsche fabrieksnijverheid ongeveer een eeuw geleden dus niet. Maar, zegt Meijer, „het voornaamste der bedrijven van de Ingezetenen is de Koophandel." Hieromtrent deelt hij de volgende bijzonderheden mede:

„Den Koophandel dan het voornaamste der Bedrijven van de Ingezetenen dezer stad zijnde, van meest alle Rangen en Standen, aanzienlijken en geringeren, daar Amsterdam zonder dezelve niets is en bijna geene andere bronnen van bestaan heeft, wordt verdeeld in Buiten- en Binnenlandsche Handel.

De Buitenlandsche of Zeehandel gaat over alle de bekende Gewesten der Wereld, vanwaar men geheele scheepsladingen ontvangt.

Ten tijde van onze Voorvaderen was den Buitenlandsche Handel van en naar deze stad zeer groot en aanzienlijk, waarvan men vermeld vind, dat van deze stad in het Jaar 1452 reeds wel 200 schepen ter koopvaart voeren en in 1500 kwamen 2 maal in het jaar 300 schepen uit de Oostzee aan en te Amsterdam maakte men 12000 stuks Lakens. In 1599 kwamen aldaar 640 schepen in April aan met koren, houten Masten, zij bragten wel 15000 Lasten goeds mede; berekend men nu *f* 40 voor vracht van het Last, dan verdiende zij aan vrachtloon *f* 600.000; om en bij 1600 verklaarde

de Engelsche schrijver Walter Rawleigh dat Amsterdam nooit zonder 100.000 Quarters koorn was.
Maar deze groote voorspoeden vonden ook wel tegenheden, door de Oorlogen vooral, want bij de Engelsche Oorlog in 1653 waren er wel 1600 schepen genomen, wel 3000 huizen stonden te Amsterdam ledig. De Straten waren met gras begroeid, maar deze tegenspoed wierd door de zedert vernieuwde voorspoed weder verzagt, welke zig al en aan en afwisselend staande hield tot in den Jare 1780 enz. toen de Amerikanen hunne Vrijheid hernamen, en dus zeer gevaarlijke mededingers wierden; hierbij kwam de Naijver der andere Staten der Wereld, welke zig ook meer op dezelve begonden toe te leggen, waardoor de Handel eenen andere loop en nieuwe kanalen verkreeg; hierbij kwam de inlijving in het Fransche Keizerrijk in 1810, het zeer drukkende Douane-Stelsel, het Verbod en het verbranden der Engelsche Goederen, de Tarieven en bezwaren op den Handel gelegd. Hier door was het dat men aldus in 1812 en 1813 geene Veertig aan en afvoerende zeeschepen telde, en in Maart 1814 er slegts een schip in de Laag ankerde, en na een kort verloop kwamen 1426 uit verschillende havens aan en vertrokken 1575 van die stad. En den 19 Sept. 1817 lagen er 709 schepen in de Laag voor deze stad, zonder die mede te rekenen, die op de Werven waren. Zedert verminderde de Handel zeer en bleef van Jaar tot Jaar kwijnende; men zogt wel door het maken van het Noord Hollandsche Kanaal, het bouwen van het Entrepot Dok den Handel meerder levendig te doen worden, maar tevergeefs. Men rigte een Kamer van Koophandel en Fabryken, welke in 1823 een Tarief voor den In- en Verkoop der Goederen maakte. In 1827 wierden er 1259 schepen uitgeklaard met goederen, en 666 met Ballast. Zie hier een Lijst der binnengekomen schepen van het jaar 1826 tot 1840. Dus 2061 dooreen gerekend elk Jaar, zijnde het Jaar 1831 het minste, veroorzaakt door de ontstane Belgische onlusten en de vereeniging met Belgien; hier door en wegens de betere ligging van Antwerpen, en het verhogen der Tolregten enz. zoo hier als in de Kolonien, was men de vermindering des Handels genoodzaakt toe te schrijven, gelijk ook door de Gedeputeerde Staten van Noord Holland in het Jaar 1831 in hun verslag over 1830 gedaan wierd. De Rhijnvaart en de Handelmaatschappij hielden nog eenige levendigheid in den Handel, maar over het algemeen is en blijft dezelve nog kwijnende, hierbij komende dat veele vermogende, ook zelfs Kooplieden, hunne Kapitalen uit den Handel namen, en die in Geldleeningen of Effecten beleide, daar het gemakkelijker is zonder moeite en zorgen zijne Coupons op de Vervaltijden af te snijden en die te ontvangen, dan met

een groot kantoor en onderscheidene Bediendens, de gevaren van Zee-Reizen en Bankroeten te ondergaan. Van hier het aantal werkelooze, welke voorheen hun bestaan door het bloeyen van den Handel vonden. Van hier dat de Effecten Handel het voorname hoofdpunt van Amsterdams Handel is, en waar door zommige wel eens groote Sommen gewonnen, maar andere ook zeer zware verliezen ondergaan, en daar men voorheen zig informeerde naar de prijzen der buitenlandsche Producten, is thans de groote vraag op de Beurs en de Koffyhuizen, „hoe staat het met de Intigralen of Ardoins," zijnde de eerste de Werkelijke Schuld van Nederland, en de andere die van Spanjen; hierbij komende het zeer groot aantal der Assurantie of Verzekerings Maatschappen voor Brand en andere schade, zoekende men dus op eene gemakkelijke wijze zijn geld te verdienen, zonder zoo veele behulpsels van den Handel, als ten tijde van onze Vaderen nodig waren, meer te behoeven, als zoo veele kantoorbediendens, Pakkers, schuitenvoerders enz. Ja zelfs geene Waagen meer, die op den Dam zijnde geheel weggebroken, op de Westermarkt voor het doen van den IJk geschikt, en eindelijk die op de Botermarkt enkel tot het wegen van Boter des Maandags gebruikt wordende; men verloor hier door wel het Regt dier Waagen, maar men verhoogde de In- en Uitgaande Regten zoo zeer, om in dezelve tegemoet te komen.
Van hier ook dat men geen Wisselbank meer behoefde; dezelve wierd op den 9 Decb. 1819 vernietigd, en is zedert vervangen door de Nederlandsche Bank, welke Bankbilletten uitgeeft, en welke nu meest in den Handel gebruikt worden.
De voorheen bestaan hebbende Oost en West Indische Maatschappij en de Levantsche Handel, zijn nu vervangen door de Handelmaatschappij, de Directie van het Entrepot Dok en de Commissie tot den Rijnvaart. De Landen der wereld, op welke onze Vaderen in het groot en wij thans nog maar in het kleine Handel drijven, gelijk ook van de waren in welke dezelve handelen, kend men uit hunne Standplaatsen op de Beurs.
De voornaamste welke tot den Handel behooren zijn de *Assuradeurs*, van welke wel 100 Kantoren in Amsterdam zijn, en zedert de zugt om zig te doen verzekeren tot alle Rangen en Standen is doorgedrongen, over alle goederen Meubelen, maakt dit thans eene aanzienlijke tak van bestaan uit, zoo dezelve maar wegens de veelvuldige Branden ten hunnen nadeele maar staande kunnen blijven. De beroemdste van deze Maatschappijen is thans 1841 die van De Jong.
De Kassiers, van welke er voorheen meer dan 30 in deze Stad waren, zijn in getal zeer verminderd, door het oprigten van de Nederlandsche

Bank, de Associatie Kas en de Generaale Betaalkas, welke thans met eenige weinige Kassiers de voornaamste zijn. De Makelaars, van welke er meer dan 500, buiten meer dan Vijftig Joodsche, in deze stad zijn, behalven de Beunhazen, wier aantal zeer groot is.
De Cargadoors en Convooylopers, van welke eerste er meer dan 50 en van de laatste meer/dan 20 zijnde, buiten en behalve een zeer groote menigte Commissionairs, Expediteurs, Vreemde Reizigers, welke met Monsters van Buitenlands komende of gaande, of de Commissien opneemende, die dan herwaards zenden of verzenden. Tot de Buitenlandsche Handel behoort mede die der Granen en Zaden. Deze bleef noch evenals van ouds op dezelve hoogte, schoon de Granen en Zaden zeer hoog in prijs reesen, en dus het Brood en de Olie veel duurder betaald moest worden, dan in vorige tijden.
Met de Groote of Haring Visscherij ging het mede niet zeer voordeelig, men zogt wel door het oprigten van een Haringrederij dezelve voor deze stad te herstellen, men ruste schepen uit, maar tevergeefs, en daar de geheele Haringvangst voor geheel Nederland zeer weinig in eenige Jaren opleverde, zoo verliepen de Haringkoperijen hier bijna geheel. Door het leggen van den Nieuwen Dijk en het wegbreken van den Haring Pakkers Toren, veranderde de geheele Haringpakkerij van gedaante, echter verzend men noch Haring naar Buitenslands; deze uitvoer was in 1830, 652 2/7 Last.
De Kleine of Groenlandse Visserij is bijna geheel voor deze stad te niet gelopen, eensdeels door de Oorlogen en anderdeels door de slechte Vangst welke verscheiden Jaren plaats heeft gevonden.
Met de Binnenlandsche Handel ging het zedert eenige Jaren niet veel vooruit, veroorzaakt door de ongunstige tijdsomstandigheden, anderdeels door de groote toevoer van buiten, van hier de veele klagten der Winkeliers, wegens hun weinig debiet, ofschoon de eene boven de anderen zoekt uit te munten, door het versieren van dezelve met geplafoneerde voorhuizen, zeer groote Glasen, en zedert het invoeren van het Gazlicht, door eene menigte van het zelve te hebben, hier door veelen eene uitwendige groote vertoning, maar van binnen is het klagen over de zware huishuren, belastingen enz. Ja, maar hoefde zeer veele niet te klagen over hunne zware schulden, van hier is 't dat de Faillissementen of Bankroeten zeer vermeerderen, ware het maar niet van zommige, hetzij hierdoor, of door Brand, voor welke men zeer hoog verzekerd is, zig te verrijken. Neen, zoo dagten onzen Voorvaderen niet, zij hielden zig vast aan het Spreekwoord „Haast gewonnen, haast geronnen" — en ijste van het Denkbeeld

„Het is mij hetzelfde, als ik het geld maar heb, Hoe ik er aankoom" — Hier om konde zij ook zoo ligtzinnig over het eerlijke, door hun zweet gewonnen Geld niet denken, als men thans over hetzelve denkt. Vreemd zouden zij zekerlijk over veele onzer tegenwoordige Winkeliers denken, als zij zagen, na van hun hunne klagten gehoord te hebben, en daar bij hunne toestand van zware schulden, en weinig debiet wetende, dat deze dan nog alle Partijen bij konde wonen, zig op het prachtigst kleeden, uit Rijden gaan, en zig dus als de aanzienlijkste voordeeden. Zij zouden moeten uitroepen „O, Tijden, O Zeden, Hoe beschaamd moeten zulke Menschen niet wezen." Door dit doen van zeer veele word de Eerlijke en Eenvoudige Winkelier, niet mede kunnende doen, bij het algemeene weinige Debiet geheel ten onder gebracht, en zoo doende verkwijnt den geheele Binnenlandsche Handel, welke nadeelen tot op den geringere Ingezetenen afdaalen. Deze moeten bij gebrek van Werk hunne toevlugt tot de *Banken van Leening* en *Kleine Pandjeshuizen* neemen, van welke een zeer groot aantal in deze stad gevonden worden, maar daar de Goederen zeer weinig in waarde zijn, en men bijna geen Goud of Zilver bij deze klasse vind, zoo word maar zeer weinig op het ingebragte gegeeven, zoo dat het niet toereikend tot het nodig levensonderhoud is; geen Goederen dus meer hebbende, vervallen deze alle aan de Armenkassen, of bieden zig aan om naar Frederiksoord te gaan. O, Amsterdam, wat zijt gij, met al uwe uiterlijke pracht, niet diep gezonken. Wat zal het Nageslacht, als eens al hunne Vrachtsleden niet meer nodig zijn, met al uwe Brommertjes en Vigilanties doen? Ja, zullen zij die dan gebruiken om des te spoediger hunne geheele ondergang tegemoet te snellen? Maar dat dit toch nimmer hun Lot moge zijn, wenscht en bid elk weldenkend Amsterdammer."
Het is geen vroolijk tafereel, dat onze Wijkmeester hier schildert, maar het is natuurgetrouw. De economische toestand van Amsterdam was in zijne dagen inderdaad hoogst ongunstig; het was trouwens in geheel Nederland weinig beter gesteld. De Bosch Kemper en andere schrijvers uit dien tijd doen daaromtrent ontstellende mededeelingen.
Het is vele jaren zoo gebleven. Wat Amsterdam betreft, kwam de opleving eerst na de opening van het Noordzeekanaal en dan nog aanvankelijk in zeer langzaam tempo. Het is nog maar een goede vijftig jaren geleden, dat men van tijd tot tijd in het *Handelsblad* advertenties kon vinden van ongeveer den volgenden inhoud:
„Ligt in lading voor..., aan den Westerdoksdijk, het snelvarend fregatschip *Atlanta*, kapitein..."
Dan lag daar het schip, weken, soms zelfs maanden lang, aan den steiger

gemeerd, te wachten op lading en vertrok eerst als het zulke in voldoende mate had verkregen. Men denke niet, dat daarbij de concurrentie van stoomschepen zich deed gevoelen. Want al is dit waarschijnlijk wel in zekere mate het geval geweest, zoo was het aantal lijn- en „wilde" booten in dien tijd toch zoo klein, dat slechts gering handelsverkeer in het spel kan zijn geweest.

De Wijkmeester deelt mede, dat er in zijne dagen slechts één fabriek van stoomwerktuigen bestond. Het was de fabriek, welke men hier die „van Van Vlissingen", later „van Van der Made" noemde; wij kennen haar thans onder den naam van *Werkspoor*. Zij werd opgericht voornamelijk ten dienste van het verrichten van herstellingen aan stoomschepen; haar stichter was Paul van Vlissingen, een aanzienlijke figuur in het economisch leven der stad, o. a. directeur van de in 1825 opgerichte Amsterdamsche Stoomboot-Maatschappij, die haar later overdroeg aan een voor dit doel gevormde „Commanditaire Societeit", wat wij nu een naamlooze vennootschap zouden noemen. Hij voerde van toen af de directie gezamenlijk met den heer Dudok van Heel.

Het aantal werklieden was aanvankelijk gering, eenige tientallen, in meerderheid Engelschen, daar Nederland toen zeer weinig metaalbewerkers, veel minder machinebouwers en bankwerkers bezat. In 1848 werkte zij echter reeds met 800 man, onder welke zich geen enkele Engelschman meer bevond.

Het ging de fabriek omstreeks het laatstgenoemde jaar voor den wind, hetgeen anderen er toe bracht soortgelijke inrichtingen, zij het op veel kleiner schaal, in het leven te roepen, zoo Dixon & Van Heukelom op de Zoutkeetsgracht (fabriek *De Atlas*) en Schutte & Weiler op den Kadijk. Maar later, nadat de heer Van der Made directeur was geworden, ging het berg-af. Herhaaldelijk verkeerde de fabriek in nood en moesten financiers en industrieelen de koppen bijeen steken en gelden bijeen brengen, om haar voor ondergang te behoeden. Later ging het beter en de fabriek geraakte tot bloei, vooral toen de leiding in handen kwam van den heer Muysken en de ingenieurs Kloos en Triebels, welke laatste de fabricage van spoorweg-materieel (welke afdeeling later naar Zuilen, bij Utrecht, werd verplaatst) tot perfectie bracht.

De voornaamste tak van nijverheid, in het midden van de negentiende eeuw, was ongetwijfeld de diamantbewerking, naar hier ongeveer 1580 uit België overgebracht en sindsdien onafgebroken te Amsterdam uitgeoefend. Ook deze industrie was aan geduchte schommelingen onderhevig, zoodat het aantal arbeiders, dat zij werk verschafte, sterk afwis-

selde. Het was haar altijd mogelijk hoogere loonen te betalen dan andere nijverheden, doch een ongekend en ongeëvenaard hoogtepunt werd bereikt in de jaren 1871—1876, de periode, die in het vak „de Kaapsche Tijd" wordt genoemd, omdat de voorspoed van die dagen te danken was aan den invoer van ruw diamant in belangrijke hoeveelheden uit de kort te voren ontdekte velden in Zuid-Afrika = de Kaap = de Kaap de Goede Hoop. In Joodsche kringen noemde men toen de diamantbewerkers „Kapers". De omstandigheid, dat er werk was voor wellicht even vele duizendtallen arbeiders als er honderdtallen beschikbaar waren, leidde tot snelle en duizelingwekkende stijging der loonen, die tot honderden guldens 's weeks opliepen.

Allerlei schromelijk overdreven verhalen nopens verkwistingen en uitspattingen, die de plotseling tot aanmerkelijken welstand gekomen diamantbewerkers heetten te bedrijven, deden de ronde, o. a. het belachelijke praatje, dat „de slijpers" muntbilletten van tien gulden in brand staken, ten einde aldus vuur voor hunne sigaren te verkrijgen. Tot den huidigen dag, dus na bijna zeventig jaren, zijn er in ons land nog heel wat menschen, die, op grond van deze en dergelijke fabelen, den diamantbewerkers van heden, die jaren na „den Kaapschen Tijd" geboren werden en wier loonen nooit hooger, dikwijls genoeg lager, dan eenige tientallen guldens zijn geweest, verwijten, dat zij in den goeden tijd hun geld hebben verbrast.

Ongetwijfeld hebben sommige „Kapers" dit inderdaad gedaan en anderen hebben stellig op te grooten voet geleefd, in de naïeve meening, dat de uitzonderings-toestand, waarin zij verkeerden, ten eeuwigen dage zou voortduren. Maar uit den band springen bij plotseling verkregen welstand en het gebrek aan vermogen tot onderscheiden tusschen hetgeen als blijvend kan worden beschouwd en hetgeen blijkbaar een tijdelijk karakter draagt, is niet het monopolie van hen, die toevallig diamantbewerkers waren toen het springvloed was. Er bestaan authentieke verhalen van Noord-Hollandsche boeren, die, toen het hun voor den wind ging, voor elk hunner dochters een piano kochten. Er bestaan soortgelijke betreffende de Zeeuwsche oester- en mosselen-kweekers, toen *zij* hun gouden tijd hadden. Dito aangaande de bloembollenkweekers. En wie herinnert zich niet de Oweeërs (oorlogswinst-makers) van een twintigtal jaren geleden en hetgeen zij met hun op vaak niet onbedenkelijke wijze verworven schatten uitvoerden, of heetten te hebben uitgevoerd?

In elk geval: van een „Kaapschen Tijd" is in de diamant-nijverheid sedert 1876 geen sprake geweest, dikwijls veeleer van het tegendeel, nu sinds het

najaar van 1929 de crisis deze industrie teistert en de concurrentie van het buitenland, waar het met de loonen ellendig is gesteld, zoo hevig is, dat de sterk ingekrompen nijverheid zich slechts met steun uit de openbare kassen kan staande houden. Naar het zich laat aanzien, zal er op den duur wel verbetering intreden; er is reden om aan te nemen, dat deze aloude, specifiek Amsterdamsche nijverheid niet, zooals werd geducht, uit onze stad zal verdwijnen.

Na 1870 is Amsterdam in industrieel opzicht wel vooruit gegaan, maar een werkelijk groot nijverheidscentrum is de stad toch niet geworden. Er is, afgezien van de heerschende crisis, ook geen vooruitgang te bespeuren. Veeleer zou er van achteruitgang gesproken kunnen worden. Zoo is er van de eenmaal bloeiende sigaren-industrie weinig meer overgebleven. Voor een deel kan dit ongetwijfeld worden toegeschreven aan de belemmeringen, die het buitenland in toenemende mate den uitvoer ook van dit product in den weg heeft gelegd en voortgaat te leggen, doch voor het grootste deel moet de oorzaak worden gezocht in den lagen loonstandaard ten plattelande, voornamelijk in Noord-Brabant, waarheen dan ook Amsterdamsche firma's hunne bedrijven verplaatsten. Zoo is de bekende fabriek *Karel I*, te Eindhoven, van Amsterdamschen oorsprong. Hetzelfde verschijnsel doet zich in andere takken van nijverheid voor. In het verleden reeds werd de Amsterdamsche chocolade-fabriek van Van Houten overgebracht naar Weesp. Een Amsterdamsche machine-fabrikant (de onderneming is thans ter ziele) verplaatste zijn bedrijf naar het Merwedekanaal bij Weesp. In de bosschen van Den Dolder ontmoet men een zeepfabriek. De zonen van een bekenden Amsterdamschen goudsmid stichtten een fabriek van zilverwerken te Zeist. Vele Amsterdamsche diamantfirma's verplaatsten hunne zaken naar Antwerpen. Een nieuwe industrie verschijnt, de vervaardiging van kunstzijde; de fabriek wordt geplaatst niet in een havenstad, niet aan het voorheen zoo gezochte diep water, doch midden op de Veluwsche heide, te Ede. Aan deze dingen ligt de jacht op lage loonen, die men een achterlijke arbeidersbevolking kan opdringen, ten grondslag — en dan zoekt men het voornamelijk op de schrale zandgronden, waar het volk aan armzalige inkomens is gewend, zoodat het de loonen, die men in de stad niet zou kunnen aanvaarden, als zeer aanzienlijk beschouwt.

Zoo gaan de steden, vooral de groote, als centra van industrie niet vooruit en Amsterdam maakt daarop geen uitzondering. Weliswaar verrijst nu en dan een nieuwe fabriek, als de automobielfabriek van Ford, een behangselpapier-fabriek, een thee- en koffie-industrie, maar zulke gebeur-

tenissen zijn van weinig beteekenis tegenover hetgeen verdwenen is.
Ook het Rijk heeft Amsterdam een belangrijke industrieele instelling ontnomen: de Landswerf, die een voortzetting was van de werf der Oost-Indische Compagnie. Er werden vooral de groote schepen voor onze zeemacht gebouwd. Maar het Rijk heeft het bouwen in eigen beheer opgegeven en draagt thans den bouw van oorlogsvaartuigen aan particuliere werven op. Dientengevolge werd de Landswerf opgeheven. Wat er van het bedrijf was overgebleven, werd overgebracht naar het Nieuwediep. Hetzelfde lot trof later de werf te Hellevoetsluis.

Met de haven is het beter gesteld, dank zij vooral Amsterdams eigen krachtsontwikkeling — want te 's Gravenhage heeft men gedaan wat men kon om het herstel en de ontwikkeling van de haven van Amsterdam te bemoeilijken. De aanleg van het Noord-Hollandsche Kanaal, de tegenwerking bij het tot stand brengen van het Noordzeekanaal, de versperring van dit kanaal door sluizen en spoorbruggen, de dwang tot den bouw van een spoorwegstation in het IJ, het opzettelijk verkeerd gekozen tracé van het Merwedekanaal, zijn even zoovele voorbeelden van den Haagschen onwil om Amsterdam te geven wat het behoeft.

De Amsterdamsche scheepvaart-magnaten hebben, ondanks dit alles en tegen dit alles in, in betrekkelijk weinige jaren de haven tot bloei weten te brengen. Vóór het intreden van de crisis behoorde ongeveer 65 procent van de Nederlandsche handelsvloot thuis in de Amsterdamsche haven, die jaarlijks door meer dan drie duizend zeeschepen werd bezocht. Er waren zelfs enkele van deze magnaten, die wel wat al te energiek zich betoonden, vooral zij, die den Koninklijken Hollandschen Lloyd bestuurden, welks ineenstorting een wonde in het maritieme en economische leven der stad heeft veroorzaakt, die nog open en schrijnend is.

De wereldcrisis en de daarmede in betrekking staande belemmeringen van het handelsverkeer, die het buitenland toepaste, zoodat Nederland, zij het schoorvoetend, moest volgen, hebben niet alleen de ontwikkeling van de Amsterdamsche haven gestuit, doch zelfs achteruitgang, en dit in niet geringe mate, veroorzaakt.

Men had het anders verwacht. De gemeente, bedacht op vooruitgang, wilde scheepvaart en handel tijdig geven wat zij zouden behoeven en legde millioenen ten koste aan voorbereiding tot, en gedeeltelijke verwezenlijking van den aanleg van nieuwe havens in het westen der stad. De toekomst zal moeten leeren, of deze uitgaven rendabel zullen worden. Zij zullen het zeker zijn, als de wereld haar bezinning herkrijgt en het vrije handelsverkeer in eere herstelt. Dan zal Amsterdams scheepvaart

zich herstellen, even zeker als zij zich een halve eeuw geleden heeft hersteld van de slagen, haar in en na den Franschen tijd toegebracht, zoodra haar de kans, de niet eens zeer goede kans, daartoe werd gegeven.
Als financieel centrum is Amsterdam in den loop der hier behandelde honderd jaren zeer vooruitgegaan.
Wijkmeester Meijer vermeldt dat in zijne dagen het aantal „kassiers" zeer was verminderd. Het is sedertdien aanzienlijk vermeerderd. Amsterdam bezit thans vele groote en ettelijke kleinere banken, onder welke eenige van buitenlandschen oorsprong. De effecten-, geld- en wisselhandel is zeer aanzienlijk. De Amsterdamsche Beurs behoort ongetwijfeld tot de voornaamste van Europa.
Over haar huisvesting een enkel woord.
Het eerste Beursgebouw stond op het Rokin, achter den Vijgendam, over het water uitgebouwd. Hendrick de Keyser had het ontworpen. Ongeveer 1840 werd besloten tot den bouw van een nieuwe beurs. De bestaande werd afgebroken en op den Dam werd een houten hulpbeurs gebouwd. Een stuk van het Damrak werd gedempt en daarop bouwde Zocher een nieuwe Beurs, met een quasi-Grieksch front en leelijke zij- en achtergevels, plus een „puist", die het verkeer op den reeds smallen toegang tot het Damrak zeer belemmerde. Deze Beurs, die tegelijk voor den goederen- en den fondsenhandel diende, werd in 1845 in gebruik genomen. Tusschen 1880 en 1890 ontstond behoefte aan een grooter en beter ingericht Beursgebouw. Allerlei denkbeelden en plannen werden geopperd, in kranten, geschriften en vergaderingen met vuur bepleit en met evenveel vuur bestreden. Het gemeentebestuur ging er, in afwachting van de dingen, die zouden komen, maar alvast toe over het halve Damrak te dempen en legde er een plantsoen aan, toen de geschapen zandwoestijn permanent dreigde te worden; er werd ook een houten loods gezet, in welke de drie-, later vierjaarlijksche schilderijen-tentoonstellingen werden gehouden en waarin het hoofdpostkantoor was gevestigd gedurende den tijd, dat het nieuwe werd gebouwd. Een prijsvraag werd uitgeschreven; het ontwerp van den Rijsselschen architect Cordonnier (die later het Haagsche Vredespaleis zou ontwerpen) werd bekroond; doch van uitvoering kwam niets. Ten slotte hakte Treub den knoop door en droeg aan Berlage den bouw op. In 1900 heeft Hare Majesteit de Koningin de Beurs geopend.
Het gebouw bevat een zeer groote zaal, die tot Koopmansbeurs dient, en twee kleinere, waarvan een als graanbeurs dienst doet en de andere geruimen tijd de effectenbeurs herbergde; de Vereeniging voor den Effectenhandel had er bovendien beschikking over een sociëteitslokaal en een

bestuurskamer. Ook de Kamer van Koophandel en het Handelsregister zijn in het gebouw gevestigd. Met de vergaderzaal van deze kamer is het eenigen tijd een lijdensgeschiedenis geweest. Zij ontvangt haar licht door een prachtig gebrandschilderd venster van Derkinderen. Deze kunstenaar zou ook de zaal van wandschilderingen voorzien. Het bleek echter, dat de acoustiek er zeer veel te wenschen overliet, o. a. de steenen wanden het geluid sterk weerkaatsten. Ten einde daarin verbetering te brengen, was het noodig de muren met gordijnen te behangen. Dientengevolge konden de wandschilderingen, die wellicht Derkinderens meesterwerk zouden zijn geworden, niet uitgevoerd worden.
Een andere bijzonderheid aangaande de versiering van het gebouw is van tragi-komischen aard. Berlage had de hekken in den doorloop tusschen koopmans- en effectenbeurs versierd met gestyleerde geldzakken, waarboven een hand met opgestoken midden- en wijsvingers, als zwerende een eed. De bouwmeester had dit bedoeld als zinnebeeld van het crediet. Maar de beursbezoekers zagen er iets anders in. Zij beweerden, dat de architect den draak met hen wilde steken en dat het ornament beteekende: zweren bij den geldzak. Het geval deed heel wat stof opwaaien en het eind van het spel was, dat de handen en geldzakken werden afgezaagd. Indien Berlage de hem toegeschreven bedoeling had gehad, hetgeen stellig niet het geval is geweest, zouden de beursbezoekers verstandig hebben gedaan, er om te lachen en het daarbij te laten. Maar zin voor humor ontbreekt nu eenmaal velen Hollanders.
Het gebouw bevat één herinnering aan zijn voorganger: het bronzen beeld van Mercurius, dat in de vestibule van Zochers Beurs had gestaan, prijkt nu op een verhevenheid in de hoofdzaal.
Om redenen, die hier buiten bespreking kunnen blijven, besloot de Vereeniging voor den Effectenhandel, na geruimen tijd in het Beursgebouw gevestigd te zijn geweest, een eigen beurslokaal te stichten. Een groep huizen aan Beursplein en Warmoesstraat werd aangekocht en gesloopt — aan Joseph Cuypers werd den bouw van een Effectenbeurs opgedragen. Het werd een gebouw zonder veel beteekenis, dat naast Berlages Beurs een poover figuur maakt.
De altijd in het maken van grappen, woordspelingen e. d. bedreven Amsterdammers lieten ook de Beurs niet ongemoeid. De beide wijzerplaten van het uurwerk in den toren dragen elk een onderschrift. Het een luidt: *Duur uw uur*, het andere: *Beidt uw tijd*. De grappenmakers gaven nu in overweging er twee aan toe te voegen, te weten, met het oog op de groote fonteinbakken op het Beursplein: *Spoel uw smoel*, en wegens de

nabijheid van bedenkelijke instellingen in de Warmoesstraat: *Mijdt de meid.* Een zeldzame bijzonderheid van de Beurs is, dat haar hoofdgevel prijkt met het portret van den bouwmeester in relief-beeldhouwwerk, door Zijl vervaardigd. Het Gemeentebestuur heeft het er, als blijk van waardeering voor den schepper van het gebouw, doen plaatsen.
Eene bijzonderheid van min of meer persoonlijken aard mag thans, nu bijna veertig jaren zijn verstreken, wel openbaar worden gemaakt. Eenigen tijd vóór de opening kwam een der werklieden, die bij den bouw van de Beurs dienst had gedaan, schrijver dezes mededeelen, dat eenige anarchistisch gezinde arbeiders tijdens den bouw buskruit en dynamiet in de fundeering hadden verborgen en dat deze stoffen tot ontploffing zouden worden gebracht als de Koningin zich ter gelegenheid van de openings-plechtigheid in het gebouw zou bevinden. Schrijver stelde den bouwmeester onmiddellijk hiervan in kennis. Een grondig onderzoek werd ingesteld, doch niets verdachts werd gevonden en men weet het: er gebeurde ook niets. Waarschijnlijk hadden eenige arbeiders met den boodschapper een loopje genomen.

Amsterdam is nog een derde beursgebouw rijk, de Diamantbeurs, op het Weesperplein. In het verleden kwamen de kleine diamantkooplieden bijeen in koffiehuizen op het Rembrandtsplein. Later stichtten zij vereenigingen, die handelslokalen bezaten, genaamd *Golconda* en *Adamas*, beide gevestigd in oude patriciërshuizen op de Nieuwe Heerengracht. Zij verdwenen en in hunne plaats kwam de Vereeniging Beurs voor den Diamanthandel, die aanvankelijk gevestigd was in het gebouw *Casino*, Waterlooplein, doch in 1911 een grootsch beursgebouw stichtte op het Weesperplein. Een andere vereeniging, *Concordia* geheeten, stichtte korten tijd daarna een kleiner beursgebouw op hetzelfde plein. Deze vereeniging werd eenige jaren geleden opgeheven; haar gebouw werd gesloopt; waar het heeft gestaan, bevindt zich thans het nieuwe gebouw van *De Joodsche Invalide.*
Tot de voornaamste hulpmiddelen van nijverheid en handel behooren de posterijen, de telegrafie en de telefonie.
Wijkmeester Meijer heeft aangaande de post slechts het volgende te vertellen:
„Om de gemeenschap met de Vier(!) Werelddeelen te onderhouden, is in deze Stad aan het Generaal Postkantoor een zeer uitgebreide *Brieven Posterij*, welke dagelijks de Brieven ontvangt en verzend. Voorheen behoorde deze aan de stad, maar zedert het Jaar 1748 aan het Land, welke de Directie daar over heeft; verscheide Tarieven, wegens de Brieven-

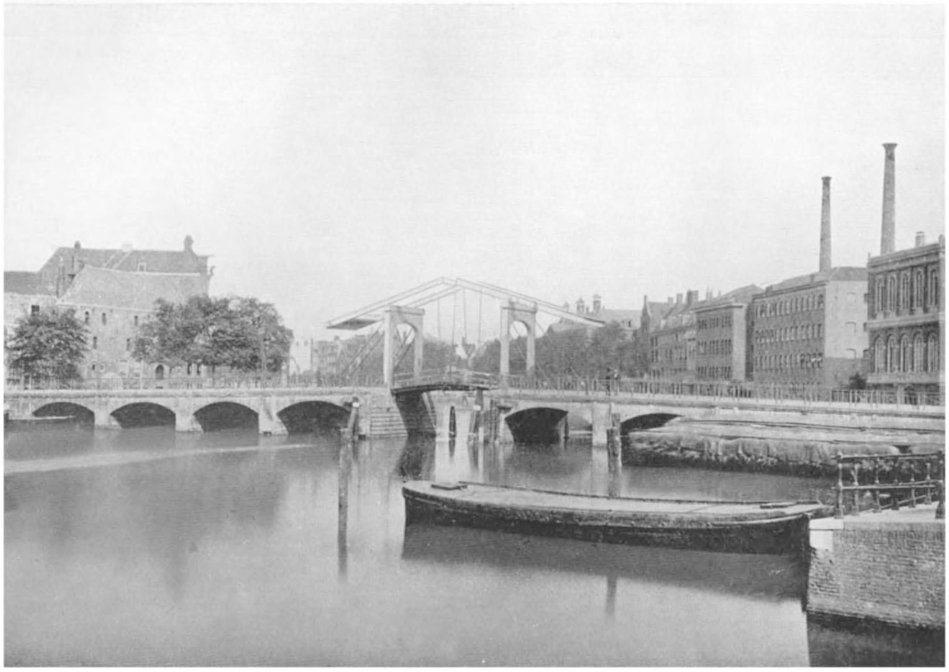

DE BLAUWBRUG MET DIAMANTSLIJPERIJEN

DE WARMOESGRACHT, THANS RAADHUISSTRAAT

DE JODENBREESTRAAT

IN DEN DUVELSHOEK

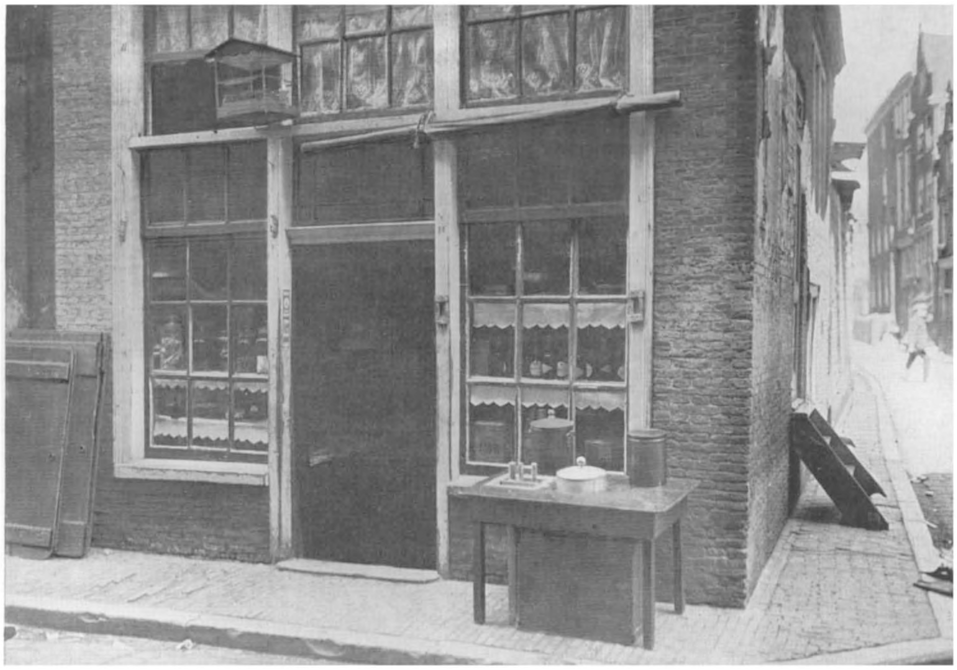

porten, zijn van tijd gemaakt; komen er veranderingen in dezelve of in het vertrek en de aankomst der Brieven, dan word het zelve aan het Postkantoor aangeplakt."

Van der Vijver deelt mede, dat aan het Postkantoor ook lijsten werden gehangen, „vermeldende de ingekomen en uitgezeilde schepen in Texel en het Vlie" — d. i. de toenmalige zeeweg van en naar Amsterdam.

Het Rijk kocht in 1748, toen het de brievenmalen monopoliseerde, van de Stad eenige gebouwen op den N. Z. Voorburgwal en vestigde daar het Generaal (later Koninklijk) Postkantoor. Het werd een tiental jaren later vergroot en zoo bleef het, tot het ongeveer veertig jaren geleden werd afgebroken, om, met een aantal belendende en eveneens geamoveerde huizen aan Voorburgwal en Spuistraat, plaats te maken voor het tegenwoordige hoofd-post- en telegraafkantoor. Geruimen tijd waren er alle diensten in vereenigd. Doch de groei der bevolking, de invoering van den cheque- en girodienst en van het betalen van belasting aan de loketten, deden het daarvoor te klein worden. Derhalve werd tusschen Raadhuisstraat en Paleisstraat een nieuw (en leelijk) gebouw gezet, waarin het Rijksgeldkantoor werd gevestigd. De geheele verzendingsdienst werd overgebracht naar het gebouw naast het Centraal Station, waar te voren de postpakkettendienst was gevestigd. Bovendien werd de stad verdeeld in vijf groote postwijken, die elk een eigen centraal kantoor hebben — een stelsel, dat in vele groote buitenlandsche steden sinds lang werd toegepast.

In de Engelsche groote steden kent men reeds zeer geruimen tijd de poststations, gevestigd in boek-, sigaren-, kruideniers- en andere winkels. Dit werd hier in den jonsten tijd nagevolgd, zij het ook op betrekkelijk kleine schaal.

Van der Vijver schrijft: „Tot gemak der ingezetenen vindt men allerwegen door de Stad brievenbussen, die van wege het Generale Postkantoor op bepaalde uren geledigd, en naar alle oorden der wereld verzonden worden." Hij bedoelt het goed, doch zegt het verkeerd, want niet de brievenbussen, doch de brieven worden naar alle oorden verzonden. De vaste brievenbussen zijn er nog altijd. Maar er zijn thans ook ambulante. Sedert eenige jaren zijn aan alle tramwagens, die het Centraal Station passeeren of tot eindpunt hebben, brievenbussen bevestigd. Aan alle halten kan men er brieven inwerpen. Op het Stationsplein zijn kwieke jongens aanwezig, die de bussen ledigen en den inhoud overbrengen naar het nabij gelegen verzendingskantoor, zoodat op deze wijze een zeer vlugge expeditie wordt verkregen.

Het brievenvervoer naar en van het buitenland geschiedt thans in de meeste gevallen met tot vóór korten tijd ongedroomde snelheid, door

middel van het vliegtuig. Dit is vooral van groote beteekenis voor het verkeer met Nederlandsch-Indië. Dank zij den prachtigen dienst van de Koninklijke Luchtvaart-Maatschappij (K.L.M.) duurt het vervoer van een brief naar of van Indië thans weinig meer dagen dan voorheen weken.
Noch Meijer, noch Van der Vijver maken melding van de telegrafie. Zou men daaruit mogen opmaken, dat zij hier tusschen 1840 en 1850 nog onbekend was? Het is bezwaarlijk aan te nemen, want na de ontdekking van het electro-magnetisme, ongeveer 1830, werd de telegraaf, vooral het Morsetoestel (1836), vrij algemeen toegepast. Hoe dit zij: sinds lang vervult zij een belangrijke plaats in het wereldverkeer, langs vrije of in kabels besloten draden, of door de lucht.
Van de telefonie konden de beide schrijvers niet gewagen, want zij werd eerst in 1875 uitgevonden. Te Amsterdam werd zij ingevoerd door de Bell Telefoonmaatschappij (zoo genoemd naar den uitvinder, Graham Bell), welker centrale zich bevond op den zolder van de Groote Club, Dam hoek Paleisstraat. Haar directeur was Dr. Hubrecht, een energiek en ondernemend man, aanvankelijk directeur van de Openbare Handelsschool, later deelgenoot in een administratie-kantoor en betrokken bij velerlei ondernemingen. Zij breidde zich gestadig uit, zoodat binnen weinige jaren de stad vervuld was van de palen en draden van haar bovengrondsch net. De strijd tusschen hem en Treub bij het afloopen der concessie was een zeer merkwaardige episode in de geschiedenis der gemeente-bedrijven. Treub won, dank zij in niet geringe mate de medewerking van den oud-artillerie-officier Teunissen, die de gemeentelijke installatie construeerde en directeur van het nieuwe bedrijf werd.
Het oude stelsel, waarbij meisjes op het centraal-bureau de verbinding tusschen de geabonneerden tot stand brachten, maakte op den duur plaats voor het semi-automatische, dit na eenigen tijd voor het geheel automatische stelsel, dat thans ook voor de intercommunale verbindingen meer en meer in gebruik komt. De tijd van het ge-hallo en het „verkeerd verbonden", met de daarvan onafscheidelijke ergernissen, behoort sinds lang tot het verleden.
De nieuwste ontwikkeling is de draadlooze telefonie, die gesprekken met ver verwijderde oorden, met alle werelddeelen, mogelijk maakt.
Een bespreking van nijverheid en handel te Amsterdam, zelfs een beknopte en oppervlakkige als deze, kan niet worden besloten zonder gewag te maken van twee personen, die zich ten opzichte van het economisch leven van Amsterdam bijzonder verdienstelijk hebben gemaakt: Dr. S. Sarphati en S. W. Josephus Jitta.

Sarphati, in 1813 geboren, geneesheer en pharmaceut, als hoedanig hij de nog bestaande Maatschappij tot Bevordering der Pharmacie stichtte, was, zoo zegt Brugmans, „een man van sterke verbeelding, die toekomstige mogelijkheden kon voorzien en daarvoor plannen kon ontwerpen... Hij had de zeldzame gave van tegelijk idealist en man der practijk te zijn: zijn scherp verstand onderkende niet alleen de mogelijkheid van wat zijn fantasie hem had voorgetooverd, maar ook de middelen daartoe... Hij wilde Amsterdam omhoog stuwen en het daardoor weer de oude positie hergeven, die het in onze gouden eeuw had bezeten... Een plannenmaker heeft men hem genoemd, maar daarbij vergeten, dat hij zijn plannen heeft weten door te zetten en dat zeer veel van zijn goede werken hem hebben overleefd."

Tot zijne stichtingen behooren de Handelsschool, de Nationale Hypotheekbank, de Maatschappij van Landbouw, de Nederlandsche Crediet- en Handelsbank, het *Amstel-Hotel*, de Meel- en Broodfabriek (Vijzelgracht) en het *Paleis voor Volksvlijt* (architect Cornelis Outshoorn, die ook het Amstel Hotel en het Joodsche Jongensweeshuis in de Zwanenburgerstraat heeft gebouwd), waarmede hij bedoelde „de vaderlandsche nijverheid te bevorderen door het houden van tentoonstellingen en het verspreiden van goede en gezonde denkbeelden op economisch gebied." Aan Sarphati is ook de reorganisatie en verbetering van de openbare reiniging der stad te danken, voor welk doel hij een maatschappij stichtte, die van het Stadsbestuur concessie kreeg. Nevens dit alles moet vooral worden genoemd, dat hij den stoot gaf tot de nieuwe vergrooting der stad buiten de vest, voor welke hij plannen ontwierp, die, waren zij ten uitvoer gelegd, ons zouden hebben bevrijd van de ellendige „pijp"-buurten, die het oude Amsterdam omsluiten in een gordel van sombere leelijkheid.

Nu S. W. Josephus Jitta, aan wiens energie voornamelijk de totstandkoming van het Noordzeekanaal, dat Amsterdam van den ondergang redde, is te danken.

De eigenlijke ontwerper van het kanaal was de genie-officier W. A. Froger. De aanleg van deze verbinding der stad met de Noordzee ondervond veel tegenkanting, vooral uit 's Gravenhage en o. a. van het Departement van Oorlog. Na allerlei geharrewar scheen in 1860 verwezenlijking nabij; de Regeering maakte een wetsontwerp „tot verbetering der waterwegen van Amsterdam en van Rotterdam naar zee" bij de Staten-Generaal aanhangig. Het is nimmer wet geworden. Thorbecke diende in 1862 een nieuw wetsontwerp in, dat een jaar later wet werd. Na veel moeite slaagde men er in de Kanaalmaatschappij te stichten. Josephus Jitta behoorde tot

hen, die haar stichtten. Als haar president en tevens als wethouder was hij het voornamelijk, die, ondanks allerlei moeilijkheden en tegenwerking, het graven van het kanaal wist door te zetten. Op 1 November 1876 werd het geopend. De Kanaalmaatschappij was uiteraard genoodzaakt kanaalrechten te heffen, hetgeen de ontwikkeling van de haven belemmerde. In 1884 werd zij ontbonden; de Staat nam het kanaal over. Zes jaren later kwam een overeenkomst tusschen Amsterdam en het Rijk tot stand, waarbij kanaal- en havengelden werden afgeschaft. Van dat oogenblik af kon de Amsterdamsche haven werkelijk herleven. Dat zulks mogelijk was, is echter in eerste instantie te danken aan de mannen van de Kanaalmaatschappij, die, ondanks ongehoorde tegenwerking van Regeeringswege, hunne zware taak volvoerden en Amsterdam zijn onontbeerlijke verbinding met de zee verschaften. Van deze wakkere Amsterdammers moet Josephus Jitta het eerst worden genoemd.

AMSTELODAMIANA

In het leven van de stad en hare burgerij kwamen, en komen, allerlei gebeurtenissen voor, vertoonden zich velerlei eigenaardigheden en bijzonderheden, die bezwaarlijk in een bepaalde rubriek kunnen worden gerangschikt, dikwijls niet van groote beteekenis zijn, doch niettemin wel verdienen, dat de herinnering er aan behouden blijft. Een soort catalogus van zulke dingen moge hier volgen.

Dr. Mezger. In de jaren '70 en '80 van de 19de eeuw was hier gedurende geruimen tijd werkzaam Dr. Johann Georg Mezger, ondanks zijn Duitsch uitzienden naam een Nederlander, geneesheer, die de massage, het stelselmatig wrijven en kneden van het lichaam, als geneeswijze toepaste. Zijn methode maakte grooten opgang. Uit alle landen stroomden hem patiënten toe. Vele vorstelijke personen stelden zich onder zijne behandeling, o. a. de later te Genève vermoorde Keizerin van Oostenrijk. Na hier ongeveer vijftien jaren werkzaam te zijn geweest, verliet hij de stad en vestigde zich te Domburg, later ook in het buitenland. Zijn roem taande en toen hij in 1909 overleed, was hij bijna vergeten.

Wereldstad. Op andere plaatsen in dit boek wordt melding gemaakt van de plannen en fantasieën dergenen, die, toen de stad na de opening van het Noordzeekanaal was herleefd en een nieuw en veelbelovend tijdperk van ontwikkeling was ingetreden, van Amsterdam wilden maken wat zij „een wereldstad" noemden. Daartoe moest onze goede oude stad worden voorzien van boulevards en bovendien van allerlei instellingen als in buitenlandsche groote steden bestonden, en voor hetgeen toen het moderne leven was, onontbeerlijk werden geacht. Aan deze fantasterij dankte men o. a. de Wereldtentoonstelling van 1883, den Parkschouwburg (verdwenen), het Panorama (dito), het Panopticum (dito). Maar er was meer. Vele buitenlandsche steden, Londen, Parijs, Milaan, bezaten *passages*, over-

dekte winkelgalerijen, die twee of meer straten met elkander verbinden — Amsterdam kon het er niet buiten stellen. Vele plannen werden gemaakt, o. a. tot den bouw van een passage, die een diagonale verbinding zou vormen tusschen de Reguliersbreestraat en de Vijzelstraat, waartoe dan de Duvelshoek zou hebben moeten verdwijnen (hetgeen zeker geen groot ongeluk zou zijn geweest). Van al deze plannen werd slechts één verwezenlijkt: de Passage tusschen Nieuwendijk en Prins Hendrikkade. Zij werd natuurlijk een mislukking. Het gebouw staat er nog, doch dient tot huisvesting van kantoren. Een ander plan van soortgelijken aard werd eveneens werkelijkheid: de Galerij om den tuin van het *Paleis voor Volksvlijt*. Eene voor dit doel opgerichte maatschappij kocht een breede strook van den Paleistuin en bouwde daarop een winkelgalerij, die den tuin aan drie kanten insloot, alsmede twee rijen woonhuizen aan Oosteinde en Westeinde. Aanvankelijk had de onderneming succes. Winkels en café's aan de Galerij waren jarenlang alle verhuurd en het publiek maakte van de nieuwe wandel-gelegenheid druk gebruik. Maar op den duur ging het ook hier mis. Wat men „de loop" noemt, ging er uit. Het publiek kwam niet meer in de Galerij. Vele winkeliers moesten het opgeven en nieuwe daagden niet op. Het werd „een dooje boel" en de Galerij zou een ruïne zijn geworden. Na den brand van het *Paleis voor Volksvlijt* in 1929 kocht de Gemeente het terrein, met Galerij en belendende huizen. Binnen afzienbaren tijd zal alles worden gesloopt, om plaats te maken voor een nieuw stadhuis. De laatste sporen van de wereldstad-glorie zullen daarmede verdwijnen. — Een ander wereldstad-element waren de *inodores*: huisjes, waarin de voorloopers van de moderne W.C., met waterspoeling, op verschillende punten van de stad geplaatst. Er waren zulke te Parijs en dus moest Amsterdam ze ook hebben. Daartegen kon op zich zelf geen enkel bezwaar worden geopperd. Ook de naam was wel typisch: reukeloozen. Maar waarom hij in de hoofdstad van Nederland in het Fransch moest worden gesteld, is niet duidelijk. Ook thans bezit de stad vele zulke gelegenheden; zij zijn nu echter naamloos.

Vreemde talen. De herinnering aan de *inodores* doet de vraag rijzen, waaraan het toch is toe te schrijven, dat men in ons land, te Amsterdam dus eveneens, zich voor allerlei doeleinden van vreemde talen bedient. Aan den voornaamsten toegang tot de stad, het Centraal Station, begint het al. Wie het verlaat, ziet in koeien van letters voor zich staan: *Uitgang—Sortie*. Van alle volkeren, welker zonen en dochteren ons land en onze stad bezoeken, hetzij voor zaken of voor genoegen, zijn de Franschen het minst

talrijk. De meesten zijn Duitschers, die wel snugger genoeg zijn om te begrijpen dat *Uitgang* hetzelfde is als *Ausgang*. De weinig minder talrijke Belgen zijn òf Vlamingen, die geen vertaling noodig hebben, of Walen, die, dank zij de tweetaligheid huns vaderlands, het woord *uitgang* wel kennen. Waartoe dan *Sortie?* — Gaat men nu de straat op, dan ontmoet men: *Coiffeur*, *Lunchroom*, *Maison de Nouveautés*, *Maison de Blanc*, *Byoutier* (bijna altijd met y in plaats van ij), *Tailor*, *Maison* zus of zoo, enz. Vele hotels dragen Fransche of Engelsche namen en in nagenoeg alle eethuizen worden op de spijskaart de gerechten met Fransche namen vermeld. Een fabriek te Halfweg deelt alom mede, dat zij een *no nail kist* vervaardigt; spijkerloos is natuurlijk niet mooi genoeg. Een particuliere kermis heet onveranderlijk *Kermesse d'été*, en een nachtfeest wordt gewoonlijk *a giorno* verlicht. Een Amsterdamsche zaal-directie noodigt de liefhebbers van een dansje uit tot haar *Tanz Klause* en vele kappers hadden tot voor korten tijd de gewoonte op de puien hunner *salons* te beloven, dat er *immer jemand zu Hause* zou zijn. De gemeentelijke overheid blijft niet achter. Een slachthuis hebben wij niet, wel een *abattoir;* de tramwagens hebben hunne *remises;* als de Stadsschouwburg moet verhuurd worden, verschijnt er een *cahier de charges;* een *boulevard* hebben wij hier gelukkig niet, maar wel een *Ceintuurbaan*. In geen enkel land vindt men zulke verwaarloozing en geringschatting van de eigen taal. In dit opzicht zijn wij eenig. Reden tot voldoening is er niet in gelegen. Toen een Parijsche vriend van schrijver dezes hem ter gelegenheid van een wandeling verzekerde, zich te Amsterdam thuis te gevoelen, daar hij niets dan Fransch om zich heen zag, was een beschaamd stilzwijgen het eenig passende bescheid.

Gevelsteenen. De gevelsteen is, naar het schijnt, een Nederlandsch voorwerp. Schrijver dezes heeft althans in andere landen zeer weinig aangetroffen, dat er gelijkenis mede heeft; wel friezen met figuur- en andere voorstellingen, doch werkelijke gevelsteenen zelden. Te Amsterdam zijn zij in het verleden zeer talrijk geweest en nog heden prijken hier vrij vele oude huizen met gevelsteenen. Soms zijn zij primitief, maar vele zijn merkwaardig en niet weinige mogen ware kunststukken worden genoemd.
In de vandalistische 19de eeuw zijn bij de toen aan de orde van den dag zijnde sloopingen en verhanselingen van oude huizen, tallooze gevelsteenen verloren gegaan. Men bekommerde zich toen weinig om hetgeen het voorgeslacht aan mooie dingen had achtergelaten; men had alle begrip van schoonheid verloren; piëteit kende men niet; er werd roekeloos vernield; en zoo werden ook de hemel weet hoe vele gevelsteenen tot puin

geslagen. Ook op dit stuk is verandering gekomen. Vaak wordt bij afbraak van een oud huis de gevelsteen zorgvuldig bewaard en in den gevel van het nieuwe gemetseld. Een goed voorbeeld daarvan is te vinden in het gebouw van Van Gend & Loos, N.Z. Kolk, dat de gevelsteenen toont van eenige oude huizen, die daar ter plaatse hebben gestaan. Een tweede voorbeeld is een gemeentelijk gebouw in de Nieuwe Uilenburgerstraat, dat met ettelijke gevelsteenen, afkomstig van bij de saneering dezer buurt gesloopte huizen, is versierd. Ook worden wel oude gevelsteenen geplaatst in nieuwe huizen in oudere buurten en er zijn, ten slotte, wel huizenbouwers, die nieuwe gevelsteenen laten maken en plaatsen. — Een klein aantal jaren geleden hebben bekende vrienden van het oude Amsterdam een Vereeniging voor Gevelsteenen gesticht, die de schatten, welke zij vergaarde, met verlof van het Gemeentebestuur liet metselen in de blinde muren van het Burgerweeshuis aan de St. Luciënsteeg. De Vereeniging werd later ontbonden, na haar taak te hebben overdragen aan den Oudheidkundigen Bond.

Straat-poëzie. Van den gevelsteen naar het dichterlijke opschrift, is slechts een stapje. De Nederlanders waren altijd verslaafd aan rijmelarij. Verjarings-, nieuwjaars-, bruilofts- en dergelijke gelukwenschen werden meestal berijmd. Op grootvaders of moeders verjaardag zegden de kinderen versjes op. De oud-vaderlandsche lekkernij, die ulevel heette, was gewikkeld in een papiertje, waarop een tweeregelig gedicht. Maar de dicht-liefhebberij bepaalde zich niet tot zulke huiselijke gebeurtenissen of dingen. Zij werd ook botgevierd op openbare gebouwen. De bestemming van vele zulke werd vaak in rijm en versmaat, gehouwen in steen, boven den ingang verkondigd; het geschiedde ook wel in dichterlijk-zinnebeeldigen vorm. Gewoonlijk werd daarbij de eigen taal gebezigd, doch in enkele gevallen kwam er Latijn aan te pas. Het kwam zelfs voor, dat de overheid, ook als het zeer ernstige dingen gold, in verzen tot de burgerij sprak. Zoo werden in de 18de eeuw, toen een oproerige beweging in de stad gaande was, voor alle zekerheid eenige kanonnen in het Stadhuis opgesteld en aan den Dam-gevel de volgende waarschuwing bevestigd:

> Alster verraad
> Ofte oproer-kwaad,
> Wierde vernomen,
> Men zal tot baat
> Geschut op straat
> Hier uit doen komen.

DE HOUTEN KAST MET LEIDSCHE BARRIÈRE

HET ROKIN MET BEURSPLEINTJE EN HAVENBOOTJES

PALEIS VOOR VOLKSVLIJT MET AMSTELGRACHTJE EN STEENEN MOLEN

DE HOOGESLUIS MET PALEIS VOOR VOLKSVLIJT

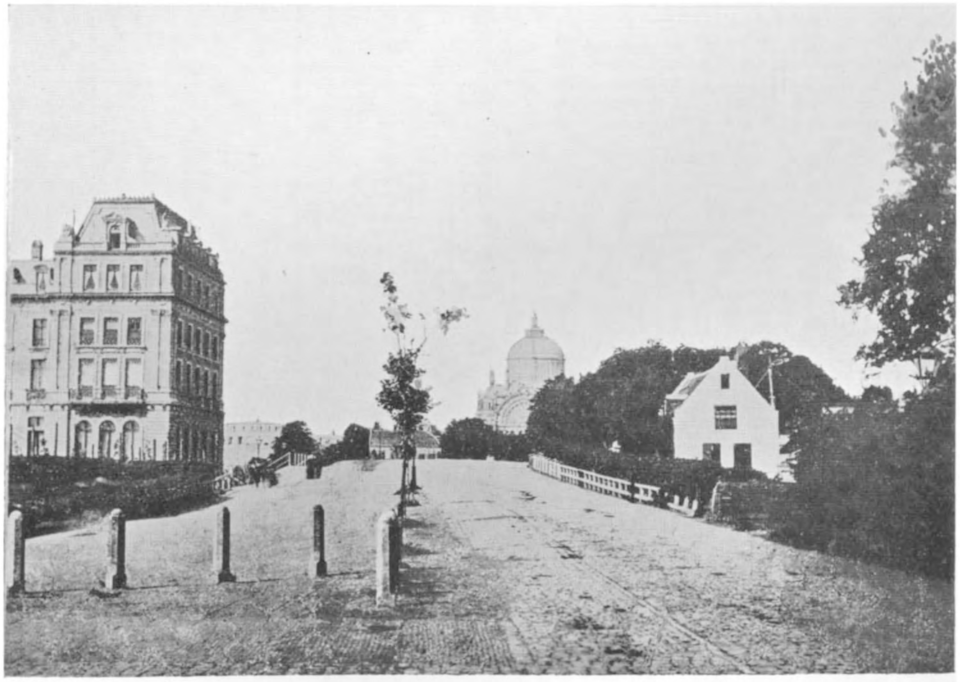

Deze ambtelijke poëzie doet denken aan de zonderlinge gewoonte van den Britschen minister Canning, om officieele brieven in dichtvorm te schrijven en aldus in 1826 ook schreef aan den gezant te 's Gravenhage, in welk epistel de bekende regels voorkomen:

In matters of trade the fault of the Dutch
Is offering too little, and asking too much.

Boven den ingang van Costers Academie, den schouwburg op de Keizersgracht, stonden deze regels van Vondel:

De weerelt is een speeltooneel,
Elck speelt zijn rol en krijght zijn deel,

waarschijnlijk ontleend aan Shakespeares regels in *As you like it:*

All the world's a stage,
And all the men and women merely players.

In de vestibule van denzelfden schouwburg stond deze waarschuwing, eveneens van Vondel:

Geen kint den schouwburg lastig zij.
Tabackspijp, bierkan, snoepery,
Noch geenerley baldadigheit.
Wie anders doet, wordt uytgeleit,

hetgeen wel vriendelijker klinkt dan het tegenwoordige korte en norsche bevel: Niet rooken.
Boven den ingang van het Werkhuis in de Nieuwe Kerkstraat steekt een steenen leeuw den kop uit en zegt, in P. C. Hoofts taal:

Schrik niet. Ik wreek geen kwaad, maar dwing tot goed.
Straf is mijn hand, maar lieflijk mijn gemoed.

De Latijnsche School op het Singel prijkte met het opschrift:

Disciplina Vitae Scipio.
Arte probus, probitate pius, pietate beatus
Ut vere fias, haec schola culta dabit,

hetgeen, eenigszins vrij vertaald, beteekent: Tucht is de staf des levens.

Deze school zal u leeren hoe gij door de kunst vroom, door de vroomheid godvruchtig, door godvruchtigheid gelukzalig kunt worden.
Boven de poort van het Burgerweeshuis aan de Kalverstraat prijkt een smeekbede, die Vondel heeft gedicht en reeds vroeger werd vermeld. Rechts van den ingang, onder het beeld van een weesjongen:

Hier treurt het weeskind met geduld,
Dat arm is zonder zijne schuld
En in zijn armoed moet vergaan,
Indien gij 't weigert bij te staan.
Zoo gij gezegend zijt van God,
Vertroost ons uit uw overschot.

Aan den linkerkant, onder het beeld van een weesmeisje:

Geen armer wees op aarde zwerft
Dan die der weezen Vader derft.
Der weezen Vader derft hij niet,
Die weezen troost in hun verdriet.
Dies sla uw oogen op ons neer,
Ons aller Vader troost u weer.

Ook deze verzen zijn van Vondel.
Nu komt de Bank van Leening. Boven hetgeen eenmaal haar hoofdingang was, op den N. Z. Voorburgwal, een met fraai beeldhouwwerk en het wapen der stad versierd poortje, staat in gulden letteren het volgende geestige vers van den schepen Balthazar Huydecooper:

Hebt gy noch geld, noch goed, gaa deeze deur voorby.
Hebt gy het laaste, en mist gy 't eerste, kom by my.
Geef pand, ik geef u geld, waarom zoude ik u borgen?
Of is het niet genoeg, dat gy van 't mynen teert?
Maar eyst gy u pand terug, zo dient ge intyds te zorgen
Dat my myn hoofdsom, met de renten, wederkeert.
Zo help ik u en my, en toon aan de onderzoekers
Van myn geheymen, 't graf des eervergeten woekers.

Maar de Lommerd heeft, behalven dezen en den tegenwoordigen hoofdingang, nog een poortje in de Enge Lombardsteeg, waarboven dit staat:

Tot behulp voor den noodtdruftigen is hier gestelt
De Banck van Leeninge voor een cleyn gelt.

Op den Heiligenweg, tegenover de Voetboogstraat, vindt men de prachtige poort van het Tucht- of Rasphuis (thans zweminrichting). Daar staat de naam der voormalige instelling in het Latijn: *Castigatio*, en daaronder:

Virtutis est donare
Quae cuncti pavent,

hetgeen ongeveer beteekent: Het is der dapperheid eigen, te temmen hetgeen elk vreest.

In onze dagen heeft Berlage de oude traditie gehandhaafd. Boven de middenpoort van de Beurs, aan het Damrak, liet hij deze regels van Albert Verwey beitelen:

De aard wordt straks een: de volkren zijn als groepen
Van d' eenen bond, die heel haar bol beheerscht.
Door land, door zee, streeft trein, streeft vloot om 't zeerst
Naar 't wisslend doel, waarheen ze elkander roepen.

Boven den hoofdingang staat:

Als voorhoofd strekt de steen op de ingangsbogen,
Verstand des hemels breke in heldre lijn,
Daar uit tusschen zoo mensch als dingen zijn
Veel omgangsdaden als 't bestaan beoogen.

Ook deze regels zijn van Verwey.

De hondenkar. Met dit woord bedoelt men gewoonlijk: een kar, door een of meer honden getrokken. Sinds zeer vele jaren kent men de hondenkar in dezen zin te Amsterdam echter niet. Lang geleden werd het gebruik van den hond als trekdier in onze stad verboden — een maatregel, voor welken men het gemeentebestuur, dat hem vaststelde, nog heden van harte dankbaar moet wezen. Het ellendige schouwspel van afgebeulde honden, die zwaar-beladen karren voortsleepen, is velen geslachten van Amsterdammers bespaard gebleven. En toen eenige jaren geleden de geheel onvoldoende en bovendien slecht gehandhaafde Trekhondenwet tot stand kwam en de op dit stuk bestaande gemeentelijke verordeningen dus moesten vervallen, wist het tegenwoordige gemeentebestuur toch een vernuftig middel te vinden, door hetwelk de bestaande toestand gehandhaafd bleef. Maar er is een, gelukkig niet langdurige, periode geweest, dat

Amsterdam een hondenkar kende, en nog wel een gemeentelijke, doch van geheel anderen aard. Het gemeentebestuur had besloten tot invoering van een hondenbelasting. De dieren, voor welke deze belasting was betaald, werden voorzien van een, aan den halsband te dragen, penning. Aanvankelijk betaalden velen deze belasting niet. Om nu dit euvel tegen te gaan, doorkruisten twee mannen met een gesloten kar, niet ongelijk aan een groote bakkerskar, de stad. Zij vingen alle niet van penningen voorziene honden op en stopten deze dieren in de kar. De aldus gevangen honden werden afgemaakt, naar beweerd werd door de kar met haar levenden inhoud te water te rijden. Aan dit schandaal werd echter na betrekkelijk korten tijd een einde gemaakt.

De lommerd. Van der Vijver schrijft: „Reeds in de dertiende eeuw hadden zich eenige Italianen herwaarts begeven, onder het masker van koophandel te drijven, doch met oogmerk om aan behoeftigen, tot hoogen interest, geld te schieten. Zij werden in de veertiende en vijftiende eeuw, gemeenlijk, Lombarden of Lombaarden geheeten, omdat de meesten uit Lombardije herwaarts gekomen waren. In 1614 geweerd zijnde, alzoo het bleek, dat zij jaarlijks meer dan 33 ten honderd interest van de beleende panden namen, aanvaardde de Stad de Bank van Leening, om tot veel lageren interest panden te beleenen, en beschikte daartoe, sedert de jongste uitlegging, eenige gebouwen op den Oudezijds Voorburgwal..." In deze fraaie 16de-eeuwsche gebouwen, aan O.Z. Voorburgwal, Lombardsteeg en Nes, waar ook Vondel ambtenaar is geweest, is nog steeds de Bank van Leening gevestigd. In den loop der tijden werden in verschillende wijken der stad hulpbanken gevestigd. Want van deze banken werd druk gebruik gemaakt. Zeer verbreid was de, stellig uit nood voortgekomen, gewoonte, des Maandags de Zondagsche kleederen te verpanden en ze des Zaterdags te lossen. Maar niet alleen armen maakten van den lommerd gebruik. Vaak beleenden kooplieden er allerlei goederen, diamanten, parelen, oostersche tapijten, bont enz. In den jongsten tijd is een aanmerkelijke verandering ingetreden. Er wordt zeer veel minder gebruik van den lommerd gemaakt dan voorheen. Eenige hulpbanken moesten dan ook worden opgeheven. Het bedrijf is zoodanig ingekrompen, dat het bankpersoneel thans ternauwernood een derde telt van hetgeen het eenige jaren geleden omvatte.
Buiten en behalve de Stads Bank van Leening kende men tal van door particulieren gehouden pandjeshuizen, van welke veel gebruik werd gemaakt, omdat zij „meer gaven" dan de officieele Bank, waar echter

tegenover stond, dat zij veel hoogeren interest vorderden. De zooeven genoemde achteruitgang van het bedrijf der Bank heeft zich ook ten opzichte van de pandjeshuizen doen gevoelen; zij zijn vrijwel, zoo niet geheel, verdwenen.

Deze banktransacties der nooddruftigen herinneren aan andere financieele manipulaties, van welke behoeftige nijveren dupe waren, of wellicht nog zijn. Vele straatventers bezaten in onvoldoende mate, of in het geheel geen bedrijfskapitaal. Elken dag, of elke week, leenden zij het benoodigde handelsgeld bij lieden, die daarvan een bedrijf maakten en woekerrenten in rekening brachten, soms zelfs vijftig cents per rijksdaalder en per dag. Een aanzienlijk deel van de met venten zuur verdiende sommetjes kwam dus in de zakken der geldschieters terecht. Dit gaf wijlen den bekenden „tabakker" en philantroop Dr. C. W. Janssen aanleiding tot het stichten van een voorschotbankje, waar de venters renteloos bedrijfsgeldjes konden leenen. De instelling werd na een betrekkelijk kortstondig bestaan opgeheven, omdat de overgroote meerderheid der venters er geen gebruik van wilde maken. Daarbij was een eigenaardige karaktertrek der Amsterdammers in het spel: sentimenteel medelijden. De venters, Christenen zoowel als Joden, konden het niet van zich verkrijgen, de geldschieters, die hen zoo lang hadden „geholpen", broodeloos te maken!

Van eenigszins gelijke soort was de volgende eigenaardigheid. Het was bij de Joden gewoonte, op Paschen nieuwe kleederen te dragen. De armen onder hen moesten daarvoor uiteraard het geheele jaar sparen. Zij deden dit, door het geld toe te vertrouwen aan mannen, die het daartoe wekelijks ophaalden. Zulke combinaties heetten *wegleggewres* (gewre = genootschap). Zij kregen geen rente, doch moesten, integendeel, de ophalers en bewaarders voor hunne moeite betalen. Bovendien verdwenen telken jare sommige van deze lieden met de hun toevertrouwde gelden. Herhaaldelijk werd den spaarders voorgehouden, dat zij beter deden hun geld naar de post- of een andere spaarbank te brengen. Maar zij deden het niet, omdat zij den ophalers en bewaarders niet hun levensbestaan wilden ontnemen. De goedhartigheid der armen is vaak grenzenloos.

De Rapalje-Partij. Een klein stukje „politiek" moet toch in dit overigens onpolitieke boek worden behandeld, omdat het een unicum betreft en specifiek Amsterdamsch is.

De grondwetsherziening van 1918 had het algemeen kiesrecht gebracht, met evenredige vertegenwoordiging en daaraan verbonden stemplicht, althans den plicht om in het stembureau te verschijnen, daar een stem-

billet in ontvangst te nemen en het in de stembus te steken, hetgeen niet impliceert dat men ook stemt. Dit was velen niet naar den zin. Tot dezulken behoorde een kleine groep jonge kunstenaars en derzelver „vlooien", die hun afkeer van de politiek opzienbarend wilden demonstreeren. Zij constitueerden zich tot hetgeen zij de Rapalje-Partij noemden en stelden voor het lidmaatschap van den Gemeenteraad een alom bekend straattype, een verloopen mensch, die bekend stond als *Hadt-je-me-maar* (een uitdrukking welke hij meisjes, die hem „in de maling namen", toeriep), candidaat. Deze ongepaste grap had succes bij een aantal jongelieden, met het gevolg, dat de bedelaar tot raadslid werd gekozen. Men wist echter maatregelen te nemen, om te beletten, dat de man de raadzaal betrad. Het schandaal, dat de Rapaljanen, zooals men hen noemde, hadden gehoopt te verwekken, werd dus verijdeld. Deze eerste poging tot sabotage der verkiezingen is ook de laatste geweest.

Atlassen. Het is een bekende eigenaardigheid van tallooze ingezetenen van groote steden, dat zij, om zoo te zeggen, hun stad niet kennen, zelfs niet als zij er geboren zijn, en o. a. van het bestaan van allerlei merkwaardigheden van de plaats hunner geboorte of inwoning onkundig zijn, en zoo al, er nooit een bezoek hebben gebracht. Verreweg de meeste Amsterdammers hebben nooit het Paleis op den Dam van binnen gezien en hebben evenmin ooit het inwendige van de Oude en de Nieuwe Kerk, met hare praalgraven, geschilderde glazen, de historische ijzeren kapel enz. aanschouwd. Menschen van dit slag klimmen, als zij in een buitenlandsche stad zijn, op een toren; maar hoevele Amsterdammers hebben den Wester-, den Zuider-, den Oudekerkstoren beklommen? Zij loopen te Londen, te Parijs, te Berlijn en elders de musea af, maar hoevelen hunner doen dit in hun eigen stad? Schrijver dezes heeft wel, om de proef op de som te nemen, herhaaldelijk aan geboren Amsterdammers gevraagd, of zij wel eens in het Museum Fodor waren geweest? De meesten moesten *neen* zeggen en sommigen wisten niet eens waar dit museum is gelegen! Toen eenige jaren geleden Johannes Vermeers beroemde *Straatje* in een verkooplokaal was te zien, stroomden duizendtallen er heen en verdrongen zich voor het prachtige schilderij. Maar jaren op jaren had het gehangen in de voor het publiek toegankelijke beroemde Verzameling-Six, waar men het op zijn gemak kon bezichtigen — en daar kwam nagenoeg geen enkele Amsterdammer.
Onze stad bezit het Rijksmuseum en het Stedelijk Museum, ook wel Suasso-Museum genoemd. Er zullen niet vele Amsterdammers zijn, die

nooit een bezoek aan deze beide brachten. Maar in de stad bevinden zich verder: het Museum Fodor, Keizersgracht 609; het Museum Willet-Holthuysen, Heerengracht 605; het Amsterdamsch Historisch Museum, in de St. Anthoniespoort op de Nieuwmarkt; het Museum van den Arbeid, Rozengracht 224a, hoek Marnixstraat; het Nederlandsch Schoolmuseum, Prinsengracht 151; het Nederlandsch Historisch Scheepvaartmuseum, Cornelis Schuytstraat 57, hoek De Lairessestraat; het Veiligheidsmuseum, Hobbemastraat 22; de Musea van het Koloniaal Instituut, Mauritskade 62; de Musea van Artis; het Zoölogisch Museum en het Diorama van de Heimans-stichting, beide in het Aquarium-gebouw, Plantage Middenlaan; het Allard Pierson-museum, Sarphatistraat 129; het R. K. Museum De Amstelkring, in het huis van de voormalige schuilkerk *Onze Lieve Heer op Zolder*, O. Z. Voorburgwal; de verzameling van het Stedelijk Archief, Amsteldijk hoek Tolstraat; het Bijbelsch Museum, Stadhouderskade 137; alsmede vele particuliere, voor het publiek toegankelijke verzamelingen. Zonder overdrijving mag worden gezegd, dat verreweg de meeste Amsterdammers deze musea nooit hebben betreden, zelfs van het bestaan van zeer vele onkundig zijn. En hoevelen hunner zouden ooit hebben gehoord van den Atlas-Splitgerber, in het Museum Fodor, en van den Historischen Atlas, in het Stedelijk Archief?
Deze atlassen zijn verzamelingen van afbeeldingen, teekeningen, etsen, gravures, aquarellen enz. van de stad, omvattende den geheelen duur van haar bestaan, en van letterlijk alles, dat op de stad betrekking heeft. Het zijn aanschouwelijke cursussen in de geschiedenis van Amsterdam, even leerrijk als schoon, even onderhoudend als boeiend en belangwekkend. De Amsterdammer, die in zijn stad belang stelt en deze met zorg en liefde bijeengebrachte collecties niet heeft gezien, vermoedt niet wat hij heeft gemist.
Er zijn ook prachtige particuliere verzamelingen van dezen aard, o. a. die van de heeren J. van Eck, A. A. Kok, W. J. R. Dreesmann, Chr. van Eeghen, J. G. van Regteren Altena e. a. Maar wie zijn stad liefheeft, belang stelt in haar verleden, begeerig is te weten hoe zij zich in het verleden heeft voorgedaan, welke veranderingen haar uiterlijk heeft ondergaan, hoe men haar heeft behandeld en mishandeld, hoe men er heeft geleefd, gewerkt, zich vermaakt en wat niet al, behoort in elk geval de beide genoemde openbare verzamelingen te kennen, althans in oogenschouw te nemen.
De oude stadskern wordt hoe langer hoe meer *city*. Met deze zonderlinge uitdrukking bedoelt men, dat zij, evenals met de *City of London*, het oude,

eigenlijke Londen, is geschied, handels- en kantorenwijk wordt, zeer druk en levendig op den dag, doch des avonds verlaten en ledig, omdat de menschen, die er hunne zaken doen, wonen in de nieuwere buitenwijken of in forensen-oorden, op min of meer grooten afstand van de stad gelegen. Nu is in dit opzicht het oude Amsterdam niet geheel te vergelijken met de Londensche *City*, maar tot zekere hoogte is er toch overeenkomstigheid. Zeer vele, wellicht de meeste patriciërshuizen op de hoofdgrachten, zijn bank- en kantoorgebouwen geworden, hetgeen ook met tal van huizen in andere, minder voorname, doch eertijds deftige woonbuurten het geval is. De koopman houdt niet meer kantoor in het huis dat hij bewoont, de winkelier woont zelden meer achter of boven zijn zaak, de employé woont niet in de buurt van de plaats waar hij zijn arbeid verricht, de arbeider niet in die waar fabriek of werkplaats is gelegen. Men woont in de nieuwe, nieuwere of nieuwste buitenwijken, in de onmiddellijke omgeving der stad: Diemen, Amstelveen, Zwanenburg (Halfweg, eigenlijk Houtrijk en Polanen), of verder, de geheele duinstreek en Kennemerland, het Gooi, de Vechtstreek, tot Amersfoort toe.
Een van de gevolgen hiervan is, dat er duizendtallen, vooral jeugdige Amsterdammers zijn, die het eigenlijke Amsterdam niet kennen, er vreemdelingen zijn. Zij zijn geboren op het grondgebied van de *gemeente* Amsterdam, maar de *stad* Amsterdam is voor hen *terra incognita*. Zij zagen het levenslicht in Zuid, West, Noord of Oost, achter het Concertgebouw of in het Betondorp, in het Tuindorp-Oostzaan of in de Rivierenbuurt, daar gaan zij school, daar beoefenen zij spel en sport. Centrum ligt buiten hun gezichtskring.
Een leeraar in de geschiedenis aan een der stedelijke gymnasia heeft een paar jaren geleden een in dit opzicht belangwekkende proef genomen.
Hij legde zijn leerlingen, jongelui van 16- of 17-jarigen leeftijd, een aantal afbeeldingen van voorname, historische gebouwen in de oude stad voor, en vroeg hun namen en bestemmingen te noemen. De uitkomst was merkwaardig. Zeer enkelen slechts kenden alle gebouwen. De meesten wisten eenige thuis te brengen. Sommigen kenden er hoegenaamd geene. De meeste van deze jongelieden waren geboren Amsterdammers, de overigen waren zeer jong nog hierheen gekomen.
Verbreiding van de kennis der stad zooals zij is, doch niet minder zooals zij is geweest, is dus wel zeer noodig. Vandaar is het, dat hier de aandacht wordt gevestigd op de atlassen en andere historische verzamelingen, uit welke men op de aangenaamste en gemakkelijkste wijze althans iets van deze kennis kan putten.

Amsterdamsche taal. Elk land heeft zijn taal. Er zijn zelfs landen, die meer dan één taal hebben. België heeft Vlaamsch en Fransch, eigenlijk ook Waalsch, en na den oorlog zelfs Duitsch als landtalen. Zwitserland heeft Duitsch, Fransch, Italiaansch, Rhaeto-Romaansch. Frankrijk heeft slechts een officieele taal, het Fransch, doch groote bevolkingsgroepen bedienen zich van het Bretonsch, het Baskisch, het Provençaalsch enz. Engeland heeft natuurlijk zijn Engelsch, maar het geheele prinsdom Wales spreekt zijn oude Keltische taal, het Welsh. In Nederland is de taal het Nederlandsch, maar de meerderheid der Friezen gebruikt het Friesch als omgangstaal en Groningers en Limburgers spreken wat men eigenlijk wel talen zou mogen noemen. Maar afgezien van de talen, worden in elk land tallooze dialecten gesproken en hetzelfde kan van vele steden worden gezegd, zeker van de groote, die door de eeuwen heen een eigen, zelfstandig leven hebben geleefd, zonder veel aanraking met de haar omringende streken.
Zoo is het ook met Amsterdam gesteld. Er is niet alleen een Amsterdamsche tongval, aan welken men den beschaafd sprekenden Amsterdammer kan herkennen, maar er is ook een bijzonder Amsterdamsch volksdialect, of liever: er zijn verschillende zulke dialecten, in de verschillende volkswijken, die in allerlei opzichten van elkander afwijken.
Het heeft met vele soortgelijke buitenlandsche dialecten dit gemeen, dat het in wat men noemt beschaafde ooren niet fraai klinkt. Het Engelsch van den *cockney*, den oer-Londenaar uit de volksbuurten, is alles behalve welluidend, en ook het taaltje van den echten Berlijner is in dit opzicht beroemd.
Het ligt niet in de bedoeling hier een dialectkundige verhandeling te geven over hetgeen de provinciaal, door iederen rechtgeaarden Amsterdammer uit de hoogte een „buitenman" genoemd, het Hoog-Haarlemmerdijksch noemt — schrijver dezes zou daartoe trouwens niet bevoegd zijn. Maar aan eenige kenmerken mag een enkel woord worden gewijd.
Het is niet onmogelijk, dat hetgeen tegenwoordig als onbeschaafde uitspraak geldt, voorheen de werkelijke en algemeene uitspraak is geweest. De waarschijnlijkheid is groot, dat bij het eertijds vrijwel geheel ongeletterde volk, dat buiten aanraking stond met de ontwikkeling van de taal, met de letterkunde en weinig of geen omgang had met aanzienlijken en beschaafden, vele woorden, die als verouderd golden, in gebruik bleven en ook veel van de oude uitspraak achterbleef. In het Amsterdamsche volksdialect wordt de gehoorde *ch* veelal uitgesproken als *k:* skiet nou op — skei nou uit. Dit geschiedt nog altijd in verwante talen van Ger-

maanschen oorsprong; zoo is ons *visch* in het Deensch *fisk*. Het is dus geenszins onmogelijk, dat de echte Jordaner in zijn *sk* de oorspronkelijke uitspraak heeft bewaard. In het Middel-Nederlandsch kwam *visch* trouwens als *visc* en *vesc* voor.

Een andere eigenaardigheid is het uitspreken van de *z* als een scherpe *s:* hij seit wat — daar sit-ie in de saal — hij kan niet sien. Curieus is de uitspraak van het woord *zakdoek:* saddoek — de *k* wordt niet gehoord. De *v* wordt uitgesproken als *f*, hetgeen echter nagenoeg algemeen te Amsterdam en ook elders geschiedt.

Het is niet mogelijk haar met de ten dienste staande letterteekens weer te geven. Zulke dingen moet men hooren. Wel kan worden gezegd, dat de *ij* gewoonlijk wordt vergrofd tot een ietwat dikke keel-*a*. De *a* zelf ondergaat een soortgelijk proces, doch wordt ook in bepaalde woorden scherp uitgesproken. Van de tweeklanken wordt *ui* het ergst mishandeld, afgeplat en vergrofd. *Oe* blijft onveranderd, behalve in *moeten*, dat *motte* wordt, de *o* dof uitgesproken.

Een enkele maal wordt *we* veranderd in *me:* dat motte me niet doen — dat salle me wel late. De *n* op het einde van werkwoorden en hunne vervoegingen wordt evenmin uitgesproken als die van het meervoud. Bij de vervoeging van werkwoorden, die niet op *en* eindigen, komt achter de *n* een *e:* Daar stane ze nou — daar gane me niet na toe.

Er komen in de Amsterdamsche volkstaal vele aan het Jiddisch ontleende woorden en uitdrukkingen voor, die er uiteraard ten vroegste in de tweede helft van de 17de eeuw in gekomen kunnen, doch waarschijnlijk niet voor de 18de in gekomen zullen zijn. De Portugeesche en Spaansche Joden, die hier tegen het einde van de 16de eeuw aankwamen, spraken geen Jiddisch, kenden het zelfs niet. De Duitsche en Poolsche Joden stroomden eerst veertig of vijftig jaren later hierheen, doch het zal wel zeer lang hebben geduurd voor de omgang met hen van zulken aard was geworden, dat Jiddische woorden in de Amsterdamsche volkstaal werden opgenomen. Sinds geruimen tijd echter zijn zij daarin vrij veelvuldig. Zoo *bajes* (Hebreeuwsch *bajies*, eigenlijk huis, gewoonlijk gebruikt in den zin van gevangenis); *gooser* (Hebreeuwsch *gooson*, bruidegom, gebruikt in de beteekenis van vent, jongen, rekel); *heitje* (Hebreeuwsche letter *hei*, getalwaarde vijf, gebruikt voor kwartje = vijf stuivers); *meier* (Hebreeuwsch *meio*, honderd, gebezigd voor bankbiljet van honderd gulden); *jouker* (Hebreeuwsch, duur); *kauser* (Hebreeuwsch *koosjer*, rein, in orde, betrouwbaar); *gannef* (Hebreeuwsch, dief); *jajem* (Hebreeuwsch *jajin* = wijn, gebruikt in den zin van sterken drank, jenever); *niesie* (Hebreeuwsch *iesjoo* = vrouw; ver-

smolten met het lidwoord *'n* en het verkleinwoord *ie* = vrouwtje, meisje in het bijzonder: lichtekooi); *koefnoentje* (Hebreeuwsche letters *koef* en *noen* = k en n, initialen van *kost niets*, dus iets dat kosteloos is); *tof* (Hebreeuwsch *touf* = goed) ook overdrachtelijk gebruikt, als in *toffe jongens* = schelmen.
De Spaansche en Portugeesche (Sefardische) Joden, waarvan echter ook vele uit Italië en den Levant afkomstig zijn, bedienden zich aanvankelijk van hunne moedertalen, doch gingen er vrij spoedig toe over het Nederlandsch te gebruiken. De ongeveer een halve eeuw later hier neergestreken Duitsche en Poolsche Joden spraken Jiddisch, hetgeen een taal is, bestaande uit een soort plat, waarschijnlijk ook voor een deel middeleeuwsch Duitsch, verhaspeld Hebreeuwsch en verder verwrongen woorden uit de talen van de volken onder welke men verbleef, dus in Oost-Europa met Slavische, hier te lande met Nederlandsche. Ongetwijfeld zullen velen van hen betrekkelijk spoedig zich van het Nederlandsch hebben bediend. Doch men mag aannemen, dat de massa van de uit Duitschland en Polen herkomstige (Askenasische) Joden, tot diep in de 19de eeuw het Jiddisch als omgangstaal in eigen kring gebruikte. In schrijvers jeugd was dit nog in groote mate het geval; rabbijnen hielden toen zelfs nog leerredenen in het Jiddisch. Thans is het gebruik van deze taal vrijwel uitgestorven. Sommige ouderen gebruiken haar nog wel eens onder elkander; de jongere Joden kennen haar niet.

Straatnamen. Elders in dit boek werd reeds een en ander gezegd aangaande namen van straten, grachten enz. Er werd gesproken over het veranderen van historische namen en over de benamingen, die de Joden aan straten in hunne oude buurt hebben gegeven. Hiermede is echter het onderwerp geenszins uitgeput. Zoo is er bij voorbeeld wel iets te zeggen over de groepeering van straatnamen.
Het is in groote, en zeker in zeer groote steden vaak bezwaarlijk een bepaalde straat te vinden. Zelfs inboorlingen hebben er dikwerf moeite mede en voor vreemden is het somtijds een wanhopig werk. Te Londen heeft men er op gevonden, dat men achter den naam der straat dien van het district, waarin zij is gelegen, van een in de nabijheid gelegen park, of van een naburig algemeen bekend openbaar gebouw plaatst. In Amerika heeft men korte metten met de moeilijkheid gemaakt. Men heeft dit kunnen doen, omdat daar te lande geen oude vestingsteden met nauwe, kromme straten en warnetten van stegen bestaan. De steden worden aangelegd met lange, rechte, elkander haaks kruisende straten. De zeg Noord-

Zuid loopende straten worden *avenues* genoemd, de straten, die ze met elkander verbinden, *streets*. Dan wordt alles genummerd: *First Avenue*, *First Street* en zoo verder.
In de oude Europeesche steden kon zulk een stelsel niet worden toegepast; in de nieuwe wijken evenmin, omdat men ze, ter wille van de schoonheid van het stadsbeeld, niet volgens het dambord-stelsel aanlegt.
In vele steden onzes lands heeft men er dit op gevonden: de straten eener bepaalde wijk aan elkander verwante namen te geven, namen van bloemen, planten en boomen, van sterren en sterrenbeelden, van schrijvers en dichters, van zeevaarders en ontdekkers, van steden, van rivieren en wateren enz. Te Haarlem heeft men zelfs een geschiedkundig tijdvak geplunderd en straten genoemd naar de Kruistochten, Saracenen, Godfried van Bouillon enz.
Te Amsterdam heeft men dit stelsel reeds in de 17de eeuw eenigermate in practijk gebracht. Zoo vindt bijeen: Hartenstraat en Reestraat; Wolvenstraat, Elandsgracht en -straat, en Berenstraat; Foelie- en Peperstraat; Hazen- en Konijnenstraat; Huidenstraat, Runstraat (run is de oude, uit eikebast bereide looistof), Looiersstraat en -gracht; maar de Kalfsvelsteeg is niet dáár. Ook zijn Heeren- en Prinsenstraat bijeen, maar Heerenmarkt en Keizerstraat moet men daar niet zoeken, evenmin als men naar het Koningsplein moet speuren in de buurt van de Koningstraat, of het Kattengat bij de Kattenlaan, of de Molensteeg bij het Molenpad. Maar op vrij groote schaal heeft men het stelsel toegepast in den Jordaan. Daar vindt men bijeen: laurier, roos, bloem, akolei, lelie, egelantier, tuin, anjelier, madelief, boom, linde, goudsbloem en palm; er is zelfs een gieter — hetgeen echter op een voormalige gieterij doelt.
Maar nu komt een vreemdeling in de stad. Hij moet op den Grasweg zijn. Hij kent Amsterdam voldoende om te weten dat de Jordaan de buurt van de plantennamen is. Daar stevent hij derhalve op af, maar hij vindt er niet wat hij zoekt. Want in deze eeuw heeft men een nieuwe wijk benoorden het IJ eveneens met botanische namen begiftigd, ondanks het feit, dat men bij het Oosterpark reeds Eiken-, Kastanje- en Beukenweg en dito pleinen heeft; en dáár is de Grasweg. Er zijn trouwens in de oude stad, buiten den Jordaan, bloemen te vinden: Rozenboomsteeg, Rosmarijnsteeg; doch daarvoor kan men de gemeentebesturen van de jongste halve eeuw niet aansprakelijk stellen.
Dit kan men wel waar het betreft verwarrende groepeering in de nieuwe en nieuwste wijken.
Een van de oudste dezer is de buurt buiten de Muiderpoort (haar oudste

bewoners noemden haar „de Kampong", doch deze naam was niet duurzaam). De hoofdverkeersweg is de Linnaeusstraat (voorheen Oetewalerweg), genoemd naar den grooten natuur-onderzoeker. Nu krijgen wij de zijstraten. Zij zijn *niet* naar biologen genoemd, met uitzondering van de Reinwardtstraat. Men vindt er de geschiedschrijvers der stad Von Zesen, Commelin, Dapper, Wagenaar, Pontanus, Domselaer en verder den philoloog Wyttenbach, de wiskundigen Pieter Nieuwland en Van Swinden, den pruldichter Pieter Vlaming. De geschiedschrijvers Fockens en Van der Vijver zijn echter ongenoemd gebleven.
Tusschen den Amstel en de Boerenwetering (Ruysdaelkade), ligt de eerste schildersbuurt. Daar vindt men Govert Flinck, Jan Steen, Frans Hals, Ferdinand Bol, Jan van der Heiden, Albert Cuyp, Van Ostade, Nicolaas Berchem, Saenredam. Maar wat hebben daar de klokkengieters Van Wou en Hemony, de musicus Sweelinck, de beiaardier Servaes Nouts, en zelfs de architecten Jacob van Campen en Daniël Stalpert (anders geen goede vrienden) te maken?
Bij de geschiedschrijvers der stad heeft men wiskundigen enz. gestopt; maar de beroemde vervaardigers van de oudste en mooiste kaarten van Amsterdam, Cornelis Anthonisz., Pieter Bast en Balthasar Florisz., heeft men in de tweede schildersbuurt onder dak gebracht.
Tusschen de tweede groep schilders, Ruysdael, Nicolaas Maes, Frans van Mieris, Pieter de Hooch, Gabriël Metsu, Paulus Potter enz., plakte men den hoogleeraar Van Baerle, den 19den-eeuwschen Nieuwer-Amstelschen arts Roelof Hart, den pastoor van de Bovenkerksche parochie Jan Willem Brouwer en den Nieuwer-Amstelschen burgemeester Alexander Boers.
Achter het Concertgebouw komen Nederlandsche musici, Verhulst, Wanning, Van Bree, Schuyt, Ban, Dufay, Lassus, Des Prés, Okeghem enz. — en daartusschen Palestrina, die een Italiaan, en Valerius, die geen musicus is geweest.
Nu krijgen wij de schrijversbuurt: Ten Kate, Jacob van Lennep, Heije, Bellamy, Douwes Dekker, Tollens enz. en te midden van dit letterkundige gezelschap bevindt zich Van Speyk, de held van 1813, voor wien alle respect, maar een literator is hij nooit geweest.
Een eindje verder de wijk, van welke de Frederik Hendrikstraat de groote verkeersweg is. Om hem vinden wij, behalve zijn vrouw Amalia, Hugo de Groot, Van Oldenbarneveldt, Heinsius, die echter heel wat meer met Prins Maurits dan met Frederik Hendrik te maken hebben gehad en althans de beide eerste niet voor hun pleizier. Doch de naar hem genoemde kade ligt aan den anderen kant der stad. Wel vinden wij hier (Maria)

Van Reigersbergen, de vrouw, en (Elsje) Van Houweningen, de dienstmaagd van Hugo de Groot, die zich verdienstelijk hebben gemaakt bij 's mans ontvluchting uit Loevesteyn, doch met Frederik Hendrik en met het staatkundige leven ten tijde van Prins Maurits maar bitter weinig hadden uit te staan.

Wellicht hebben vele Amsterdammers in gedachten de vraag gesteld, wat verschillenden gemeentebesturen moge hebben bewogen, sommige straten denzelfden naam te geven en ze dan te nummeren, waarom bepaalde stratengroepen daarvoor in aanmerking kwamen en andere niet. Wij hebben, bij voorbeeld, een Eerste, een Tweede, een Derde Oosterparkstraat. Waarom deze straten niet elk van een eigen naam voorzien? Maar als men verkikkerd was op de onbegrijpelijke nummering, waarom werd dan de straat, die parallel loopt met de drie Oosterparkstraten, niet Vierde Oosterparkstraat, doch Vrolikstraat genoemd? Zulke nummering geeft soms ellenlange namen, als Eerste Hugo de Grootdwarsstraat, waarvan alleen de Rijkstelegraaf voordeel heeft.

Er komt tegenwoordig ten opzichte van de straten-nomenclatuur ook kennis van de uitspraak van vreemde talen te pas en daar zij bij velen niet overvloedig aanwezig is, doen zich op dit stuk zonderlinge dingen voor. Het Gemeentebestuur is hier de schuldige, ten eerste omdat zij sommige namen misleidend heeft gespeld, ten tweede omdat zij ettelijke straten heeft voorzien van namen, die „de massa" niet vermag juist uit te spreken. Dit moge uit eenige voorbeelden blijken.

In de Afrikaansche wijk, in Oost, is een straat, die Tugelaweg heet. Nagenoeg alle bewoners van deze buurt spreken van Túúgelaweg, met sterken klemtoon op de eerste lettergreep. De naam nu is die van een rivier in Zuid-Afrika. Het is een kafferwoord, dat de Engelschen op hunne wijze phonetisch weergeven als Tugela. Volgens onze phonetiek zou er dus moeten staan *Toe-dzjie-la*, klemtoon op de middelste lettergreep. Maar onze gemeentelijke peetvader heeft het woord, dat het Engelsche klankbeeld van het kafferwoord uitdrukt, overgenomen en er dus aanleiding toe gegeven, dat de straatnaam hier klinkt, zoo, dat geen Engelschman en zeker geen Kaffer hem zou verstaan.

Het ware verstandig geweest, deze straat niet zulk een naam te geven; er had in Zuid-Afrika wel een andere gevonden kunnen worden, die geen uitspraak-moeilijkheden zou hebben opgeleverd.

Hetzelfde geldt van vele namen in de wijk der zeevaarders en ontdekkers in West. Daar is, bij voorbeeld, een straat, genoemd naar den grooten Engelschen ontdekkingsreiziger James Cook. De meeste in deze buurt

woonachtigen, en ook zeer vele anderen, weten niet, dat deze naam moet worden uitgesproken *Dzjeems Koek* en zeggen dus op zijn goed Amsterdamsch *Jaames Kookstraat.* Hoe de aan een straat gegeven naam van den Portugeeschen zeevaarder Magelhaes wordt verhaspeld, wat er van Vespucci terecht komt, laat zich gemakkelijk vermoeden.
Een eenvoudig man vertelde schrijver dezes, dat zijn zuster in betrekking was in de Uitepeestraat. Bij onderzoek bleek, dat de Euterpestraat werd bedoeld. Zoo ziet, of liever: zoo hoort men!
Het Gemeentebestuur moge bij voorkomende gelegenheden zich de oude vermaning: „spreek je moêrs taal" herinneren.
Verwonderlijk is ook, dat sommige straten den naam, dien zij helpen vereeuwigen, voluit, met voornamen, dragen; andere daarentegen zijn slechts met den familienaam getooid. Zoo hebben wij de Pieter Corneliszoon Hooftstraat, in volle staatsie, doch daartegenover eenvoudig Vondelstraat, zonder Joost van den. Johannes Verhulststraat en Jacob Obrechtstraat, doch Banstraat en Lomanstraat. Pieter Vlamingstraat en Pieter Nieuwlandstraat, doch Commelinstraat en Wagenaarstraat. Hobbemakade en Ruysdaelkade, en dit ondanks er twee Ruysdaels waren, Jacob en Salomon.
In verschillende buurten vindt men namen van beroemdheden, die slechts betrekkelijk weinigen bekend zijn. Hoevele menschen weten wie Ban was, en Cornelis Schuyt, en Bertelman? Wat weet het tegenwoordige geslacht van Kinker, Borger, Hasebroek of Bellamy? Indien men straten noemt naar zulke twaalfde rangs celebriteiten, wordt oriëntatie moeilijk en gaat het voornaamste voordeel van namen-groepeering verloren.
Bovendien heeft men veel belangrijker menschen ongenoemd gelaten. Van de beroemde Amsterdamsche architecten werden Jacob van Campen, Daniël Stalpert en Hendrick de Keyser op straathoeken vereeuwigd. Maar anderen, als Joost Bilhamer, den bouwmeester van den prachtigen Oudekerkstoren, de Vingboonsen, aan wie wij zoovele fraaie patriciërshuizen danken, Outshoorn, den architect van het Paleis voor Volksvlijt en van het Amstel-Hotel, laat men in de kou, evenals de eenige 17de-eeuwsche schilderes van beteekenis, Judith Leyster. Naar A. C. Wertheim werd een parkje genoemd, Sarphati heeft zijn straat, kade en park, maar de mannen, aan wie wij het Noordzeekanaal danken, Josephus Jitta en Froger, blijven onvermeld. Van Eeghen, een van de stichters van het Vondelpark, heeft zijn straat en laan, maar de stichters van *Artis*, van de Hollandsche IJzeren en van de Rijn Spoorwegmaatschappij hebben niets.
Het Gemeentebestuur moge denken aan het bijbelsche gezegde: Geef den keizer wat des keizers is.

In sommige groote steden in het buitenland dragen vele wijken collectieve namen. Te Londen is dit in bijzondere mate het geval, hetgeen een gevolg is van het feit dat eerst het eigenlijke Londen, de *city*, met Westminster samensmolt en de aldus gevormde stad bij hare onafgebroken voortgaande uitbreiding het eene dorp na het andere in zich opnam; de namen van deze dorpen, van welke vele tot op zekere hoogte nog zelfstandige gemeenten zijn, werden als districts-namen behouden. Vandaar Kensington, Islington, Tooting, Highgate, Hampstead, Hammersmith, Battersea enz. Ook te Parijs treft men dit aan: Montmartre, Montparnasse, Montrouge, Belleville enz.
Te Amsterdam kent men dit niet, althans niet in officieelen of semi-officieelen zin. Wel spreekt of sprak men van den Jodenhoek, den Duvelshoek, de Eilanden, den Jordaan, de Pijp, de Kampong, maar dit zijn volks-uitdrukkingen; het zijn nooit werkelijke plaatsnamen geweest. Thans geeft men ook nog wel bepaalde buurten groepsnamen, die voortvloeien uit de nomenclatuur van de straten: Indische buurt, Transvaalbuut, Rivierenbuurt enz. Een min of meer officieel karakter, dat echter niet gemeentelijk-administratief is, bezitten bepaalde wijken, van gemeentewege, of onder overheids-garantie gebouwd, als: de Tuindorpen Watergraafsmeer (gewoonlijk het Betondorp genoemd, omdat er eenige groepen huizen zijn, die, bij wijze van proefneming, uit beton zijn geconstrueerd), Nieuwendam en Oostzaan. De dorpen, die bij de jongste gebieds-uitbreiding werden geannexeerd: Sloten, Nieuwendam, Buiksloot, Durgerdam, Schellingwoude, Zunderdorp, Holysloot, hebben hunne namen behouden en dit zal wel zoo blijven tot de stad ze zal hebben ingeslikt, hetgeen echter vooralsnog niet te verwachten is.
Over den oorsprong van één buurtnaam is herhaaldelijk veel te doen geweest: den Jordaan. De geleerden zijn het er nog niet over eens en zullen het ook wel nooit worden, want alle gegevens en zeer uiteenloopende verklaringen berusten op volksverhalen, overleveringen en gissingen.

Burgeroorlogen. Het is, zelfs nog in de tweede helft van de 19de eeuw, voorgekomen, dat de bewoners van bepaalde wijken met elkander in twist geraakten, hetgeen meermalen tot georganiseerde vechtpartijen aanleiding heeft gegeven. Wat daarvan bekend is, draagt een legendarisch karakter, zoodat men aan de mondeling overgeleverde relazen der krijgsverrichtingen en heldendaden van bepaalde personen geen al te groote waarde moet hechten. Met zekerheid weet men, dat „de Bijltjes", d. z. de scheepstimmerlieden van de Eilanden, Kattenburg, Wittenburg en

Oostenburg zich bij allerlei gelegenheden lieten gelden en ook wel eens formeele oproerigheid bedreven, zoodat het volstrekt niet onmogelijk is, dat zij jegens andere groepen stadgenooten vijandelijkheden bedreven. De bedoelde verhalen, aan welke altijd wel een zekere mate van werkelijkheid ten grondslag zal hebben gelegen, betreffen dan botsingen tusschen Eilanders en Jordaners, Jordaners en bewoners van de westelijke eilanden (Bickers-, Realen- en Prinsen-eilanden), Jordaners en bewoners van den Jodenhoek. Er wordt verhaald van formeele storm-aanvallen, waarbij de Eilanders de Kattenburgerbrug, de Joden de bruggen, die Marken en Uilenburg met het vasteland verbinden, ophaalden, om aldus den stormloop der Jordaners te stuiten. Bij den krijg tusschen Jordaners en Jodenbuurters zouden de eerstgenoemden hebben gestaan onder bevel van een bekende figuur van het Fransenpad (thans Willemsstraat), Chris Mens, algemeen in de stad bekend als „de Bokkebek", die echter ook de centrale persoonlijkheid was bij de feestelijkheden, waarmede de vrede tusschen Jordaan en Marken werd beklonken. Vermeld mag hierbij worden, dat de Joden zeer bedreven waren in het „scheppen", de Eilanders in een vechtmethode, waarbij de jas werd aangewend op dezelfde wijze als Spaansche stierenvechters hun mantilla gebruiken.
Alle deze sagen moeten *cum grano salis* verorberd worden. Maar onomstootelijke werkelijkheid zijn twee oproeren, waarvan een zeer ernstig is geweest. Het eene was gericht tegen de afschaffing van de kermis; het veroorzaakte veel herrie, er werden eenige winkelruiten ingeworpen, de schutterij werd onder de wapenen geroepen, cavalerie patrouilleerde in de straten, doch er vloeide geen bloed.
Anders was het in 1886, toen men op de Lindengracht, toen nog ongedempt, het wreede spel van het palingtrekken wilde spelen. De politie belette dit. Hevig verzet volgde, barricades werden opgeworpen, militairen werden gerequireerd, die met geweervuur de rebellie bedwongen; zes en twintig menschen kostte dit het leven.
Er zijn in latere jaren ook nog wel opstootjes voorgekomen, o. a. het zgn. aardappelen-oproer op Kattenburg en nog slechts twee jaren geleden, alweder in den Jordaan, wegens ongunstige veranderingen in de ondersteuning van werkloozen, bij welke gelegenheden eveneens eenige menschen het leven lieten.
In den laatsten tijd kwamen herhaaldelijk botsingen voor tusschen fascisten en communisten, waarbij wel eens stevige klappen vielen, doch geen levens werden vernietigd.

Gebieds-uitbreidingen. Het oudste Amsterdam, dat uit een document van 1342 bekend is, lag tusschen de Voorburgwallen, werd later vergroot tot de Achterburgwallen, verbonden door Spui en Grimburgwal, en in de tweede helft der 15de eeuw binnen de toen gebouwde omwalling: Gelderschekade, Kloveniersburgwal, Amstel en Singel. Daarvan bezitten wij de geschilderde en in hout gesneden kaarten van Cornelis Anthonisz. Er volgden nog vier of vijf vergrootingen. De laatste, in eenige etappes gedurende de 17de eeuw tot stand gebracht, lag binnen de bemuring, welker beloop was dat van de tegenwoordige Nassaukade, Stadhouderskade en Mauritskade. Het grondgebied der stad was echter grooter. De grens was ongeveer van den Immetjeshorn aan het IJ, dwars door de tegenwoordige Indische buurt, Vrolikstraat, Grensstraat, Ceintuurbaan, Boerenwetering, Van Baerlestraat, dwars door het Vondelpark langs het Paviljoen, dwars door het Wilhelmina-Gasthuis, naar de Tolbrug voor den Admiraal de Ruyterweg, Kostverlorenvaart, dwars door de Gasfabriek en zoo tot het Noordzeekanaal. In 1896 volgde een nieuwe vergrooting en daarna nog eene, waarbij de Watergraafsmeer en Sloten werden ingepalmd, de Kalfjeslaan de zuidelijke grens werd, de grenslijn in het Westen vlak bij Halfweg kwam te liggen, en ook de dorpen benoorden het IJ, in een vorige paragraaf genoemd, werden opgeslokt.
Het grondgebied der stad werd aldus aanzienlijk vergroot, waardoor ruime gelegenheid tot uitbreiding van bebouwing en aanleg van parken en bosschen enz. ontstond, van welke ruimschoots gebruik wordt gemaakt, o. a. door den aanleg van een vrij groot bosch, met roeibaan, waterpartijen, sportvelden, speelweiden enz., in het Zuid-Westen.
De groote uitbreiding naar het Westen schijnt te zijn geschied met het oog op den aanleg van havens. Men heeft daar dan ook een begin mede gemaakt door het graven van de Coenhaven. Of de scheepvaart van Amsterdam den aanleg van meer havens zal vorderen, kan alleen de toekomst leeren; aan voorspellingen dienaangaande, gunstige of ongunstige, kan men zich niet wagen. Maar hoe zich dit ook moge ontwikkelen, zoo kan men zich niet ontveinzen, dat men te veel naar het Westen, te weinig naar het Oosten heeft gezien. Weliswaar heeft men de geheele Watergraafsmeer bij de stad gevoegd, doch wie den Middenweg achter zich heeft en de Hartsvelderbrug oversteekt, bevindt zich dadelijk in een stadje: Diemerbrug, in het niet zeer verre verleden een onbeteekenend gehucht, doch dat nu stads-allures aanneemt, pal tegen de grens van Amsterdam. Op den duur zal men Diemen toch moeten annexeeren, maar dan zal men te maken hebben met al de bezwaren, die een gebrek-

kige ontwikkeling van de opgeheven gemeente oplevert en rationeele uitbreidings- en bebouwingsplannen in den weg staan.
Ongeveer hetzelfde doet zich voor in den hoek van Kalfjeslaan en Amstelveenscheweg, waar op Nieuwer-Amstelsch gebied een stadje is verrezen, dat zich gestadig uitbreidt en zelfs te Halfweg, waar onder den naam Zwanenburg (naar het oude Gemeenlandshuis van Rijnland, een eindje verder gelegen en thans deel uitmakende van de suikerfabriek) iets dergelijks is ontstaan.
Hoe sneller dit alles bij Amsterdam wordt gevoegd, hoe beter het zal zijn. Ten eerste omdat dergelijke parasiteerende buurtschappen uit fiscaal oogpunt onwenschelijk zijn, ten tweede, en vooral, omdat bij te lang uitgestelde annexatie, in technisch en in aesthetisch opzicht onvermijdelijk wantoestanden onstaan.

Kerken en kerknamen. De oudste kerken in de stad, de Oude en de Nieuwe Kerk, de Oudezijds- en de Nieuwezijds Kapel, alsmede de Kerk op het Begijnhof, waren oorspronkelijk aan den Roomsch-Katholieken eeredienst gewijd en werden na de alteratie den Hervormden toegewezen, zooals vrijwel overal in den lande geschiedde. De Zuider-, de Wester-, de Noorderkerk, de kerken op het Amstelveld en op de Wittenburgergracht werden voor den Hervormden eeredienst gebouwd. Hunne namen worden bepaald door hun relatieven ouderdom eener-, door hunne ligging anderzijds. De Roomsch-Katholieke kerken zijn gewijd aan en genoemd naar bijbelsche figuren, heiligen enz. Doch zoo is het niet altijd geweest. Gedurende een paar eeuwen waren de het oude geloof trouw geblevenen genoodzaakt hunne godsdienstoefeningen in het geheim te houden, of, later, in kerkgebouwen, welker uiterlijk hunne bestemming niet mocht verraden, welk privilegie zij met belangrijke sommen gelds moesten betalen. Deze kerken waren, en zijn ten deele nog bekend onder de namen van de huizen, waarin zij gevestigd waren. De meest typische van hen is *Onze Lieve Heer op Zolder*, in het huis, dat thans het Museum Amstelkring, O. Z. Voorburgwal, herbergt. De overigen heetten:
Mozes en Aaron, Waterlooplein.
't Boompje, Kalverstraat en Rokin (verdwenen, thans staat aldaar het magazijn Vroom & Dreesmann).
't Stadhuis van Hoorn, N.Z. Achterburgwal (verdwenen).
Het Torentje, Singel bij de Bergstraat.
De Ster, Spinhuissteeg en Rusland (verdwenen).
Fransche Kerk, N.Z. Voorburgwal bij de Rosmarijnsteeg.

Geloof, Hoop en Liefde, Singel bij den Heiligenweg (opgeheven).
De Posthoorn, Prinsengracht bij de Brouwersgracht.
Het Haantje, O.Z. Voorburgwal (verdwenen).
De Papegaai, Kalverstraat bij de Jonge Roelensteeg.
't Vrededuifje of *Duifje*, Prinsengracht bij de Reguliersgracht.
De Pool, Prins Hendrikkade (verdwenen).
De Zaaier, Keizersgracht bij de Brouwersgracht.
De Krijtberg, Singel.
De naam *De Zaaier* is overgegaan op de kerk van den H. Ignatius, op de Rozengracht, ter plaatse waar vroeger *Constantia*, het gebouw van den Sociaal-Democratischen Bond heeft gestaan. De oude naam *De Boom*, of *'t Boompje*, is overgegaan op een kerk aan den Admiraal de Ruyterweg.
De ontvolking van de oude stad heeft o.a. tot gevolg, dat kerken binnen de veste, bij gebrek aan congregatie, moeten worden opgeheven. Met verschillende Katholieke Kerken is dit reeds geschied, het laatst met die op het Singel bij den Heiligenweg, dat sedert voor tentoonstellings- en soortgelijke doeleinden wordt gebezigd. De Mozes- en Aaronskerk dreigt hetzelfde lot. De protestantsche Zuiderkerk en de Ronde Luthersche Kerk, op het Singel (in den volksmond de Luthersche Dikkop genoemd) zijn sinds ettelijke jaren buiten gebruik gesteld; er was sprake van, dat in de Zuiderkerk een museum van architectuur zou worden gevestigd, doch dit plan schijnt men te hebben opgegeven. Om dezelfde reden werden twee Synagogen van de Nederlandsch-Israëlietische Gemeente gesloten. Alle deze gemeenten hebben in de nieuwe wijken Kerken en Synagogen gebouwd. Amsterdam bezit twee Engelsche kerken, de eene op het Begijnhof, de andere op de Groenburgwal, en een Waalsche, op het Walenpleintje, O.Z. Achterburgwal (een oude kloosterkapel).

Gedenkteekens. Amsterdam is niet rijk aan standbeelden en gedenkteekens, zeker niet in vergelijking met hetgeen buitenlandsche groote steden op dit stuk te aanschouwen geven.
Het oudste standbeeld is dat van *Rembrandt.* Het stond aanvankelijk op de Botermarkt, tusschen de beide Reguliersdwarsstraten. Toen de oude markt in een plantsoen en haar naam in Rembrandtsplein werd veranderd, heeft men het standbeeld daar midden in geplaatst, op het oude hooge voetstuk en met het gelaat naar het café De Kroon gewend. Eenige jaren geleden heeft men het hooge voetstuk door een laag vervangen en het beeld een kwart slag gedraaid, zoodat het aangezicht thans naar de Amstelstraat gekeerd is. Het beeld is uit ijzer gegoten (waarschijnlijk is er

indertijd geen geld voor brons geweest) en wordt nu en dan opgeschilderd in afwisselende kleuren; de laatste beschildering is een soort van aluminium-grijs.
Dan volgt het standbeeld van *Vondel*, dat zich in het Vondelpark bevindt, doch zoodanig door boomen en struikgewas is omwassen, dat men het in het geheel niet zien en ternauwernood vinden kan.
Het derde is dat van *Thorbecke*, op het plein, dat den naam des grooten staatsmans draagt, doch eertijds Reguliersplein heette, maar in den volksmond Kaasplein werd genoemd. Het is wel het minst fraaie van de drie, doch erkend moet worden, dat de 19de-eeuwsche kleedij niet medewerkt tot het modelleeren van een fraai beeld.
Op het Nassauplein, bij de Haarlemmerpoort, werd eenige jaren geleden een standbeeld van *Domela Nieuwenhuis*, den leider van hetgeen „de oude beweging" wordt genoemd, d.w.z. de oorspronkelijk sociaal-democratische, later anarchistisch geworden groepeering. Als kunstwerk is het wellicht het beste van de vier eigenlijke standbeelden, die Amsterdam bezit.
In een plantsoentje aan de Prins Hendrikkade tusschen Damrak en N.Z. Voorburgwal staat een borstbeeld van Prins Hendrik, den broeder van Koning Willem III, wel gelijkend, doch overigens zonder opmerkelijke hoedanigheden.
In de Plantage, aan de Nieuwe Heerengracht, bevindt zich een plantsoentje, overblijfsel van den voormaligen Parktuin; het draagt den naam A. C. Wertheimpark. Te midden van het fraaie oude geboomte heeft men een fonteinachtig gedenkteeken voor den verdienstelijken Amsterdammer, naar wien het parkje is genoemd, geplaatst, dat als kunstwerk geheel onbelangrijk is.
Een soortgelijk gedenkteeken werd in het Sarphatipark geplaatst, ter herinnering aan den vermaarden Dr. S. Sarphati, aan wien de stad zeer veel heeft te danken.
Een min of meer tragische geschiedenis heeft het gedenkteeken voor Herman Heijermans Jr., een werk van den beeldhouwer Dr. J. Mendes da Costa. Het ontving een plaats in een afgelegen en weinig bezocht gedeelte van het Vondelpark. Maar onverlaten wisten het te vinden en te schenden, zoodat restauratie noodig was. Het is niet naar zijn oude standplaats teruggekeerd, doch heeft in het plantsoen, dat eenmaal het Leidscheboschje was, een waardig verblijf verkregen.
Het laatste van de kleinere monumenten is dat, aan den dichter Adama van Scheltema gewijd, dat in het Apollo-kwartier werd geplaatst.
Voorts zijn er nog enkele kleine gedenkteekens, als voor Burgemeester

Tellegen en Dr. Wibaut, aan huizenblokken in Zuid aangebracht. Van den laatsten tijd is het gedenkteeken, dat men voor generaal Van Heutsz heeft opgericht aan de Apollolaan, tegenover het Lyceum. Het is een zonderling en weinig aantrekkelijk gewrocht, vertoont sprekende gelijkenis met een in aanbouw zijnde of gesloopt wordende bogenbrug, met een schraal torentje, voorzien van buitensporige bliksemafleiders, een groot beeld en een klein portret-medaillon. Het zou zonde zijn, er meer van te zeggen.

Maar wel moet iets worden gezegd van een gedenkteeken, dat er was, en van een, dat zal komen.

Met het eerste wordt bedoeld het gedenkteeken, gewijd aan den Volksgeest in 1830, dus ter gelegenheid van den opstand der zuidelijke provinciën van het toenmalige Koninkrijk, zijnde het tegenwoordige België. Het was een eenigszins plomp, doch vrij hoog, zuilachtig bouwsel, in blauwen arduinsteen (Amsterdamsch: stoepsteen) uitgevoerd, dienende tot voetstuk van de Nederlandsche Maagd, compleet met schild en speer, uit zandsteen gehouwen. In het zeshoekige basement waren leeuwenkoppen met geopende muilen, bestemd om water te spuiten, hetgeen zij echter uiterst zelden deden. Geen Amsterdammer gewaagde ooit van het Monument van den Volksgeest. Er waren zelfs zeer weinig Amsterdammers, die wisten dat het gedenkteeken officieel zoo heette. Zij spraken van Naatje van den Dam, of kortweg Naatje, welken naam zij voorzegde Maagd hadden toegekend. Waarom juist Naatje? Men weet het niet. Het monument stond midden op den Dam. De borstwering om het waterlooze waterbassin diende velen schoenpoetsers, straatbengels en leegloopers (Amsterdamsch: kringetjesspugers, vanwege de gewoonte van baliekluivers om over brugleuningen te hangen en tabakspeeksel, afkomstig van de pruimen, oftewel keezen, in het water te spuwen) tot zitplaats. Een groot kunstwerk was het zeker niet, maar het was toch geen onaardige stoffeering van het weliswaar historische, maar niet zeer fraai gevormde en nog minder fraai betimmerde plein. Op een goeden dag verloor Naatje haar linkerarm. Het lichaamsdeel tuimelde naar beneden in het droge bassin. Haar werd geen nieuwen arm geschonken en zoo stond zij daar jaren op den Dam, met één arm, lotgenoote van Nelson op zijn zuil, op het Trafalgar Square, te Londen, die echter bij zijn leven zijn arm was kwijtgeraakt en wiens beeld dus bezwaarlijk met twee armen kon worden uitgerust. Op een anderen goeden dag besloot de Gemeenteraad het monument op te ruimen. Naatje werd naar beneden geheschen, haar voetstuk netjes uit elkaar genomen en het geheele zaakje werd ergens in een gemeentelijke

opslagplaats gedeponeerd, waar het zich nu nog bevindt. Het middenvak van den Dam werd veranderd in een keien-woestijntje, slechts verlevendigd door de poppenkast, de prestaties van een snel-werkenden kunstschilder en die van ambulante photografen.
Het gedenkteeken, dat komen zal, is gewijd aan wijlen Koningin Emma. Het bestaat nog niet en heeft toch reeds een geschiedenis — de volgende: Een comité te 's Gravenhage schreef een prijsvraag voor een monument ter eere van de Vorstin uit. De jury bekroonde het ontwerp van den beeldhouwer Zijl. Het comité gaf echter de voorkeur aan een ander, dus niet bekroond ontwerp — een beslissing, die heel wat opzien verwekte en hevigen pennestrijd deed ontbranden. Er kwam echter geen verandering in het besluit. Het ontwerp, dat de goedkeuring van de aangewezen beoordeelaars niet had kunnen verwerven, werd uitgevoerd en prijkt thans in het Haagsche Rosarium. Toen vaststond, dat Zijls ontwerp niet zou worden uitgevoerd, werd te Amsterdam een comité gevormd, dat beoogde het werk van den kunstenaar een waardige plaats in de hoofdstad te geven. De noodige middelen werden spoedig gevonden en zoo zal Amsterdam zich weldra verheugen in een nieuw gedenkteeken, dat waarschijnlijk in artistiek opzicht het beste van alle zal wezen.
Het Gemeentebestuur heeft de Apollo- en Stadionwijken vrij royaal met sculptureele sierselen begiftigd: een groot beeld van een polospeler te paard vlak bij het Stadion, kleine beelden in de plantsoenen van de Apollolaan, beeldjes op en aan de bruggen voor het Lyceum en voor de Noorder-Amstellaan. Het zijn geen gedenkteekens. Maar er is in deze buurt wel een van bijzonderen aard: een zeer groote zonnewijzer, aan het einde van de Noorder-Amstellaan, tegenover de brug, daar geplaatst ter eere van den K.A.N.W.B., Toeristenbond voor Nederland, bij gelegenheid van zijn 50-jarig bestaan.

Drenkelingen. Een waterstad bij uitnemendheid, als Amsterdam is, levert veel gevaar van verdrinking op. Het kan te Londen of Parijs bezwaarlijk gebeuren, dat iemand bij ongeluk te water raakt, want Theems- en Seineoevers zijn door hooge en zware borstweringen van het water gescheiden. Drenkelingen zijn daar bijna zonder uitzondering zelfmoordenaars. Maar te Amsterdam, evenals nagenoeg overal elders in ons land, zijn gewoonlijk slechts de bruggen van hekken voorzien en dus het gevaar van te water geraken, vooral bij duisternis en nevelachtige luchtgesteldheid, niet onaanzienlijk. Het is dan ook niet verwonderlijk, dat Wijkmeester Meijer het onderwerp in zijn aanteekeningen behandelt. Hij zegt er het volgende van:

„Onder de Ongelukken, welke in deze Stad voorvallen, komt vooral het eerst in aanmerking het Verdrinken, door de veelvuldige Grachten in deze Stad, zijnde volgens eene 40-jarige berekening bedraagt dit getal jaarlijks 59 à 60. Veel geschied dit ook des nachts, door het veele drinken van Sterken Dranken, en volgens het gevoelen van deskundigen kost het hem of haar, die dronken in het Water valt, meestal het Leven. Veele verdrinken ook door het schaatsenrijden des Winters en ook bij zwaren Mist, doch welke echter maar zeldzaam voorvalt."
Reeds lang geleden was men er op bedacht, maatregelen tegen dit gevaar en tot redding te nemen. Van der Vijver deelt daaromtrent het volgende mede:
„Het jaar 1767 daarentegen wekt onze oplettendheid, al ware het alleen om de geboorte eener Maatschappij, die heinde en ver eerbied en bewondering wekt. Wij bedoelen de stichting der Maatschappij tot Redding van Drenkelingen. Kort en zakelijk zegt daaromtrent de Schrijver van het vervolg op *Wagenaar*, IV Deel, Bladzijde 279: „In dit jaar (1767) werd in deze Stad de grond gelegd van eene stichting, door welke een groot aantal menschen, die, ingevolge van het wanbegrip of de kwade behandeling van vroegere dagen, aan de samenleving zouden ontrukt geweest zijn, aan deze en hunne bedroefde bloedverwanten werden teruggegeven: Ik heb het oog op de *Maatschappij tot Redding van Drenkelingen*, of schijnbaar verdronkene personen. Van deze heilzame en prijzenswaardige inrigting had de Regeering nauwelijks kennis bekomen, of zij trad met haar gezag tusschen beide en beraamde eenige schikkingen, noodig om de oogmerken der maatschappij te bereiken." In hoe verre die oogmerken zijn bereikt geworden, is bijna voor niemand een geheim gebleven. Duizenden, die het behoud huns levens aan de Maatschappij tot Redding van Drenkelingen verschuldigd zijn, verkondigden dankbaar haar doel en hare strekking; terwijl Europa door eene getrouwe navolging dit uitsluitend voorbeeld van Neerlands grootheid bezegelde... Het eerste middel tot openbare bekendmaking van het doel bestond in een weekblad, bekend onder den naam van *De Philosooph*, nadat door den Baljuw van Amstelland, Mr. Calkoen, later Hoofdofficier dezer Stad, door eene openbare Afkondiging een krachtig voorbeeld was gegeven om naar buiten te werken en de verkeerde begrippen der menschen tegen te gaan, die meenden, dat men drenkelingen, tot na het afgeloopen onderzoek der Overheid, onaangeroerd, ten minste met de voeten in het water moest laten... Uit het verslag van 24 October 1817 ontwaart men, dat sedert vijftig jaren negentien honderd vier en vijftig schijndooden zijn gered. De Maatschappij looft

eene premie of een eerepenning uit aan elk, die bewijzen kan een mensch, hetzij kind of volwassene, zonder eenig teeken van leven uit het water opgehaald, door het weder opwekken van dat leven en verdere goede behandeling, gered te hebben. De premie bestaat in zes gouden dukaten of in eene gouden medaille, of wel in eene zilveren medaille en zeven en twintig gulden. De medaille vertoont aan de eene zijde een drenkeling, die door de menschlievendheid van den dood wordt gered, met het randschrift: *Redditur Hic enectus Aquis Patriae que suisque*, te kennen gevende, dat de drenkeling, dien men als reeds gestorven beschouwde, aan het Vaderland en de zijnen wordt teruggegeven; aan de keerzijde leest men des redders naam in eene kroon van eikenloof gegraveerd, en rondom de kroon het randschrift: *ob servatum civem ex dono societatis*, behelzende, dat de medaille gegeven is wegens het redden van een burger."
Het blijkt dus dat de Maatschappij redders eerde en beloonde, doch ook ijverde voor juiste behandeling van drenkelingen, tot opwekking van schijnbaar geweken levensgeesten. Wellicht behoorde de kunstmatige ademhaling reeds tot de aanbevolen maatregelen. Het bekend maken van zulke middelen was wel zeer noodig, want nog in de jeugd van schrijver dezes bestond zeer algemeen het geloof, dat men een drenkeling niet mocht aanraken en moest laten liggen met de voeten in het water, tot er politie was gekomen.
Een veertigtal jaren geleden achtte het Gemeentebestuur het noodig de politie-agenten te voorzien van dreggen, die zij in een lederen tasch op den rug droegen. Na betrekkelijk korten tijd werd deze maatregel ingetrokken. Eenige jaren geleden werd overgegaan tot het hangen van aan stevige, lange stokken bevestigde lus-haken aan de hekken der bruggen, met de bedoeling, er drenkelingen mede te grijpen en boven water te houden. Aanvankelijk werden deze instrumenten, zooals in een land van baldadigen als het onze te verwachten viel, veel gebroken en gestolen. Later is er in dit opzicht wel verbetering gekomen.
Er valt op dit stuk nog te vermelden, dat eenige jaren geleden eene vrijwillige Reddings-Brigade van goede zwemmers werd opgericht. Aan de woningen der leden verkondigt een bordje, dat daar een hulpvaardige zwemmer verblijft, bekwaam en bereid zijn goede diensten te bewijzen.
Niet alleen menschen, doch ook dieren staan bloot aan het gevaar te water te geraken en het leven te verliezen. Dit is vooral met paarden het geval. Gedurende vele jaren werd in geval een trekdier, dat, meestal met het voertuig, in de gracht was gevallen, hulp geboden door het toestel van Sinck, een bekenden paardenslachter. Thans is het vooral de Brandweer, die

met haar kraan redding biedt; doch er zijn ook wel particulieren, die zich daarmede bezig houden. Hetzelfde geldt ten opzichte van automobielen, die in het natte element verzeild zijn geraakt.

Liefhebberijen. De menschen brengen op uiteenloopende wijzen hunne vrije uren en rustdagen door. Velen kennen dienaangaande geen systeem, doch handelen naar omstandigheden. Zij wandelen, maken groote of kleine fietstochten, gaan roeien of zeilen, blijven thuis lezen, bezoeken café's en spelen billard, nemen een kijkje in museum of tentoonstelling, doen van alles om de ledigheid niet den duivel tot oorkussen te doen worden. Maar er zijn anderen, die, hetzij in statig isolement, of in gezelschap van gelijk geaarden, vaak in daartoe gevormde vereenigingen, zich aan een bepaald tijdverdrijf wijden.
Ten eerste zij, die hun hart verpand hebben aan het *hengelen.* Dit bedrijf kan zoowel solo als gemeenschappelijk beoefend worden. Het heeft in onze waterrijke stad, gelegen te midden van een waterrijke omgeving, altijd vele en naarstige beoefenaars gehad. Men kon vroeger altijd hier en daar hengelaars aan Amstel en Buitensingels, zelfs aan sommige grachten vinden; welke vangsten zij aan deze brakke, onfrissche en dikwerf onwelriekende wateren hoopten te ontlokken, was en bleef een geheim. De echte liefhebbers bleven dan ook niet in de stad, doch verspreidden zich in de omstreken, tot zelfs wel twintig à dertig kilometer ver. Velen vertrokken reeds Zaterdagsmiddags, voorzien van hengels, netjes, vaatjes en ander gerei en keerden des Zondagsavonds, met of zonder buit, terug. Dit geschiedde vaak in groepen en zoo ontstonden hengelclubs, van welke er thans zeer vele zijn, die met soortgelijke elders bestaande organisaties zelfs een Hengelaarsbond vormen, die wedstrijden organiseert en zich met het onderhoud van den vischstand en dergelijke aangelegenheden bezighoudt.
Een andere tijdpasseering, op bemoeiingen met de fauna berustende, is wat de Amsterdammers de *duivenmelkerij* noemen. De liefhebbers worden het meest gevonden in de volksbuurten, waar hunne duivenplatten de buurt versieren en hunne vogelzwermen allerwege rondvluchten maken. De vogels zijn postduiven, met welke aan wedvluchten over allerlei afstanden wordt deelgenomen. Het vak heeft allerlei geheimenissen, ondoorgrondelijk voor den leek; zij schijnen mede te brengen, dat de duivenmelker uren achtereen op of bij zijn plat doorbrengt; naar verluidt is daaraan dikwijls het streven naar bemeestering van andermans duiven niet vreemd, waartoe allerlei lokmiddelen ten dienste staan en worden

toegepast. Indien de uiterlijke teekenen niet bedriegen, dan mag worden aangenomen, dat de duivenhouderij te Amsterdam tegenwoordig veel minder aanhangers telt dan voor eenige tientallen jaren nog het geval is geweest. Zelden vindt men dan ook in de bladen van wedvluchten melding gemaakt, zoodat het hier wel anders dan bijvoorbeeld te Antwerpen is, waar de duiven-liefhebberij nog altijd grooten omvang heeft en de wedvluchten in het daarvoor aangewezen seizoen nagenoeg elken Zondag de stad in rep en roer brengen.
Een veel beoefend vermaak was het *kegelen*, voor welks beoefening er in de stad vele clubs waren. Het aantal café's met kegelbanen was dan ook aanzienlijk. Er werd wel beweerd, dat de gezelligheid van het samenzijn en de daarbij behoorende pimpelarij voor de meeste kegelaars grootere aantrekkelijkheid vormden dan het spel zelf. Maar het kan niet worden ontkend, dat het ernstige beoefenaars had, waarvan de verslagen van gehouden wedstrijden getuigenis aflegden. Afgaande op de tegenwoordig veel zeldzamer dan voorheen voorkomende verschijning van zulke verslagen, zou men zeggen, dat de belangstelling voor deze sport aanmerkelijk is geslonken.
Het *billardspel* werd hier altijd veel beoefend. Tegenwoordig bezit de stad ettelijke billardclubs, tot welke verschillende zeer bekende wedstrijdspelers behooren. Doch in deze clubs zelf, maar uiteraard nog veel meer daar buiten, neemt het kaartspel, dat *bridge* wordt genoemd, de menschen in beslag. Geen ander kaartspel, misschien zelfs geen ander spel van welken aard ook, is zoo populair, zoo algemeen geweest, als het bridgespel thans is. Groot is het aantal bridgeclubs en gelegenheden tot beoefening, alsook tot het leeren van het spel; in allerlei vereenigingen met de verscheidenste doeleinden, is bridge spelen hoofdzaak geworden; en in hoevele gezinnen en gezelschappen, in alle lagen der samenleving, het wordt beoefend, is uiteraard niet te schatten. Er bestaat een heele literatuur over het onderwerp en nagenoeg alle dagbladen hebben bridge-rubrieken, publiceeren bridge-problemen, tot welker begrip kennis van de windroos eerste vereischte schijnt te zijn. Tot de bekendste en populairste personen des lands behooren dan ook ongetwijfeld de coryphaeën van het spel, de heeren Goudsmit, Zeldenrust enz., welke Amsterdammers de eer des lands op dit gebied in internationale wedstrijden glansrijk hoog houden.

Parken en plantsoenen. Het oude Amsterdam had op het stuk van parken en plantsoenen weinig te vertoonen. In dit opzicht stond het gelijk met alle vestingsteden; men moest er woekeren met het beperkte gebied binnen de

omwallingen, maakte derhalve de straten en stegen zoo eng als mogelijk was en verspilde geen grond aan plantsoen. Zoo was het elders, zoo was het ook hier. Eerst bij den royalen uitleg der stad in de 17de eeuw werd eenig terrein bestemd voor plantsoen, en wel het kleine stukje van de Plantage, waarop *Het Park* werd aangelegd (thans Wertheimpark en sportterrein) en een andere betrekkelijk kleine oppervlakte, op welke de *Hortus Medicus*, later *Hortus Botanicus* genoemd, ten dienste van het onderwijs in genees- en plantkunde, werd gevestigd — de *Hortus*, welken Daniël Willink aldus heeft bezongen:

Zie hier den weergaloozen Hof,
Genoemd den tuin der Medicijnen,
Alom bekend met roem en lof,
Waarin men daaglijks ziet verschijnen
Geleerde mannen, die met vlijt
Heilzame lessen hier verklaren
En toonen 't nut, dat op zijn tijd
Uit plant en tak en bloem en blaren
Te halen is, hoe 't kwaad behoort
Door middelen te zijn gesmoord.

Dus ziet men hier bijeengebragt
Veel vreemde planten, groene kruiden
En bloemen van een groote kracht,
Gewassen in het warme Zuyden,
Met boomen, welker takken zijn
Verwonderlijk met hunne blaren.
De kunst kan, buiten zonneschijn,
Uitheemsche planten hier bewaren
In glazen kassen, door het vuur,
Als een nabootster der natuur.

Hoezeer Willink den Hortus heeft geprezen, zoo is hij toch veel te klein voor zijne bestemming. Reeds jaren geleden werd het plan geopperd, hem over te brengen naar *Frankendael*. Daartoe is het niet gekomen. Men heeft nu onlangs het Wertheimpark tot een soort van hulp-Hortus gemaakt, door eenige oude boomen te rooien en er eenige betrekkelijk zeldzame te poten. Bovendien doet een stuk van het Hortusplantsoen dienst als kweektuin, voornamelijk tot voortzetting van de experimenten met de teunisbloem, die wijlen Hugo de Vries diende tot uitgangspunt voor zijn

beroemde mutatieleer. Een bevredigende toestand wordt echter op deze wijze niet verkregen.

Bij de 17de-eeuwsche vergrooting der stad werden wijders twee boschjes aangelegd, het Leidsche en het Muiderboschje, buiten de poorten van deze namen. Van het Leidsche Boschje is nog een en ander overgebleven, in de gedaante van het plantsoen langs de Buitensingelgracht, dat zich uitstrekt van den Overtoom tot de Tesselschadestraat, met inbegrip van het *rondpoint*, dat waarlijk zelfs den ouden naam heeft behouden. Toen dit laatste werd aangelegd, liep het leven van twee oude platanen gevaar en de liefde der Amsterdammers tot de attributen hunner stad uitte zich toen in een protest tegen het rooien dezer boomen, hetgeen tot gevolg had, dat zij werden verplaatst, welke operatie gelukte, zoodat de protesteerenden en anderen zich verheugen in hun hernieuwden luister. Het Muiderboschje werd lang geleden opgenomen in de Oosterbegraafplaats (dat later plaats heeft gemaakt voor het Koloniaal Instituut, de inrichting voor tropische hygiëne en andere onderwijs-instellingen) en bleef aldus vele jaren grootendeels behouden. Toen deze begraafplaats buiten gebruik werd gesteld, doch het wettelijk voorgeschreven aantal jaren onaangeroerd moest blijven liggen, werd zij een vogelen-paradijs; in de oude, hooge boomen van het Muiderboschje nestelde vele jaren een groote roeken-kolonie. Thans is alles verdwenen; ook de naam, die Reyding echter vereeuwigd heeft in zijn revue *De Doofpot:*

> Een jongmensch had zich opgehangen
> Aan een boom in het Muiderwoud,
> Om een meisje met roode wangen,
> Dat hij gaarne had getrouwd.

De eenige overige groene plekken in de stad waren de begraafplaatsen, van welke Wijkmeester Meijer de volgende opsomming geeft (buiten de aan verschillende kerken verbonden kerkhoven, van welke alleen dat van de Zuiderkerk nog eenigszins herkenbaar is, van de St. Anthoniesbreestraat gezien, waar het oude monumentale toegangspoortje is bewaard gebleven):

„Karthuiser, Karthuiserstraat; Leidsche, in de Raamstraat; St. Anthonis, op de Nieuwe Heerengracht (het tegenwoordige Hortusplantsoen); Wester, aan de Raampoort; Noorder of Palm, op de Schans voor de Palmstraat; aan het Pesthuis, Overtoomsche Weg; St. Pieters, aan het Funie."

Alle deze begraafplaatsen werden in den loop der jaren opgeruimd.

Waren er dus weinig parken en plantsoenen, zoo was er toch in de stad

geen gebrek aan groen, want de vroedschap zorgde royaal voor beplanting van nagenoeg alle grachten, vrijwel uitsluitend met iepen, de beste boom voor de stad, daar hij vrij snel groeit, het hout niettemin sterk is, een fraaie kruin vormt, een monumentalen indruk maakt en tegen vele wederwaardigheden bestand is. Ongelukkiglijk is hij in den laatsten tijd onderhevig aan een ziekte, die alom den olm vernietigt en ook in de stad vele slachtoffers heeft gemaakt. Later heeft men hier en daar, vooral in de nieuwe wijken, ook wel andere boomen geplant: verschillende eschdoornsoorten, platanen, acacia's, vleugelnoot, haagbeuk enz. Iets bijzonders op dit gebied is de geweldige wilgeboom in het plantsoentje aan het begin van de Plantage Muidergracht, tegenover den Hortus.

In de 19de eeuw werd aan plantsoenaanleg meer zorg besteed. Enkele gedeelten van de geslechte omwalling werden in parkjes veranderd; het Weteringplantsoen is daarvan het beste voorbeeld. Het Frederiksplein werd als plantsoen aangelegd, de Botermarkt in een plantsoen veranderd. Verschillende geschikte plekjes werden parkjes: Prins Hendrikkade tegenover het Centraal Station, Roetersstraat tusschen Nieuwe Prinsengracht en Nieuwe Kerkstraat enz. Zelfs het gedeelte van den Dam, vrijgekomen door afbraak van het Commandantshuis enz., werd, toen allerlei bebouwingsplannen op niets waren uitgeloopen, met plantsoen begiftigd. Verder werden drie tamelijk groote parken aangelegd: het Sarphatipark, het Oosterpark en het Westerpark. Daarna twee boschachtige parken aan den overkant van het IJ. Een groot park ten zuiden van de Apollo-laan en een vrij uitgestrekt bosch in het Zuid-Westen zijn in aanleg. En er is ook een parkachtig terrein in de omgeving van het Nieuwe Diep (ouden Amsterdammers bekend als „'t Zuiersoppie", niettegenstaande het in het Noord-Oosten ligt).

Aan dit alles is voorafgegaan de stichting van het eerste groote park, hetgeen echter niet van overheidswege is geschied. In 1864 richtten eenige Amsterdamsche heeren, met het loffelijk doel te voorzien in het toen zeer nijpende gebrek aan groene plekken, de Vereeniging tot Aanleg van een Rij- en Wandelpark op. Reeds in 1865 kon het eerste gedeelte, van de Stadhouderskade tot ongeveer het Melkhuis, in gebruik worden genomen. In 1865 werd er het standbeeld van Vondel geplaatst, naar wien van die stonde af het park werd genoemd. Het werd gaandeweg vergroot tot zijn tegenwoordigen omvang. In den jongsten tijd werd het, door den arbeid van jeugdige werkloozen, verrijkt met een prachtig rosarium.

De nieuwe groote verkeerswegen in Zuid, de Amstellanen en de Apollolaan, zijn in werkelijkheid uitgestrekte plantsoenen, rijk aan boomen,

heesters en bloemgewassen. De Zuidelijke Wandelweg, tusschen Amstel en Amstelveenscheweg, ongeveer een kwart eeuw geleden aangelegd, is een waar lustoord geworden; hij is echter, jammer genoeg, bestemd eerlang te verdwijnen; de steeds voortstroomende huizenvloed zal hem verzwelgen. In de nieuwe wijken is voor groene plekjes vrij goed gezorgd en bijzonderlijk valt het te prijzen, dat in verschillende buurten de straten hier en daar opgeluisterd worden door boomgroepen en strooken tuinaanleg. De verschillende vroeger genoemde tuindorpen mogen dezen naam met recht dragen, dank zij niet alleen de beplanting, doch ook den voortuinen en de begroeiing der gevels met klimplanten. Dit laatste wordt ook in belangrijke mate elders toegepast. De Reinier Vinkeleskade en het Bertelmanplein zijn daarvan prachtige voorbeelden.
Van dit onderwerp kan niet worden afgestapt zonder melding te maken van *Frankendael*, de eenige overgeblevene van de vele buitenplaatsen, die in het verleden de Diemermeer (nu Watergraafsmeer genoemd) tot een lustwarande hebben gemaakt. De groote plaats, die het fraaie oude landhuis omringt, is thans stadskweekerij; doch er is ook een openlucht-theater en een aardige waterpartij. Voor den liefhebber en kenner van Flora's goed, is *Frankendael* een heerlijk oord.
Ten slotte zijn er nog de Volkstuinen, vrij uitgestrekte terreinen op verschillende plaatsen aan den rand der stad, waar liefhebbers eenige tientallen vierkante meters grond voor geringen prijs kunnen huren. Ieder omringt zijn terreintje met hek of haag, plaatst er een huisje, verbouwt er groenten en plant er bloemen. Sommigen besteden aan hunne huisjes alle zorg, maken er soms ware villatjes van, aardig van uiterlijk, goed in de verf, keurig en netjes. Anderen zijn op dit stuk minder zorgvuldig en sommigen vergenoegen zich met uit oud afval-hout slordige getimmerten samen te flansen, hetgeen dezen koloniën hier en daar een rommeligen indruk doet maken. Van buiten gezien leveren zij dan ook geen bijzonder aantrekkelijken aanblik op, maar als men er rondwandelt, maken zij een veel gunstiger impressie. De „volkstuinders", zooals zij zich noemen, hebben eene vereeniging gesticht, die o.a. jaarlijksche tentoonstellingen organiseert van de producten dezer tuinen, waarbij aan den dag treedt, dat vele liefhebbers-kweekers het in de tuinderij ver hebben gebracht; hunne groenten, vruchten en bloemen mogen gezien worden.

Volkshuisvesting. Er werd op verschillende plaatsen in dit boek reeds een en ander medegedeeld aangaande de volkshuisvesting in vervlogen tijden en hetgeen op dit gebied in latere, vooral in onze dagen is geschied. Reeds in

de tweede helft van de 19de eeuw werden pogingen aangewend, om verbetering te brengen en de arbeidersklasse te voorzien van goede woningen, volgens de daaromtrent destijds heerschende begrippen. In dezen zin werkte vooral de Bouwmaatschappij tot Verkrijging van Eigen Woningen, die in de 2de Van Swindenstraat en elders vrij groote blokken huizen zette, welker woningen aan de opvattingen, die heden bestaan nopens de eischen, aan goede verblijven te stellen, zeker niet voldoen, maar in den tijd, dat zij werden gebouwd, terecht een aanmerkelijken vooruitgang konden worden genoemd. Vooral voor degenen, die zich met kelderwoningen, of met ellendige, uitgewoonde hokken in den Jordaan, op de Eilanden en soortgelijke wijken, hadden moeten tevreden stellen, was het betrekken van „dubbeltjes-woningen", zooals zij in den volksmond werden genoemd, een overgang als van de duisternis naar het licht.
Het tegenwoordige geslacht zal zich waarschijnlijk niet kunnen voorstellen, dat vele duizendtallen voorheen in meestal vunze, vochtige, nagenoeg lichtlooze en zeker zonlooze kelders woonden. Toch is dit zoo geweest. En weinig minder erg waren de woningen in tegen elkander opgehoopte vervallen huizen in de enge stegen en sloppen der achterbuurten, sombere, vervelooze en havelooze ruimten, zonder behoorlijken water-aanvoer, met één onbeschrijfelijk privaat voor tien of twaalf gezinnen en steile, versleten trappen, die men slechts kon beklimmen door zich half op te hijschen aan een vettig touw, dat er langs hing.
De weinige, een min of meer liefdadig karakter dragende vereenigingen, die zich met den woningbouw bemoeiden, deden zulks op kleine schaal, zoodat hun invloed op de volkshuisvesting gering, zelfs ternauwernood merkbaar was. Bij de uitbreiding der stad kwam er wel eenige verbetering. Maar men kon van de bouw-ondernemers niet verwachten, dat zij zich bekommerden om de voorwaarden, aan welke een behoorlijke woning diende te voldoen. Men noemde hen *eigenbouwers*, omdat zij zoogenaamd voor eigen rekening bouwden; doch ook *revolutiebouwers*, omdat men aannam, dat de huizen, die zij optrokken, bij het eerste het beste opstootje ineen zouden storten; en ten slotte *smartbouwers*, omdat zij bijna zonder uitzondering werkten met dure crediet-hypotheken en hun weg derhalve een *via dolorosa* was. Men moest snel bouwen, opdat zoo spoedig mogelijk huren geïnd of huizen verkocht zouden kunnen worden en om daartoe te geraken, werden de verschillende onderdeelen van den bouw aan de daarvoor in aanmerking komende ambachtslieden uitbesteed, hetgeen „aangenomen werk" heette. Deze werklieden wilden uiteraard de aanneemsom in den kortsten tijd, die mogelijk was, bemachtigen, en flodderden er

dus maar op los. De overheid liet vrijwel alles gaan zooals het wilde. Architecten waren bij de smartbouwerij niet betrokken. En zoo ontstonden de nare „pijp-buurten", met hunne portieken, onverlichte trappen, alcoven, zijkamertjes en keukentjes en zolderkamertjes, alles akelig confectiewerk, zoodat de straten van een hopelooze eentonigheid en doodelijke somberheid werden.

Hetgeen aldus werd gewrocht, was, hoe stumperig ook, oneindig beter dan de kelder- en de krotwoningen van de oude stad. Maar werkelijke vooruitgang werd eerst verkregen toen de bouwverordening werd verscherpt en o.a. aan lichtlooze trappen en alcoven een einde maakte en zeker toen de Woningwet haar heilzamen invloed ging uitoefenen. Kelders en krotten konden nu onbewoonbaar worden verklaard en zij werden het ook. Behoorlijke uitbreidingsplannen konden worden ontworpen. Van gemeentewege en met hulp of onder waarborg van staat en gemeente kon worden gebouwd. Woningbouw-Vereenigingen werden nu opgericht, op geheel anderen grondslag dan de in den aanhef genoemde. Zij en de gemeente schiepen de fraaie wijken van het nieuwe Oost, Zuid, West en Noord, over welke elders reeds werd gesproken. Krotbuurten als Marken, Uilenburg, de Jonker- en Ridderstraten, werden geheel of grootendeels opgeruimd. Tuindorpen werden gesticht. Bijzondere groepen huizen voor oude lieden, alsmede voor toezicht behoevende gezinnen werden gebouwd.

De meergenoemde crisis, die dwingt tot even betreurenswaardige als onvermijdelijke beperking van gemeentelijke bemoeiingen, vooral van socialen aard, heeft deze behandeling van de volkshuisvesting vertraagd. Zoo is er, bij voorbeeld, uit dezen hoofde nog maar zeer weinig van de voorgenomen en dringend noodige „saneering" van den Jordaan verwezenlijkt. Maar men mag op goede gronden aannemen, dat zij, en meer van dezen aard, krachtdadig zal worden ter hand genomen, zoodra er weer een gunstige wind waait over ons land en over onze stad.

Welk een groote vooruitgang op het stuk van de volkshuisvesting ook werd verwezenlijkt, zoo mag echter niet worden verzekerd, dat het ideaal is bereikt. Men heeft zeer zeker mooie huizenblokken gebouwd, vaak met centrale tuinen, kinderspeelplaatsen enz. Maar het is een fout, dat verreweg de meeste zonder centrale verwarming en voorziening met warm water zijn gebleven. Er is meer, doch het te behandelen zou een excursie op het gebied van de woningpolitiek in haar geheelen omvang noodig maken, waarbij het Hooger Bestuur niet buiten bespreking zou kunnen blijven — iets, waarvan, om voor de hand liggende redenen, hier geen sprake kan wezen.

Dit geldt echter niet van een bijzondere aangelegenheid, die in zeer nauwe betrekking tot het moeilijke en veelzijdige vraagstuk van de volkshuisvesting staat en wel de volgende:
Het is zeker niet onbegrijpelijk, dat men ten Stadhuize met bezorgdheid den gestadigen groei der stad heeft gevolgd. Men zal er stellig verheugd zijn geweest zoo uitgestrekte en fraaie woonwijken te kunnen scheppen. Maar men was zich wel bewust, dat de onafgebroken voortstormende vloedgolf van de huizenzee, die polders, weiden en akkers, buitenplaatsen en tuinderijen verzwelgt, een euvel is en dat men er beducht was voor de wording van een monsterachtige stad, een Londen of New York op kleine, doch altijd nog veel te groote schaal. De demografen zeggen wel, dat binnen een betrekkelijk klein aantal jaren de groei der bevolking tot staan zal komen, geboorte en sterfte met elkander in evenwicht zullen geraken, en andere geleerden betoogen wel, dat een millioen inwoners het maximum is, dat Amsterdam zal kunnen bereiken, en er schijnt thans weliswaar stagnatie te zijn in den groei der bevolking, dat soms zelfs, hetgeen meer is voorgekomen, een kleine achteruitgang intreedt — *but you never can tell.* En zelfs een maximum van een millioen zou beteekenen, dat er voor huisvesting van tweemaal honderd duizend menschen gezorgd zou moeten worden.
Ten Stadhuize krabden de gestelde machten zich dus achter de ooren: men kon toch niet eeuwig blijven aanbreien, zooals vakmenschen dit noemen.
Toen kwam men op een lumineuzen inval: men kon satelliet-steden en -dorpen bouwen op tamelijk grooten afstand van de stad, die dan als het ware koloniën van Amsterdam zouden worden. Rotterdam bezit reeds zulk een kolonie, Hoek van Holland — waarom zou Amsterdam er niet een stuk of vier, vijf kunnen en mogen hebben? Men zou in elk geval met één kunnen beginnen, te bouwen op de Gooische heide, in den driehoek Hilversum-Bussum-Laren.
Van gemeentewege werd een commissie ingesteld, die het denkbeeld zou overwegen, de plannen zou beoordeelen, advies zou uitbrengen. Het resultaat was, dat alles werd afgewimpeld.
Later werd voor den beraamden aanslag op het Gooi boete gedaan op de nobelste wijze, die men zich zou kunnen denken: Amsterdam werd de grootste deelnemer in de Stichting „Het Gooische Natuurreservaat", door welke verreweg het grootste gedeelte van hetgeen in het oude Nardincland nog aan heide en voor een aanzienlijk deel aan bosschen aanwezig is, ten eeuwigen dage voor de gemeenschap zal behouden blijven.

De wethouder, die als *Urheber* van het satellietstad-plan werd aangewezen, heeft thans zitting in het Bestuur der Stichting en waakt mede over het behoud van het heerlijke stuk natuur, dat hij, zekerlijk met de beste bedoelingen bezield, met huizen, zij het dan in wat men noemt open bebouwing, had willen bedekken. Misschien is het wel zijn denkbeeld geweest, dat eenigen natuurbeschermers aanleiding heeft gegeven tot het initiatief, waardoor de Stichting is tot stand gekomen. Ook Bileam ging uit om te vervloeken en kon niet anders dan zegenen. Zoo herhaalt zich de geschiedenis, ook de oudste, zelfs na vele eeuwen.

Natuurschoon. Nu het Gooi, dat men wel eens den Tuin van Amsterdam noemt, ter sprake is gekomen, is het niet ongepast de vraag te stellen: wat bezit Amsterdam en zijn naaste omgeving aan natuurschoon?
De oppervlakkige zal hier allicht snel en met beslistheid antwoorden: hoegenaamd niets. Wij hebben immers geen zee, geen strand, geen duinen, geen bosschen, als, bijvoorbeeld, 's Gravenhage; om van zulke dingen te genieten, moet men ten minste vijf en twintig of dertig kilometer van huis gaan.
Prof. Brugmans, Amsterdams historicus bij uitnemendheid, schreef eens het volgende:
„Het is een oude klacht, dat Amsterdam geen omstreken heeft. Die klacht is begrijpelijk, maar ongegrond. Stellig, wanneer men onder natuurschoon, zooals men dat veelal doet, alleen verstaat bosch en heide, duin en zee, dan biedt de onmiddellijke omgeving van de hoofdstad niet al te veel. Voor wie tegenwoordig naar buiten gaat, zijn de omstreken van Amsterdam het aankijken blijkbaar nauwelijks waard.
Maar dat is vroeger anders geweest en is ook nu nog anders. Duin en heide vond men vroeger onvruchtbaar zand; schoonheid en vruchtbaarheid, weligheid en natuurschoon waren nauw in gedachte en gevoel der menschen verbonden. Onze groene weiden, onze golvende korenvelden, ons kreupelhout en onze slooten, ons groot en klein vee, onze boerderijen, niet te vergeten onze molens, waren voor ons voorgeslacht van een zeer bijzondere aantrekkelijkheid. Zocht de oude Amsterdammer de natuur op, dan vond hij die in zijn onmiddellijke nabijheid, in de Watergraafsmeer, aan den Amstel, aan de Vecht. En onze schilders van alle eeuwen hebben ook niet minder in ons polderland dan aan de zee en in het bosch Hollands schoon gezien en afgebeeld. De fijnheid van het Hollandsche polderlandschap, met den hoogen hemel daarboven, heeft den Nederlandschen schilder altijd geboeid. Zoo zal de omgeving van Amsterdam hem altijd blijven boeien, die het Hollandsche natuurschoon mint."

Zoo is het. Maar het staat te vreezen, dat slechts betrekkelijk weinigen het natuurschoon van dezen aard in de onmiddellijke omgeving van de stad zullen waardeeren.
Ten eerste, omdat verreweg de meeste menschen alleen bosschen, heiden, duinen als zoodanig beschouwen. Dit is zelfs tot nog toe de officieele opvatting in ons land. In de wetten, die op het behoud van natuurmonumenten betrekking hebben, wordt gesproken van „bosschen en andere houtopstanden". Een gemeente, die iets van dezen aard wil koopen, kan daartoe van regeeringswege subsidie krijgen. Maar eene, die een fraaien plas, hoe belangrijk ook uit schoonheids- en biologisch oogpunt, voor ondergang zou willen behoeden, kan op 's lands kas geen beroep doen. In de naaste omstreken van Amsterdam vindt men geen bosschen, geen heiden en geen duinen, zoodat velen zeggen: hier is geen natuurschoon.
Ten tweede, omdat men voor de genieting, die Brugmans schildert, vooreerst oog moet hebben voor de schoonheid van den Hollandschen polder, vervolgens liefde tot en eenige kennis van planten, dieren en vogels moet bezitten. Men moet in staat zijn zich, bijvoorbeeld, te verheugen in een zeldzaam plantje, doch dit is niet mogelijk zonder de wetenschap, dàt het zeldzaam is — en wie onze kleine roofdieren niet kent, of, volgens Amsterdamsche traditie, alle gele bloemen voor „boterblommetjes" en alle kleine vogels, anders dan musschen, voor „vinkies" houdt en alle groote, anders dan meeuwen, voor „sparrewers", zal op wandelingen om de stad niet veel genot smaken.
Wie echter zelfs maar in bescheiden mate kennis van deze dingen bezit, zal, bij aandachtig wandelen langs en op den Zeeburgerdijk, of aan den overkant van het IJ en langs de Zuiderzeekust, evenveel genieten als in het bosch, op de heide, of in het duin.
Er is, jammer genoeg, veel verloren gegaan. Zoo, bijvoorbeeld, het Kinselmeer. Het is een meer dan een eeuw geleden bij een overstrooming ontstane braak; men heeft toen den zeedijk wel hersteld, doch het blijkbaar niet de moeite waard geacht het overstroomde stuk land weder droog te maken. Zoo ontstond daar in den loop der jaren een natuurmonumentje, een paradijs van water- en moeras-vegetatie, een kostelijke vogelbroedplaats, een wildernisje met een rijke fauna. Het was bij de jongste gebieds-vergrooting binnen de gemeente-grenzen gekomen en nu besloot een paar jaren geleden ons Gemeentebestuur het dienstbaar te maken aan de watersport. Deze sport nu is heel mooi op zichzelf, doch zij is maar al te dikwijls noodlottig in hare gevolgen. Want zoodra zij op groote schaal wordt uitgeoefend, veroorzaakt zij den ondergang van de heerlijkheid der

wateren. Degenen vooral, die zich vermeien met kano's en andere kleine vaartuigen, kennen meestal de natuur niet, hebben er zelden eerbied voor en vernielen haar, wellicht niet opzettelijk, doch in onkunde en gedachteloosheid. Zij vernielen de prachtige en onmisbare rietkragen, verjagen vogels en dieren en begaan, wetend of onwetend, allerlei andere vandalismen. Vele wateren hebben dan ook, sinds de watersport bloeit en de kano-rage woedt, hun karakter en schoonheid verloren — met het Kinselmeer gaat het denzelfden kant uit.

Gelukkig ligt ten zuiden van en vlak bij het Kinselmeer de buitenpolder IJdoorn, die even voorbij Durgerdam als een kaap in de Zuiderzee uitsteekt. Hij staat onder de hoede der Vereeniging tot Behoud van Natuurmonumenten en is dus een *sanctuary*, een veilige toevlucht voor al wat in het wild leeft en tiert.

Het polderlandschap vlak bij de stad heeft veel van zijn bekoorlijkheid verloren. Het noodlot, in de gedaante van steeds voortgaande bebouwing, werpt zijn schaduwen vooruit. Het is overal om de stad heen rommelig. De eertijds prachtige weg langs den Amstel is voor een groot deel van lint- en andere bebouwing voorzien en men moet een heel eind de stad achter zich laten, wil men nog iets van de oude intieme schoonheid vinden. Het begin van de Kalfjeslaan, bij den Amstel, is eveneens met lintbebouwing uitgerust en aan het andere einde is een Nieuwer-Amstelsche stad ontstaan. De vroeger zoo mooie Amstelveenscheweg is van de stad tot de Kalfjeslaan een onrustige stadsstraat geworden; hij wordt nu bovendien zeer verbreed, hetgeen er op neerkomt, dat zij haar oude karakter geheel zal verliezen en voor oude Amsterdammers onherkenbaar zal worden. Het omringende polderlandschap deelt in deze radicale verandering van de twee schilderachtigste toegangswegen tot de stad. De spoorwegwerken, met inbegrip van den fameuzen ringbaandijk, over welken reeds gesproken werd, hebben weer nieuwe stukken polder gedenatureerd. Van de stad tot voorbij Duivendrecht is het bijna onafgebroken lintbebouwing, die het polderlandschap maskeert. Men moet dus vrij ver van de stad gaan, om het in zijn heerlijkheid te vinden. En zelfs waar zij nog vrijwel ongerept zijn, zooals het geval is met de Aetsveldsche en Broekerpolders, in den driehoek Weesp, Nichtevecht en Hollandsch Ankeveen, heeft het Provinciaal Electrisch Net er heele reeksen eiffeltorens in gepoot, die het genot der aanschouwing grondig bederven, zooals de Geldersche instelling het in even uitgestrekte als prachtige gebieden in Gelderland doet. Maar in de stad zelve valt, zij het ook uiteraard niet op groote schaal, van de natuur te genieten. Daar zijn, bijvoorbeeld, de vogels. In schrijvers

jeugd zag men in de binnenstad zoo goed als uitsluitend musschen. Het zijn bijzonder aardige vogeltjes, die sinds lang geheel in het stadsleven zijn opgegaan, overal rondscharrelen waar iets voor hen valt te halen en zich om het verkeer hoegenaamd niet bekommeren. Maar zij hebben gezelschap gekregen. Tusschen de musschen bewegen zich niet weinig spreeuwen, die met hun drukke bewegelijkheid elk plekje, waar zij zich ophouden, verlevendigen. Men treft ze voornamelijk in en bij plantsoenen aan, waar soms bepaalde boomen hun tot nachtverblijf dienen; zulke boomen zijn gemakkelijk te herkennen, want zij zijn, door de vogel-uitwerpselen, van boven tot onder grijsachtig wit. In en bij de plantsoenen komen ook vrij veel merels voor. Op vele grachten, en ook elders waar hooge boomen staan, nestelen en leven prachtige houtduiven, groote, rossig-grijs-weerschijnachtig glanzende vogels. In de tuinen, vooral die van de nieuwe buitenwijken, wordt wat men den vogelstand noemt hoe langer hoe grooter en rijker. Men vindt er koolmeezen en vinken in wat bijna overvloed zou mogen heeten, spreeuwen en merels, zelfs enkele lijsters, en sporadisch ook wel andere zangvogels, en dit ondanks de onafgebroken dreiging van het kattenheir. En des winters is de stad vervuld van meeuwen, kokmeeuwen vooral, doch ook zilvermeeuwen, stormmeeuwen en zelfs een enkele mantelmeeuw. Voorts zullen de torens wel enkele kleinere roofvogels herbergen.

Hoe het in Wijkmeester Meijer's dagen in natuur-historisch opzicht was gesteld, althans hoe hij het zag, daarvan geeft hij de volgende beschrijving:

„In en om de Stad vindt men geen Vossen, Wolven, Beeren of ander verscheurend gedierte, maar wel veel tam vee, als Paarden, Rundvee, Varkens en Schapen. Soms worden er weinige Hasen geschoten. Doch schadelijke dieren zijn er, als Otters, die veel kwaad aan de visch doen, ook Weseltjes en Bonsings, die de Eendvogels, Duiven en Hoenders opeeten, gelijk ook Mollen, die de aarde omwroeten, en in sommige jaren veele Land- of Aardmuizen, die de velden en vruchten zeer beschadigen. Ook zijn in de Stad veele Water- en Huisratten, gelijk ook veele Muizen, dog tegen dezelve zijn de meeste huisgezinnen van een Kat voorzien. Ook zijn er veele Honden van onderscheidene rassen, van de Jacht- en Bulhond af tot het Schoothondje toe. Dikwerf werd door de Regeering maatregelen tegen het loslopen derzelve beraamd.

Van wild gevogelte vind men er weinig soorten, slechts Reigers, Putoors, wilde Ganzen, Eendvogels en Watersnippen, dog tam gevogelte in groote menigte, als Eendvogels, Hoenders, welke zeer veel eyeren leggen en door

veele inwoonders gehouden worden, gelijk ook eene menigte van Kanarievogels, Leeuwrikken, Nagtegalen, Putters enz. Onder de kleine wilde soorten zijn Swaluwen en Musschen, in een groot aantal, zig bij de hoge gebouwen ophoudende.

De Insecten, en wel die fenijnig zijn, vind men er weinig, slegts bij oude huizen somtijds een of meer Haagdissen, dog geen Slangen of Adders, maar Padden en Slakken zijn er meerder, gelijk ook Kikkers, door de vochtigheid voorkomende. Ook zijn er veele Vliegen en Muggen en onder deze de Zwarte Vlieg, welke in het voorjaar bij noordelijke winden veel schade aan de vruchtbomen aanrigt; van hunne drek komen Rupsen, die de bladen der boomen afknagen.

Boven de soms verregaande zindelijkheid der inwoonders vindt men echter nog in veel huisgezinnen de Weeg- of Wandluis, welke doorgaans van het eene huis in het andere door mandenwerk enz. verplaatst wordt en niet geheel uitgeroeid schijnt te kunnen worden.

Binnen de Stad vindt men geen Visch, als bij kwaad water, wanneer dezelve zig in de grachten vertonen; dog rondom de Stad en in de Amstel is veel overvloed van visch, als Aal, Snoek, Karper, Vooren, Braasem, Zeelt, Baars, Bot en Paling. Deze mag met de hengel gevangen worden, dog om met netten te visschen, daartoe zijn de wateren verpacht.

Wat de voortbrengselen aangaat: boomen, als Iepen, Essen en Willigen vindt men op alle grachten der Stad en rondom dezelve, doch zij leveren geen genoegzame voorraad van brandbaar hout op. Rondom de Stad zijn eenige Boomkweekerijen.

Bloemen worden door veele inwoonders voor hunne glazen of in tuinen nog al aangekweekt, gelijk ook eenige weinige vruchtbomen.

Daar de grond laag en moerassig is, zoo zijn er weinig zaaylanden, doch meer grasland en hooiland, 't welk aan veel rundvee voedsel verschaft. Deze zijn alle met dijken en walletjes omringt, welke dan Polders genoemd worden en in welke Watermolens staan, om het water uit te malen. Uit de weiden krijgt de Stad melk, eenige boter, gelijk ook eenige vetgemesde beesten. Rondom de Stad zijn veele moestuinen aangelegd, dog deze leveren geen genoegzame voorraad voor de Stad op, moetende haar onderhoud van verre aangebracht worden. Het benoodigde word uit verre landen herwaarts gevoerd en door den handel is in de Stad alles te bekomen."

Er valt uit deze mededeeling voor onze biologen nog iets te leeren, namelijk dat rupsen voortkomen uit den drek van „zwarte vliegen", hetgeen al hetgeen wij aangaande de voortplanting van insecten weten op losse

schroeven stelt. Het staat op één lijn met het in schrijvers jeugd zeer algemeene geloof, dat vlooien ontstaan, als men turfmolm en urine samenvoegt.
Meijer's opmerking, dat esschen en wilgen langs de grachten stonden, kan juist geweest zijn in 's mans dagen, doch schrijver dezes, die Amsterdam toch bijna zeventig jaren kent, heeft deze boomen nooit op een gracht gezien. Wilgen komen hier en daar in parken en plantsoenen voor. Een paar esschen staan in het Wertheimpark, doch het zal moeilijk zijn dezen boom elders in de stad te vinden.
Curieus is het overigens, dat de Wijkmeester een heele lijst van vogels mededeelt, die te Amsterdam voorkomen, doch de roeken, die er in groote kolonies zijn, onvermeld laat. Dat hij geen gewag maakt van spreeuwen, merels en houtduiven is niet verwonderlijk, want deze vogels werden ook in de jeugd van schrijver dezes nog niet in de stad gezien, evenmin trouwens als de meeuwen, die blijkbaar eerst betrekkelijk weinige jaren geleden hebben begrepen, dat zij des winters in de stad beter aan den kost kunnen komen dan aan de stranden van Noord- of Zuiderzee, of in de polders.

Er is dus geen gebrek aan natuurleven in de stad en vele harer burgers waardeeren het, door de vogels aan voedsel te helpen. Vooral in de volksbuurten geschiedt dit op groote schaal en des winters beijveren in het bijzonder de kantoormenschen op de grachten zich de meeuwen van het noodige te voorzien.
Wie nu dit alles gadeslaat en daarbij in verschillende straten, alsmede in plantsoenen en parken eenige aandacht wijdt aan hetgeen daar groeit en bloeit, zal ook in de stad, zij het in bescheiden mate, van de natuur, althans van sommige harer uitingsvormen, kunnen genieten. Wie niet slechts ziet, doch ook waarneemt, met belangstelling en liefde, zal bijna overal iets, soms veel, aantreffen, dat boeit en aandacht waard is.

Begraven. „Mijne vrienden, men zal ons allen begraven!" Zoo luidt de eerste regel van een opstel, dat *Hildebrand* in zijn onsterfelijke *Camera Obscura* aan dit onderwerp heeft gewijd. Geheel waar is het niet meer, want tegenwoordig worden velen verbrand, hetgeen ook wel verasschen of cremeeren wordt genoemd. Maar verreweg de meesten worden toch begraven en een eeuw geleden was er op den begraaf-regel hoegenaamd geen uitzondering. De teraardebestelling (men spreekt tegenwoordig wel van lijkbezorging) geschiedt steeds met plechtigheid en eerbied, dikwijls zelfs met weinig smaakvol vertoon. Maar in het verleden geschiedde het met oneindig meer omhaal en formaliteiten dan in onze dagen. Wijkmeester Meijer

geeft daarvan een omstandig relaas, wellicht ietwat te omstandig en breedvoerig. Maar het is een niet onbelangrijk stuk folklore, dat vereeuwigd dient te worden. Hier is het:

„Ten opzigte van hun, die op hun Bedden sterven, neemt men het volgende in agt. Wanneer iemand aan den Oever des Doods gekomen is, zoo word bij veele Hervormden, uit den Middenstand en geringen, maar bij de Aanzienlijken zeer weinig, om een Leeraar gezonden, welke voorheen aanstonds plagte te komen, maar zedert eenige tijden komen dezelve maar bij de Aanzienelijken en hunne goede bekenden en verwijzen dit aan de Krankbezoekers, welke hier toe hunne wijken hebben, welke dan een Gebed voor de Stervende doen; veel der nablijvende zijn daarop zeer gesteld, dat dit geschied is en oogen de stervende daarop gerust na. Smakende dit wel zoo wat naar het Roomsche, daar volgens de leer der Hervormde Kerk de vergeving der zonden niet aan de voorbidding eens Leeraars, maar alleen van Gods vrije genade afhangt.

Bij de Roomschen word den Priester gehaald, welke na het afneemen der Biegt, en het geven van Absolutie, de Sacramenten toediend, en dus volgens hun schrijven gerust sterft, na voorzien te zijn van de Heilige Sacramenten der Roomsche Kerk. Voorheen dienden de Luttersche ook de kranken het Avondmaal toe, doch is zedert buiten gebruik gekomen.

De naaste Vrinden en Gebuuren nu rond om het Bedde vergadert zijnde, geven aan de stervende eene afscheidskus, en sluiten dezelve de oogen als hij gestorven is, of men legd duiten op dezelve om die digt te doen gaan.

Wanneer de ziel het Ligchaam verlaten heeft, houd men de hand op de borst of men voelt de pols, of men houd een spiegel boven de mond, om te zien of er nog eenige teekens van leven in zijn, en dan zend men om Menschen die het Lijk ontkleden; dit geschied thans meest door geringe Menschen, als Kruyers en Schoonmaaksters welke daar voor moeten beloond worden. Voorheen deeden dit de naaste Buuren, waarvan het spreekwoord: „Men kent een vriend in nood en dood." Men kleed het lijk geheel uit, trekt het een Hemd aan en zet het eene Muts op en legt het op stroo, meest in dezelve Bedstede daar het in gestorven is, soms op een Rustbank of ook wel op den grond; maar thans is het veel in gebruik gekomen om het lijk de klederen aan te laten en het zelve in een Laken te winden; men vouwt de handen zamen, en zorgd dat de oogen gesloten blijven. De Doodkist nu gemaakt zijnde, leggen de Timmerlieden, welke dezelve brengen, het lijk in dezelve; de kisten zijn alle zwart geverwd; voorheen mogten in deze stad geene eikenhouten kisten gemaakt worden, wegens deszelve langdurigheid, maar thans worden voor aanzienlijken

dezelve zeer veel gemaakt, en met vergulde Schroeven en Handvatzels verziend zijnde; ook plaatst men met kopere spijkers de naam des Overledenen en de dag zijns doods op de kist. De kist word daarop in het Voorhuis of de Zijkamer geplaatst en word het dekzel opengehouden, zijnde met een zwart lijkkleed gedekt, blijvende het dekzel open tot men gereed is om het zelve ter begravinge te vervoeren. De kisten worden altoos geplaatst met de voeten vooruit, om dat gelijk men met Hoofd eerst in de Wereld gekomen is, men met de voeten daar eerst weder zoude uitgaan. Voorheen pleegde men meerder als thans de lijken te versieren, met een met gaas gepoft en geplooit Doodkleed, en voor vrijers en vrijsters met groen strikken versierd was, en vooral Jonge Kinderen wierden dus versierd; bij de Roomsche vind dit nog plaats.
Voor dat het Lijk gekist word, en zoo dra iemand overleden is, word het sterfhuis geheel geslooten, met de vensters of luiken voor de Glazen en de Deuren der Winkelhuizen blijven in plaats van open slegts aanstaan, en dan doet men het sterfgeval door een knegt of Kruyer aan de Naastbestaanden, goede bekenden en aan de Buuren weeten. Hierop zend men om een zeker getal Aansprekers, vier, vijf of zes, al naar het vermogen der nablijvende, welke dan gezamentlijk het sterfgeval eerst van het sterfhuis af, en de belendende grachten en straten, en vervolgens aan de Buurten, der naastbestaanden Vader Moeder Zoon, Dochter, Broeder of Zuster, bekend maken; voorheen plag dit ook de Buuren der Neven en Nichten te geschieden, maar dit laat men thans naa. Deze bekendmaking geschied dus: „Ik maak bekend, dat overleden is N.N. Vader Moeder Zoon Dogter Broeder of Zuster van N.N.," met de Woonplaats. Dit verrigt zijnde, begeeven zig de Aansprekers, volgens een van de naablijvende bekomene *Sluit-Cedul*, naar de naaste Famielie der overleedene, verzoekende deze om het Huis te sluiten en verzoekende deze meest met hunne vrouwen om des avonds op het Cedulmaken te komen. Deze nu bij een gekomen zijnde, onder het drinken van een kopje Thee of een glaasje Wijn, overleggen dan met de nablijvende de wijse van het begraven, en de plaatse waarzoo, hetzij in de Kerk of op het Kerkhoff; bij de aanzienelijken geschied dit Cedulmaken door het aanhalen van een streepje voor de namen der bekenden op eenen gedrukte lijst, Stadscedul genoemd, op welke de voornaamste Inwoonders der stad geplaatst zijn, en welke Cedul jaarlijks na Mei door eenige Aansprekers verbeterd en in die orde gebragt word. Deze Cedul word dien avond door een der Aansprekers van het Sterfhuis gehaald, welke dezelve dan onder zig verdeelen, naar gelang van het werk; de aansprekers hebben daartoe onder zig de Stad in vier deelen verdeeld,

als in de Oude Stad, gaande van de O.Z. Voorburgwal tot aan het Funien; de Kanaries, gaande van de Leidsche straat enz. tot aan den Binnen Amstel; het Middenwerk, gaande van de O.Z. Voorburgwal, Nieuwendijk, Dam tot aan de Leidsche straat; het Achterwerk, gaande van Nieuwe zijds Voorburgwal tot Haarlemmerpoort; en alles het geen in het opgenoemde begrepen is. Den volgende morgen begeven de Aansprekers zig dan aldaar elk in zijne verdeeling om het overlijden bekend te maken, en brengen des avonds de door hun geteekende Cedul weder aan het sterfhuis. Bij den Middenstand en de geringeren laat men bij dit Cedulmaken een Aanspreker komen, met welke men naar gelang van het werk de prijs bepaald, waar voor hij aanneemt om het zelve geheel te bezorgen; dit geschied ook wel aanstonds bij het overlijden. Deze bezorgt dan het buurten bekend maken, de koets, het graf enz., neemende daar dan bij tot zijne hulp die hij wil, daar de voorige alle door de Naablijvende benoemd worden. De Cedul word dan gemaakt door opgeven van hun die op Cedulmaken komen, en word door den Aanspreker of een der aanwezende geschreven. Verder handeld men daarmede als bij de aanzienelijken. Bij deze geschied deze aankondiging veelal met gedrukte Briefjes, dus luidende: „In Amsterdam den . . . . . 18 . . . is overleden N.N. oud," zomtijds het beroep en de woonplaats. Dit nu dus verrigt, doet men met twee getuigen aangifte van het overlijden aan de Burgerlijke Stand, en haald men het Consent tot de begraving. Intusschen de kist gemaakt wordende, zoo worden de naaste vrinden nog eens des avonds verzogt bij zommige, doch veel doen de nablijvende dit ook wel alleen; men regeld op deze bijeenkomst de tijd der begraving, het loon voor de Aansprekers en de Dragers; ook schrijft men de Briefjes voor de Dragers, van deze inhoud: „In Amsterdam 18... werd verzogt om te dragen het lijk van N.N. op den Gracht of Straat, ten Uren na de kerk of het Kerkhoff." Onder staat: ter Dispositie van N.N. met of zonder Roubanden op de Hoeden; op zulke Briefjes wierden ook de Meegaanders ter Begravinge verzogt, mits dat dan in plaats van de woorden om te dragen staat: UE word ter Begravinge verzogt. Voorheen wierd op dezelve zeer uitvoerig de geheele Familje uitgedrukt; voor deze gedrukte Briefjes moest voor elke honderd een gulden, voor 400 25 stuivers, 2 guldens boven de vierhonderd en boven de duizend drie guldens aan het Aalmoessseniers huis betaald worden, doch zedert de vernietiging van hetzelve is dit afgeschaft. Deze Draagbriefjes dus gereed zijnde, werden door de nablijvende gegeven of door de Aansprekers bezorgt aan hun die eene Draagplaats krijgen. Voorheen moesten de naaste Geburen dit doen, en deze stelde daar een Eer in om het lijk te mogen dragen.

De Bierdragers waren van ouds verpligt de lijken, die uit het Oude Manhuis begraven moesten worden, te dragen, waarvoor elke Drager *f* 1,5 kreeg. Tot aan het laatst der 16e Eeuw moesten de Raaden hun afgestorven medebroeders ten grave dragen, doch in het Jaar 1682 wierden zij ontslagen om in Persoon als Raden mede te begraven te gaan.
Toen de Gilden in stand waren, moesten de Jongste of wel Veertien Gildebroeders het Lijk dragen, maar bij de vernietiging der Gilden is dit afgeschaft.
's Avonds voor de Begraving word het Lijk in de kist gelegd, en de Begraving vind dan op de volgende wijse plaats (op dien dag of 's avonds te voren word bij de Roomschen het lijk door eenen Priester eerst beaard).
Bij de aanzienlijken geschied dit op de volgende wijze. De naaste Vrienden welke verzocht zijn om bij de begraving te adsisteeren, vervoegen zig tegen elf uren met koetsen aan het sterfhuis, terwijl de Aansprekers en Dragers zig voor de Deur en in het voorhuis zig laten vinden. Deze nu alle bij een zijnde en van handschoenen en lanfers voorzien worden, gaat een der Aansprekers bij de Familie en vraagt of iemand van dezelve den Overledene nog begeerd te zien; dit geschied zijnde, word de kist digt geschroefd en door de Dragers opgenomen en in de Lijkkoets gezet, wordende de kist met een Roef gedekt, waar over een koetskleed gespreid word; de Dragers plaatsen zig, bij de Hervormden, zeven aan elke zijde naast de koets, maar bij de Roomschen twee aan twee agter dezelve. De Aansprekers, vijf of zes, gaan voor de koets, en dus begint de optogt zeer langzaam, zijnde het eene Eer voor de Aansprekers om niet te vroeg of te laat in de kerk te komen, maar precies op het slaan van 12 uren. Intusschen begeeven zig de Heeren met een of twee koetsen naar het Kostershuis of de Kerk of het Kerkhoff. Het Lijk nu aan de kerk gekomen, word door de Dragers uit de koets genomen en op eene Lijkbaar gezet, over welke kist dan een Roef en daar over een zeer groot kleed gedekt word, waarna de Dragers hetzelve op hunne schouders neemen, en het zelve eene kleine weg vooruit dragen, wordende de Heeren door een der Aansprekers dan uit het Kosters Huis gehaald, welke het Lijk volgen, het welk door de Dragers met een omweg tot aan het geopend graf gedragen word; hetzelve word bij hetzelve nedergezet, het Kleed word daar afgenomen, en twee Doodgravers neemen het van de Baar af en zette het op twee latten welke over het graf gelegd zijn, waarna hetzelve met touwen in het graf nedergelaten word; zommige der Dragers werpen dan een schop zand op de kist, hier op plaatsen zig de Heeren op eenen Rey naast elkander, terwijl de Dragers een voor een van de Aanspreker het hun toegelegde

Geld (zijnde al na de gegoedheid der Nablijvende 3, 4, 5, 6 of 7 Gulden) in een verzegeld Pakje ontvangen, vergezeld van nog een verzegeld Pakje, waar in 1, 2 of 3 Gulden zijnde, dit voor het Drinkgeld; dat is, als de Draagplaats aan een Dienstmaagd gegeven word krijgt deze het eerste Geld, en het andere behoord aan de Drager. Deze gaan voorbij de Heeren onder buiging uit de kerk; hier op ontvangen de Aanspreekers mede het door hun verdiende Loon, zijnde doorgaans het dubbele der Draagplaats, buiten het Drinkgeld; deze vergezellen dan de Heeren tot aan het Kostershuis, welke dan na eenig vertoevens zig met de koets of koetsen naar het Sterfhuis begeeven, en aldaar met hunne Vrouwen blijven eeten, als geschiedende de begraving doorgaans des morgens om twaalf uren of vroeger.

Maar zedert eenige Jaren is in gebruik gekomen, om in plaatse der Dragers hetzelve door Heeren, zijnde goede bekenden, het lijk te laten dragen, welke daartoe dan ten getalle van 16 of 18 verzogt zijnde zig aan het Sterfhuis vervoegen; maar nu worden er Vier Zetters bijgevoegd, welke het lijk in de Lijkkoets zetten, en dan twee aan twee achter dezelve gaan, zoms met Ronde Hoeden, en Strikken aan Armen, en aan het graf gekomen, scheppen deze ook alle op hunne beurt een schop zand op de kist, en zedert eenigen tijd heeft men de gewoonte ingevoerd, om bij het graf een Lijkrede, Aanspraak of Gedicht uit te spreeken. Deze Heeren begeeven zig, door de Aansprekers voorgegaan, dan weder na het Sterfhuis, alwaar dezelve, als geen beloning voor hunne moeite genietende, op geraspt Brood, Koffy en Likeuren onthaald worden en aldaar eenige tijd vertoeven.

Voorheen wierden de aanzienelijken des avonds met gevolg van koetsen, door lantaarns begeleid begraven; deze lijken moesten des avonds voor half tien uren in de Kerk zijn op eene boete van *f* 50 voor het Aalmoesseniershuis; ook waren er veele boetens op dezelve; dit had voorheen *f* 29000 voor dat huis opgebracht; maar van tijd tot tijd verminderd het begraven bij avond; in het Jaar 1797 wierden deze boetens op nieuw bepaald, maar bij de geheele vernietiging van het Aalmoesseniershuis, komen nu deze boetens ten voordeele van die kerken alwaar het lijk begraven word, zijnde de Boetens thans bepaald en de tijd van begraven:

In de Kerken

Voor's middags		's Namiddags	
Van 7 tot 9 Uren	*f* 100	Van half 2 en 2 Uren	*f* 25
„ 9 tot 10 Uren	75	Voor 3 Uren.............	50

Van 10 tot 11 Uren	*f* 50	Voor 4 Uren.............	*f* 75
„ 11 tot 12 Uren	25	Voor 4 enz..............	100

Van na twaalf Uren tot voor half Twee Uren vrij.

Op de Kerkhoven

Van Zonnen opgang tot 3 Uren 's middags *f* 6
van 3 tot 4 Uren vrij
Van 4 Uren tot zonnen ondergang *f* 6 en voor het openen van het Kerkhoff twee guldens.

Maar verre weg de meesten worden thans zonder de boetens om 12 uren in de Kerken begraven, tot vermijding der kosten, welke echter nog zeer hoog zijn, als moetende voor de Authorisatie tot het begraven in de kerken op het Stadhuis betaald worden *f* 12,20 en voor het Kerkhoff *f* 6,20, met een koets en des voormiddags op het Kerkhoff *f* 3 extra. Voor een kind met een Slede, Rouw of gekleurde *f* 2. Hierbij komt de kosten der Graven in de kerken zijnde *f* 21,70 en op het kerkhoff *f* 4, maar aldaar in het Kabinetje, zijnde eenige afgezonderde begraafplaats op de kerkhoven, *f* 3 extra.

Dus komen de kosten van begraven in de kerken voor de aanzienelijken al zeer hoog... als

Voor de Authorisatie ..	*f* 12.20
het Graf	21.70
De kist(eeke) gesteld ...	70.—
Schragen en kleed	6.50
Brenger van de Roeft, kisten en Doodgraver..	3.—
Koets................	8.—
Koetskleed	1.—
Fooyen voor de Koetsier en Knegt............	2.—
6 Aanspreekers a *f* 14.—	84.—
14 Dragers a *f* 7, en 3..	140.—
	f 348.40
	40.—
	6.—
	5.60
	f 400.—

Hierbij komen nu nog 20 Paren Handschoenen en 20 Lanfers of Rouwbanden, Handschoenen voor Koetsier en Knegt, minus gesteld op *f* 40.— hier bij gevoegd de Advertentiën in de Couranten, van het Overlijden, het welk zedert eenigen tijd op de Dag der begraving geschied op *f* 3 a *f* 6 komt, hier bij gevoegd de Fooyen van het Uitkleeden boodschappen brengt dus zulk eene begraving al ras op eene somma van

Men begraaft ook wel eens, maar weinig, op het kerkhoff te Muiderberg of aan de Diemerbrug met een Jagt of met een gewoone Trekschuit. Door de Middenstand word dit begraven met een koets zeer algemeen nagevolgd, ofschoon de giften enz. dan zeer verminderd worden, komende egter de begraving al spoedig op *f* 100 à *f* 150 te staan, geschiedende dit meest zonder uitdeeling van Handschoenen en Rouwbanden en volgende men in al het andere de meer aanzienelijken na.
De Geringere Standen worden thans meest alle ook met een koets gevolgd, door 10 of 12 Dragers begraven, op de kerkhoven, wordende deze lijken meest door eene Aanspreker aangenomen, welke dan de kist, de koets en de dragers bezorgd, komende dit alles te zamen nog op *f* 40 à *f* 50 te staan, zijnde het in de Buurt bekend maken enz. bij alle deze Standen gelijk als bij de aanzienelijken. Deze begravinge geschied voor half 4 uren des namiddags, zommige in een zogenoemde eigen graf tegen betaling van *f* 4 of wel in de Gemeene Kuil of gemeen graf tegen betaling van *f* 1,95.
Voorheen toen de aanzienelijke alleen met de koets en dan gevolgd door vijf of zes koetsen, begraven wierden, zoo wierden de lijken der Middenstand en de geringeren allen met een Baar door 12 of 14 Dragers naar het Graf gedragen. De Baar, welke in oude tijden door de Buuren moest gehaald worden, word thans, wanneer dit nog zomtijds geschied, door de Doodgravers tot voor of bij het Sterfhuis gebragt, des morgens van de begraving. De genodigden ter begraving daartoe met gedrukte briefjes, dus luidende: „In Amsterdam de Heer N.N. word ter begravinge verzogt met lijk van N.N. het beroep de woonplaats om te gaan te . . . Uren naar de Kerk of het Kerkhoff." Deze genodigden komen nu van tijd tot tijd aan het sterfhuis, wordende door een of twee Aanspreekers, aan de deur staande, naar binnen geleid in een vertrek, alwaar men de Cieraden van de wand genomen en de Spiegels met zwarte kleeden bedekt heeft en het staand Horologie of Pendule doet stil staan (dit laatste vind thans nog over al in alle de sterfhuizen plaats). In dit vertrek staan de naaste Bloedverwanten aan een tafel naast elkander geschaard; telken reize komt elk der binnen komende voor deze tafel en beklaagd den rouw met eene stilzwijgende buiging of „Ik condoleer je over 't verlies," voorheen geschiede dit met een christelijk rouwbeklag. De Vrouwen zijn in een bijzonder vertrek bijeen, in behoorlijk rouwgewaad gekleed. De Dragers staan bij de kist. Niemand der aanweezende het lijk meer zien willende, word de Baar een huis of twee van het sterfhuis af midden op de straat gezet, en de Dragers, nadat de kist met het doodkleed bedekt is, dragen de Baar met

het lijk eenige schreden voorwaards. Hierop verzoekt een der Aanspreekers de genodigden om het Lijk te willen volgen, leezende hunne Namen na den aanvang van: de Familje en verdere vrienden gelieve het lijk in de volgende order te volgen: en dan hunne Namen, waarbij zeer sterk op de graad van Bloedverwantschap gelet word, de Jonge Kinderen en de Man of Zoons vooraan (hebbende op hunnen Hoofden een Hoed aan weerszijden opgeslagen, welke men eene Huilebalk noemd, doch eigentlijk eene Luiphoed heet, omdat hij diep in de oogen zit van waar het spreekwoord komt „ziet, het is een Luipert,"); hierop volgen de Neeven en verdere Vrienden en genodigden; achter deze allen volgen doorgaans de twee naaste geburen, die men Heksluiters noemd; deze aldus geplaatst zijnde gaan de Aansprekers voor dezelve. De Dragers neemen het Lijk op en de Statie vervolgd hunne weg. In de Kerk of op het Kerkhof gekomen zijnde en het lijk in het graf gelaten zijnde, word de geheele Lijkstatie voorbij het graf geleid en gaat in de vorige order weder naar het sterfhuis terug. Veele verlaten in Amsterdam in dit naar huis gaan de Statie en gaan dus naar hun huis. In andere steden houd men dit voor hoonend; ook doen veele dit voor het sterfhuis. De Aanspreeker bedankt hier voor de laatste Eer den Overledene aangedaan en verzoekt de overige om binnen te treeden. De Naastbestaanden plaatsen zig weder voor de tafel en drie Aanspreekers presenteeren met een schenkbord Rijnschen, Witten of roden wijn rond, en een ander een Blaadje met Koekjes en Krakelingen of geraspte Broodjes (van welke Broodjes de korst afgeraspt is), met zoetemelksche Kaas of Begravenis-kaas. Intusschen krijgen de Dragers van een der Aanspreekers de Draagplaats en zomtijds kregen dezelve elk een glas wijn; om deze wijn te presenteeren hield men expres groene Roemers. De vrienden, naar een of twee glazen gedronken te hebben, vertrekken, gelijk ook de Dragers en de Aanspreekers, van welke laatste er een bij de blijvende Naastbestaanden blijft om te presenteeren en te schenken; hierbij komen dan ook de Vrouwen, welke dan doorgaans na het gebruik van een kop Thee, mede op geraspte Broodjes en Wijn onthaald worden, hetgeen somtijds tot zeer laat in den avond duurt, eer men van elkander gaat. In het groot aantal van deze volgers der begraving wierd voorheen een zeer groote eer gesteld, klimmende dit soms tot aan de 100 paren, en bij een Leeraar of een Lid der Regeering wel nog hooger; maar zedert het algemeen in gebruik zijn van met een koets begraven te worden, behoeft men alle deze drukte niet meer; slechts geringe Menschen worden thans met een Baar begraven, meestentijds zonder eenig gevolg van genodigden. Bij de Joden, welke den volgende dag naar het overlijden moeten begra-

ven worden, volgt een elk, zonder of met een Mantel, meestal Leden van Collegien zijnde, de Lijkstatie tot aan de Muiderstraat, alwaar een wagen gereed staat, in het welk de kist gezet zijnde; noch een wagen met de nablijvende volgt, welke zig dus naar Muiderberg of Zeeburg begeeft naar hunne Kerkhoven, aldaar zijnde. Voor de geringere gaat voor het lijk een Man met een Bus vooruit, om Giften in te zamelen ter goedmaking der kosten. De Mannen tot teeken van Rouw laten hunne Baarden groeien, en door hun worden zeven treurdagen gevierd.
Na de begraving blijven in de Winkelhuizen de Luiken halfgeslooten, gelijk ook in de Huizen der Famielie, en men neemt een zware Rouw aan, gaande Mannen en Vrouwen geheel in het zwart gedurende $1^1/_4$ jaar en verdere in de Famielie een half jaar; men verligte deze Rouw, door gekleurde klederen daar bij te voegen, of slegts een Rouwband om de Hoed te dragen, maar dit is veelal in onbruik gekomen, daar nu slegts door de aldernaaste Famielie van den Overledene Rouw gedragen word of somtijds maar door een Man of Vrouw, wordende dit thans in de Couranten bij de Kennisgeeving van het overlijden, dus bekend gemaakt: „Op uitdrukkelijke begeerte van den Overledene zal er geen Rouw aangenomen worden," dan behoeft men dus geen Rouw te dragen of zijn huis te sluiten. Of dit bij veele uit onverschilligheid, een geest des tijds of ter vermijding van kosten voorkomt, houden wij gaarne voor onbeslist.
De onbekende Drenkelingen en de geheele Armen worden of door twee Doodgravers op een Baar of door de Gasthuiswagen gehaald; de eerste worden in de gemeene Kuil op het Kerkhoff gezet, en de anderen worden uit het Gasthuis met een schuit voorheen naar het Pestkerkhoff, maar thans op het Kerkhoff aan het Funie begraven.
Bij de begraving van kinderen der aanzienelijken en middelstand worden dezelve voorheen meer dan thans in een Rouwslede gezet, voorgegaan door twee of drie Aansprekers, terwijl twee jonge Lieden met Witte Handschoenen en lange neerhangende Dassen, aan beide zijden van de slede het kleed vasthouden, en hetzelve op een Baar naar het graf dragen; maar veelal zet men thans de kist in eene gewone Toeslede, waarin dan een Aanspreker gaat zitten, welke de kist dan naar het graf draagt. Voortijds had men veel op met een draagbaar kind, het welk dan door een Drager onder een met Strikken benaaid Kleedje gedragen, hebbende de Drager een zeer groote versierde Strik in zijne mond; maar thans geschied het veel door een Aanspreker of Drager onder eene Rouwmantel.
Veel is er geschreven, zelfs door vermaarde Mannen, over het begraven in de kerken te doen ophouden. In 1812 kwam door den Prefekt het bevel

daartoe, maar in 1815 gaf de Koning daar weder vrijheid toe en het bleef zedert standhouden. Tot begraafplaatsen dienen dan nog al de kerken, behalven den Amstel, de beide der Lutherschen, en vijf kerkhoven in de Stad, als: het St. Anthonies, het Leidsche, het Wester, het Karthuizer en het Noorder Kerkhoff. Buiten de stad te Muiderberg en aan Diemen, en in de stad ook nog een aan het Funie, behalve die voor de Jooden te Muiderberg en aan Zeeburg.
Veele worden ook op het Kerkhof te Sloterdijk begraven en nergens vind men zoo veele opschriften op de Graven als daar, waar onder deze twee opmerking verdienen:

„Gij die dit leest op deze zerk
gaat in uw leven veel te kerk
Maar als gij dood zijt blijft eruit
Gelijk hij die dit graf besluit."

en het tweede:

„Hier liggen een paar lijken
Die niemand mag bekijken
Al na 't gemaakt verdrag
Als op den Jongsten Dag.""

Opgemerkt zij, dat Meijer wel gewag maakt van de Nederlandsch-Israëlietische begraafplaatsen te Zeeburg en Muiderberg, doch niet van die der Portugeesch-Israëlieten te Ouderkerk aan den Amstel. Ook laat hij onvermeld de Joodsche begraafplaats te Overveen, die echter zelden wordt gebruikt.

Arbeid op straat. Tot de eigenaardigheden van ons volksleven behoorde voorheen het verrichten van arbeid, het uitoefenen van ambachten aan den openbaren weg.
Er zullen nog wel wandelaars, en zeker fietsers zijn, die zich herinneren, dat er een lijnbaan was langs den Loodijk, d.i. de weg Weesp-'s Graveland, het gedeelte tusschen het fort Uitermeer en de Ankeveensche brug. Bij den aanleg van den nieuwen provincialen weg, die hetzelfde tracé volgt, is aan dit oude en interessante bedrijf een einde gemaakt.
Zooals daar langs den weg het ambacht des touwslagers werd uitgeoefend, zoo werden ook in de stad velerlei werkzaamheden op of aan de straat verricht. De eertijds vrij talrijke, thans zeldzaam geworden schoenpoetsers kunnen buiten bespreking blijven, want hetgeen zij verrichten, kan be-

zwaarlijk een ambacht worden genoemd en het is voorts niet verwonderlijk dat zij op de straat hun werk doen, wijl het toch moeilijk elders zou kunnen geschieden.
Tot de werkelijke ambachten, op straat uitgeoefend, moet in de eerste plaats het hoefsmeden worden gerekend. In sommige gevallen had de smederij een geheel open front; vlak vooraan in de smidse bevond zich dan de inrichting waar paarden van hoefijzers werden voorzien. Maar talrijker waren de smederijen, buiten welke, op de straat, een soort van open huisje stond, waarin het paard de kunstbewerking onderging. Men vond dergelijke werkplaatsen niet slechts in zijstraten, doch op de drukste punten. Zoo heeft schrijver dezes er een gekend op de Botermarkt (Rembrandtsplein) waar hij geboren is en zijn jeugd heeft doorgebracht. De smederij stond ter plaatse waar zich thans het *Café de Kroon* bevindt. De smid was er een zooals men zich een beoefenaar van dat vak voorstelt, een reus, die Longfellow voor oogen kon hebben gestaan, toen hij schreef:

„The smith, a mighty man is he,
With large and sinewy hands."

Hij heette Bel. Alle jongens uit de buurt hadden voor hem den diepsten eerbied en de grootste bewondering. Zij konden nooit genoeg krijgen van het fantastische schouwspel, de vlammende kolen op den haard, Bel achter zijn aambeeld, het rood-gloeiende smeedstuk houdend in een tang, de knecht die er met zijn geweldigen voorhamer vonkenregens uit sloeg, Bel, die, met een kleineren hamer snel en fel slaande, het werkstuk fatsoeneerde en het, na voltooiing, bevestigde aan den paardenhoef; de weinig aangename geur van smeulende of brandende organische stof, waarmede dit gepaard ging, deerde den jongens natuurlijk niet in het minst. Toen *De Kroon* zou gebouwd worden, verdween de smidse en daarmede de smid, dien schrijver jaren later terugvond als kastelein van *De Gooische Boer*, de welbekende uitspanning aan den Rijksweg, bij Bussum, vol heimwee naar zijn oude beroep.
In schrijvers jeugd werd bij hen, die niet in staat waren hun linnengoed naar 's Gravelandsche of andere bleekers ter reiniging te zenden, de wasch aan huis gedaan, hetgeen geschiedde in kuipen. Daar deze toestellen van tijd tot tijd herstelling behoefden, waren er in de stad ettelijke ambulante kuipers, die, voorzien van de noodige gereedschappen en onderdeelen, in de volksbuurten huis aan huis vroegen of er iets viel te kuipen. Als ergens hun hulp noodig was, werd de kuip naar beneden gehaald en op de stoep werd dan de herstellingsarbeid verricht, gewoonlijk ten

aanschouwe van de belangstellende jeugd, plus de nooit ontbrekende straatslijpers.

Vele loodgieters verrichtten allerlei werkzaamheden op de stoepen vóór hunne winkels of werkplaatsen. Vrijwel allen goten daar de staafjes soldeer, die een zoo belangrijk ingrediënt van hun ambacht zijn. Maar ook werd er blik, zink en bladkoper op maat of model gesneden en klein soldeerwerk verricht.

In den Jodenhoek verbleven eenige „koude smeden", menschen, die metaal bewerkten, zonder dat er vuur aan te pas kwam. Zij sneden blik aan reepen en ponsten er gaten in; bestemming: hoekband voor kisten. Zij verrichtten hunnen arbeid op de straat voor hunne woningen.

Tot voor weinige jaren kon men op de Prins Hendrikkade bij de Oude Waal, aan den hier door hekwerk beschermden waterkant, een zeer interessant bedrijf zien uitoefenen: het maken van masten voor kleine schepen, vaarboomen en ander rondhout. Met feillooze vaardigheid bewerkte de ouderwetsche ambachtsman met bijl en allerlei messen de boomstammetjes en maakte er de kaarsrechte, volmaakt ronde, zooeven genoemde voorwerpen van, geheel uit de hand. Het is wel zeer jammer, dat deze uitoefening van een oud, echt Hollandsch handwerk van de straat is verdwenen.

Verdwenen is ook het openbaar slachten van runderen en varkens, hetgeen weliswaar niet op straat, doch wel „zoo goed als" geschiedde, namelijk in geheel open stallen of in eveneens open kelders, zoodat het lugubere, bloedige bedrijf van de straat af te aanschouwen viel en ook aanschouwd werd, vooral door massa's kinderen. Sedert vele jaren geleden reeds het Abattoir werd in dienst gesteld, is aan deze ellendige publieke vertooningen een einde gekomen.

Niet in den eigenlijken zin des woords op straat, maar toch wel zeer na aan de straat, werd eertijds het beroep van schoenmaker (eigenlijk schoenlapper, doch dit zegt men te Amsterdam niet) uitgeoefend in de aanbouwsels, die men pothuizen noemde. Zij zijn zeldzaam geworden; met hunne verdwijning is ook weder een stukje oud-Amsterdamsch volksleven verdwenen.

Wijkmeester Meijer heeft op dit stuk het volgende mede te deelen: „Ook is meermalen verboden het leggen van goederen op de straten en het werken van timmerlieden enz. op de wallen, doch zonder eenige vrugt." Later is dit met meer „vrugt" geschied: er wordt op de straat geen ambacht meer uitgeoefend en daar de wallen verdwenen zijn, kunnen de timmerlieden er geen gebruik meer van maken.

Handelswijken. Het is een van de eigenaardigheden van de Londensche handelswijk, de *City*, zijnde het oude, eigenlijke Londen, dat men er de kantoren van gelijksoortigen aard gewoonlijk vlak bij elkander, in éėne straat, in één buurtje, bijeen vindt. Hier is de *Baltic*, met de kantoren der graanhandelaars er omheen gegroepeerd; ginds zijn de bureelen van de theehandelaars; elders die van den diamanthandel enz. Of dit in andere groote handelssteden ook zoo is, zou schrijver niet kunnen zeggen; wel weet hij, dat tot vóór korten tijd nagenoeg alle kantoren van den diamant- en juweelenhandel te New York gelegen waren in of vlak bij Maiden Lane, het Maegdepaedje van het oude Nieuw-Amsterdam.

In het echte Amsterdam vindt men eenige gevallen van gelijken aard. De diamanthandel is vrijwel geheel samengebracht in Sarphatistraat, Tulpstraat en Weesperplein. De Beurs voor den Diamanthandel bevindt zich op het Weesperplein; het beursgebouw bevat een bijkantoor van de Incasso-Bank, bijzonderlijk ten dienste van den diamanthandel. De meeste van de talrijke kantoren, die het beursgebouw bevat, herbergen handelaars en makelaars in diamant. Vlak om den hoek, in de Sarphatistraat, vindt men de Bank voor den Diamanthandel en daar tegenover de groote bijbank van de Amsterdamsche Bank, met het oog op den diamanthandel daar geplaatst; in dit bankgebouw zijn bovendien vele diamantkantoren gevestigd. In de Sarphatistraat zijn zulke kantoren talrijk. Eveneens in de Tulpstraat, zoowel in particuliere huizen als in het gebouw, dat het *Amstel Hotel* daar reeds vele jaren exploiteert, vooral, doch niet uitsluitend, ten dienste van Amerikaansche diamant-importeurs, die bijna zonder uitzondering in het *Amstel-Hotel* hun intrek nemen, als zij voor hunne zaken hier ter stede vertoeven. Ongeveer een halve eeuw geleden logeerden ook vele buitenlandsche, vooral Russische en Oostenrijksche diamantkooplieden in het *Hotel Rembrandt*, dat niet meer bestaat, in het *Hotel Mille Colonnes* (thans lunchroom Heck, Rembrandtsplein) en in het *Hotel des Pays-Bas*, in welke hotels zij ook hunne zaken deden. Sedert jaren echter heeft het *Amstel-Hotel* vrijwel het monopolie.

De tabakshandel vertoont een gelijksoortige concentratie. Het middelpunt is hier *Frascati*, in de Nes, waar de wereldberoemde veilingen worden gehouden. In de Nes zelf, op den O.Z. Voorburgwal en in de daar tusschen gelegen straatjes bevinden zich de kantoren van nagenoeg alle handelaren en makelaars in tabak.

Het derde geval is dat van de dagbladen. Te Londen is Fleet Street het befaamde centrum van de krantenwijk. Te Amsterdam is het de N.Z. Voorburgwal. Hier stond eertijds het gebouw van *Het Nieuws van den Dag*.

Op het gedeelte, dat voorheen de Pijpenmarkt werd genoemd, stond het oude en staat het nieuwe gebouw van het *Algemeen Handelsblad*. Daar tegenover het moderne gebouw van *De Telegraaf* en iets verder dat van *De Courant* (zijnde het oude clubgebouw *Concordia*, later bureau van het sinds lang opgeheven *Nieuwsblad voor Nederland*). De *Nieuwe Rotterdamsche Courant* en *De Maasbode* hebben op den N.Z. Voorburgwal hunne bijkantoren. *De Standaard* en *De Tijd* hebben er hunne kantoren en drukkerijen. *Het Volk* zetelt in een ultra-modern gebouw aan het Hekelveld, doch ziet op den Voorburgwal uit. *De Haagsche Post* heeft een succursale op den ouden Burgwal, die voorts ettelijke pers- en advertentiebureaux gastvrijheid verleent. Er is ook nog de oude drukkerij-Spin, waar lange jaren het *Handelsblad* werd gedrukt. Voorheen had ook Reuter hier zijn bureau, doch dit is opgegaan in het Algemeen Nederlandsch Persbureau, dat evenwel niet op den kranten-burgwal doch op de Heerengracht gevestigd is; het Persbureau Vaz Dias, dat er ten deele mede is samengesmolten, was en is daar trouwens ook niet, doch zetelt op het Singel, toch vlak in de buurt.
Leveranciers van scheeps-victualiën, bakkers van scheepsbeschuit, handelaars in navigatie-instrumenten en scheepsbenoodigdheden, zeilenmakers enz., vond men eertijds nog talrijk, thans in geringere mate, op Prins Hendrikkade, Geldersche kade, Oude Waal enz. Maar van een concentratie als die van de diamanten, de kranten en de tabak, kon toch niet worden gesproken.
De scheepsbouw werd in het verleden vrijwel uitsluitend op de (oostelijke) Eilanden uitgeoefend. Daar waren in het verleden de werven van de Oost-Indische Compagnie, van de Admiraliteit van Amsterdam, later Landswerf. Daar waren ook vele particuliere werven. Later werden er stoomschepen gebouwd. De Nederlandsche Scheepsbouw-Maatschappij was er eveneens gevestigd. Thans is van dit alles weinig meer over. Slechts enkele werven, waar kleine vaartuigen worden gebouwd, zijn nog op de Eilanden te vinden. De groote liggen thans aan den overkant van het IJ.

Verkooplokalen. Wijkmeester Meijer deelt ons aangaande deze instellingen het volgende mede:
„Om den Handel te bevorderen zijn er in deze stad veele *Verkoopplaatsen*, als
1. In het Oude Zijds Heerelogement van Huizen, Effecten en Meubelen.
2. In de Brakke Grond, van Koffy, Thee, Suiker, Rijst, Tabak, Manufacturen en andere koopwaren.
3. In de Zwaan van Houtwaren.

4. In de Nieuwe Stads Herberg van Schepen Schuiten enz.
Hierbij zijn er nog 4 Verkoophuizen van Meubelen Inboedels enz. als
In de Warmoestraat bij van Ophoven,
Op den Singel bij G. van Vlijmen,
Op den Singel in de geweezen kerk de Zon,
In de Raamstraat bij C. van Campen.
Zedert eenige Jaren is men begonnen op het Koningsplein, Westermarkt en Noordermarkt publieken verkoping te houden van Afbraak, gezaagd Brandhout enz."

Van deze verkooplokalen (het dwaze *venduhuis*, in de provincie zeer veel gebruikt, heeft men te Amsterdam nooit gelust) bestaat nog *De Zon*, Singel. *De Brakke Grond*, in de Nes, was tot niet zeer lang geleden een voornaam verkooplokaal. Er werden o.a. alle veilingen van huizen gehouden. Bovendien was en is er een drukkerij gevestigd, die o.a. de *Amsterdamsche Courant*, gezegd *'t Geeltje*, drukte; ook de redactie van dat blad was er gevestigd. Sinds geruimen tijd is echter *De Brakke Grond* geen verkooplokaal meer. Tegenwoordig worden slechts in *Frascati* (de geschiedenis van het gebouw wordt elders verhaald) geveild. Aan deze veilingen, altijd op Maandagavonden gehouden, zijn wel enkele merkwaardigheden verbonden, waard te worden gememoreerd. De veilingen worden aangekondigd op billetten van vasten en dus welbekenden vorm en met even onveranderlijke terminologie. In den regel wordt een heele reeks makelaars genoemd, die bij de veiling betrokken zouden zijn. In werkelijkheid is het slechts een enkele; de overigen krijgen slechts een klein deel van het profijt. Verkocht wordt bij opbod en afslag, hetgeen aldus geschiedt: een huis wordt geveild: de liefhebbers bieden, zeg tot 10.000 gulden; dan begint de afslag: 1000, 900, 800 gulden en zoo vervolgens, tot iemand *mijn* roept en aldus het huis hebbende „afgemijnd", kooper wordt. De hoogste bieder ontvangt dan, bij wijze van compensatie, „de plok", eenige tientallen guldens. Er zijn wat men noemt plokjagers, lieden, die er werk van maken het plokje te halen, zonder de bedoeling te hebben iets te koopen. De plokjager loopt gevaar „aan het huis te blijven hangen", hetgeen zeggen wil, dat het niet wordt „afgemijnd" en hem, als hoogsten bieder, wordt toegewezen. Indien, nadat het hoogste bod is gedaan, de afslager „makelaars" zegt, dan beteekent zulks, dat het bod beneden den limietprijs is en niet wordt toegewezen, hetgeen in de vaktaal „opgehouden" wordt genoemd.

Wijkmeester Meijer verhaalt aldus hoe het met deze dingen in zijne dagen was gesteld:

„Het verkoopen der Huizen geschied thans nog in het voormalig Oude Zijds Heeren Logement. (Het stond waar zich nu de Kinderkliniek van het Binnengasthuis bevindt.) Vrouwen of Kinderen mogen geen huizen mijnen. Daar nu alle de verkoopingen bij opbod geschieden en aan de meestbiedenden een plok of plukpenning toegeweesen wordt, zoo hadden veele lieden van ouds af de gewoonte om al hoger en hoger te bieden ter bekoming der plokpenning. Doch hiervoor is gezorgd doordien de hoogste bieder borgen moet stellen, ter keuze van den verkooper. Zoo hij het niet doen kan, wordt hij *Schaap* genaamd en uitgejouwd, ja, voor de eerste reize twee, en voor de tweede reize drie maanden in het Rasphuis gezet en voor de derde reize binnenskamers daar en boven gegeeseld."

Sinds geruimen tijd zijn er regelen getroffen tusschen de notarissen en de Makelaars-Vereeniging, o.a. dat men slechts door tusschenkomst van een makelaar kan koopen, waardoor aan misbruiken ten opzichte van het plok halen een einde is gemaakt, zonder dat rasphuis en karwats er aan te pas behoeven te komen.

Veel belangwekkender dan de huizen- zijn de tabaksveilingen, die eenige malen 's jaars in *Frascati* worden gehouden. Daar spelen zich tafereelen van onbeschrijfelijke opgewondenheid af. Wilde jachten worden er gehouden, wedloopen en bestormingen. Wat dit alles heeft te beteekenen, of het zóó moet zijn en niet anders kan wezen, of tabak niet kan worden verhandeld zonder woest gedrang van hijgende menschen, is voor den oningewijde onbegrijpelijk. Maar het behoort tot de merkwaardigste vertooningen van het leven der hoofdstad en is derhalve waard te worden gememoreerd.

Een beroemd veilinglokaal was dat van de firma Theod. Bom, in de Warmoesstraat. Hier werden bibliotheken, boeken, instrumenten en curiosa verkocht. Het was het paradijs van biblophielen en verzamelaars, van zoekers en snuffelaars. Van eigenlijken handel was geen sprake, want de koopers uit winstbejag waren zeldzaam; liefde tot het boek, tot de wetenschap was de voornaamste drijfveer van hen, die hier naar schatten zochten en met elkander wedijverden om hun bezit.

Een soortgelijke, doch jongere instelling was die van R. W. P. de Vries, op het Singel. Beide behooren tot het verleden.

De voornaamste kunstveilingen waren, en zijn, die van Frederik Muller, in de Nieuwe Doelenstraat, die met de beroemde van Christie, te Londen, op één lijn mogen worden gesteld. Frederik Muller zal vermoedelijk de stichter zijn geweest, doch bij menschen-heugenis is er geen Muller aan de zaak verbonden. In schrijvers jeugd was de heer Adama van Scheltema,

AMSTEL BIJ DE BLAUWBRUG, MET HAVENBOOTJE

DE BUITEN-AMSTEL VAN DE HOOGESLUIS GEZIEN

HET STADS WATERKANTOOR, P. H. KADE BIJ DEN ZEEDIJK

TOREN SWYGHT UTRECHT UIT 1480

de vader van den dichter, leider; na hem kwam de in 1936 overleden heer Anton Mensing.

Hygiëne. Ongeveer een eeuw geleden schijnt Amsterdam op het stuk van hygiëne wel wat te wenschen over te hebben gelaten. Wijkmeester Meijer geeft daaromtrent de volgende, weinig aantrekkelijke beschouwingen:
„Door de zwaarte der belastingen en het minderen der werkzaamheden, is in deze stad de Armoede zeer vermeerdert; hier door zijn de ongelukken die in dezelve voorvallen ook meerder geworden. Want door het niet kunnen gebruiken van Dierlijk Voedzel als Vleesch enz. verminderen de kragten der inwoonders zeer veel. Van hier dat zij alle minder tegenstand kunnen bieden aan de ongemakken van wind en weder, van hier de menigvuldige verkoudheden, hoesten en dergelijke onheilen, als Kiespijnen, Jigt en Rhumatismus, en door deze zwakte zijn er een aantal welke gebroken zijn of in Breukbanden moeten gaan wegens hunne breuken. Deze onheilen worden zeer vermeerderd, doordien zeer veele hunne slaapsteden in diepe en togtige kelders moeten hebben; ook lijden veele aan de Oogen door het gestadig rooken, dat het in deze kelders en ook in veele huizen doet; verder heerschen hier nog veele koortsen, maar weinige doorgaande ziektens."
Het vermoeden is niet ongewettigd, dat geneeskundigen wel een en ander op deze medische beschouwingen des Wijkmeesters zullen hebben af te dingen. Zelfs een leek heeft het recht te twijfelen aan de juistheid van de stelling, dat kiespijn haar oorzaak vindt in gebrek aan dierlijk voedsel; en daar medici bij rheumatische aandoeningen vermindering van gebruik van zulk voedsel aanbevelen, kan bezwaarlijk de opinie van den Wijkmeester worden gedeeld, dat afwezigheid van vleeschvoeding „jigt en rhumatismus" tot gevolg heeft, veel minder dat breuken er het gevolg van zijn.
Maar laat dit zijn hoe het wil, zoo mag men toch wel uit het geciteerde de gevolgtrekking maken, dat het een kleine eeuw geleden met den hygiënischen toestand, vooral met de volksgezondheid slecht was gesteld.
Er bestaan beschrijvingen van de wijzen hoe het met verzamelen en wegvoeren van straat- en stadsvuil was gesteld, die men niet zonder afgrijzen en walging kan lezen. De afvoer van faecaliën (er wordt elders in dit boek eenigszins uitvoerig over gesproken) was afschuwelijk. De woningtoestanden bij de armen waren ellendig. De geneeskundige verzorging der onvermogenden was gebrekkig en onvoldoende. De sterftecijfers waren dan ook, met onze oogen bekeken, ontstellend hoog.

Ten opzichte van dit alles kan thans het tegenovergestelde worden gezegd. De hygiënische verzorging van de stad mag zonder overdrijving voortreffelijk worden genoemd. De straatreiniging is goed; als, vooral in de volksbuurten, de straten niet altijd volmaakt proper zijn, dan valt dit toe te schrijven aan veler ellendige gewoonte, om papier, gebroken glas en aardewerk en allerlei anderen rommel en afval op straat te werpen; daartegen is geen straatreiniging opgewassen. Een aanmerkelijke verbetering is echter ingetreden sedert van gemeentewege op groote schaal afgedekte vuilnisemmers beschikbaar worden gesteld. Het verzamelde vuil wordt niet langer naar een belt gebracht en gesorteerd voor allerlei bestemming, doch in kostbare ovens tot vuilverbranding vernietigd. Indien nog op de een of andere wijze een einde kon worden gemaakt aan het kloppen van kleeden, matten enz. op den openbaren weg — hetgeen sinds de stofzuiger zijn intrede heeft gedaan reeds aanmerkelijk is verminderd — dan zou men met den toestand volmaakt vrede kunnen hebben.
De straatreiniging is een van de dingen, die men ziet. Maar er geschiedt veel tot bescherming der burgerij tegen ziekte, dat men niet ziet, bijvoorbeeld den strijd tegen de malaria-mug, die in een wijd rayon om de stad wordt gevoerd — het toezicht op de melk en veel meer van dezen aard, o.a. den strijd tegen de ratten, niet alleen de „inheemsche", doch ook die, welke binnenkomende zeeschepen bevolken en, daar zij overbrengers van gevaarlijke ziekten kunnen zijn, met bijzondere maatregelen worden bekampt. Daar is verder het toezicht op het vleesch en de keuring van waren, door welke de bevolking tegen velerlei walgelijkheden en gevaren wordt beschermd.
Zelden treft men nog kelders aan, die als menschenverblijven dienst doen. Tegen ongedierte in huizen wordt krachtdadig opgetreden. Het drinkwater is onberispelijk. De geneeskundige hulp aan behoeftigen is even veelzijdig als voortreffelijk. Woningtoestanden worden gestadig beter, oude buurten worden opgeruimd, nieuwe worden geschapen. Er komt steeds meer gelegenheid tot zwemmen en lichamelijke oefening. Indien de oude Wijkmeester kon terugkeeren tot de stad, die hij eens in bescheiden mate hielp bestieren, hij zou gelooven, dat er een wonder is geschied.
Binnen de sfeer van deze paragraaf valt ook nog het gebruik van ezelinnemelk, waaraan voorheen, te recht of ten onrechte, groote waarde werd gehecht als licht verteerbaar en versterkend voedsel voor zwakken en herstellenden. Er waren te dien einde in de stad eenige kudden ezelinnen, die voor de huizen der afnemers verschenen en daar werden gemelkt. Sinds eenige tientallen jaren geleden ziet men dit niet meer. Wellicht is

het geloof in de wonderbaarlijke eigenschappen van deze melk verdwenen, of wordt de vloeistof niet meer rechtstreeks uit de bron verkocht. Hoe dit zij, de kudden zijn uit Amsterdams straten verdwenen.

De wrekende gerechtigheid. Vele eeuwen lang bezat Amsterdam zijn eigen rechtspraak. Er is ons een schoone getuigenis van gebleven: de prachtige Vierschaar in het voormalig Stadhuis op den Dam. Het strafrecht was in die oude tijden niet voor de poes; de opgelegde straffen waren streng en in vele gevallen ongeloofelijk wreed.
Wijkmeester Meijer deelt mede, dat er in 1841 in onze stad slechts een gevangenis was, namelijk het Rasphuis, op den Heiligenweg. Een paar jaren later werd het anders. In 1843 werd namelijk de cellulaire gevangenis, thans Huis van Bewaring, aan de Weteringschans, gebouwd, op de plaats van het voormalig Schinkelbolwerk; daar had ook de Roode Molen gestaan, met een groep huisjes er om heen, alles met elkander het Roode Dorp geheeten, welke naam op de gevangenis is overgegaan. Ongeveer een halve eeuw later werd op den Amstelveenscheweg een tweede gevangenis gebouwd. Het Rasphuis op den Heiligenweg was inmiddels buiten gebruik gesteld.
De Rechtbank en het Gerechtshof, met hunne parketten en griffiën, zijn gehuisvest in het Paleis van Justitie op de Prinsengracht. Het gebouw was aanvankelijk Aalmoezeniershuis. In 1836 ontving het, na aanzienlijke verbouwing, zijn tegenwoordige bestemming. Het werd later nogmaals inwendig verbouwd; gedurende den daarvoor noodigen tijd zetelde het Gerechtshof in een fraai heerenhuis op de Heerengracht bij de Leidschestraat. De Kantongerechten zijn gevestigd in een annexe van „het Rooje Dorp".
In schrijvers jeugd bestond er in den burgerstand groote belangstelling voor hetgeen er op justitieel gebied geschiedde, vooral op het strafrechtelijke. Er bestonden toen twee bladen, het *Politienieuws* (een navolging van het veel oudere Londensche *Police News*), dat omtrent gepleegde misdrijven en de bemoeiingen van de politie daarmede uitvoerige berichten gaf, en *Het Paleis van Justitie*, dat geheel gevuld was met verslagen van recente terechtzittingen. Beide bladen waren zeer in trek en hadden talrijke abonné's. Het kan zijn, dat de belangstelling voor deze dingen verminderde, of dat de dagbladen in grootere mate dan voorheen de terechtzittingen gingen „verslaan" — in elk geval hebben beide bladen reeds lang geleden opgehouden te bestaan. Thans zijn het vooral de verslagen van hetgeen voor den politie-rechter geschiedt, waarbij het tragi-komische element zelden ontbreekt, die de belangstelling der dagbladlezers trekken.

De meeste menschen behooren niet tot de justitiabelen en daar zij ook geen advocaten, deurwaarders enz. zijn, weten zij weinig van de justitie en haar wrekend zwaard. Het eenige, dat zij wel eens zien, is wat het volk „de dievenwagen" noemt, zijnde het voertuig, met hetwelk gevangenen naar en van het gerechtsgebouw en naar het station worden gebracht. Het is thans een automobiel, met een uit eenige celletjes en een verblijfplaatsje voor den veldwachter bestaande carrosserie. Een deel van het straatpubliek vindt er behagen in, het in- en uitstappen der gevangenen van nabij te bekijken — een vorm van ziekelijke nieuwsgierigheid en verlangen naar het sensationeele.
Niet alleen tot handhaving van orde en veiligheid, doch ook ten dienste van de justitie bevinden zich te Amsterdam, buiten en behalve de gemeente-politie, vele rijksveldwachters (gewoonlijk in en bij het Paleis van Justitie te vinden), alsmede een afdeeling militaire politie, gelegerd in de voormalige kazerne der cavalerie, in de Sarphatistraat. Bovendien zijn er twee brigades maréchaussée, die haar kazernes hebben in de Jennerstraat, voormalig Watergraafsmeer, en op den Slotermeerweg, bij Sloterdijk.
Zooeven werd terloops opgemerkt, dat in vroegere tijden de straffen zwaar en barbaarsch waren. Wijkmeester Meijer deelt daaromtrent het volgende mede:
„De ligtere straffen waren:
1. Om onder Cautie of Borgtocht ontslagen te worden.
2. Ontneming van het Poorterschap, of het beletten van eenig beroep, of om op deze en geene plaatsen niet te mogen komen.
3. Amende honorable te moeten doen, met een brandende Waskaars in de hand, langs de straat.
4. De afkoop van sommige straffen als door:
5. Boeten van Duizende Leidsche Steen,
6. De kosten van Gevangenis,
7. Door om en uit de Stad geleid te worden,
8. Bedevaart naar Romen, Aken, Keulen, Napels, Spanjen, Portugal naar Oost- en West-Indien,
9. Bannen voor eenige Jaren of levenslang.

De zwaardere straffen waren:
Confinement, Gevangenisstraf, of te Water en te Brood gezet te worden voor 11 dagen of eenige maanden, het langst voor 3 jaren, ten kosten der gevangenen.
De verzwaring van straffen waren:
naar Delft als Pionniers gezonden te worden,

of op de Galey te Rotterdam, of in de kolonie te Surinamen, om aldaar te werken,
om op 's Konings Galeyen voor 6, 10, 20, 25 of 50 jaren geplaatst te worden,
om met een ijzeren halsband aan den hals aan Stadswerken gebracht te worden.
De straffen welke publiek geschieden waren:
Te Pronk staan op het Schavot met het Werkstuk daar het feit mede bedreven was, als:
Met Truifspellen over Valsch Spelen en Dobbelen;
Met de houte huik, zijnde in de gedaante van een klok, groter dan een Manshoofd, men bedekte daarmede het gehele Ligchaam buiten het hoofd (om overspel);
Met een Roden lap Laken op de Mouw, over lakendieverij;
Met een Muts als een Doctor op het hoofd, en boeken om den hals (over het schrijven van verboden boeken);
Met twee Spinrokken om den hals, om het trouwen van 2 vrouwen;
Met een valsche Certificate om den hals, om het maken van dezelve.
Met een Bierton, over Sluikerij.
Met een Pop in den Arm, over het niet bezorgen van eene vondeling.
Met een Armbus, over gestolen Armgeld;
Met een Korenzak }
Met een Bos Garden } over dieverijen.
Met een stuk Vleesch }
Met een Koord om de Hals op de Ladder aan de Galg, over veele Diefstallen;
Met het Zwaard over het Hoofd.
Bij het niet bekennen der Misdaden gebruikte men de Pijnbank, waarop de Armen en Voeten tusschen Schroeven gezet werden, of, aan een koord gehangen tusschen Hemel en Aarde, met gewigten aan de Voeten, vergezeld van eenen strenge geesseling met Roeden of Garden.
De Lijfstraffen waren:
Geesselen: Binnenskamers op het Stadhuis, voor de kerken, op de Binnenplaats van de Boeyen, in de scholen, in het Rasphuis, in de Beyert in het Gasthuis, in het Spinhuis, in het Weeshuis.
Op het Schavot onder de Galg, en
Brandmerken, met een gloeiend ijzer op den schouder, of door het Verminken der Ledematen of Zintuigen, als het afsnijden van Een of Twee Ooren, of het Oor aan de Galg te Nagelen.

Het uitsteeken der Oogen,
Het splijten der Neusen.
Opensnijden of het geven van eene Snede in de Wang.
Met een gloeyende Priem door de Tong gestoken.
Een stuk van de Tong gesneden.
Het afzetten van een Hand of Arm, of van den Duim ter regter of ter Linkerhand.
De Doodstraffen waren:
Het ophangen met een koord aan de galg, of in hun Huisdeur.
Het Onthoofden met het Zwaard of met een Bijl.
Het Wurgen aan een Paal.
Het Ledebreken of Rabraken.
Het Verbranden op het Schavot aan een Paal of op den Dam aan een Staak.
Het op een Ladder binden en dan voorover in het Vuur geworpen.
Het Verdrinken door het versmoren in een Ton, of pijn met water op het schavot, of door werpen in het IJ in een zak van de Haringpakkers Toren.
Het Levendig onder de Aarde begraven (dit was de straf der Hoeren, maar is nooit in Amsterdam geschied).
Verder wierden de Lijken der Misdadigen ten toon gehangen, bij de Beenen aan de Galg, of
het hoofd op een Staak gesteld, bij de Haarlemmerpoort of op een der Blokhuizen in deze stad, of buiten
de Reguliers Poort op een Rad, of de vier
deelen der gekwartierde Ligchamen gehangen buiten de 4 hoeken der Stad, of de
Hand aan het Stadhuis vastgespijkerd.
Die gestorven waren zonder straf, met de beenen aan de Galg, ook de Verbrande en de Onthoofden of in den Vuur geworpenen, of begraven op het ongewijde, op het Elendige Kerkhof aan de Nieuwe Kerk.
Bij alle deze strafoeffeningen wierd tot 1811 toe de stadhuisklok geluid.
Alle deze strafoeffeningen wierden door den Scherprechter uitgevoerd. Zijne Titel is volgens het Ceremonieboek der stad Amsterdam: „Den Gestrengen en Onversaagden N.N., Meester van den scherpen Zwaarde in Holland en Westvriesland, resideerende te Haarlem"."

Indien men met deze gruwelen de in de meeste gevallen betrekkelijk kortstondige gevangenisstraffen, die vaak nog voorwaardelijk worden gemaakt, of zelfs de zwaarste straffen, den ergsten misdadigers toebedeeld, vergelijkt, dan moet men ook op dit stuk tot de slotsom komen, dat het

in „den goeden ouden tijd” toch niet zoo bijster goed moet zijn geweest — vooral indien men er om denkt, dat er onder de gemartelden, de afgrijselijk verminkten en op vreeselijke wijze ter dood gebrachten zeer vele vrouwen waren, wier misdaad in „hekserij” bestond.

Proeflokalen. Elders in dit boek wordt een en ander gezegd betreffende de koffiehuizen, bars en soortgelijke inrichtingen. Deze bars (quasi Engelsch, want in Engeland noemt men zooiets een *public house* en wordt *bar* slechts gebruikt in verbinding met een ander woord: *luncheon bar*, *oyster bar* enz.) waren de voortzetting van de proeflokalen, hetgeen men zou kunnen definieeren als: nette kroegen. Maar er waren toch wel eenige zeer oude instellingen van deze soort, die wegens hunne antiquiteit en bijzondere associatie een korte bespreking verdienen.
Een voornaam product van de Nederlandsche nijverheid is sterke drank van allerlei slag, o.a. likeuren. Vooral Amsterdam blonk uit — en doet dit nog — in de vervaardiging van deze vloeibare lekkernijen, van welke sommige zeer eigenaardige namen droegen, als: Juffertje in ’t Groen, Guldenwater, Bruidstranen, Hemdje-licht-op, Persico, Crême de Rose, Crême de Vanille, en verder de thans nog algemeen bekende Curaçao, Anisette, Crême de Menthe enz. Van de stokerijen, die de grootste bekendheid genoten, welker producten het hoogst in aanzien stonden en die nu nog bestaan, moeten genoemd worden: Lucas Bols (’t Lootsje), Wynand Fockink en De Drie Fleschjes — en van deze drie komen de proeflokalen van de beide laatstgenoemde zeker in aanmerking om te worden gerangschikt onder de merkwaardigheden van Amsterdam.
Het proeflokaal van Wijnand Fockink is in de Pijlsteeg. Het was en is nog gemakkelijk te bereiken door een korte passage, gemaakt toen de Halsteeg verbreed en Damstraat werd, doch thans eenigszins veranderd. *De Drie Fleschjes* vindt men in de Gravenstraat. Het zijn ouderwetsche inrichtingen, de eerste met ietwat deftiger cachet dan de laatste. Men staat er voor de toonbank, waarop de bestelde drank wordt neergezet in glaasjes van ouden vorm, zoo boordevol geschonken, dat opnemen zonder morsen onmogelijk is, zoodat gebruikelijk is een slokje te nemen uit het op de toonbank staande glaasje, hetwelk men eerst daarna ter hand kan nemen. Men gaat er niet heen voor tijdverdrijf, doch uitsluitend om er de gerenommeerde dranken staande te genieten.
Vermelding verdienen ook nog de *bodega’s*, die in de jaren ’80 hier hunne opwachting kwamen maken. Het woord is Spaansch en beteekent: kelder, wijnkelder. Onze bodega’s waren echter geenszins kelders, doch vrij ruime

lokaliteiten, in de Kalverstraat bij de Munt en op den Vijgendam. Langs de wanden stonden rekken, waarop groote wijnvaten, of vaten wijn, van namen en nummers voorzien. Wijnvaten deden dienst als tafels en vaatjes als zitplaatsen. Er werden nagenoeg uitsluitend Spaansche en Portugeesche wijnen geschonken, die men volgens de op de vaten voorkomende nummers bestelde. Witte port No. 16 verheugde zich in een bijzondere reputatie. Het was voorheen in alle café's gewoonte, dat den borrelaars beschuitjes (zeer klein formaat tafelbeschuit) werden aangeboden; een der bedienden maakte daartoe, voorzien van een trommel, de ronde. De bodega's kwamen met een noviteit: zij tracteerden den drinkers op stukjes Chester-kaas en harde, niet zoete Engelsche beschuitjes. Thans deelt men in vele café's bij de apéritifs van alles uit: gezouten apenootjes, stukjes kaas, zoute stengels, augurkjes en uitjes. De genoemde bodega's zijn verdwenen. Hunne opvolgers zijn op het Damrak te vinden.
Nu uitheemsche drinkgelegenheden in het geding zijn, behoort ook melding te worden gemaakt van de Duitsche bierhuizen, waar vooral Münchener, doch ook Pilsner bier werd geschonken. Zij droegen de namen der bekende brouwerijen: Hofbraü, Löwen, Franziskaner, Paulaner, enz. Sommige waren gemeubeld op *Kneipe*-manier: houten stoelen met gesneden ruggen, vreemd gevormde tafels, grillig gesneden lambriseeringen, waarop steenen bierpullen, allerlei het biergenot aanprijzende spreuken geschilderd op de wanden. Men werd er — en dit was iets nieuws te Amsterdam — door kellnerinnen, Duitsche meisjes, bediend. Zij zijn voor en na verdwenen; waarschijnlijk is er niet een meer in onze stad te vinden.

Fijn en onfijn. Wij hebben gezien, dat er een eeuw geleden reeds vele koffiehuizen in onze stad waren. Het is echter de vraag, of zich daaronder ook eigenlijke restaurants hebben bevonden. Wijkmeester Meijer heeft in zijn manuscript o.a. de lijst der consumptie-prijzen van een der groote koffiehuizen geplakt, op welke voorkomen broodjes met vleesch, ham, rookvleesch, garnalen, zalm, kaas en aardbeziën, doch geen warme spijzen. Vermoedelijk moest men voor maaltijden in de hotels terecht. Van der Vijver vermeldt, dat in 1848 een „café restaurant" werd geopend „op den Dam, hoek van de Kalverstraat," dat „een treffende vertooning maakt." Het was het gebouw van de Sociëteit *De Vriendschap*, later *Zeemanshoop*, gesloopt ten behoeve van den bouw van Peek & Cloppenburgs Kleedingzaak. Uit het feit van deze bijzondere vermelding mag wellicht worden afgeleid, dat men hier met de eerste inrichting van dezen aard in onze stad heeft te doen.

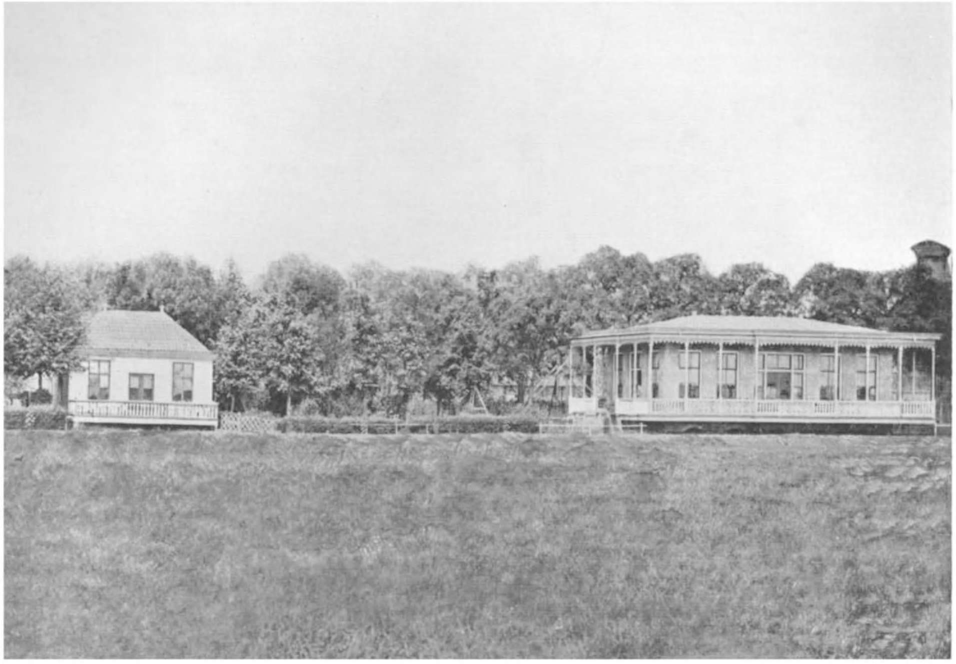

DE ROOMTUINEN BUITEN DE MUIDERPOORT

DE BOERENWETERING BIJ DE TEGENWOORDIGE RUYSDAELSTRAAT

HET O.Z. HEERENLOGEMENT, GRIMBURGWAL

PALTROKMOLEN DE WOLF, BUITEN DE ZAAGPOORT

Ouder zijn waarschijnlijk de eenvoudige eethuizen, die de Amsterdammers *ordinaris* noemden (van *ordonner* = bevelen, bestellen). Tot ongeveer een veertigtal jaren geleden was er nog een in de Nes: *De Gouden Bal.*
Van betrekkelijk ouden datum waren de Gaarkeukens in de Nes, de Utrechtschedwarsstraat enz. Zij waren, als schrijver zich niet bedriegt, stichtingen van de Maatschappij tot Nut van het Algemeen. Men kon er voor ongeveer dertig cents een eenvoudigen, doch goed toebereiden maaltijd krijgen. De gasten waren veelal ongehuwde beambten, kantoorbedienden en ook wel arbeiders. Maar er kwamen ook heel wat jonge kunstschilders, literators en bohémiens, wier middelen bezoek aan betere eetgelegenheden niet toelieten. Het ging in de gaarkeukens dan ook gewoonlijk lustig toe.
Maar Amsterdam kende, en kent nog, heel wat restaurants van lageren rang: de schaftkelders en schafthuizen, alsmede de eethuizen van den Volksbond tegen Drankmisbruik. Men vindt ze gewoonlijk in de buurt van markten, los- en laadplaatsen van de binnenvaart en op andere plekken waar veel losse arbeiders zijn. Zij zijn te herkennen aan de schotels gebakken bot of bokking, schalen eieren e.d., als lokvogels voor het venster geplaatst.
Er zijn ook open-lucht-restaurants, de tentjes, waar voornamelijk haring, altijd „nieuwe Hollandsche maatjes", wordt verkocht, doch ook zuurwaren, voornamelijk groote augurken, „zure bommen" genaamd, verkrijgbaar zijn. Men kan daar de haring in mootjes gesneden krijgen en alsdan met gesneden ui gekruid genieten. Doch de meest toegepaste methode is, de haring bij den staart te vatten, den arm omhoog te brengen en het vischje rechtstandig in den mond te laten verdwijnen. Er zijn ook op sommige marktpleinen stalletjes, waar men mosselen, rauw en gekookt, kan eten — en alom in de stad vindt men de IJsco-wagentjes, alsmede wagen-tentjes, waar „consumptie-ijs", doch ook chocolade en roomsoezen kunnen worden genoten. Sinds er echter op de grachten zoo goed als nooit meer wordt schaatsen gereden, is de voorganger van deze laatste, het koek-en-zoopie-tentje, uit het stadsbeeld verdwenen.
Tegenover dit uiterste op het gebied der spijziging staat het andere: het super-restaurant, waar de leer van Brillat-Savarin hoogste wet is.
Het eerste van dezen aard was het *Restaurant Riche*, op het Rokin, dat in het tijdperk van de meergenoemde wereldstad-aspiraties werd gesticht. Hier heerschte de verfijnde Fransche kookkunst. Er was trouwens alles Fransch, directie en bediening incluis; men moest er dan ook Fransch spreken. Aanvankelijk bleef dit restaurant een unicum, doch na eenige

jaren kwam een rivaal: *Van Laar*, in de Kalverstraat. In de periode van voorspoed, die aan den wereldoorlog voorafging, alsook gedurende den oorlog zelf en het tijdsgewricht der O.W.-ers, verrezen er echter vele: *Bagatelle*, *Van der Molen*, *Dikker & Thijs*, *Trianon*, het *Paviljoen Vondelpark*, *Taverne Louis XVI*, enz. De meeste zijn echter verdwenen; de crisis vooral heeft vele genekt. Toch zijn andere verrezen: *Carlton*, *Astoria* enz.
Buiten en boven dit alles stond *Couturier*, gevestigd in twee prachtige patriciërshuizen op de Keizersgracht bij de Vijzelstraat. Daar gaven de vermogenden hunne partijen, vierden zij hunne zilveren en andere bruiloften, daar ontving ook de Gemeente hare officieele gasten. Doch ook deze glorie taande en vervloog. *Couturier* verdween. In de gebouwen werd het kantoor van Krueger & Toll gevestigd. Ook dit verdween — en hoe! — spoedig. Thans is er een bank-instelling.

Uithangteekens. Evenals alle andere steden was, en is, Amsterdam rijk aan teekens van allerlei aard, bevestigd aan winkelhuizen, werkplaatsen enz., die den voorbijganger mededeelen wat daarbinnen verkocht of verricht wordt. Over zulke teekens is heel wat geschreven. Van Lennep en Ter Gouw hebben de uithangborden uitvoerig behandeld en daar vele kunstwaarde bezaten als schilder-, smeed- en beeldhouwwerk, hebben ook kunsthistorici er zich mede bezig gehouden, en dit niet uitsluitend hier te lande.
Het ligt uiteraard niet in de bedoeling, hier een uitvoerige verhandeling aangaande dit onderwerp te geven, zelfs geen beknopte, doch slechts een woord te wijden aan eenige van algemeenen aard, aan zulke namelijk, die bepaalden bedrijven eigen waren.
Een voornaam teeken van dezen aard was *de gaper*. Men ziet hem nog wel eens, doch zeldzaam, en in de provincie meer dan te Amsterdam. In het verleden echter was geen apotheek of drogisterij er zonder. Gewoonlijk was het de kop van een Oosterling, Moor, Saraceen of Turk, compleet met tulband, soms met vervaarlijke snorrebaarden, doch altijd met wijd geopenden mond. Over de beteekenis van den gaper zijn de geleerden het niet eens. Het meest aanvaard wordt de lezing, dat de bedoeling was de perplexie uit te drukken van de leeken, die niet in staat zijn het potjeslatijn van de namen der medicamenten te onthouden en dus met den mond vol tanden staan als zij hunne bestelling moeten doen. Het is mogelijk dat zij de juiste is, maar dan is het toch niet duidelijk waarom altijd juist een zoon des oriënts tot zinnebeeld van dit geestelijk onvermogen moest dienen.

De bakkers vertoonden veelal een *krakeling* van groot formaat en vele zuivel-handelaars stelden op hunne stoepen een pyramide van *houten kazen* op. Bij de tabaksverkoopers kwam *de rookende Moor*, of ander uitheemsch individu, veel voor, doch zelden ontbrak bij hen de bundel *gesponnen tabak* als kenteeken hunner nering. De meeste herbergen hadden aan elken deurpost een vaatje, waarop de woorden *Vrij Wijn*. Zoodra in het voorjaar de eerste nieuwe haring was aangekomen, hingen de vischhandelaars een kroon uit, versierd met vlaggetjes en kleurige linten en een haring als middelpunt — een vroolijk en genoegelijk embleem, dat men hier en daar nog wel tegenkomt.

Ook in onzen tijd heeft een enkel beroep nog wel een algemeen herkenningsteeken, met name dat des barbiers. Het is een in schuinen stand aan den gevel bevestigden, langen, met vele kleuren beschilderden cylinder. Het is echter niet van Nederlandschen oorsprong, doch een nabootsing van de Engelsche *barber's pole*.

Aan uithang- en soortgelijke teekens ontbreekt het echter in het hedendaagsche Amsterdam geenszins. Zij hebben echter weinig gemeen met het oude, gemoedelijke en vaak artistiek uitgevoerde uithangbord. Gewoonlijk hangen zij zelfs niet, doch staan boven op de daken of kleven aan de gevels. In vele gevallen hebben zij geen betrekking op het bedrijf, uitgeoefend in het gebouw, waarop of waaraan zij bevestigd zijn, doch dienen tot aanbeveling van een cigaret, van een dagblad, een zeep, of eenigerlei ander object. Zulke installaties voor licht-reclame, gewoonlijk boven op hooge huizen en op de meest in het oog vallende punten, zijn des daags alles behalve verfraaiingen van het stadsbeeld en in vele gevallen bederven zij des avonds de stemming van stille grachten en rustige straten. De binnenstad vooral is na zonsondergang een wildernis van licht. Aan alle kanten de beschilderde lichtbakken aan huizen, verlichtings- en tramdraadpalen; de roode, gele en groene straling van letters en figuren uit neonbuizen vervaardigd; de hevig irriteerende licht-reclames, die tien seconden stralen, dan geleidelijk of plotseling uitdooven, om na vijf seconden eveneens hetzij in één slag of bij beetjes weer te ontbranden; de lichtmassa's aan de gevels der talrijke bioscopen — het is al met al een lichtpandemonium, van welke enerveerende invloeden uitgaan.

Nu en dan verschijnt bovendien een vliegmachine boven de stad, die het uitspansel bekloddert met reclame in reusachtige rook-letters en er is zelfs reeds een schip gekomen, dat met een soort tooverlantaren reclames projecteert op de avondwolken.

Zoo wordt het oor gekwetst door de helsche geluiden-massa, het oog be-

leedigd door de diabolische licht-orgiën. Voeg daarbij het zinnelooze jagen en jachten, snelheid, tempo, nog vlugger dit, nog razender dat, motor, auto, dieseltrein, vliegmachine, rep je, rep je, dagen in plaats van weken, uren in plaats van dagen, claxon, gesproken courant, televisie — waar blijft de rust, waar de bezinning, waar de ziel, waar de mensch?
Er zijn echter nog reclames, die geen uithangteekens zijn en ook geen vuur uitstralen, doch daarom niet minder verfoeilijk: de op groote muurvlakten met koeien van letters geschilderde. Zij worden uiteraard — want anders zou het geen reclame wezen — het meest aangetroffen op plaatsen, waar men er niet aan kan ontkomen ze te zien, hetgeen zeggen wil: op vele mooie plaatsen, die zij dan ook grandioos bederven. Er bestaan provinciale verordeningen, die soortgelijke reclame langs en bij de wegen verbieden. Zou het onmogelijk zijn een gemeentelijke verordening van zulke strekking in het leven te roepen? De mooie stad, hare mooiste punten te beschermen tegen deze heidensche besmeuring, mag het Gemeentebestuur toch wel beschouwen als een plicht tegenover het kostelijk goed, dat aan zijne hoede is toevertrouwd.

Levensonderhoud. Volgens het bekende liedje kostte in den goeden, ouden tijd, die nooit weerom komt, „een pondje boter maar een stooter", dus twaalf en een halve cent; en algemeen werd aangenomen, dat alle levensmiddelen eveneens zeer goedkoop waren. Nu is alles betrekkelijk. Indien de kosten van het levensonderhoud in de ongedefinieerde periode, die „de oude tijd" wordt genoemd, gemeten volgens den standaard van boter ad *f* 0.12½ het pond, vergezeld gingen van inkomsten, loonen en bezoldigingen als die van heden, dan zouden in gezegden „ouden tijd" de meeste menschen in een soort luilekkerland hebben geleefd. Maar als de loonen enz. in dat tijdsgewricht op een peil stonden, analoog aan dat van de prijzen, dan kon de levenspositie van de groote meerderheid wel eens wat minder rooskleurig zijn geweest.
Wijkmeester Meijer deelt mede: „In het jaar 1482 verdienden de Werkbazen 2 stuivers daags en de Knechts een en een halve stuiver." Een ambachtsman zou dus dan, indien in zijn dagen het pondje boter een stooter kostte, ruim anderhalven dag hebben moeten werken om dat pondje te bekostigen.
Maar hoe was het met deze dingen gesteld, niet vijf eeuwen geleden, doch bij den aanvang van het tijdperk, dat hier in oogenschouw wordt genomen? Wijkmeester Meijer deelt ons een en ander dienaangaande mede, dat in staat stelt zich een voorstelling te maken van de kosten van het

levensonderhoud, zooals zij in 1840, dus ongeveer een eeuw geleden, waren. Volgens de „algemeene broodzetting", d.i. de broodprijs, van overheidswege voorgeschreven, gold voor brood in 1840 het volgende tarief:

Fijn wittenbrood, het Ned. pond	$32^1/_2$	cents.
Gebuild of klein tarwenbrood, 40 lood Ned.	13	cents.
Gebuild masteluin „ 60 „ „	20	cents.
Grof bollenbrood, het Ned. pond	22	cents.
Ongebuild tarwenbrood, „ „ „	24	cents.
Ongebuild masteluin, van 75 lood	18	cents.
Roggebrood, het Ned. pond	10	cents.

De vleeschprijzen, betaald in de Hal op de Botermarkt op 28 December 1838, waren:

Rundvleesch, het Nederl. pond	40 à 50 cents.
Kalfsvleesch, „ „ „	70 à 80 cents.
Lamsvleesch „ „ „	30 à 35 cents.
Coteletten „ „ „	40 cents.

Wat de boter betreft, vermeldt Meijer slechts de prijzen in den groothandel, namelijk per „vierendeel" van 80 pond. Hij vermeldt dan, dat Delftsche boter betaald werd met *f* 50, Leidsche en Vriesche met *f* 45, Overijsselsche met *f* 41 het vierendeel. Hetgeen beteekent, dat een pond boter ongeveer *f* 0.55 kostte, *in den groothandel*. Waaruit volgt, dat het pondje boter ten bedrage van een stooter, òf legendarisch is, òf verkrijgbaar was vele eeuwen geleden.

Ook de groothandels-prijzen van kaas deelt de Wijkmeester mede. Zij waren, per 100 pond, als volgt: Edammer *f* 23, Stolksche *f* 20, Leidsche *f* 19.

Indien men nu in aanmerking neemt, dat de arbeidsloonen en de salarissen van ambtenaren, onderwijzers enz. zeer laag waren, van vier tot tien gulden 's weeks, dan komt men tot de conclusie, dat die oude tijd voor de groote meerderheid des volks toch niet zóó goed is geweest, als het lied het doet voorkomen.

Omtrent de voeding van de Amsterdammers licht de Wijkmeester ons uitvoerig in. Hij begint met het geven van statistieken betreffende den invoer van granen in de stad en zegt dan:

„Hieruit blijkt, dat het gebruik van Tarwe veel verminderd is, tot een teeken van verarming of vermindering, daar er in tegenspoed meer Roggebrood gegeten wordt. Doch er moet in dien tijd veel Tarwe en Rogge gesmokkeld zijn, want volgens voorgaande reekening zoude elk inwoner

maar in de week $3^1/_2$ pond Tarwenbrood gegeten hebben; dit is zeer weinig bij andere landen; maar de plaats van brood wordt in deze Stad veel vervangen door Aardappelen, welke veels des middags en 's avonds gegeten worden, zoowel bij geringe als aanzienlijke, dienende het Brood meest tot morgen-ontbijt of ten 11 uren 's morgens bij de Koffij.
Tweederley soort van brood word hier het meest gebruikt en gebakken, als van tarwe en rogge.
Dat van tarwe gebakken is het beste; in verschillende gedaanten word hetzelve gevormd, als in het zoogenaamd Langbrood, Masteluin en huisbakken brood en Bollen (grove en fijne), Krentekoekjes, Galatjes en Vierduitsbroodjes. Sedert eenige jaren zijn de laatste geheel in de smaak gekomen en worden in een groot aantal des morgens bij het zoogenaamd Elfuurtje gebruikt, bij begravenissen (doch voorheen meer als nu) gebruikt men ook geraspte broodjes, van welke de bovenkorst afgeraspt is.
Het roggenbrood word hier doorgaans zeer slegt en ongezond gebakken, veroorzaakt zeker door de keure, dat het niet te ligt mag zijn; hierom word het niet doorbakken, maar met veel water aangemengd, alzoo dat uit 4100 pond meel 5370 pond roggenbrood gebakken wordt. Ook wordt het meest met zemelen vermengd. Van buiten wordt de korst zeer hard gebakken, maar van binnen is het meest een ongebakken meelklomp. Het deeg hiertoe wierd lange tijden met de voeten getrapt, doch zedert de uitvindingen van Stoom- en andere Werktuigen behoefd dit geen meer en men heeft dus nu ook Machinaal Roggenbrood, zonder voettrappen bewerkt."
De Wijkmeester, die zoo uitvoerig alle baksels behandelt, maakt geen melding van het Joodsche paaschbrood, de matze (een Hebreeuwsch bijvoegelijk naamwoord, dat ongedeesemd, ongerezen beteekent). De vervaardiging was een niet onbelangrijk bedrijf, dat van December tot vlak voor het Paaschfeest werd uitgeoefend. Christenen kochten nooit matzes. Maar het was de gewoonte, dat Joden hunnen Christenvrienden en bekenden op het Paaschfeest een stapeltje matzes, vergezeld van paaschkoekjes, netjes in servetten gewikkeld, ten geschenke gaven. Thans gaat de matzesbakkerij het geheele jaar voort en het product, vooral de kleine soort, die *crackers* worden genoemd, wordt algemeen als lekkernij genuttigd.
Nu komt de zuivel aan de beurt. Meijer zegt hiervan het volgende:
„Veel wordt dezelve gebruikt, door aanzienlijken en geringen in deze Stad, bij de eerste veelal Leidsche en Delftsche boter en bij de anderen meest Vriesche, Overijsselsche (of zoogenaamde Meppeler Kluiten) en Groninger boter, gelijk deze ook meest gebruik maken, wegens de goed-

koope prijs, van de Leidsche kaas, welke met de geringe soorten van boter in een zeer groot aantal winkels, Vettewaariers of Kom en Eisch winkels genoemd, in huizen en kelders verkocht worden — wordende zedert eenige jaren de kaas ook met kruywagens langs de straten verkocht."
Nopens de „groentens en fruiten" vernemen wij het volgende:
„Deze eerste zijn zeer voortreffelijk en door de vlijt der ons omgevende Groenboeren vroeger dan op andere plaatsen voorhanden. Hierom zijn ook voor dezelve veele Markten geschikt, als op de Prinsengracht, Oude Kerksplein en Nieuwe Heerengracht, behalve eene groote menigte groenhuisen en kelders, en behalve nog de zeer menigvuldige met kruiwagens langs de straaten uitventingen van dezelve.
Doch het meest begeerde van dezelfde zijn de Aardappelen, welke tegenswoordig de geliefkooste spijse van Rijk en Arm is en welke meest alle dagen gegeeten worden; bij de geringen klasse dienen dezelve des avonds veelal voor brood. Men onderscheid dezelve in Zeeuwsche, Vriessche en Gelderse Zeeuwsche aardappelen. Veele der ingezetenen leggen van deze Groentens in voor den Winter, als snijboonen, aspergieboonen en witte of zoogenaamde zuurkool, maar vooral voorzien de meeste zig van een goede voorraad van aardappelen, maar van welke bij harde winters zeer veele bevriesen.
Van de Fruiten, van welke de fijne doorgaans zeer duur zijn, word weinig gebruik gemaakt dan door de Rijken; maar van de mindere soort, als Aardbesiën, Kerssen, Aalbessen, Klapbessen, Pruimen, Appelen en Peeren, wordt eene groote menigte zelfs door kinderen langs de straaten gegeten. Jaa! veele zijn daar zoo aan gehegt, dat zelfs ten tijde der Cholera in 1832 tegen het Verbod desweegens, veele niet konden nalaten Pruimen en Klapbessen te eeten."
Het blijkt dus, dat vele soorten aardappelen, Roode Star, Bravo's, Eigenheimers e.d. in Meijers tijd onbekend waren. Het zullen dus wel na zijn tijd ontstane kweekproducten wezen. Maar in schrijvers jeugd kende men zand- en duinzand-aardappelen, alsmede Andijker muisjes, alle welke als bijzonder fijn golden, en ook van hen maakt de Wijkmeester geen gewag.
De aardappelen werden voorheen bij de maat, gewoonlijk bij vijf kop, verkocht; boonen gingen bij getal, evenals peren en appelen; thans gaat alles bij gewicht.
Wat het dierlijk voedsel aangaat, blijkt uit Meijers aanteekeningen, dat toezicht op de hoedanigheid van vleesch en visch niet iets van onze dagen is. Hij schrijft:
„Reeds bij eene Keur van 1595 zorgde de Regeering der Stad daarvoor,

„dat er geene gesmoorde of gestorvene ossen, koeijen, kalveren, schapen of varkens zoude mogen verkogt of in tonnen gepakt van buiten ingevoerd worden." Er wierden Keurmeesters aangesteld en Vleeschhallen opgerigt; doch in 1811 wierden deze door het Fransch bestuur afgeschaft en de toezigt over het vleesch hield op. Doch in November 1814 wierden de Vleeschhallen weder hersteld en de Keuren op het vleesch ook hernieuwd. In 1815 wierd voor de beiden Joodsche Gemeentens op de Deventer Houtmarkt een geheel nieuwe Vleeschhal gebouwd en den 28 December 1815 gebood de Regeering dat daar niet alleen voor de Joden vleesch zouden worden verkocht buiten alle de andere Hallen, maar dat hetzelve ook door ieder verkrijgbaar zoude zijn, tegen de prijzen welke aan de Joodsche Synagoge aangeplakt worden. Er waren dus in 1815, evenals van ouds, vier, en de Joodsche vijf Vleeschhallen, als:

1. De groote Hal in de Nes (sedert tot pakhuis gebruikt).
2. De Hal op de Botermarkt (deze was wel een geruimen tijd geslooten, doch wierd in 1837 weder tot een Hal ingerigt en is thans in 1839 de eenige Hal, die in de Stad is, buiten de Joodsche).
3. De Westerhal, op de Westermarkt (thans tot een stadsschool ingericht).
4. De Heerenmarkthal (later weggebroken).
5. De Joodsche op de Houtmarkt."

Geen van deze hallen bestaat meer. De hal in de Nes herbergde later de Stadsdrukkerij en bevat thans, na herbouwing, het Gemeentelijk Girokantoor. Bij de verbouwing werd de oude gevel met de ossekoppen, aan den O.Z. Voorburgwal, gespaard.

De beide Joodsche gemeenten hebben nog altijd een groote, onlangs geheel vernieuwde vleeschhal in de Nieuwe Amstelstraat en dit wel om het toezicht op de ritueele voorschriften nopens het vleesch doeltreffend te kunnen uitoefenen.

„Ook zijn er," zegt Meijer, „nog een menigte Wild- en Vogelverkoopers of Polieren in deze Stad, welke hazen, konijnen (doch deze veel minder, daar op last van het Gouvernement de uitroeijng van dezelve bevolen is, wegens het beschadigen der Duinen) en eendvogels verkopen."

Van deze uitroeiing van konijnen is niet bijster veel terechtgekomen. Desondanks worden de duinen niet beschadigd. Zij worden afgegraven. Het „Gouvernement" zelf werkt tot deze ongehoorde vernieling van een kostelijk volksbezit ijverig mede, getuige hetgeen nog onlangs is geschied met het duin tusschen Katwijk en Noordwijk.

Ten slotte de visch. Hiervan zegt Meijer het volgende:

„Deze is voor zeer veele der Amsterdammers eene, hoewel kostbare, doch

zeer geliefkooste spijze. De rivier den Amstel levert hun Aal, Snoek, Karper, Vooren, Braassem en vooral smakelijke Baars. Het IJ en de Zuiderzee levert Both, (sic) Palmy(?) en andere visch. Uit de Noordzee over Wijk en Egmond op Zee komt de zeevisch, als Kabbeljaauw, Schelvisch." Van 1828 tot 1839 werd van visch stedelijke accijns geheven; haring, ansjovis en spiering waren hiervan vrijgesteld.

Ook over de visch strekte de Vroedschap hare zorgen uit. „Om nu de visch te onderzoeken," zegt Meijer, „waren er twee keurmeesters van de visch, welke dezelve goed- of afkeurden. De afgekeurde moest in het IJ geworpen worden." Maar als de afgekeurde visch „niet dood was," dan „moest zij aan de Godshuizen gezonden worden, om die daar te eeten." Dit werd echter niet lang gehandhaafd en toen werd deze visch „langs de straaten verkogt." Verder deelt Meijer mede: „Ook was er een bot- en baarsweger, welke aan het Bothuisje aan het IJ de riviervisch onderzogt en goedkeurde."

„Veel haring en zoutevisch wordt ook in deze Stad gegeten. De eerste maakte vooral een voorname tak van handel uit. Men ruste buizen tot de vangst derzelve uit, doch het verliep wegens de zware onkosten; men heeft zig wel veele moeite gegeeven, om deze handel weder in stand te brengen, doch mislukte telkens, en zedert het wegbreken van de Haringpakkers Toren en het leggen van den Nieuwendijk, zijn er bijna geene haringkopereijen in deze Stad meer. Er waren keurmeesters en pakkers van de haring. De eerste keurde ook de zoutevisch. Deze en de haring wordt nu in winkels door de geheele Stad verkocht, gelijk ook de gerookte haring of bokking. Voorheen waren er aan de Zandhoek bokkinghangen, doch dezelve zijn zeer in verval. Op het Koningsplein markten nog wel eens enkele boeren met bokking."

Visch schijnt, sedert Meijers tijd, niet langer „een zeer geliefkooste spijse" van de Amsterdammers te zijn. Het Gemeentebestuur, dat zich in en sedert den wereldoorlog bezighoudt met de voorziening der stad met levensmiddelen, heeft een tiental jaren geleden krachtdadig gepoogd het gebruik van visch aan te moedigen. Het onderhield daartoe zelfs geruimen tijd eenige vischwinkels en vele vischstallen in verschillende wijken. Aanvankelijk had dit wel succes, doch op den duur verliep de belangstelling, zoodat dit welgemeende streven geschiedenis is geworden.

Ook de dranken zijn niet aan 's Wijkmeesters aandacht ontsnapt. Wij hebben reeds gezien wat hij aangaande de watervoorziening heeft geboekstaafd. Hij komt daarna tot het Bier. Er werd vroeger, zoo zegt hij, „in deze Stad zeer veel bier gedronken... maar door het meer algemeen ge-

bruik van Koffij en Thee en Wijn verminderde het bierdrinken zeer sterk en thans zijn er nog maar zes Brouwerijen in deze Stad, als:

1. De Hooiberg, op de N.Z. Achterburgwal bij de Molsteeg.
2. De Haan, op de Gelderschekade hoek van Boomsloot.
3. Het Rood Hart, op de Prinsengracht over de Lauriergracht.
4. De Dubbelde Sleutel, op de Prinsengracht over de Looijersgracht.
5. Het Lam, op de Roozengracht.
6. De Gekroonde Valk, op de Hoogte van de Kadijk.

De brouwers halen met hunne eigen waterschuiten het water, voor hun benodigd, uit de rivier de Vecht."

Van deze zes brouwerijen bestaat thans nog slechts *De Gekroonde Valk*. In schrijvers jeugd bestond ook nog *De Haan;* zij heette toen *De Haan en Sleutels*, wellicht na vereeniging met de brouwerij *De Dubbelde Sleutel*. Vijftig jaren geleden haalde zij nog altijd haar water uit de Vecht; de schuiten lagen aan de Gelderschekade; vandaar werd het water naar de brouwerij gepompt. Zij werd later verplaatst naar de Nieuwe Achtergracht bij de Roetersstraat en eenige jaren daarna opgeheven.

Intusschen werden nog gevestigd de *Koninklijke Nederlandsche Bierbrouwerij* en de *Deli-brouwerij*, beide aan de Weesperzijde. Ook zij zijn verdwenen. Behalve *De Gekroonde Valk* bezit Amsterdam thans nog twee brouwerijen: *De Amstel*, Mauritskade, en *Heineken*, Stadhouderskade.

Aan „Koffij en Thee" wijdt Meijer slechts deze regels:

„Deze zijn de geliefkoosde dranken beide van mannen en vrouwen. Dezelve worden in het algemeen drie à vier malen daags gedronken en dan niet heel sterk. De eerste wordt zeer veel vermengd met chicorey en koffijsiroop (gebrande)."

Maar wel vertelt hij ons, dat in zijn tijd zeer populair was het lied:

LOF DER KOFFIJ — VROUWENLIED

Laat ieder zingen naar zijn zin
Den lof van Bier of Wijn en Min,
Wij willen 't niet misprijzen.
Doch zijn op onze beurt bereid
Den Nectar der Gezelligheid
In waarde te doen rijzen.

Ja, gij, o edel koffijnat,
Gij zijt het, die 't genot bevat,
Waarnaar zoo veele haken.

Wat ware tog der vrouwen lot,
Kon niet de geur'ge Koffijpot
Haar zinnen vaak vermaken.

De zachte scherts, de zoete kout,
Verloor gewis het geestig zout,
Dat immer d'aandacht boeide.
En na een algemeen gegaap
Viel een gezelschap wis in slaap,
Zoo niet de koffij vloeide.

De vrede tusschen Man en Vrouw
Zou men, ondanks oprechte trouw,
Veel minder zien betrachten,
Waar 't smaaklijk kopje koffij niet
Een tegengif voor 't stil verdriet,
Als manlief zich laat wachten.

Ja, ieder onzer stelt gewis,
Dat koffij onontbeerlijk is
Als heulsap in het leven.
Lang bloeije dan de Koffijplant
En met haar d'eedle handelstand!
Zoo zal z'ons nooit begeven!

Het algemeen gebruik was voorheen: thee aan het ontbijt; om 11 uur en aan de lunch koffie; thee des avonds na tafel.

Bij de Joden werd bovendien in de namiddag en des avonds laat koffie met koek gebruikt. Thans is het nog vrijwel aldus, doch daarbij is de Engelsche gewoonte van in den namiddag thee te drinken algemeen ingeburgerd. Voor winkelende dames, en ook voor anderen van beide geslachten, zijn thans in de stad overal theehuizen te vinden.

Als vierde volksdrank noemt Meyer de „genever" en hij zegt dienaangaande het volgende:

„Deze is de lievelingsdrank van den gemeenen man. Hieruit meent dezelve zijne krachten te putten en de kwade dampen weg te spoelen. Men meent dezelve niet minder dan het brood te kunnen ontbeeren. Alle morgen drinkt men doorgaans een half slokkie, zoo genoemd, en ook is dit tot een gebruik in de huisgezinnen geworden, waardoor de meesten des middags norsch en ontevreden zijn. En waren dit alleen

maar mannen! Maar vrouwen doen zelfs hun best daarin mede. Zeer weinig dronke mannen en veel minder vrouwen ziet men langs de straat; de laatste, als hun dat gebeurd, worden zeer uitgejouwt en mishandelt. Rekende Prof. van Geuns eens uit, dat in het noordelijk gedeelte van dit Koningrijk jaarlijks zoo veel graan aan Genever opgedronken wordt, waarvan men 62 millioenen ponden brood zoude kunnen bakken, dan brengen de inwoonders van deze Stad daar veel aan toe door hun zoogenaamd Graantjespikken. Vandaar het zeer groot aantal tappers- of wijnhuizen in deze stad."

In schrijvers jeugd zag men, in tegenstelling tot hetgeen Meyer aanschouwde, zeer vele dronken mannen op de straat, vooral des Maandags. Over dit verschijnsel en de oorzaken van zijn verdwijning, werd reeds gesproken. Beschonken vrouwen waren echter zeer zeldzaam. Indien zij er waren, dan moeten zij binnenshuis zijn gebleven.

Vrouwen, die jenever drinken, zullen er thans wel zeer weinig zijn. Maar vele vrouwen, zij het ook niet uit den arbeidersstand, maken desniettemin gebruik van sterken drank. In den kleinen burgerstand vooral was en is een advocaatje (advocaten-borrel zei men vroeger) een zeer geliefkoosde vloeibare versnapering. Maar in andere klassen der samenleving is bij de vrouwen het drinken van cocktails zeer in trek. Cocktail is de verzamelnaam van een aantal verschillende samenstellingen van wijn en alcoholische dranken. De cocktails waren in Amerika reeds tal van jaren in zwang, evenals de slings, de flips en andere concocties. In Europa kende men deze dingen wel, doch zij werden zelden gebruikt. Betrekkelijk weinige jaren geleden kwam de cocktail in Engeland, waar men op al wat Amerikaansch verkikkerd is geraakt, in zwang en daar men op het continent, ook in ons land, Engeland gaarne naäapt, werd het ook hier mode cocktails te drinken. In Engeland zijn de vrouwen in *society*, en wat daarvoor wil doorgaan, aan de cocktail verslaafd en dus doen Nederlandsche vrouwen het haar na, zij het ook niet in gelijke mate als die van Albion. Toch wordt „Nederlandsch fabrikaat" niet geheel uit het oog verloren, want vele onzer dames versmaden ook den drank niet, die den zonderlingen naam voorburg draagt.

De Wijkmeester zegt wel, dat het gebruik van bier zeer is verminderd door het toegenomen gebruik van koffie, thee en wijn, doch later schrijft hij over laatstgenoemden drank het volgende:

„Deze (de wijn) wordt zeer weinig gedronken in deze Stad. De meer gegoede gebruiken dezelve des middags over de tafel, zijnde meest de Fransche Bourdeaux-wijnen. Andere wijnen worden niet dan bij buiten-

gewone gelegendheden gedronken en de mingegoede drinken weinig of nooit geheel geen wijn."

Zoo is het, in het algemeen gesproken, gebleven. Maar „de meer gegoede" zijn toch niet van een glaasje port, vermouth, sherry afkeerig en „over de tafel," alsmede „bij buitengewone gelegenheden" komen ook wel andere wijnen dan „Bourdeaux" op de proppen.

Amsterdam als bankier. Ons goede Amsterdam is ongeveer anderhalve eeuw lang bankier geweest en gedurende het grootste gedeelte van dat tijdperk de voornaamste bankier van Europa. Het karakter van dit boek laat niet toe over deze zaak uit te weiden. Het zou ook overbodig zijn, want het is herhaaldelijk gedaan, uitvoeriger, beter en zaakkundiger dan hier zou mogelijk wezen. Maar het is toch niet onaardig, al ware het slechts bij wijze van aanloop tot de eigenlijke bedoeling van deze paragraaf, aan te halen wat een der voornaamste Engelsche economen uit het laatst der vorige eeuw, professor J. E. Thorold Rogers, er over zegt in zijn *The Economic Interpretation of History:*

„Philips (de Tweede, van Spanje), wij weten het allen, werd verarmd en met hem het onder zijn wanbestuur staande land, door zijn poging tot onderwerping van de Hollanders. Hollands tegenstand was van oneindig grootere beteekenis, dan die van Athene 2000 jaar te voren. De val van Philips was veel vollediger dan die van Xerxes, want hij nam vijftig jaren van zijn regeering en die van zijn zoon in beslag en was van onschatbare waarde voor de scholing der Hollanders. Tegen het einde van de worsteling besloten de Hollanders een bank te stichten. Zij volgden in 1609 niet het voorbeeld van Genua, welks ervaringen niet bemoedigend waren. Ook zij vestigden een deposito-bank naar het model van de oude Venetiaansche en even later volgde Hamburg, de eenige Hansestad, die haar ouden voorspoed had behouden, het Hollandsche voorbeeld. Men zal zich herinneren, dat Amsterdam in dien tijd de Beurs van Europa was, zooals Venetië ten tijde van de Kruistochten was geweest. Amsterdam verrees door zijn eigen heldhaftigheid en kracht, en op de ruïne van Antwerpen. Het is jammer, te moeten zeggen, dat Engeland, hetwelk meer verschuldigd is aan de Hollanders dan aan eenig ander volk, niet ophield te intrigeeren tot het Holland en de Bank had geruïneerd. Dit werd bevorderd door het Hollandsche onverstand. Om redenen, die thans niet behandeld kunnen worden, bezigden de Hollanders (ondanks de Burgemeesters en de Raden van Amsterdam jaarlijks onder eede verklaarden, dat het bezit van de Bank onaangeroerd was, hetgeen in 1672 ook bleek het geval te

zijn, toen er na den moord op de De Witten een *run* op de Bank was) in de volgende eeuw het kapitaal ten behoeve van de Oost-Indische Compagnie. Toen de Franschen in 1795 Holland binnendrongen en wellicht de belooning der patriotten in de kelders van de Bank hoopten te vinden, vonden zij niets. Maar Adam Smith was, toen hij zijn *Wealth of Nations* schreef, van oordeel, dat een geschiedenis van de Bank van Amsterdam belangwekkender zou zijn dan eene van de *Bank of England* en bewoog den heer Hope, een Hollander van Joodsche afkomst en voorvader van eenige voorname Engelsche kerkelijke grootheden, er een „uitweiding" over te schrijven."

De hier bedoelde instelling was de beroemde Wisselbank. Zij was gevestigd in het Stadhuis (op den Dam).

Nadat de Oost-Indische Compagnie de Wisselbank in haar val had medegesleept, begaf Amsterdam zich niet weder op het terrein van het bankwezen — tot eenige jaren geleden de Raad besloot tot stichting van een gemeentelijk Girokantoor, dat gevestigd werd in de lokalen van de Groote Koopmansbeurs, waar te voren de Effectenbeurs werd gehouden, doch later werd overgebracht naar de geheel verbouwde voormalige Stadsdrukkerij, nog voormaliger de Vleeschhal, in de Nes.

Men denke echter niet, dat het Girokantoor een herleefde Wisselbank is, industrieele en handels-onderneming financiert en andere bankoperaties verricht. Zijn voornaamste doel is: bevordering van het geldverkeer door middel van overschrijvingen en het verrichten van geldzendingen en betalingen in de stad zelve, alsook in binnen- en buitenland, de inning van cheques en wissels, het „verzilveren" van coupons, de betaling van belastingen, verzekeringspremiën, op gezette tijden terugkeerende vorderingen en wat dies meer zij. Het neemt daartoe gelden in deposito, doch doet dit ook op langen termijn. Het Girokantoor verricht dus voor de burgerij belangrijke diensten en het verschaft tevens de Gemeente in zekere mate kasgeld, zoodat zij minder afhankelijk is van bankiers. Het is een zeer populaire instelling, met welker vestiging het Gemeentebestuur een goede greep heeft gedaan.

Tentoonstellingen. Elders werd reeds herinnerd aan de Wereldtentoonstelling van 1883. Twaalf jaren later werd op dezelfde plaats, achter het Rijksmuseum, opnieuw een internationale tentoonstelling gehouden, gewijd aan het Hotel- en Reiswezen. Het eenig bijzondere, dat daarvan valt te vermelden, is het 17de-eeuwsche marktplein, dat er aan verbonden was: oude huisjes, raadhuis, taveernen en wat er alzoo verder bij behoort,

o.a. burgemeester en schepenen, hellebaardiers en zelfs een eigen muziekkapel. Het is waarschijnlijk de eerste vertooning van dezen aard geweest, zeker voor ons land. Het voorbeeld werd, en wordt, herhaaldelijk nagevolgd, het laatst nog bij de Brusselsche tentoonstelling in 1935.
Verder zijn er hier geen wereldtentoonstellingen gehouden. Eenige landbouw-tentoonstellingen zijn er geweest, de laatste in 1935, ter gelegenheid van de opening van de nieuwe Markthal en in dit gebouw zelf.
Gebrek aan tentoonstellingen valt echter te Amsterdam niet te constateeren. Vooral kunst-tentoonstellingen zijn er talrijk en zonder uitzondering zeer belangwekkend. Er zijn bijzonder welgeslaagde Rembrandt-tentoonstellingen geweest. Verder vele exposities van schoone en nijverheidskunst van verschillende landen. Het jaar 1936 was in dit opzicht bijzonder rijk. Er waren tentoonstellingen van Oude, van Engelsche en van Oost-Aziatische kunst, alsmede een van het Oude Boek en eene, die den veelzeggenden naam D.O.O.D. droeg, zijnde: De Olympiade onder Dictatuur, ten slotte een van de kleederdrachten onzer voorouders.
Van tijd tot tijd organiseert het Stedelijk Archief tentoonstellingen van bepaalde groepen uit zijn rijke historische verzamelingen en in 1935 hield de Arbeiders Jeugd Centrale (A.J.C.) een zeer geslaagde Amsterdamsch-geschiedkundige expositie. In *Artis* en in de lokalen van de vereenigingen *De Pinksterblom* en *De Tonijn* worden herhaaldelijk natuur-historische tentoonstellingen gehouden, die steeds zeer belangwekkend zijn. *Arti* organiseert jaarlijksche, groepen- en jubileums-tentoonstellingen; kunsthandelaars als Van Wisselingh, Huinck & Scherjon, Van Lier, Fetter, Goudstikker, Aalderink enz. exposities van oude en moderne kunst, plastiek van oer-volkeren enz.
De firma Goudstikker heeft zelfs een zeer bijzondere, permanente tentoonstelling, die niet onvermeld mag blijven, al bevindt zij zich ook niet binnen onze veste, namelijk het geheele, een 20-tal jaren geleden voortreffelijk gerestaureerde kasteel Nijenrode, aan de Vecht, bij Breukelen, dat zij heeft uitgerust met fraaie antieke meubelen, huisraad, wapenen, schilderijen en beeldhouwwerken. In den zomer varen er dagelijks motorbooten heen. Nijenrode trekt zeer veel bezoek, dat het fraaie antieke gebouw, de kostbare verzamelingen en de oude tuin ten volle verdienen.
Er is dus aan tentoonstellingen — slechts de voornaamste werden genoemd — geen gebrek geweest en het zal ook niet ontstaan, want bij hetgeen eenigszins euphemistisch de jaarlijksche zomerfeesten worden genoemd, hebben exposities nooit ontbroken en zij zullen ook in den vervolge wel het hoofdbestanddeel dezer feesten vormen.

Maar er is bovendien een wereldtentoonstelling in zicht. Er worden plannen gesmeed, om zulk eene omstreeks 1940 te houden. Naar het schijnt, heeft het groote succes van de Brusselsche van 1935 er toe geleid. Het is bij zulke gelegenheden in ons land gebruikelijk, dat onverwijld meeningsverschillen rijzen, die in openbare controversen worden geuit. Deze traditie wordt ook nu geëerbiedigd. Er gaat niets boven continuïteit. Het denkbeeld was ternauwernood geopperd, of het krakeel nam een aanvang: 1. over de plaats waar de tentoonstelling zou worden gehouden, 2. over den omvang, dien zij behoort te hebben. Het krijgsrumoer is verstomd. Maar zoodra positieve plannen verschijnen, zal het ongetwijfeld met grootere hevigheid losbreken. Men mag hopen, dat het zal bijdragen tot een rationeele oplossing. Als er dan toch een wereldtentoonstelling moet komen, dat het dan geen halfbakkene zij, doch eene, die zich naast het beste, op dit gebied vertoond, met eere kan vertoonen.

Arbeids-muziek. Onze stad bezit arbeiders-, dit wil zeggen: uit arbeiders bestaande zang-, tooneel-, gymnastiek-, sport-, schaak- en ook muziekvereenigingen. Doch de titel van deze paragraaf heeft op de laatstgenoemde geen betrekking. Fanfare- en harmoniecorpsen, mandoline-, accordeon- of mondorgelclubs, waarin arbeiders verbonden zijn, om na verrichten arbeid verpoozing te zoeken in beoefening der muziek, worden hier niet bedoeld, doch de muziek, die bepaalde arbeids-verrichtingen begeleidt, gewoonlijk, zoo niet uitsluitend, met het doel, gelijkheid van beweging en tempo te verkrijgen, waar gelijktijdige inspanning of handgreep wordt gevorderd.
Een bijzonder aantrekkelijke muziek van deze soort, die bijna altijd den vorm van zang heeft, weerklonk voorheen op de zeeschepen. Het ophalen van het anker, het hijschen van zeilen enz. geschiedde gewoonlijk, zoo niet uitsluitend, op het rhythme van den zang des bootsmans, of van de zeelieden zelf. Vele van de *sea shanties*, die in Engeland zijn bewaard gebleven, hebben tot dit doel gediend. Of men zulke hier ook heeft bewaard, is schrijver niet bekend. Hij heeft wel in zijn jeugd gehoord het refrein:

En we make de zeile met touwtjes vast,
Rendohee, rendoo —

maar de gang daarvan was niet geschikt voor het uitvoeren van rhythmische bewegingen in een bepaald tempo. Toch schijnt het wel een werkelijk zeemansliedje te zijn geweest, want vele van de genoemde Engel-

sche hebben gelijksoortige refreinen: *Ranzo, boys, Ranzo — And sing hiho, my Ranzo.*
Te Amsterdam waren de voornaamste van deze arbeidsliederen die van de heiers. Voor dat de locomobiel haar intrede deed (zij is op haar beurt door een electrisch toestel vervangen), trokken de heiers het blok omhoog, tien of twaalf man, elk aan een touw, alle touwen verbonden met dat waaraan het blok hing. Het optrekken en loslaten moest natuurlijk precies gelijktijdig geschieden en daartoe zong de voorman-heier of ploegbaas liederen, op welker rhythme getrokken en losgelaten werd. Schrijver dezes heeft het in zijn jeugd tallooze malen gezien en gehoord, doch was te jong om te begrijpen, dat men zulke dingen moet opteekenen, omdat zij bestemd zijn „folklore" te worden. Hij heeft ook geen dezer liederen onthouden, behalve één regel:

Hé, o hé, haal op die hé!

Hij heeft velen tijdgenooten en ouderen gevraagd, of zij zich de woorden dezer heiersliederen herinnerden, doch het resultaat was negatief.
De machine heeft ook uit het heiersbedrijf de menschen verdrongen en daarmede is het arbeidsgezang verdwenen.
De Imperial Continental Gas Association, de Engelsche maatschappij, aan welke ongeveer een halve eeuw geleden de gas-concessie werd toegewezen, liet door Engelsche arbeiders haar buizen in de straten leggen, en ook daarbij lieten de voorlieden een gezang hooren, op welks rhythme de buizen verschoven en in de geulen neergelegd werden.
Thans kan men nog wel eens iets van dezen aard ervaren, namelijk als electrische kabels, na van hunne klossen te zijn afgerold, in de geulen worden gelegd. Dit geschiedt ook door gelijktijdige rukken van een aantal mannen. De ploegbaas geeft dan rhythme en tempo aan door te blazen op een ééntonigen hoorn. De methode is gelijk aan die der zeelieden en heiers van voorheen, maar de romantiek is ook hier verdwenen en de „zakelijkheid" in haar plaats gekomen — een van de vele kleine, doch niettemin betreurenswaardige verarmingen, die het leven heeft ondergaan.

Snoeptafeltjes. Tot de geneugten van de jeugd behoorden voorheen de snoeptafeltjes. De IJsco was nog niet uitgevonden, en de D.A.V.I.A. (initialen van „de aangenaamste verfrissching in Amsterdam") ongeboren. Maar het verlangen naar lekkers was in vroegere geslachten van knapen en meisjes niet geringer dan bij de tegenwoordige. Degenen nu, wier geldmiddelen zelden grooter waren dan eenige centen, konden het bevre-

digen aan de snoeptafeltjes. Men vond ze in de volksbuurten, gewoonlijk in onderhuizen of kelders, dikwijls als *side line* van een water- en vuurnering, doch ook wel als zelfstandige handels-ondernemingen van vrouwen, wier echtgenooten venters of losse arbeiders waren.
Op de snoeptafels stonden vele schoteltjes, waarop gewoonlijk de volgende delicatessen: zoethout, pijpkaneel, balletjes, stroopballen, kleurballen, pepermuntstokken, pepermunt-suikertjes, reepen ordinaire chocolade, drop, anijsdrop, veterdrop, kaneelhompen, okkeboontjes (kleine gebrande molleboonen) en in hunne respectieve seizoenen „maatjes" klapbessen, kersen, beukenootjes en gedroogde kastanjes. Sommige etaleerden ook wel geschraapte tuinworteltjes.
De koopkracht van het geld was omstreeks zestig jaar geleden grooter dan in onzen tijd en zoo kon het kind, dat over slechts één cent beschikte, zich reeds voorzien van vier balletjes, twee stroop- of kleurballen, een pepermuntstok, een hoeveelheid zoethout enz. Wie twee centen bezat, vermocht zich in het bezit te stellen van een reepje chocolade, een kleinen voorraad pijpkaneel of een kaneelhomp. Voor een stuiver kon men genoeg inslaan om zich voor drie dagen een bedorven maag te verschaffen.
De ijswafel heeft de snoeptafel vrijwel verdrongen. Zij is zeldzaam, zoo al niet onvindbaar geworden.

Valuta. Onze tegenwoordige geldstukken dragen officieele namen, van welke alleen cent, stuiver, gulden en rijksdaalder algemeen worden gebruikt. Maar niemand zegt tienguldenstuk of kwartgulden. Men spreekt van tientje, kwartje, dubbeltje. De uitdrukking „gouden Willem" is waarschijnlijk nooit iemand over de lippen gekomen, zeker geen Amsterdammer.
Maar in den volksmond hebben de geldstukken nog andere namen. Als volgt:
De gulden: pop — zoof (Hebreeuwsch *zoohof* = goud) — piek — pieterman; de beide laatste uitdrukkingen worden slechts gebruikt bij getallen: twintig piek, twaalf pieterman.
De Rijksdaalder: riks, rikspop, knaak.
Het kwartje: maffie, heitje (Hebreeuwsche letter *hei*, getalwaarde vijf, dus vijf stuivers).
Het dubbeltje: duppie, dubloentje, beisie (Hebreeuwsche letter *beis*, getalwaarde twee, dus twee stuivers).
De halve stuiver: plak, vierduitsstuk.
De oudere Amsterdammers gewagen echter ook van duit, stooter, schel-

ling, daalder. Dit zijn alle namen van niet meer bestaande munten. In het verleden was het namelijk met de munten eigenaardig gesteld. Zij waren er in vele soorten. Er was namelijk geen rijksmunt, doch de provinciën en vele steden sloegen geld. Zoo werd in 1672 het wachthuis aan den Regulierstoren tot stedelijke munt ingericht (vandaar dat hij nu Munttoren heet en het pleintje, dat het volk Muntsluis noemde, Muntplein werd genoemd), hetgeen tot 1795 zoo bleef. In de 16de en 17de eeuw was het op dit stuk een warboel; er werden, behalve eigen munten, allerlei buitenlandsche gebruikt, vooral in het handelsverkeer. In den loop van de 17de eeuw werd dit eenigszins anders. Er werden zekere regelen betreffende de betaalmiddelen gesteld. Het aantal en de soorten toegelaten geldswaarden werden sterk verminderd. In den Franschen tijd werd op dit stuk nog verder gegaan. Doch na de restauratie werd de 17de-eeuwsche toestand hersteld.

Maar nu komt Wijkmeester Meijer aan het woord, om ons te vertellen hoe het vlak voor en in zijn tijd was gesteld:

„Met het jaar 1817 kwam er eene geheele verandering in het Muntstelsel, gelijk ook in de Maten en Gewichten, door het invoeren van het Decimaal of Tientallig Stelsel. Men rekende nu bij Centen aldus:

Dukaton	*f* 3.15
Zeeuwsche Rijksdaalder	„ 2.60
Hollandsche dito	„ 2.50
Halve Dukaton	„ 1.57½
Daalder	„ 1.50
Achtentwintig of Goudgulden	„ 1.40
Halve Zeeuwsche Rijksdaalder	„ 1.30
Halve Rijksdaalder	„ 1.25
Gulden	„ 1.00
Kwart Zeeuwsche Rijksdaalder	„ 0.65
Dertiendehalf	„ 0.62½
Halve Gulden	„ 0.50
Acht	„ 0.40
Achtste Zeeuwsche Rijksdaalder of Pietje	„ 0.32½
Schelling	„ 0.30
Zesthalf	„ 0.27½
Kwartgulden	„ 0.25
Dubbeltje	„ 0.10
Stuiver	„ 0.05

De ongangbare, alleen in naam bestaande:

Reaal	f 0.17½
Stoter.	„ 0.12½
Braspenning	„ 0.06¼
Blank	„ 0.03¾

In 1828 in Januarij wierden al de Duiten in Amsterdam ingewisseld, toen men kopere Centen gemunt had. Ook wierden alle de Schellingen en Zesthalven maar voor vijf stuivers gangbaar verklaard. Men muntte nieuwe Centen met het Wapen der Nederlanden, 1 Ct aan de eene zijde en aan de andere zijde een W met een kroon daar boven. Op dezelve wijs wierden ook Dubbeltjes en Vijf- en Tienstuiversstukken gemunt; dus had men oude en nieuwe Vijfstuiversstukken.

Ook werden gouden stukken gemunt ter waarde van 10 en 5 Glds., met het Wapen der Nederlanden en het omschrift Koningrijk der Nederlanden en aan de andere zijde met des Konings beeldtenis en daar om Willem de 1ste Koning der Nederlanden, met het jaartal, rondom in de rand is ingeschroeft (!) „God zij met ons." Op dezelvde wijze wierden ook Drieguldens en Guldens gemunt. Men zoude ook alle de oude munten inwisselen en door nieuwe doen vervangen, maar tot in dit jaar 1841 is hiervan nog niets gekomen."

In schrijvers jeugd waren er veel Belgische koperen stukken van twee centiemen in omloop; men noemde ze Brabantsche centen; het werd reeds lang geleden verboden ze te gebruiken.

Van de sedert ongeveer zeventig jaren gangbare munten zijn in den loop der tijden buiten gebruik gesteld of gekomen: de halve gulden, het zilveren stuivertje en de halve cent. Nieuw ingevoerde munten zijn: de halve stuiver (oude Amsterdammers zeggen nog wel: vierduitsstuk) en de vierkante nikkelen stuivers. Verdwenen zijn ook de bankbilletten van 60, 40 en 300 gulden; het muntbillet (muntje) van 10 gulden is bankbillet geworden. Kort vóór den wereldoorlog werden opnieuw gouden vijfguldenstukken gemunt; zij waren slechts korten tijd in omloop.

Gedurende den wereldoorlog werden, om te voorzien in de behoefte aan teekenmunt, zilverbons, ter waarde van f 2.50 en f 1, uitgegeven. Te voren hadden verschillende gemeenten, ook Amsterdam, papieren noodgeld uitgegeven, dat uiteraard slechts binnen deze gemeenten geldig was en ingetrokken werd toen de rijks-zilverbons verschenen.

EPILOOG

De objectieve schrijfwijze verdwijnt. De derde persoon, die nu en dan optrad, eveneens. De schrijver zal, nu zijn taak bijna is geëindigd en hij weldra afscheid zal nemen van den lezer, zich rechtstreeks tot hem richten. Want het oogmerk, waarmede dit boek werd geschreven, vordert een persoonlijk woord, bedoeld van hart tot hart te gaan. Den schrijver, immers, bewoog liefde tot Amsterdam het te schrijven en slechts gelijke liefde, althans groote belangstelling kan den vriendelijken en geduldigen lezer hebben bewogen er kennis van te nemen.
Het oogmerk, waarmede dit boek werd geschreven, zeg ik. Wat was het? Het kan met weinige en eenvoudige woorden worden gezegd: iets bij te dragen tot het stuiten van de aantasting van Amsterdams schoonheid — de aantasting, die vaak zoo langzaam in haar werk gaat, dat zij bijna niet waarneembaar is, doch ook wel snel en hevig uitschiet en dan ontstellende vernietiging wordt.
Brugmans schrijft in zijn monumentale *Geschiedenis van Amsterdam*, deel VIII, blz. 407 e.v.:
„En wij mogen daarbij ook nog wel opmerken, dat het stadsschoon van Amsterdam door den spoorwegaanleg en den stationsbouw hopeloos en reddeloos is geschonden. Wie nu van den overkant van het IJ Amsterdam overziet en dit profiel vergelijkt met de oude afbeeldingen van hetzelfde aspect in vroegere eeuwen, die zal kunnen constateeren, hoeveel schoons hier is teloor gegaan. Het was in deze jaren, dat meer stadsschoon verloren ging; het was de tijd van het sloopend en dempend herboren Amsterdam. Maar het was geen wedergeboorte in schoonheid, integendeel.
Na 1870 begint de afbraak van het oude, schilderachtige Amsterdam, dat zich tot dien tijd vrijwel ongerept had kunnen handhaven. Al dadelijk zijn de veranderingen in de binnenstad zelden verfraaiïngen geweest.

Zeer talrijk zijn de verbouwingen van oude perceelen tot moderne winkelhuizen geweest: slechts zelden is daaruit architectonisch iets behaaglijks voortgekomen; in den regel was de onderbouw geheel incongruent aan den bovenbouw. Dan werden meer en meer huizen afgebroken en door nieuwe vervangen, gebouwd in den nuchteren, grauwen stijl van die periode. Zelfs als een nieuw huis op zichzelf niet onaangenaam aandoet, dan voegt het toch gewoonlijk zeer kwalijk in het stadsbeeld van Amsterdam, dat toch een eigenaardig karakter heeft.
Nog meer bedenkelijken invloed op Amsterdams schoon hadden de vele dempingen, die tusschen 1870 en 1900 werden tot stand gebracht, lang niet alle door de noodzakelijkheid geboden. Het verkeer, dat zich bij de uitbreiding der stad meer en meer als een factor van beteekenis deed gelden, begon zijn eischen te stellen, waaraan men het best meende te voldoen door zooveel mogelijk grachten te dempen. Er bestond in die dagen een zekere ontembare woede om grachten te dempen; zoowel het gemeentebestuur als de burgerij beschouwden destijds het dempen van grachten als een voor de stad nuttig en daardoor goed werk; met een zekere optimistische en gemoedelijke ingenomenheid werd daartoe steeds het besluit genomen. Daarbij zag men geheel voorbij, hoeveel stadsschoon daarbij telkens verloren ging. Steeds werd vergeten, dat een gedempte gracht altijd karakterloos is en blijft, omdat zij noch een gracht noch een straat is... Wij zijn dan in den nieuwen uitleg, dien Amsterdam na 1870 heeft ondergaan... Wij wezen er vroeger op, dat deze uitleg geheel stelselloos plaats had en dat hier zeer grove fouten van stadsaanleg zijn gemaakt, die later alleen met zeer zware onkosten weer kunnen worden hersteld... Men bouwde er maar op los zoo goed en zoo kwaad als het ging en dat was natuurlijk gewoonlijk nogal kwaad."
Brugmans geeft slechts een schetsmatig en onvolledig beeld van het aangerichte onheil. Een halve eeuw vóór 1870 was het kwaad reeds begonnen, door de reeds gememoreerde afbraak van torens en poorten. Vele hooge bruggen, die een zoo treffend element van de schoonheid der grachten zijn, werden verlaagd, ter wille van het verkeer, *soit*, maar hoe! Van prachtige grachten werden ellendige straten gemaakt — zie de Spuistraat. De Dam werd hopeloos verknoeid. Het Damrak werd finaal bedorven. De uitbreiding van het Vondelpark door middel van het ontworpen aangrenzende Willemspark werd niet doorgezet; er kwamen huizen, huizen, huizen. De Amsteloevers, die Sarphati in zijn uitbreidingsplan als parkaanleg had gedacht, werden door miserabelen Pijp-bouw van alle schoonheid beroofd.

Het fraaie gezicht op den Buiten-Amstel werd door den, later noodeloos gebleken, bouw van een gasfabriek, bedorven. Men gedoogde, nog in onze dagen, dat een paar ultra-conventioneele architecten, die tot een lang afgesloten en weinig betreurd tijdperk behooren, beschermelingen van eenige tabaks-magnaten, een Koloniaal Instituut bouwden in mislukte renaissance-nabootsing. Men gedoogde, dat op de Reguliersbreestraat twee bioscopen werden gebouwd, de eene met een allerbelachelijkst groven tirelantijnen-gevel, de andere in allerijselijkste „zakelijkheid". Men gedoogde, dat Hendrick de Keysers fijne Munttorentje werd overdonderd door een hoog en met even reusachtig als hideus beeldhouwwerk „versierd" hotelgebouw. Men gedoogde, dat op de hoofdgrachten tal van groote, opdringerige, banale, door vorm en kleur geheel uit den toon vallende gebouwen werden gezet. Men gedoogde, dat buitensporig hooge gebouwen werden gemaakt, die de prachtige stadsgezichten verpletteren. Men laat toe, dat tot kantoorgebouwen gedegradeerde patriciërs-huizen aan de hoofdgrachten behangen of beschilderd worden met opdringerige naam- en reclame-aankondigingen. Men laat toe, dat mooie punten worden bedorven door vervaarlijke installaties voor licht-reclame. Men dempt de helft van het historische Rokin, zoogenaamd ten dienste van het verkeer, dat er echter niet mede wordt gebaat, in werkelijkheid om er een parkeerplaats voor automobielen van te maken. Met hetzelfde doel werd reeds besloten tot het opruimen van het plantsoen op de Prins Hendrikkade tegenover het Centraal Station, het eenige stukje groen in dit geschonden en bedorven stadsdeel. Ten einde de automobielen een omweg van enkele honderdtallen meters te besparen, wil men een dijk leggen dwars door het Vondelpark en een doorbraak maken in de Roemer Visscherstraat en de Vondelstraat, die de ondergang zal worden van deze beide straten, de best geslaagde van den geheelen uitleg na 1870.
De automobiel... voor haar schijnt alles te moeten wijken, aan haar schijnt alles te moeten worden opgeofferd: Rokin, Prins Hendrikplantsoen, het aardige pleintje voor de Beurs, met zijn boomen, zijn vier fonteinen, het groote stadswapen in de bestrating. En de hoofdgrachten, die op den dag het aankijken nauwelijks meer waard zijn, nu daar eindelooze reeksen automobielen op de wallekanten, tusschen de boomen, van 's morgens tot 's avonds worden gestald.
De Heerengracht en de Keizersgracht — als ik er loop, als ik ze zie, wordt het mij, ouden Amsterdammer, droef te moede.
Het was daar eens, zooals Adama van Scheltema het zegt in het epos, dat hij, een zoon van de oude stad, aan haar heeft gewijd:

„Een heldere hand heeft met de morgenvorst
Van 't klotsend water en de kale boomen,
En al de huizen aan de wijde gracht,
De laatste dunne nevels afgenomen —
Nu staan zij naakt en schoon, en pronken met
Hun zuiver glanzende voorname kleuren,
Hun diepe glas en roomwitte kozijn,
Hun blauwe stoepe' en donkergroene deuren,
En 't paars, en 't bruin, en 't grijze kroonwerk van
Hun oudgepruikte en gekrulde koppen."

Weinige van deze huizen zijn nog woonverblijven. Zij zijn bijna alle banken en kantoren geworden. Sommige van hen, die daar hunne zaken drijven, hebben zich beijverd het karakter der oude, deftige huizen te behouden, ja, het zelfs te herstellen waar het was verloren gegaan — eere zij hun! Maar in de meeste gevallen wordt zulke piëteit betracht *more in the breach than in the observance*. Vooral in den winter, als het voor vier uur reeds donker is, zijn de grachten niet om aan te zien; want bijna nergens zijn de gordijnen gesloten, zoodat de tot kantoorlokalen verhanselde vertrekken in het barbaarsche licht van de nuchtere melkglazen electrische bollen open liggen. Het silhouet van eertijds in half-duister gehulde, statige huizen, hier en daar door een bescheiden lichtglans verlevendigd, is dan als dat van een groote, rommelige fabriek. Alleen des avonds, als de auto's verdwenen en de lichten gedoofd zijn, vertoonen de grachten nog eenigermate het oude beeld en dan denkt de aandachtige en gevoelige mensch aan Jeremia's klaagzang: „Zij weent steeds des nachts en hare tranen loopen over hare kaken; zij heeft geen trooster onder alle hare liefhebbers; alle hare vrienden hebben trouweloos met haar gehandeld; zij zijn haar tot vijanden geworden."
Van alle dagen der week is het slechts de Zondag, die toelaat de grandioze grachten te zien, ongeveer zooals zij eenmaal zijn geweest.
Het is met tal van andere, eertijds fraaie, deftige grachten en straten evenzoo gesteld. Ik weet wel, het is in vele groote steden als hier, in ons land en in het buitenland niet anders. Men ziet het te 's Gravenhage en te Rotterdam, te Weenen en te Londen. Het is onvermijdelijk. De oude huizen, zegt men, bieden niet het comfort van die thans worden gebouwd. Het aantal van degenen, vermogend genoeg om de groote heerenhuizen te bewonen, is te gering. Men kan het voor zulke huizen benoodigde dienstpersoneel niet krijgen. Men wil niet langer wonen in de drukke binnen-

stad en vestigt zich dus in de rustige straten van de nieuwe buitenwijken. Enz. enz. Maar aangenomen, dat de metamorphose van de oude woonbuurten tot *city* onvermijdelijk is, dan kan dit toch geschieden met eerbied voor hetgeen vroegere geslachten ons hebben nagelaten. Wij gebruiken niet langer kaarsenluchters, linnenpersen, doofpotten, beddewarmers, kandelaars, glazenspuiten en schuimspanen; wij eten niet van Delftsche borden en met apostel-lepels; wij loopen niet met helmen op, degens op zijde en hellebaarden in de hand. Maar wij verwaarloozen daarom deze voorwerpen niet. Integendeel: wij onderhouden en koesteren ze, versieren er onze woningen mede. In dezen geest kan men toch ook handelen, zoo behoort men toch te handelen met de prachtige oude huizen, met de onvergelijkelijke grachten van onze stad.
Daar zijn te Genua twee straten, de Via Balbi en de Via Garibaldi, waar de *palazzi* staan van de Doria's, de Pallavicini's en andere Genueesche *grands seigneurs* uit een ver verleden. Op wellicht een enkele uitzondering na heeft hun hetzelfde lot getroffen, dat het deel van de meeste onzer patriciërshuizen is geworden: zij zijn thans kantoorgebouwen. Maar uitwendig zien zij er uit zooals zij er hebben uitgezien toen daar nog de adellijke families verblijf hielden. Men heeft ze niet behangen met grove aankondigings-borden, ten hoogste heeft men hier en daar een niet in het oog vallende bronzen plaat naast den ingang bevestigd; en des avonds is er geen tentoonstelling van kantoorkamers en banalen lampenrommel.
Wat daar kan, is hier niet onmogelijk. Wat niet hopeloos vernield is, doch grootendeels nog in den ouden toestand verkeert, moet met eerbied en piëteit worden behandeld, opdat niet alleen de schoonheid van elk huis, doch het karakter van belangrijke grachten en straten, van de stad zelve, gehandhaafd blijve.
Terwijl ik dezen klaag- en vloekzang schrijf, wordt in het Historisch Museum der stad, in de St. Anthoniespoort, een tentoonstelling gehouden van waterverf-teekeningen van Reynier Vinkeles, gezichten van de stad, zooals zij was ten tijde van den overgang van de 18de naar de 19de eeuw. Vinkeles was geen „visionnair", hij zag de stad niet *a travers d'un tempérament*, doch zooals zij was; en hij beeldde haar in fijne aquarellen, nauwkeurig, zorgvuldig gedetailleerd, natuurgetrouw en tevens zoo, dat elk beeld een kunstwerkje is. Zij waren mij niet onbekend, maar omdat ik doende was te schrijven over de gedaante-verwisselingen, die de stad heeft ondergaan, ging ik de verzameling toch weer eens bezichtigen. Wat ik zag? Laat Adama van Scheltema antwoorden:

„Het is dat Amsterdam van eeuwen lang geleden,
Dat in verbeelding ons haar schoot weer opendoet:
Zij is de moeder nog van alle wereldsteden,
Haar tooi en trotsche lach weerspieglen in de vloed...
Zie — met haar stijve kraag van dikvergulde torens
Zit zij op hare troon, met wal om wal bevracht,
Versierd met groene kant aan ronde hoepelrokken
En met een lange stroom als fonkelende sleep."

Van de „dikvergulde torens" heeft men twee vernietigd en een in de verdrukking gebracht. De „groene kant", het IJ, werd van de „ronde hoepelrokken", de grachten, afgesneden. Den „fonkelende sleep", den Amstel, heeft men gegarneerd met twee ijselijke strooken. Van al de kostelijke, intieme schoonheid, die Vinkeles vereeuwigde, is ons vrijwel niets gebleven. De zandschuit en de moker hebben er een einde aan gemaakt en wat er voor in de plaats kwam, is in alle opzichten de tegenstelling van hetgeen werd vernield.
Maar ondanks al het aan haar gepleegde geweld, is onze stad nog altijd een wonder van karakteristieke pracht. Het voorgeslacht heeft Amsterdam zoo aangelegd, gebouwd, verzorgd, het zoo rijkelijk met schoonheid begiftigd, dat er, ondanks wat men het heeft ontroofd, nog schatten aanwezig zijn. De schenners, de sloopers, de brekers, de dempers, de vandalen die vernielden en de kwakzalvers die bouwden, de gedachteloozen die ontluisterden en de fantasieloozen die versierden — zij hebben ons schatten ontnomen. Maar er zijn nog schatten gebleven, die tot elken prijs beschermd, gekoesterd, tegen aanslagen verdedigd, ongerept behouden moeten worden.
Men denke niet, dat het overbodig is zich daarvoor in te spannen, dat er geen gevaren dreigen. Zeker, er is een Schoonheidscommissie. Meer nog, er is zelfs een Commissie voor de Oude Stad. Wat deze Commissies doen, wat zij adviseeren, wat zij bereiken, welke onheilen zij afwenden — men weet het niet, want van hetgeen in hare raadkameren geschiedt, wordt nooit iets vernomen. Het kan dus zijn, dat de Commissie, die over de Oude Stad hare beschermende handen moet uitstrekken, zich heeft uitgesproken tegen de noodelooze, nuttelooze en gevaarlijke demping van het Rokin. Aangenomen, dat het zoo is, dan volgt daaruit, dat zij niet bij machte is zulke euvelen tegen te gaan en er dus voor anderen een taak te verrichten blijft.
Ik noemde de demping van het Rokin van den Dam tot het Spui noode-

loos en nutteloos (omdat het verkeer er niet door zal worden gebaat, daar immers de rijweg niet breeder kan worden dan hij nu reeds is, niet breeder namelijk dan het straatje tusschen het gebouw *Industria* en den kleerenwinkel aan den overkant), doch ook gevaarlijk. Waarom? Omdat als het thans ten ondergang gedoemde gedeelte van het Rokin zal zijn gedempt, op den duur demping van het overgebleven gedeelte, van het Spui tot de Munt, niet zal uitblijven. Als dit geschiedt, dan worden Grimburgwal, O.Z. Voor- en Achterburgwallen modderpoelen en zullen ook zij gedempt worden, als wanneer het geheele oudste grachtenstelsel zal vernietigd zijn, want de helft op de Nieuwe Zijde heeft reeds lang geleden dit lot ondergaan.
Misschien zal men zeggen, dat er geen reden is voor zulk een sombere prognose. Maar dan herinnere men zich — het zal niet moeilijk vallen, want het is nog slechts kort geleden — hoe geruststellend werd verkondigd, dat met de demping van het stukje Rokin, hetwelk thans tot parkeerplaats dient, volstaan zou kunnen worden en bedenke men, dat nu reeds de demping wordt voortgezet tot de Langebrugsteeg. Wie zal, met dit feit voor oogen, kunnen volhouden, dat hetgeen zooeven werd voorspeld, grond mist? Wie, die de geschiedenis van onze stad kent, zou durven zeggen, dat het tijdperk der vernielingen voorgoed achter ons ligt? Zeker, men doet thans niet zoo lichtvaardig als een eeuw, als een halve eeuw geleden. Er heerschen andere opvattingen. Men gaat niet zoo plomp te werk als voorheen. Het zij gaarne toegegeven. Maar toch... men denke eens aan hetgeen geschiedt met het oude Buitengasthuis, het Pesthuis, een monumentaal gebouw, oud, eerbied- en merkwaardig, dat zoowel om zijn architectonische, als ter wille van zijn historische beteekenis gespaard had moeten blijven. Het is niet geschied; men heeft er de schennende hand aan geslagen; het is reeds ten deele vernietigd; het is tot volledigen ondergang opgeschreven. Men kan daar tegenover stellen, dat men met aanzienlijke geldelijke offers de gevels van het Prinsenhof (Raadhuis) en van de Vleeschhal (Girokantoor) bij de respectieve verbouwingen heeft behouden (de laatst-bedoelde gevel was de kosten niet waard), en niet ten onrechte. Doch het geval van het Buitengasthuis bewijst, dat men, ondanks nieuwen geest, betere opvattingen, grootere piëteit, toch nooit tegen vandalistische verrassingen gewaarborgd is.
Dit niet alleen wat afbreken, doch ook wat bouwen betreft. Reeds is gewag gemaakt van het bouwen van uit den toon vallende, tegen hunne omgeving schreeuwende huizen op de hoofdgrachten en elders. Maar erger dreigt. Vele architecten zijn verslaafd aan wat zij noemen „het nieuwe

bouwen", dat eigenlijk in het geheel geen bouwen, doch vervaardiging van nuchtere, kille, grauwe constructies van beton en metaal is. Er zijn reeds eenige zulke doodelijk naargeestige monsterlijkheden in de oude stad gepoot. Nu dit werd toegelaten, is er reden tot beduchtheid, dat verdere denaturatie van het oude Amsterdam door zulke uitheemsche huizenfabricage te verwachten valt.

Er is meer, dat tot bezorgdheid aanleiding geeft. Men kan ook op dit stuk vertrouwen hebben in het Gemeentebestuur. Maar er kunnen zich krachten laten gelden, er hebben zich zulke reeds menigmaal doen gevoelen, die slechts geneutraliseerd kunnen worden als de burgerij zelve zich schrap zet, zich weert.

Het doel van dit boek is nu, er toe bij te dragen, dat zoowel den Amsterdammers zelf, als den vroeden mannen en vrouwen, die zij gekozen hebben om hen in der stede raadzaal te vertegenwoordigen, daar voor en namens hen te spreken en te handelen, bij alles, dat het wezen, den aard, het karakter, de schoonheid der stad raakt, zou kunnen veranderen of schaden, de liefde tot de oude veste voorop zullen stellen, haar bovenal tot richtsnoer van hunne daden zullen maken. In een groote, levende, groeiende stad kan niet alles onveranderd blijven. Men kan van een haven-, handels- en nijverheidsstad, die een brandpunt is van leven en verkeer, geen curiosum maken als zeg Rothenburg ob der Tauber. Wijzigingen, belangrijke zelfs, zijn dikwerf onvermijdelijk. Maar er mag daarbij nooit ruw worden aangetast en ingegrepen. Met zorg, met overleg, met eerbied, met liefde moet te werk worden gegaan. Geen verandering mag geschieden, als zij niet onweersprekelijk onmisbaar is — en als zij ten uitvoer wordt gelegd, moet het zoo zijn, dat slechts verdwijnt wat met geen mogelijkheid kan behouden blijven en niets wordt gemaakt, dat het karakter der stad schendt. De waan van den dag mag nooit drijfveer wezen. Geen streven tot nabootsing van hetgeen elders is, mag ooit tot gelding komen. De stelling, dat aan alle opvattingen van architectuur vrijheid van beweging en ontwikkeling moet worden toegekend, mag, voor zoo ver het de stadskern betreft, niet worden aanvaard. Liefde tot de oude stad, tot haar geschiedenis, haar wezen, haar karakter, haar sfeer, eerbied voor de onvervangbare schoonheid, die vroegere geslachten hebben geschapen, liefde en eerbied, deze twee, moeten bij alles, dat het uiterlijk der stad betreft, richtsnoer en toetssteen zijn.

Zulke liefde op te wekken, te vergrooten, te versterken, moet het voornaamste doel zijn van hem, wien Amsterdam en al wat het is en beteekent, na aan het hart ligt. Dit heeft mij er toe gebracht, aan de groote literatuur

over onze stad een bescheiden bijdrage toe te voegen. Ik heb de stad gekend toen zij, nog niet bekomen van de slagen, haar op het einde der 18de en in het begin der 19de eeuw toegebracht, weinig meer was dan een groote provinciestad. Te midden van haar ontwikkeling tot nieuwen groei en bloei ben ik zelf tot ontwikkeling gekomen. Tot het Amsterdamsche volk behoor ik, zijn aard, zijn karakter, zijn handel en wandel ken ik, aan zijn leven heb ik deel. Onvergankelijke liefde tot mijn vaderstad is er uit geboren geworden. Zij heeft mij tot een van Amsterdams kampioenen gemaakt. Ik wilde gelijke liefde doen ontstaan bij hen, die haar niet bezitten, haar verhoogen bij degenen, die haar deelachtig zijn. Daarom, nogmaals, zette ik mij tot het schrijven van een simpel relaas van wat ik zelf aanschouwde en beleefde, van wat anderen dan ik ervoeren — een relaas van hetgeen er met de stad in den loop van ongeveer een eeuw is geschied, van het leven, het werken, de aspiraties, de vermaken, het dagelijksche doen en laten harer burgers.

Het is geen systematisch en geen chronologisch verhaal. Het heeft niet de pretentie volledig, veel minder wetenschappelijk te zijn. Het heeft geen literaire verdiensten. Het bevat wellicht fouten en vergissingen. Maar als het bij u, die het leest, slechts één tiende van de gevoelens wekt, die mij hebben gedreven het te schrijven, dan is het doel, waartoe ik het heb te boek gesteld, bereikt.

Amsterdam heeft zijn *ups and downs* gekend, tijdperken van phenomenalen bloei, periodes van diep verval. Zoo was het in de achttiende en in de negentiende eeuw. Zoo is het in de twintigste, zij het ook geenszins, dat het verval van heden zou zijn gelijk te stellen met dat van een eeuw geleden. Maar het is toch wel ernstig. De hevige crisis, die de wereld nu reeds zeven jaren teistert, heeft de stad, haar scheepvaart, haar havens, haar nijverheid, haar handel zwaar getroffen. Bij tienduizenden loopen hare arbeiders in gedwongen lediggang door hare straten. Hare havens worden schaars bezocht. Van haar vloot werd een deel vervreemd. Zwaar drukt op haar de last van de ondersteuning der talloozen, aan wier arbeid thans geen behoefte bestaat. Aanzienlijk is het aantal der winkelhuizen, die ledig en verlaten zijn en wier vensters zijn als blinde, doelloos starende oogen. Groote kantoorgebouwen werden opgetrokken in de vette jaren, die aan de magere voorafgingen, maar groot is ook het getal hunner lokalen, voor welke geene gegadigden zich opdoen. Des avonds is de aanblik van de eens zoo vroolijke, levendige binnenstad zoo, dat de aanhef van Jeremia's klaaglied den aanschouwer in gedachten komt: „Hoe zit die stad zoo eenzaam, die vol volks was! Zij is als een weduwe geworden..."

De tempels der dramatische en der muzikale kunst worden schaars bezocht, koffiehuizen en restaurants, eens vol vroolijk leven, zijn drie kwart ledig en niet weinige hebben voorgoed hunne deuren gesloten.
Gestuit is de vaart niet, doch wel belemmerd en vertraagd. Niet verlamd is de kracht, doch wel in haar werking beperkt.
Wij weten het: niet voor de eerste maal vertoonen zich deze verschijnselen. Amsterdam heeft ze in veel grootere mate, in veel geduchter vormen gekend. Het is zelfs wel zoo met de stad gesteld geweest, dat het den schijn had alsof het leven haar voor altijd zou verlaten, alsof zij een Enkhuizen, een Veere, een Brouwershaven op groote schaal zou worden.
Maar wij weten ook, dat zij zich heeft hersteld, dat zij herwon een groot deel althans van de oude glorie, den ouden rijkdom, van het sterke, machtige leven. En in ons leeft de overtuiging, neen, de zekerheid, dat het ook thans weder zoo zal zijn.

Amsterdam, die groote stad,
Die is gebouwd op palen —

zoo luidt het volksrijmpje, waaraan de titel van dit werk is ontleend. Daniël Willink haalt in zijn *Amstellandsche Arkadia* deze regels aan van een dichter, J. de Dekkers genaamd:

AMSTELDAM SPREEKT:

Van masten dien ik mij te lande en op de baaren;
Op masten houde ik standt; met masten vlot en vlug
Voer ik den Ooster-oegst en al' des werelds waaren
Mijn Amstel in den mondt, mijn Dam op zijnen rug.
Nu zeg, wat masten zijn 't, die meest mijn welvaart stijven,
Die onder de aarde staan, of boven 't water drijven?

De palen of de masten? Het is geen vraag. Zij zijn één van oorsprong, van wording, van materie en, voor Amsterdam, van bestemming, van waarde, van beteekenis. Zij dragen de stad in werkelijken en in figuurlijken zin. Zij zijn één met het wezen, met het leven, met de toekomst van de stad, in de verbeelding van haar dichter, Adama van Scheltema, wiens woorden juist nu profetisch zijn:

Daar gaan opeens weer stille wonderen gebeuren,
Daar valt een vloed van vuur de stoepen af, en al

De vensters worden rood en open gaan de deuren —
Een vlucht van ratten holt over de blauwe wal
Het brandend water in, dat barst aan duizend kreuken
En fonkelende rijst, en als een ruischend vuur
Aan straat en steenen tast en spoelt in de open breuken.
En 't wankelt huis aan huis en rosse muur aan muur
Gaat kermend uit elkaar als zware perkamenten —
En 't scheurt tot bove' aan toe — en 't maakt toch geen geluid —
En 't woelt en 't graaft en 't golft onder de fondamenten —
En al de grond die gist en komt er onder uit — — —
Zij zijn het! — zie, zij zijn 't, de Amsterdamsche palen,
Waarop de stad haar gansche statie heeft gebouwd!
Zij zijn 't en streven weer de hemel met zijn stralen
En starren tegemoet! — zij zijn het, die benauwd
En stad en huis en have en 't àl hebben gedragen,
En heel de wereldbol, gelijk een berg van goud!
Zij zijn 't en rijzen op, om dorstende te vragen
Naar 't weeke zonlicht voor hun diepbegraven hout: —
Hun wortels grijpen grond — zij krijgen weer hun kronen,
Die wuivend in de lucht weer door elkander staan —
En in hun hoofd komen de vogelen weer wonen,
En hun verlichte loof steekt heel de hemel aan,
En heel de hemel hangt vol geur en bloementrossen,
En heel de aarde hangt in één bloeiend verbond — —
Dat zijn geen huizen meer — zie, dat zijn groene bosschen!
Dat is geen avond meer — dat is de morgenstond!

Zoo is het met Amsterdam geweest, zoo zal het weder zijn. De morgenstond is nabij. De eerste vegen van zijn gloed vertoonen zich reeds aan het donkere uitspansel. De in den crisisban geslagen stad begint zich te bevrijden. De geschiedenis zal zich herhalen. Opnieuw zal Amsterdam het deel hebben aan 's werelds arbeid, verkeer en overvloed, waarop het rechtmatig aanspraak heeft krachtens zijn verleden en historie, uit hoofde van wat het getoond heeft te vermogen, van wat het de wereld heeft geschonken. In schoonheid en welvaart zal onze goede stad leven in lengte van dagen.

ERRATUM

Op pag. 204 regel 11 van boven staat: 1973; dit moet zijn: 1893

INHOUD

INLEIDING	5
VOORBERICHT	7
DE STAD EN HARE LOTGEVALLEN	11
WAT VERLOREN GING	19
DE MARKTEN	35
STRAATFIGUREN	47
1835—1935	54
DE AMSTERDAMMER	80
STADS-ATTRIBUTEN	115
HET VERKEER	140
WETENSCHAP EN KUNST	150
TOONEEL EN MUZIEK	164
SPORT EN SPEL	190
VERMAKEN	198
DE DAGBLADPERS	204
HET STEDELIJK BESTUUR	209
HET BEDRIJFSLEVEN	215
AMSTELODAMIANA	233
EPILOOG	321

Dit boek is gedrukt op de persen van N.V. Drukkerij G. J. Thieme te Nijmegen en gebonden door Elias P. van Bommel te Amsterdam / De band is ontworpen door Fré Cohen / Naast de gewone oplage werden 50 exemplaren gedrukt op Hollandsch wit vergé van de N.V. Koninklijke Papierfabriek voorheen Pannekoek & Co. te Heelsum, welke gesigneerd zijn door den schrijver en waarvan de nummers 1–25 werden gebonden in perkament met gouden stempel en de nummers 26–50 in zwart marokijn met gouden stempel